

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**I.R.TOYMUHAMEDOV, R.R.TOJIYEV,
A.A.AZLAROVA, N.R.BAZAROVA,
N.G‘.SATTOROVA**

PUL VA BANKLAR

(Darslik)

TOSHKENT-2021

UO‘K: 336.71(575.1)(075)
KBK 65.262ya7
T92

I.R.Toymuhamedov, R.R.Tojiyev, A.A.Azlarova, N.R.Bazarova, N.G‘.Sattorova. Pul va banklar. Darslik. –T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot – matbaa uyi», 2021 yil, 408 b.

ISBN 978-9943-7422-8-4

Darslikda quyidagi pul, kredit bank nazariyalari to‘g‘risida batafsil yozilgan. Bundan tashqari moliya tizimi, korxonalar moliyasi, inflatsiya, bank tizimi, xalqaro valuta-kredit munosabatlari va bank ishi keng mavzulari yoritilgan.

Ushbu darslik oliy ta‘lim talabalari, kollej o‘quvchilari va tijorat banklari xodimlariga tavsiya etiladi.

In this textbook there are discussed theories of money and credit, banking and financial system, finance of organizations, inflation, banking system and functions of banks, international monetary and credit relations and some specifics of banks.

The textbook provides good guidance to students of economic universities, colleges and specialists in the sphere of banking systems.

UO‘K: 336.71(575.1)(075)
KBK 65.262ya7

Ma’sul muharrir: i.f.d., professor **N.X.Jumayev**

Taqrizchilar:

- J.H.Ataniyazov** - TMI, “Xalqaro moliya va kredit” kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor;
B.T.Berdiyarov - TDIU “Bank ishi va investitsiyalar” kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari doktori.

ISBN 978-9943-7422-8-4

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot – matbaa uyi», 2021 yil.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini liberallashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlari va mamlakatimizni Yevroosiyo iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga a‘zo bo‘lishi hamda Umumjahon savdo tashkilotlari bilan olib borayotgan aloqalari bevosita amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosatiga bog‘liq. Chunki pul-kredit tizimi mamlakat iqtisodiyotini mablag‘ bilan ta‘minlovchi va iqtisodiy islohotlarning samarasini belgilovchi infratuzilma bo‘lib hisoblanadi.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida tijorat banklari muassasalarining keng tarmoqqa ega bo‘layotganligi, o‘z navbatida, mijozlarga sifatli bank xizmatlari ko‘rsatish, ularning bank xizmatiga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondirish va tijorat banklari o‘rtasidagi raqobat muhitini kuchayishiga imkon bermoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda o‘z faoliyatini boshlagan nobank tashkilotlari hisoblangan mikrokredit tashkilotlari va lombardlar bank xizmatlari bozorida tijorat banklariga kuchli raqobatni yuzaga chiqarmoqdalar.

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning borish natijalariga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev quyidagilarni alohida ta‘kidladi: “2021-yilda iqtisodiyotni kamida 5 foizga o‘shirishni, budget defitsiti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 5,4 foizdan oshmasligini ta‘minlashimiz zarur. Kelgusi 2 yilda esa budget defitsitini 2 foizdan oshirmaslik bo‘yicha hukumat zarur chora-tadbirlarni belgilashi lozim.

Mana, valuta bozori erkinlashganiga ham 3 yildan oshdi. Shu davrda erkin valuta ayriboshlash bo‘yicha yurtimizda yetarli tajriba to‘plandi. Endi iqtisodiyotimizning xorijiy valutaga bog‘liqlik darajasini bosqichma-bosqich kamaytirish kerak. Shu maqsadda kelgusi yilda valuta kreditlari ulushini hozirgi 50 foizdan 45 foizga, ya‘ni, kamida 2 milliard dollarga pasaytirish lozim.

Yangi yilda milliy valutada chiqariladigan xalqaro obligatsiyalar ulushini hozirgi 25 foizdan kamida 40 foizga oshirish zarur.

Shu bilan birga, kelasi yili banklararo valuta bozori “onlayn” platformaga o‘tkaziladi va tadbirkorlarga valutani bevosita bankning o‘zidan sotib olish uchun imkoniyat yaratiladi. Natijada tadbirkorlar

valutani hozirgidek 4 kunda emas, yarim soatda sotib olishi mumkin bo‘ladi.”¹

Ushbu muammolarni hal etish bevosita “Pul va banklar” fanini o‘rganishga bog‘liq. Bu fan orqali ta’lim oluvchilar zamonaviy pul, bank nazariyasi va moliyaviy boshqaruv, qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar, banklar tomonidan pul muomalasini boshqarishning nazariy asoslarini va amaliy uslublarini o‘rganadilar. Bundan tashqari zamonaviy moliya-kredit nazariyasida O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlari bo‘yicha qabul qilinayotgan qarorlar samaradorligini baholashning yo‘llari va uslublari ko‘rib chiqiladi.

“Pul va banklar” fanini maqsadi ta’lim oluvchilarni pul-kredit sohasi qonuniyatlari, uni ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi tutgan o‘rnini o‘rgatishdan iborat. Shu bilan birga “Pul va banklar” fanining vazifalari bo‘lib ta’lim oluvchiga zamonaviy pul, kredit va bank nazariyasini o‘rgatish; pul-kredit munosabatlarini va rivojlanish yo‘nalishlarini o‘rgatish; hozirgi zamon pul-kredit tizimi qonuniyatlarini tahlil etish; inflatsiya va uni keltirib chiqaruvchi omillarni o‘rganish va ularni boshqarishni ko‘rsatib berish hisoblanadi.

Mazkur darslikda mualliflar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalar mavjud, shuning uchun mazkur o‘quv qo‘llanma kamchiliklardan holi emas. Kitobxonlar bildirgan taklif va mulohazalar mualliflar tomonidan keyingi nashrda, albatta, inobatgan olinadi.

¹Sh.M.Mirziyoev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 29.12.2020 yil.

I BOB. PULNING PAYDO BO‘LISHI VA ZARURLIGI

Reja:

1.1 Fanning predmeti va vazifalari. Pulning paydo bo‘lish sabablari.

1.2 Pulning mohiyati va uning namoyon bo‘lish shakllari.

1.3 Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi. Qiymat shakllarining evolyutsiyasi.

1.4 Pulning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajralib turuvchi o‘ziga xos xususiyatlari.

Tayanch iboralar: qiymat, mahsulot, tovar, ekvivalent, munosabat, xususiyatlar, pul, ayriboshlash, ishlab chiqarish, munosabat, shakl.

1.1. Fanning predmeti va vazifalari. Pulning paydo bo‘lish sabablari

Pul mahsulot, tovarlarni ishlab chiqarish va xaridorlarga kerakli vaqt, miqdor va sifatda ma’lum shartlarda ayriboshlashni tashkil etish va boshqarish maqsadida vujudga keldi va xizmat qilmoqda.

Fanning predmeti, pulning paydo bo‘lish sabablari, pul shakllari va turlarining evolyutsiyasi, uning mohiyati va uning namoyon bo‘lish shakllari, funksiyalari, qiymat shakllarining evolyutsiyasi. Qiymatning shakllari, boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajralib turuvchi o‘ziga xos xususiyatlari hamda kredit pullari va ularning turlarini chuqurroq o‘rgatadi.

Shuningdek, pul to‘g‘risidagi nazariyalar, uning shakllari, uning yuzaga kelish shart-sharoitlari, nazariyalarni yaratgan olimlarning fikr va g‘oyalari, kamchiliklari haqida o‘rganadi.

Pul aylanmasi va uning tarkibi, naqd va naqdsiz pullar, ularni aylanish tamoyillari, shakllari haqida gap boradi. Shuning bilan birga, pul muomalasini tashkil qilish va pul massasi, pul muomalasi qonunlari, pul agregatlari, muomala uchun zarur bo‘lgan pul

miqdorini aniqlash uslublari, pul muomalasi qonunlarining buzilishi hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritilgan.

Pul tizimining: tushunchasi, shakllari va elementlarini, O'zbekiston Respublikasi pul tizimining rivojlanish bosqichlarini o'rganadi. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi, ularni amalga oshirish shart-sharoitlari, pul islohotlarini amalga oshirish usullari keng yoritilgan.

Inflatsiya va uning turlari, yuzaga kelish sabablari, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini, inflatsiya to'g'risida nazariyalar hamda pulning barqarorligini ta'minlash yo'llari yoritilgan.

Shuningdek, kreditning zarurligi, mohiyati va funksiyalari, tamoyillari, xarakterli belgilari, xususiyatli tomonlari yoritilgan. Kreditning iqtisodiy barqarorlikdagi o'rni ochib berilgan.

Kredit munosabatlarining rivojlanish bosqichlarining yuzaga kelish sabablari. Kredit munosabatlarining rivojlanish bosqichlari, shakllari va turkumlanishi, kreditning bahosi va unga ta'sir qiluvchi omillar yoritib berilgan.

Shuning bilan birga, banklarning kelib chiqishi va bank tizimi, Markaziy bank va uning funksiyalari, ularning aktiv va passiv operatsiyalari, ularni mustaqilligi keng yoritib berilgan.

Tijorat banklari va ularning bajaradigan funksiyalari, ularni tashkil etish va iqtisodiyotni rivojidadagi o'rni yoritilgan. Shuning bilan birga nobank kredit tashkilotlari, zarurligi va ularning turlari, vazifalari ularni tartibga solish masalalari hamda kredit tizimi, elementlari va uning barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillar ochib berilgan.

Shuningdek, xalqaro valuta munosabatlari, asoslari, milliy valuta tizimi va turlari, vazifalari va ularni tartibga solish masalalari yoritilgan. Shuning bilan birga, xalqaro moliya institutlari va ularning turlari, maqsadi va vazifalari, bajaradigan operatsiyalarini o'z ichiga olgan keng qamrovli fanning predmetlarini o'z ichiga olgan.

Uzoq davrdan ishlab chiqarishning va tovar munosabatlarini rivojlanishi natijasida pul yuzaga chiqq boshlagan. Bizning fikrimizcha pulning yuzaga chiqishiga bevosita quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Jamiyatda mehnat taqsimotini hamda mahsulotlar almashuvini yuzaga chiqishi.

2. Natural xo‘jalikdan asta-sekin tovarlarni ishlab chiqarish va ularni ayriboshlashga o‘ta boshlashi;

3. Tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va mol-mulk jihatidan mustaqil mulkdorlarning shakllanib borishi;

4. Ayriboshlash jarayonida ekvivalentligi (moslik) yuzaga chiqishi va unga rioya etila borishligi.

Insoniyat rivojlanishining ilk davrlarida insonlar jamoa bo‘lib yashaganlar va ular o‘zlarining natural xo‘jaligini yuritganlar. Natural xo‘jalik sharoitida pul bo‘lmagan, chunki unga hech qanday talab va ehtiyoj bo‘lmagan. Natural xo‘jalikda mahsulot ishlab chiqarilgan, tovar emas. Chunki ushbu xo‘jalikda mahsulotlar o‘z ehtiyojlarini qondirishga sarflangan. Faqatgina ehtiyojdan ortib qolgan mahsulot tasodifiy tarzda boshqa natural xo‘jalikdagi ortiqcha mahsulotga ayriboshlangan xolos.

Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning ajralib chiqishi tufayli ularda endi mahsulot bilan bir vaqtda tovar ishlab chiqarish paydo bo‘ldi. Ushbu ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida o‘zlaridagi yetishtirilgan ortiqcha mahsulotlarni o‘zlarining ehtiyojini qondirish maqsadida boshqa mahsulotlarga doimiy ravishda ayriboshlashga kuchli ehtiyoj yuzaga chiqdi. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan o‘z ehtiyojini qondirish uchun emas, balki uni ayriboshlash maqsadida yetishtirgan mahsuloti tovarga aylandi.

Umumiy ekvivalentni o‘tishning zaruriyati shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarish taraqqiyotining mal‘um bosqichida bozorda tovarlar ayriboshlashi muntazam hodisaga, iqtisodiy hayotning muhim omiliga aylangan. Jamiyat azolari tovarlar ayriboshlashsiz yashay olmay qolgan va har bir ishlab chiqaruvchi mehnati mahsuliga umumiy o‘lchov birligi zarur bo‘lib qolgan. Faqatgina umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi tovargina barcha mahsulotlar uchun o‘lchov vositasiga aylangan. Bundan ma‘lum bir tovar egasi, o‘zining shaxsiy iste‘moli uchun zarur bo‘lgan boshqa bir tovarni olish maqsadida u dastlab o‘zi yetishtirgan tovarni bozorda umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi tovarga ayriboshlagan.

Ishlab chiqarishning kengayib borishi, tovar munosabatlarini rivojlanishi natijasida bozor pul rolini o'ynovchi metallarga quyidagi talablarni qo'yadi:

- metalning tabiatda kamyobliligi;
- metallning bir tarkiblilik;
- kerakli miqdorda olishning qiyinligi;
- qiymatni yo'qotmasdan, yoki juda kam miqdorda yo'qotish asosida bo'linishi (maydalanishi);
- ixchamligi va yengilligi;
- uzoq muddat davomida zanglamasdan saqlanishi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan talablarga aynan kumush hamda undan ko'p miqdorda oltin to'la javob bergan. Ushbu talablarga javob bergan kumush ham uni ko'p miqdorda hamda kam xarajat bilan qazib olinishi va qayta ishlanishi sababli u oltinga teng kela olmagan.

Shunday qilib pulning rivojlanish bosqichida butun dunyo bo'yicha umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi pul sifatida oltin tan olingan va bozorda u yakka hukmronga aylangan. Shu asosda butun dunyo bo'yicha xalqaro hisob - kitoblarda yagona to'lov vositasi bo'lib oltin hisoblangan.

1.2. Pulning mohiyati va uning namoyon bo'lish shakllari

Har bir iqtisodiy kategoriyada amal qiluvchi hamda mamlakat rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiyotiga o'tish va unda ish yuritishda pulning mavqei va ahamiyati yanada oshib boradi. Darhaqiqat, pul – “bozor tili” deb bekorga aytishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlari, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida pulning ahamiyatini oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud yuridik va jismoniy shaxslar faoliyati hamda ularning natijasi daromadi pul bilan bog'liq. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Avstraliyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha, Arastu va Aflotundan boshlab XX asrning boshigacha pul to'g'risida jahonda besh-olti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz, "hozirgi kunda pul to'g'risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha marta oshib ketgan", desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko'p bo'lishiga qaramasdan, pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodiyotga ta'siri, nega alohida olingan individumlar qo'lida pulning ko'payishi, ular boyligining ko'payishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muomaladagi pul massasining ko'payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, degan savollarga hali to'liq javob berilgan emas.

Pul va uning vazifalari to'g'risida mavjud xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining qo'llanmalarini olib qaraydigan bo'lsak, pulning kelib chiqishi to'g'risida ikki xil g'oya mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Bular ratsionalistik va evolyutsion g'oyalardir.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Arastu bo'lib, u pulning kelib chiqishining asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biror bir maxsus «qurol», kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli birlik ekanini aytadi. O'zaro tovarlarni almashtirishda pul qatnashmaganda, tovarni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi proporsiya tasodifan, masalan, sotilishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdori kam-ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan. Keyinchalik, shu tovarlar ichidan umumiy ekvivalent sifatida ba'zi tovarlar ajralib chiqdi. Jamiyatning rivojlanishi muomalaga metallarning kirib kelishiga olib keladi.

Rivojlanishning birinchi bosqichlarida mis, bronza, temir ishlatilib, almashinuv T-P-T shaklida olib borilgan. XVIII asrlarning oxirigacha pul tomonlar o'rtasidagi shartnoma vositasi deb qarab kelingan. Hozirgi vaqtda ham ba'zi chet el olimlari, masalan, Pol Samuyelson pulni "sun'iy sotsial shartlashish belgisi"² deb izohlagan. Boshqa amerikalik olim Jon Gelbreyt qimmatbaho

² Самуельсон П. Экономика. - М. :1964, - 64 б.

metallarning pul vazifasini bajarishi bu kishilar o'rtasidagi kelishuvning mahsuli ekanligini uqtiradi.

Uzoq yillar davomida sobiq SSSRda pul va pul muomalasi sohasidagi tadqiqotlar K. Marksning ta'limoti asosida olib borilgan. U pulning kelib chiqishini tadqiq qilishda A. Smit, D. Rikardolarning tadqiqotlariga asoslangan holda, pulning mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Shuningdek, u pulning o'zi ham tovar ekanligini, pulning kelib chiqishi bosqichlarini izohlab bera oldi. U oltin va kumush qazib olish va ishlatish uchun ma'lum mehnat sarflanadi, shu mehnat oltin va kumushda gavdalangan holda, boshqa tovarlarning qiymatini o'lchashning asosi bo'lib xizmat qiladi, deb ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda yuqoridagiga o'xshagan haqiqiy pullar o'rniga o'z qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz va kredit pullar muomalada ishlatilmoqda. Shuning uchun qog'oz va kredit pullar pul kelib chiqishi to'g'risidagi ratsionalistik konsepsiyaning to'g'ridan-to'g'ri isboti bo'la olmaydi. Qog'oz pullar yuzaga kelguncha, jamiyat bir necha rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan.

Pulning kelib chiqish tarixi ko'proq pulning evolyutsion nazariyasi bilan bog'liq. Tovar muomalasining evolyutsion rivojlanish jarayonida umumiy ekvivalent shaklini har xil tovarlar o'ynagan. Har bir jamoa o'z tovarini ekvivalent sifatida o'rta qo'ygan. Lekin jamiyat taraqqiyoti shu tovarlar ichidan ikki guruh tovarlarning ajralib chiqishiga olib keldi. Bular - birinchi ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovarlar va zebu ziynat tovarlari.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining ko'payishi almashinuv jarayonining yanada rivojlanishini taqozo qildi. Almashinuv jarayonida tovar egalari o'zaro muloqotda bo'lib, tovarning egasi o'z mahsulotini (mulkini) baholagan. Shu baholash jarayoni biror o'lchov birligi bo'lishini taqozo qilgan. O'tgan asrdagi iqtisodchilar pul – bu tovarlarning tovari, deb ifodalashgan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab berishgan: Birinchidan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mehnat asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi. Uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga asoslangan holda, pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovar degan xulosaga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, pul bo'lib qolaveradi. Yuqoridagilarga asoslangan holda, pulning mohiyatini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin. Pul – bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul to'g'risidagi evolyutsion nazariya uning o'lchov birligi va muomala vositasi ekanligini ko'rsatib beradi.

Chet el iqtisodchilari pulning iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyati va zaruriyatiga kam e'tibor qaratganlar. 1857 yilda taniqli ingliz iqtisodchisi U.Djevons, iqtisodiy fanlar uchun pul masalasi bu geometriyadagi aylana kvadraturasiga teng demakdir, degan ekan. Shuning uchun chet el iqtisodchilari bu bobni chetlab o'tishgan. XX asrning 50 - yillaridagi darsliklarning mualliflari pulning mohiyatidan ko'ra, uning iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va bandlik, moddiy resurslar va ulardan foydalanishga ta'sirini o'rganish muhimroqdir, deb ta'kidlashgan va ko'p chet el olimlari shu yo'nalishda ish olib borishgan. Hozirgi vaqtda pul to'g'risida bizda mavjud chet el adabiyotlarida ko'rilgan masalalar fikrimizning isboti bo'lishi mumkin.

1.3. Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqadorligi. Qiymat shakllarining evolyutsiyasi

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida pulning zarurligi, mohiyatini tadqiq qilishdan ko'ra, pulning iqtisodiyotga, ishlab chiqarishga, bandlikka ta'sirini tadqiq qilish jamiyatimiz uchun ahamiyatliroq deb o'ylaymiz.

“Pul-kredit va banklar” fani fundamental, nazariy fanlardan biri bo'lib, boshqa iqtisodiy va mutaxassislik fanlarini chuqur o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Fanni o‘qitishdan maqsad tinglovchilarni pul-kredit sohasi qonuniyatlari, uni ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi tutgan o‘rni, nazariy asoslarini, jamiyat hayotidagi ahamiyatini, ularni muomalasini tashkil qilish va muvofiqlashtirish va boshqalardan iborat. Shuning bilan birga, fan bank, uning tizimi, kredit tizimini jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni, mamlakat pul muomalasini tashkil qilish kabi yo‘nalishlarning maqsadi va vazifalarini o‘rgatishdan iborat.

Mazkur fan pulning xarid quvvati, uning mamlakat iqtisodiyotini barqarorligiga ta’siri, inflatsiya hamda mavjud makroiqtisodiy omillarni chuqurroq o‘rganishdan iborat.

Shuning uchun “Pul va banklar” fani “Bank ishi”, “Soliqlar va soliqqa tortish”, “Moliyaviy menejment”, “Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari” fanlari bilan chambarchas bog‘liq.

Pul o‘zining evolyutsiyasi jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog‘oz, kredit pullar shaklida ishlatilib kelingan. Qiymatni o‘zida ifodalashiga ko‘ra, pullar ikki turga bo‘linadi:

- haqiqiy pullar;
- haqiqiy pul izdoshlari - qiymat belgilari.

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o‘zida ifodalovchi, haqiqiy qiymatga ega bo‘lgan metall pullar bo‘lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo‘lgan aylana (shu shaklda metall yemirilishi kam bo‘ladi) shaklda chiqarilgan.

Kredit pullar deb kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi.

Dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning ajrab chiqishi tufayli ularda endi mahsulot bilan bir vaqtda tovar ishlab chiqarish paydo bo‘ldi. Ushbu ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida o‘zlaridagi yetishtirilgan ortiqcha mahsulotlarni o‘zlarining ehtiyojini qondirish maqsadida boshqa mahsulotlarga doimiy ravishda ayriboshlashga kuchli ehtiyoj yuzaga chiqdi.

Ishlab chiqaruvchilar tomonidan o‘z ehtiyojini qondirish uchun emas, balki uni ayriboshlash maqsadida yetishtirgan mahsuloti tovarga aylandi. Demak mahsulot ishlab chiqaruvchilar tomonidan o‘zlari ishlab chiqargan mahsulotni ularning ehtiyojini qondirishdan

ortgan qismini boshqa mahsulotga ayriboshlash uchun yoʻnaltirilishi natijasida mahsulot tovarga aylangan.

Ushbu jarayonni bir ishlab chiqaruvchidan boshqa ishlab chiqaruvchi oʻrtasidagi tovar ayriboshlashni shakllanishi deb hisoblanadi. Buning natijasida turli tovarlarning shakli, sifati, ehtiyojni qondirishligiga asosan ularning qiymatini aniqlashlik, yaʼni moslilik talab etila boshladi.

Natural xoʻjalik sharoitida doimiy ravishda ortiqcha mahsulot ishlab chiqarish yuzaga chiqqa boshladi. Bunda qiymatning oddiy yoki tasodifiy shakli yuzaga chiqadi. Chunki ishlab chiqarishni hali rivojlanmaganligi sababli tovar ayriboshlash cheklangan. Bunda faqat ikki holat hisobga olinadi: ishlab chiqaruvchi va xaridorlarni manfaatlarini oʻzaro mos kelishi va ayriboshlayotgan tovarlarning qiymatini toʻgʻri kelishi:

Bitta qoʻy = bir qop bugʻdoy

yoki boʻlmasa:

Bir qop bugʻdoy = bitta bolta.

Albatta bu holatda eng avvalo, ishlab chiqaruvchi va xaridorning manfaatlari oʻzaro mos kelishi asosiy oʻrinni egallagan. Masalan, qoʻy egasiga bir qop bugʻdoy kerak. Lekin bugʻdoy egasiga qoʻy kerak emas, unga bitta bolta kerak. Bu yerda tovar ayriboshlash yuzaga chiqmaydi. Qoʻy egasi agarda bolta egasi manfaatiga mos kelsa, u holda u oʻz qoʻyini bitta boltaga almashtiradi. Shundan soʻng u boltani olib boradi va bir qop bugʻdoyga almashtirish imkoniyatiga ega boʻladi. Iqtisodiy adabiyotda juda qiziq holat aks ettirilgan. Afrika qabilasi aʼzolaridan biri oʻz ehtiyojini qondirish maqsadida oʻzi ishlab chiqargan mahsulotini 28 ta ishlab chiqaruvchiga olib borishga majbur boʻlgan.

1.4. Pulning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajralib turuvchi oʻziga xos xususiyatlari

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining koʻpayishi almashuv jarayoninig yana rivojlanishini taqozo qildi. Almashuv jarayonida tovar egalari oʻzaro muloqotda boʻlib, tovarning egasi oʻz

mahsulotini (mulkini) baholagan. Shu baholash jarayoni biror o'ltchov birligi bo'lishini taqozo qilgan.

K.Marks pulni - bu tovarlarning tovari deb ifodalagan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab bergan. Birinchidan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mehnatning asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi. Uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga asoslangan holda pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan, maxsus tovardir, degan xulosaga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Umumiy ekvivalent rolini uzoq yillar davomida oltin bajarib kelgan bo'lsada, tovar xo'jaligining va pul muomalasining rivojlanishi qog'oz pullar, boshqa kredit vositalari, yuzaga kelishiga, kredit va pul mablag'larining bankda bir hisobdan ikkinchi hisobga o'tkazilishi kabi jarayonlar bo'lishiga olib kelgan. Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, u pul bo'lib qoladi. Yuqoridalarga asoslangan holda pulning mohiyatini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin. Pul - bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifodalaydi deb aytishimiz mumkin. Bular, birinchidan; pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligi; ikkinchidan - pul bu umumiy ekvivalent - yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qilishi, (boshqa xohlagan bir tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi); uchinchidan, pulning ekvivalent sifatida tovarni yaratishga ketgan mehnat va boshqa xarajatlarini o'zida ifoda qilishi; to'rtinchidan, pulning har bir iqtisodiy tizimda, tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarini ifoda qilishi va boshqalardir.

Nazorat uchun savollar:

1. Fanning predmeti va vazifalarini ayting.

2. Pulning paydo bo‘lish sabablarini yoritib bering.
3. “Pul va banklar” fanining predmeti va vazifalarini aytib bering.
4. Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligini yoriting.
5. Qiymat shakllarining evolyutsiyalarini hamda uning oddiy yoki tasodifiy shaklini yoritib bering.
6. Pulning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajralib turuvchi o‘ziga xos xususiyatlarini ochib bering.

II BOB. PULNING TURLARI VA FUNKSIYALARI

Reja:

- 2.1 Pul shakllari va turlarining evolyutsiyasi.
- 2.2 Kredit pullar va ularning turlari.
- 2.3 Pulning funksiyalari va ularga tavsif.
- 2.4 Pul qiymat o'lchovi sifatida.
- 2.5 Pulning muomala vositasi funksiyasi va unga tavsif.
- 2.6 Pulning to'lov vositasi funksiyasi.
- 2.7 Pul jamg'arma vositasi sifatida.
- 2.8 Pulning jahon puli funksiyasi va unga tavsif.

Tayanch iboralar: qiymat, pul, tur, evolyutsiya, metall, oltin, kredit, veksel, chek, banknota, plastik kartochka, funksiya, muomala, to'lov, jamg'arma, jahon puli, kurs, valuta, ekvivalent, munosabat.

2.1. Pul shakllari va turlarining evolyutsiyasi

Pulning turlari. Pul o'zining evolyutsiyasi jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog'oz, kredit pullar shaklida ishlatilib kelgan. Qiymatni o'zida ifodalashiga ko'ra, pullar ikki turga bo'linadi:

- haqiqiy pullar;
- haqiqiy pul izdoshlari - qiymat belgilari.

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, haqiqiy qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo'lgan aylana (shu shaklda metall yemirilishi kam bo'ladi) shaklda chiqarilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Lidiya va Xitoyda, XII asrlarda hozirgi Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiyev Rusida zarb qilingan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar, asosan, oltindan zarb qilingan, keyinchalik, oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinlashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi va to'lov, muomala vositasiga bo'lgan ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat

belgilarini kiritish zarur bo‘lib qoldi. Oltin va kumush muomaladan yo‘qola bordi.

Qog‘oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo‘lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Qog‘oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin.

1-bosqich – tangalarning uzoq vaqt muomalada bo‘lishi, qo‘ldan-qo‘lga o‘tishi natijasida yemirilishi;

2-bosqich – tangadagi metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalar metall (oltin, kumush) miqdorining kamaytirilishi;

Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinligi, ular zaxiralarining kamligi ham sabab bo‘lgan.

3-bosqich – davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

Birinchi qog‘oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan, deb ko‘rsatiladi. Lekin tarixiy ma‘lumotlarga qaraganda, 700 yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar, Buxoro davlatida qog‘oz materiallardan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog‘oz pullar Amerika va Yevropada XVII- XVIII asrlarda, Rossiyada 1769 yilda chiqarilgan.

Qog‘oz pullar deb – hukumat tomonidan budjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, metall pullarga almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan ma‘lum kurs o‘rnatilgan pul belgilariga aytiladi.

To‘la oltin va kumushdan bo‘lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsa-da, ularning nominal miqdori haqiqiy miqdoridan farq qilgan. Shunday bo‘lsa ham, bu tangalar ma‘lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog‘oz pullar bo‘lsa, muomalaga chiqarilgan vaqtda va keyin ham uzoq yillar davomida ma‘lum bir miqdordagi oltinni o‘zida ifoda qilgan. Ammo biror davlatning pulida metallning zarrasi ham bo‘lmagan, ya‘ni ular qiymatni belgilab bergan, xolos.

Qog‘oz pullarning emitenti davlat xazinasini yoki emission bank hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida muomalaga pul belgilarini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqaradi. Qog‘oz pullarning tabiati ularning inflatsiyaga moyilligini ko‘rsatadi. Qog‘oz pullarni muomalaga chiqarishda pul muomalasi qonuni talablarini e‘tiborga olish kerak. Lekin amaliyotda har doim ham shu talablar e‘tiborga olinavermaydi. Pul muomalaga tovar aylanmasi ehtiyojini qoplash uchungina chiqarilishi kerak. Haqiqatda pul yuqoridagidan tashqari, budget taqchilligini, davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi, ya’ni emissiya miqdori tovar aylanmasi bilan cheklanmasdan davlatning moliyaviy resurslarga bo‘lgan talablariga ham bog‘liq bo‘ladi. Bu, albatta, muomaladagi pul massasining o‘zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga keragidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada pulning barqarorligiga putur yetadi, uning qadri tushadi, xalqning davlatga bo‘lgan ishonchi pasayadi, to‘lov balansining barqarorligi yo‘qoladi, (passiv qoldiq hajmi ortadi) milliy valuta kursi tushadi va h.

2.2. Kredit pullar va ularning turlari

Ishlab chiqarish va tovar aylanmasining rivojlanishi, metall pullarning yetishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi. Tovar va to‘lov aylanmasining ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari: chek, veksel, banknotalar chiqarilgan.

Kredit pullar deb kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi.

Kredit pullar o‘zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog‘oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o‘zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo‘lib, kreditor va qarz oluvchi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarning asosiy turlaridan biri vekselidir.

Kredit pullari evolyutsiyasi: veksel, banknota, elektron pullar, kredit kartochkalari.

Veksel - qarzdorning yozma majburiyati (oddiy veksel) yoki kreditorning qarzdorga vekselda yozilgan summani muayyan muddatdan keyin to‘lash to‘g‘risidagi buyrug‘i (o‘tkazma veksel – tratta). Oddiy va o‘tkazma veksellar – bular tijorat vekseli, ya‘ni savdo bitimi asosida vujudga keladigan qarz majburiyatining turlaridir. Shuningdek, *moliyaviy veksellar*, ya‘ni muayyan summadagi pullarni qarzga berishda kelib chiqadigan qarz majburiyatlari ham amal qiladi. *G‘azna veksellari* ularning bir turidir. Bunday veksel hukumatning qisqa muddatli qog‘ozi bo‘lib, uning amal qilish muddati bir yildan oshmaydi (odatda 3-6 oy bo‘ladi). Bu yerda davlat qarzdor rolini bajaradi. *Do‘stona veksellar* – pulsiz, haqiqiy tijorat bitimi bilan bog‘liq bo‘lmagan, kontragentlar tomonidan bunday veksellarni banklarda hisobga olish yo‘li bilan pullarni olish maqsadida bir-biriga yozib beradigan veksellar.

Vekselning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

- a) abstraktlik (vekselda bitimning aniq turi ko‘rsatilmagan);
- b) munozarasizlik (notariusning norozilik haqidagi dalolatnomani tuzganidan keyin to majburlovchi choralarni qo‘llashgacha qarzning majburiy ravishda to‘lanishi);
- v) aylanishlik (vekselning to‘lov vositasi sifatida uning orqa tomonida berish haqidagi yozuvni yozib (ijro yoki indossament) boshqa shaxslarga berilishi. Bu veksel majburiyatlarining o‘zaro hisobga olinish imkoniyatini yaratadi).

Banknota – bu bankning qarz majburiyatidir. Hozirgi vaqtda banknota markaziy bank tomonidan veksellarni qayta hisoblash, turli kredit tashkilotlari va davlatni kreditlash yo‘li bilan chiqariladi.

Banknotalarning – kredit pullarning shunday turining – muomalaga chiqarilishini odatda banklar turli xo‘jalik jarayonlari munosabati bilan amalga oshirilayotgan kredit operatsiyalarini bajarishda o‘tkazishadi. Ularning aylanishdan olib qo‘yilishi davlatning xarajatlarni amalga oshirishi va daromadlarni olishida emas, balki xo‘jalik jarayonlari munosabati bilan amalga oshirilayotgan kredit operatsiyalari asosida amalga oshiriladi.

Kredit pullarning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning muomalaga chiqarilishi muomalaning haqiqiy ehtiyojlari

bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, kredit operatsiyalari ishlab chiqarishning haqiqiy jarayonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladi. Ssuda, odatda, zaxiralarning muayyan turlari ta‘minot bo‘lib xizmat qiladigan ta‘minot asosida beriladi. Bu qarzdorlarga beriladigan to‘lov vositalarining hajmini muomalaning pullarga bo‘lgan haqiqiy ehtiyoji bilan bog‘lashga imkon beradi. Ayni shu xususiyat kredit pullarining eng muhim afzalligidir.

Kredit pullar (banknotalar) bilan qog‘oz pul belgilari o‘rtasidagi eng muhim tafovut ularning muomalaga chiqarilishidagi o‘ziga xos xususiyatlaridadir. Agar banknotalar ishlab chiqarishning haqiqiy jarayonlari va mahsulotlarning sotilishi munosabati bilan bajariladigan kredit operatsiyalari munosabati bilan muomalaga chiqariladigan bo‘lsa, qog‘oz pullar muomalaga bunday bog‘lanishsiz chiqariladi.

Tijorat banklarining tashkil etilishi va erkin pul mablag‘larining joriy hisobvaraqlarda to‘planishi bilan **chek** sifatidagi muomalaning kredit vositasi paydo bo‘ldi. Chek – bu omonatchining tijorat yoki markaziy bankka yozib beradigan o‘tkazma vekselining bir turi. Chek joriy hisobvaraqqa egasining bankka chekni tutib turuvchiga muayyan summadagi pullarni to‘lash yoki bunday summani boshqa joriy hisobvaraqqa o‘tkazish haqidagi yozma buyrug‘idir. Cheklar birinchi marta 1683 yilda Angliyada paydo bo‘lgan.

Chekda yozib qo‘yilgan buyruq huquqi va uning bajarilishi majburiyati bank bilan mijoz o‘rtasidagi chek shartnomasiga asoslanadi. Ushbu shartnomaga muvofiq mijozga o‘zining va qarzga olingan mablag‘laridan foydalanishga ruxsat etiladi. Bank taqdim qilingan cheklarga naqd pullar bilan yoki mablag‘larni chekni beruvchining ushbu yoki boshqa bank muassasasidagi hisobvarag‘idan o‘tkazish yo‘li bilan haq to‘laydi. Chek qisqa muddatda amal qiladigan vosita sifatida to‘lov vositasi maqomiga ega bo‘lmaydi va pullar emissiyasidan farqli ravishda muomaladagi cheklar soni qonunlar bilan tartibga solinmaydi, balki butunlay tijorat muomalasining ehtiyojlari bilan belgilanadi. Shuning uchun cheklar bilan hisob-kitob qilish shartli tusga ega bo‘ladi: qarzdorning chekni taqdim etishi uning kreditor oldidagi majburiyatini uzdi

degani emas – bunday majburiyat faqat bankning chekning haqini to‘lagan paytida uziladi.

Shunday qilib, chekning iqtisodiy mohiyati shundaki, u bankdan naqd pullarni olish vositasi bo‘lib xizmat qiladi, muomala va to‘lov vositasi bo‘ladi va, nihoyat, naqd pullarsiz hisob-kitoblar vositasi hisoblanadi. Aynan shu cheklar asosida o‘zaro e’tirozlarning asosiy qismi naqd pul ishtirokisiz uziladigan naqd pullarsiz hisob-kitoblar tizimi vujudga keldi.

Cheklar muomalasining jadal rivojlanishi, cheklar inkassatsiyasiga doir operatsiyalarning ko‘payishi ular bilan ishlash xarajatlarining ancha oshib ketishiga olib keldi. Keyinroq, bank sohasiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarining tadbiq etilishi tufayli cheklar bilan ishlash va joriy hisobvaraqlarning yuritilishi EHMLardan foydalanish asosida bajariladigan bo‘ldi. Naqd pullarsiz hisob-kitoblar amaliyotining kengayishi, bank operatsiyalarining mexanizatsiyalashuvi va avtomatlashuvi, EHMLarning ancha mukammal turlaridan keng foydalanishga o‘tish qarzni **elektron pullarni** qo‘llagan holda uzish yoki berishga doir yangi uslublarning vujudga kelishiga asos bo‘ldi.

Elektron pullar – bu banklarning kompyuteri xotirasidagi hisobvaraqlardagi pullar bo‘lib, ularning tasarruf qilinishi maxsus elektron qurilma yordamida amalga oshiriladi. Elektron asosdagi to‘lovlar tizimining ommalashuvi pul muomalasi evolyutsiyasining sifat jihatdan yangi bosqichiga o‘tishni tasdiqladi.

Bank ishida EHMLarning ommalashuvi asosida cheklarni **plastik kartochkalar** bilan almashtirish imkoniyati paydo bo‘ldi. Plastik kartochkalar hisob-kitoblarning naqd pullar va cheklarning o‘rnini bosadigan, shuningdek, uning egasiga bankdan qisqa muddatli ssudani olishiga imkon beradigan vositasidir. Plastik kartochkalari chakana savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida eng ko‘p qo‘llanilmoqda.

2.3. Pulning funksiyalari va ularga tavsif

Pulning mohiyati uning funksiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Pul iqtisodiy kategoriya sifatida nechta funksiyani

bajarishi iqtisodchi olimlar, nazariyachilar va iqtisodchilar o'rtasida juda uzoq davrdan buyon tortishuvlarga sabab bo'lib kelmoqda.

Iqtisodiyotni markazdan boshqarish sharoitida nashr etilgan adabiyotlarda, pul beshta, ya'ni *qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arma vositasi va jahon puli funksiyalarini* bajarishi ta'kidlanadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning bozor munosabatlari joriy etilgan mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida, pul uchta, ya'ni qiymat o'lchovi, muomala vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalarini bajarishi bayon etiladi.

P.Samuelson Aristotelning ta'limotlariga tayangan holda pul faqat ikkita, ya'ni ayriboshlash vositasi, baho masshtabi birligi yoki o'lchov hisobi funksiyalarini bajarishini ta'kidlaydi³.

Angliya – Amerika iqtisodchi olimlari pulning uchta funksiyasi (muomala vositasi, qiymat o'lchovi va jamg'arma vositasi) mavjudligini e'tirof etishadi⁴. Jumladan, Edvin Dj. Dolan, Kolin D. Kempbell, Rozmari Dj. Kempbellar pul muomala vositasi, qiymat o'lchovi va jamg'arma vositasi funksiyalarini bajarishini ta'kidlaydi⁵.

Nemis iqtisodchi olimi K.Knis (1821 – 1898) pulning to'rtta ya'ni, qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalarini e'tirof etadi.

S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilar ham pulning to'rtta funksiyalarini bajarishini e'tirof etib, ularni quyidagi ketma – ketlikda amal qilishini ta'kidlaydi: birinchisi – muomala vositasi va to'lov vositasi, ikkinchisi – o'lchov hisobi, uchinchisi – qiymatni saqlash vositasi, to'rtinchisi – kechiktirilgan to'lovlarni o'lchovi⁶.

K.Marks pulning funksiyalari konsepsiyasida uni uchta funksiyasi mavjudligini ta'kidlaydi. U pulning funksiyalarini quyidagi ketma – ketlikda ifodalaydi. Birinchisi – qiymat o'lchovi,

³ Самуэльсон П. Экономика вводной курс. –М. : 1964. –С. 69.

⁴ Харрис Л. Денежная теория. –М. : 1990. –С. 75; Долан Е. , Линдсей Д. Макроэкономика. – СПб. : 1994, – С. 7 – 8.

⁵ Эдвин Дж. Долан, Колин Д. Кемпбелл, Розмари Дж. Кемпбел. Деньги, банковское дело и денежно – кредитная политика. Пер. с. англ. к.э.н. А.А.Лукашевич, А. П. Маноцкова, к.ф.н. э. Б.Ярцева, к.ф – м.н. М.Б.Ярцев. –М. – СПб., 1991. –С. 26.

⁶ Фишер С. , Дорнбуш Р. , Шмалензи Р. Экономика. –М. :1993. –С. 474 – 475.

ikkinchisi – muomala vositasi, uchinchisi – moliyaviy pul. K.Marksning fikridagi pulning uchinchi funksiyasi ayrim iqtisodchilar tomonidan jamg‘arma vositasi, to‘lov vositasi va jahon puli kabi vazifalarini bajarishi mumkinligini ilgari suriladi⁷.

Rossiyalik iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin⁸, professor V.A.Shegorsova⁹, professor V.V.Ivanov va professor B.I.Sokolovlar¹⁰ tahrirlari ostida chop etilgan “Pul, kredit, banklar” to‘g‘risidagi darsliklarning barchasida pul beshta funksiyani bajarishi e’tirof etiladi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi, professor Sh.Z.Abdullayeva pul to‘rtta funksiyani bajarishini, ular – qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funksiyalari ekanligini ta’kidlaydi¹¹.

Professor O.Yu.Rashidov tahriri ostida chop etilgan “Pul, kredit va banklar” darsligida pul beshta, ya’ni qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg‘arma vositasi va jahon puli vazifalarini bajarishini ta’kidlanadi¹².

Ko‘rinib turibdiki, pulning funksiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning fikrlari turlicha bo‘lib, birinchi guruh olimlar pulni beshta funksiyasi mavjudligini ta’kidlashsa, ikkinchi guruh iqtisodchi olimlar uning to‘rtta funksiyani bajarishini e’tirof etadi. Uchinchi guruh iqtisodchi olimlar, asosan anglo – amerikaliklar uni uchta funksiyani bajarishini bayon etadi. Hatto ayrim iqtisodiy adabiyotlarda pulni oltita funksiyani bajarishi qayd etilib, oltinchi funksiya sifatida baho masshtabi ekanligini isbotlashga urinishadi¹³.

⁷ Пезенти А. Очерки политической экономики капитализма: в 2 т. : пер. с итал. Т. 1. – С. 472 – 473.

⁸ Деньги, кредит, банки: учебник/кол. авт. : под ред. засл. деят. науки РФ, д.э.н. проф. О. И. Лаврушина. – 5 – э изд., стер. –М. : КНОРУС, 2007. –С. 57.

⁹ Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов. Под. ред. проф. Щегорцова В. А. –М. :ЮНИТИ – ДАНА, 2005. –С. 14.

¹⁰ Деньги, кредит, банки: Учеб. – 2 – э изд., перераб. и доп. /под ред. В. В. Иванова, Б. И. Соколова. –М. : ТК Велби, изд – во Проспект, 2008. –С. 26.

¹¹ Abdullayeva SH. Z. Pul, kredit va banklar. –Т. : “Iqtisod – moliya”, 2007, 13 – b.

¹² Rashidov O. Yu. va bosh. Pul, kredit va banklar. Darslik. –Т. : TDIU, 2008. 22 – b.

¹³ Деньги, кредит, банки: Учеб. – 2 – э изд., перераб. и доп. /под ред. В. В. Иванова, Б. И. Соколова. –М. : ТК Велби, изд – во Проспект, 2008. –С. 25.

Iqtisodchi olimlar pulning funksiyalari haqida turlicha talqin etishiga quyidagilar sabab bo'ladi. Bir guruh iqtisodchi olimlar pulning funksiyasini zamonaviy sharoitda uning xossalaridan kelib chiqib bayon etadi, boshqa guruh olimlar esa turli mamlakat olimlarining pulni funksiyalari xususidagi fikrlariga tayangan holda unga talqin beradi. Yana boshqa guruh iqtisodchi olimlar esa pulning funksiyalarini ta'riflashda uning tarixan vujudga kelishi bilan bog'liq voqelik va nazariyalarga tayanadi.

Pulning funksiyalari xususida fikr yuritganda uning asl (haqiqiy pul) qiymatiga ega bo'lgan va asl qiymatiga ega bo'lmaganligi (o'rinbosar pullar) ga e'tibor qaratish lozim. Chunki muomalada asl qiymatga ega bo'lgan pullar to'lov vositasini bajarganda, ularda pulning barcha funksiyalari namoyon bo'ladi yoki aksincha. Asl qiymatga ega bo'lgan pullar sifatida qimmatbaho metallar oltin va kumushni, kredit pullarni va 100 foiz oltin bilan ta'minlangan pullarni qayd etish mumkin. Asl qiymatga ega bo'lmagan pullarga qog'oz pullar, oltin asosiga ega bo'lmagan kredit pullar kiradi.

Haqiqatda ham qimmatbaho metallar to'lov vositasini ifodalagan paytda ular pulning barcha funksiyalarini bajargan. Qimmatbaho metallar o'rnini qog'oz pullar egallagandan so'ng, qog'oz pullarning inflatsiyaga uchrashi natijasida ular pulning barcha funksiyalarini bajarmay qo'ydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, yuqorida ko'rib chiqilganidek, vaqt o'tishi bilan pulning funksiyalari haqida turli qarashlar vujudga kela boshladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda pulning funksiyalari xususida 2 ta ilmiy maktab olimlarining qarashlari mavjud:

1. Yevropa maktabi.
2. Amerika maktabi.

Yevropa maktabi pulning 5 funksiyasi xususida xulosaga kelgan:

Biz pulni iqtisodiy kategoriya deb qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan funksiyalarini tahlil qilib, pul asosan quyidagi funksiyalarni bajaradi, degan fikrni ta'kidlamoqchimiz. Bular: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi va jahon puli funksiyalari.

Pulning funksiyalari o‘zaro uzviy bog‘liq va ular bir-birini to‘ldirgan holda pulning mohiyatini to‘liq ifoda qiladi.

Pulning asosiy funksiyalaridan biri qiymat o‘lchovi funksiyasi hisoblanadi. Ba’zi chet el iqtisodiy adabiyotlarida pulning birinchi funksiyasi sifatida muomala vositasi funksiyasi, keyin qiymat o‘lchovi funksiyasi keltiriladi. Bizning fikrimizcha, pulning funksiyalari to‘g‘risida gapirganda, funksiyalarning ketma-ketligiga e’tibor berish zarur. Pul qiymat o‘lchovi funksiyasini bajarmasdan turib, muomala, jamg‘arma vositasi bo‘la olmaydi. Pulning qiymat o‘lchovi sifatidagi mustahkamligi uning muomala, to‘lov, jamg‘arma funksiyalaridagi o‘rni va ahamiyatini oshiradi. Pulning qiymat o‘lchovi funksiyasining to‘laqonli bajarilishi, avvalambor, tovarlarni ishlab chiqarish, xizmatlarni ko‘rsatish sohasidagi barcha sarf-xarajatlarni to‘la ifodalash imkonini beradi. Pul qiymat o‘lchovi funksiyasini bajarmasdan turib, ishlab chiqarilgan tovar yoki ko‘rsatilayotgan xizmatlar bozor munosabatlarining subyektlari, ularning xo‘jalik faoliyati uchun to‘liq tadbiiq qilina olmasligi mumkin. Ya’ni pul muomala vositasini bajarishi uchun, avvalambor, muomala vositasining dastagi bo‘lgan tovarlar yoki xizmatlarning qiymatini aniqlashi hamda bahosini belgilashi lozim. Qiymati aniqlanib, bahosi belgilangan tovar yoki xizmat muomalaga chiqarilishi yoki havola qilinishi mumkin. Muomala vositasi funksiyasi pulning qachon va qaysi maqsadda ishlatilishiga qarab, pulning keyingi funksiyalarini amalga oshirish uchun zamin yaratadi. Pulning qiymat o‘lchovi va muomala vositalari uzviy davomi sifatida pulning to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funksiyalari amalga oshiriladi.

Muomala va to‘lov vositasi funksiyalarining amalga oshirilishi natijasida pulning jamg‘arma vositasi funksiyalarining bajarilishiga zamin yaratiladi. Muomala vositasining bajarilishidan qolgan pullar yoki muomalada bo‘lmagan pullar jamg‘armaga yo‘naltirilishi mumkin. To‘lov vositasi funksiyasi yordamida shakllangan, iste’mol uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar jamg‘arilishi mumkin. Jismoniy shaxslar ehtiyoji va iste’molidan ortiqcha pul mablag‘larini qo‘llarida yoki banklar va boshqa kredit muassasalarida jamg‘arishlari mumkin bo‘lsa, yuridik shaxslar ehtiyojidan ortiqcha

pul mablag'larini o'zlarining banklardagi hisob raqamlarida jamg'arishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pulning barcha funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldiradi. Pulning funksiyalarini aynan shunday uzviy bog'liqligi va bir-birini to'ldirishi pul muomalasining barqarorligi va samarasini ta'minlashga sharoit yaratadi.

2.4. Pul qiymat o'lchovi sifatida

Pulning birinchi funksiyasi uning qiymat o'lchovi ekanligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Qiymat o'lchovi funksiyasida pul tovar ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu mehnat asosida tovarning qiymatini belgilaydi. Pulning bu funksiyasida naqd pullar emas, naqdsiz pullar ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarning bahosini ko'rib, baho shu tovarga arziydimi yoki tovarga baho yuqori aksincha past qo'yilganmi – shu to'g'rida o'zimizning xulosamizga ega bo'lishimiz mumkin. Mana shu bizning xulosamiz asosida pulning qiymat o'lchovi funksiyasi yotadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasida bir tovarning qiymati ikkinchi bir tovar qiymati orqali ifoda qilinadi. Agar tarixan olib qaraydigan bo'lsak, bu vazifani o'z qiymatiga ega bo'lgan tovar oltin yoki oltinni o'zida ifodalaydigan pul birliklari bajarib kelgan.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi qiymat qonuniga asoslanib aniqlanadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi baholar masshtabini o'rnatishni talab qiladi.

Baholar masshtabi huquqiy xarakterga ega bo'lib, u davlat tomonidan o'rnatiladi va tovar qiymatiga asoslangan holda, uning bahosini ifodalaydi. Baholar masshtabi orqali, fikran namoyish qilingan tovar bahosi davlat bahosi yoki bozor bahosiga aylanadi va milliy pul birligida ifodalanadi.

XX asrning 80 yillari oxirigacha baholar masshtabi deb, davlat tomonidan tasdiqlangan, tovar qiymatini o'lchash va baholar belgilash uchun kiritilgan, ma'lum oltin miqdorini o'zida ifodalagan pul birligiga aytilgan. Qariyb 30 yil davomida 1961-yildan boshlab sobiq Ittifoqda baholar masshtabi qilib 1 rubl qabul qilingan va u 0,987412 gramm oltinga tenglashtirilgan edi. XX asrning 80-yillari oxiriga kelib, Ittifoqda pul birligini oltinga tenglash g'oyasi o'z kuchini yo'qotdi. Vaholanki, boshqa ko'pgina mamlakatlar amaliyotida bu tenglashtirish 70-yillardan boshlab e'tiborga olinmadi. Rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlarda valutani oltinga tenglashtirish hal qiluvchi dastak emasligini ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti isbotlab berdi.

XX asrning 60-yillarida yangi pul islohoti o'tkazilganda, devalvatsiya yoki revalvatsiyada davlat qonuniy ravishda baholar masshtabini, pul birligining oltin miqdorini, baholarni belgilash uchun o'rnatib bergan. Pul birligi ma'lum miqdor oltinga tenglashtirilgan bo'lsada, muomalaga chiqarilgan pul birliklari hech qachon oltinga almashtirilgan emas. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda jahondagi biror mamlakat o'z pulini oltinga almashtirmaydi. Ba'zi mamlakatlar pul birligini oltinga tenglashtirsada, pul birligiga to'g'ri kelishi mumkin deb belgilangan oltin miqdorini muomaladagi pul birligiga almashtirib bermaydi. Shuning uchun bu tenglashtirish o'zining iqtisodiy mohiyati va kuchini yo'qotganligi aniq. Chunki oltin oddiy tovarga aylandi va uning qiymati ham pulda ifodalanadigan bo'ldi. Pulning funksiyalari oltindan ajraldi, o'zgaruvchan valuta kurslari joriy qilindi.

Hozirgi vaqtda baholar masshtabi talab va taklif ta'sirida tashkil topadi va baho orqali tovarlar qiymatini o'lchashga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, pul yordamida tovarlar tenglashtiriladi. Ikkala tomon uchun ham tenglashtirishning asosi bo'lib abstrakt mehnat hisoblanadi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi baho deyiladi. Baho – bu ideal shaklda ongimizdagi qiymat o'lchovi. Qiymat o'lchovi vazifasini fikran ifoda qiladigan pulimiz bajaradi, baho esa to'la-to'kis haqiqiy moddiy boyliklarning qiymatini ifoda qiladi.

Qiymat shakliga ega bo‘lgan tovar, bahoga ham ega bo‘ladi. Pul o‘z bahosiga ega emas, uning qiymati o‘zi bilan aniqlanishi mumkin emas. Baho o‘rniga pul sotib olish qobiliyatiga ega. Pulning sotib olish qobiliyati deganda pul birligiga to‘g‘ri keluvchi tovarlar va xizmatlar miqdori tushuniladi. Agar pul birligiga to‘g‘ri keluvchi tovarlar miqdori (soni) qancha ko‘p bo‘lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham shuncha yuqori bo‘ladi va aksincha.

2.5. Pulning muomala vositasi funksiyasi va unga tavsif

Muomala vositasi funksiyasida pul yordamida tovar o‘zining pul qiymatiga ayribosh qilinadi. Bu funktsiyani bajarish uchun naqd pul bo‘lishi lozim. Bu funktsiya yordamida tovarlarni bir-biriga ayriboshlash – barter usuliga chek qo‘yiladi. Tarixiy taraqqiyot ko‘rsatadiki, jamiyat rivojlanishining ilk bosqichlarida barter mehnat mahsulini ayribosh qilishning yagona yo‘li bo‘lgan. Barterning noqulayligi shundan iborat bo‘lganki, A tovar egasi, B tovarni sotib olish uchun, nafaqat B tovar ishlab chiqaruvchini, balki B tovar egasiga zarur bo‘lgan tovarni ham topa olishi kerak edi. Bu juda qiyin jarayon bo‘lib, yuzlab tovarlarni muomalaga jalb qilgan holda ko‘zlagan maqsadga erishish mumkin bo‘lgan. Oltinning pul sifatida ishlatila boshlashi natijasida barter usuli tovar ayriboshlashning usuli sifatida o‘z ahamiyatini yo‘qotdi. Lekin shuni ta’kidlash kerakki, barter usuli hozirgi kunda ham ba’zi hollarda jahon amaliyotida qo‘llanilib kelinmoqda.

Tovar defitsiti, inflatsiya sur‘atlarining oshib ketishi, mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning yo‘qligi sharoitida barter bo‘yicha tovarlar harakatini amalga oshirish tomonlar uchun qulay hisoblanadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida tovar qo‘ldan qo‘lga o‘tadi va muomaladan chetlashadi, ya’ni iste’molchi egaligiga o‘tadi. Pul va tovarning harakati (TPT) qisqa vaqt ichida tugallanadi.

Qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar – pul va pul – tovar) o‘tib turishi pulning muomala vositasi funksiyasining asosini tashkil qiladi.

Shuning uchun ham bu funksiyani bajarishda naqd pul bo‘lishi, u barqaror, sifati yuqori bo‘lishi kerak.

O‘zbekistonda muomala vositasi funksiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog‘oz pullar va metall tangalar bajaradi. Muomalaga chiqariladigan naqd pullar miqdori savdo-sotiq hajmiga, ish haqi to‘lashning vaqtiga, aholining bankdan qarzga mablag‘lar olish imkoniyatiga va boshqa omillarga bog‘liq. Savdo-sotiq hajmining ko‘pligi va ish haqining tez-tez to‘lab turilishi muomalaga ko‘p pul chiqarish zarurligidan, aholining bankdan ko‘proq kredit olish imkoniyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, natural xo‘jalik, kichik korxonalar, fermer xo‘jaliklarining ko‘payishi muomala vositasiga bo‘lgan talabni kamaytiradi.

Pulning muomala vositasi sifatida ishlatilishi uning xarajatlarining barter xarajatlariga nisbatan ancha past bo‘lishini ta‘minlaydi. Pulning muomala vositasi funksiyasi uning boshqa funksiyalaridan o‘zining ma‘lum xususiyatlari bilan ajralib turadi. Muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bu funksiyani haqiqiy, naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul bir biriga qarama-qarshi, bir trayektoriyada harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va tovar sotib oluvchi o‘rtasidagi munosabat tugallanadi va tomonlar tovarga yoki pulga ega bo‘ladilar;
- pul muomala vositasi bo‘lishi uchun avvalambor, qiymat o‘lchovi bo‘lishi kerak.

2.6. Pulning to‘lov vositasi funksiyasi

Mavjud chet el iqtisodiy adabiyotlarida va keyinchalik,¹ Rossiya olimlari tomonidan chop qilingan adabiyotlarda, pulning muomala vositasi funksiyasi uning to‘lov vositasi ekanligidan dalolat beradi,

¹ Кембелл Р. , Макконел. Экономикс, - М. : 1993 г. с. 264. Стенли Л. Брю, Е. Дж. Долан. «Деньги, банки и денежно-кредитная политика» с. 25-30

degan kabi chalkash xulosalarni uchratish mumkin. Lekin biz yuqorida keltirilgan muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funksiyasiga ham mos keladi, deb ayta olmaymiz. Bu xususiyatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Tovarlar har doim ham naqd pulda sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun muomalaga olib chiqqan vaqtda tovarni sotib olish uchun iste'molchining yetarli naqd puli bo'lmasligi mumkin. Natijada tovarni kreditga sotishga zarurat tug'iladi, ya'ni tovarning pulini to'lash muddati kechiktiriladi. Tovar kreditga sotilganda, pul tovarning bahosini aniqlashda qiymat o'lchovi funksiyasini bajaradi, lekin u muomala vositasi bo'la olmaydi. Iste'molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Bu holda tovar va pulning harakati bir trayektoriyada, bir vaqtning o'zida, bir-biriga qarama-qarshi tura olmaydi.

Tovar harakati amalga oshgandan ma'lum vaqt o'tgandan keyin pul harakati sodir bo'ladi. To'lov vositasi funksiyasining asosiy xususiyati tovar va pul harakatining bir vaqtda amalga oshmasligi, harakatning bir tomonlamaligi va harakatda bo'linishlar mavjudligidadir.

Pulning to'lov vositasi sifatida ishlatilishi nafaqat tovar kreditga sotilganda sodir bo'ladi, balki barcha jarayonlarda tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'sha zahotiy oq naqd pulda amalga oshirilmasa, bunday iqtisodiy munosabatlar pulning to'lov vositasi funksiyasi yuzaga kelishidan dalolat beradi.

To'lov vositasida sotuvchi tovarning pulini olguncha tovar iste'molchi ixtiyoriga kelib tushadi va u o'z ehtiyojini qondirish uchun tovardan to'la foydalanishi mumkin.

Agar tovar uchun to'lov oldindan (avans) amalga oshiriladigan bo'lsa, tovar ma'lum vaqtdan keyin iste'molchi ixtiyoriga tushishi mumkin. Demak, ikkala holda ham tovar va pul harakati bir vaqtning o'zida amalga oshmaydi. Chunki tovar aylanishi (TPT) uziladi va pul harakati tovar harakatiga nisbiy ravishda mustaqil bo'ladi. Pulning bu harakati to'lov deb aytiladi va bu yerda pul to'lov vositasi sifatida ishtirok qiladi. Pulning to'lov vositasi

funksiyasi tovar ishlab chiqarish va muomala rivojlanishining yuqori bosqichlari mahsuli bo'lib, u pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi funksiyalaridan keyinroq yuzaga kelgan, deb xulosa qilish mumkin.

To'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shundaki, sotuvchi bilan iste'molchi o'rtasidagi munosabat muomala vositasidagi kabi qisqa muddatli bo'lib, tezda tugallanmaydi. To'lov vositasi funksiyasida iste'molchi tovarga ega bo'lganidan keyin ham u bilan mol sotuvchi o'rtasidagi munosabat uzoq vaqt davom qiladi. Bu munosabat – kredit munosabati hisoblanadi va iste'molchi – qarzdor, sotuvchi kreditor sifatida ishtirok qiladi.

Ba'zi iqtisodchilarimiz veksel asosida o'tkaziladigan jarayonlarni ham muomala vositasi funksiyasiga kiritadilar. Bizning fikrimizcha, bu to'g'ri emas. Chunki veksel – ma'lum mablag'ni to'lash to'g'risidagi kredit majburiyat, u qiymatga ega emas. Demak, ayriboshlashning ekvivalenti sifatida ishtirok qila olmaydi. A sotuvchi bir million so'mlik tovarni B iste'molchining vekseliga almashtirdi, deylik. B bir mln. so'mlik tovarga ega bo'ldi. A bo'lsa, o'z qiymatiga ega bo'lmagan, sotib olish qobiliyati emitent tomonidan belgilanadigan vekselga ega bo'ladi. Sotuvchi A, bir mln. so'mlik vekselni sotsagina, pul mablag'iga ega bo'lishi mumkin. Shunga asosan, biz veksel jarayonlarini muomala vositasiga kirishini to'liq ishonch bilan ta'kidlay olmaymiz. Bu jarayonlar ko'proq to'lov vositasi funksiyasiga taalluqlidir. Pulning to'lov vositasi funksiyasi yana turli qarz va majburiyatlarni to'laganda:

- korxonalar, tashkilotlar o'rtasida tovar va xizmatlar uchun to'laganda;

- davlat budjetiga va kredit tizimiga to'lovlarni amalga oshirganda (foydadan to'lanadigan to'lovlar, kredit bo'yicha qarz va foizlarni to'lash va boshqalar);

- ishchi xizmatchilariga ish haqi to'lash va aholiga boshqa to'lovlarni to'lash (nafaqa, stipendiya va boshqalar)da;

- boshqa har xil qarz va majburiyatlarni to'lash (masalan, kredit uchun to'lov, uy joy, elektroenergiya va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar) da amalga oshiriladi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasining yana bir xususiyati shundaki, bu funksiyada to'lovlar naqd pullik yoki naqd pulsiz shaklda amalga oshirilishi mumkin. Bu xususiyati bilan ham pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan farq qiladi. Pulning bu funksiyasi yordamida amalga oshiriladigan naqd pullik va naqd pulsiz to'lovlar birgalikda to'lov aylanmasini vujudga keltiradi. Pulning to'lov vositasi funksiyasini biz ikkinchi darajali deb qarashimiz mumkin emas, chunki bu funksiyaning bajarilmasligi to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshmasligiga, bu esa hozirgi kunda mavjud muammolar debitor kreditorlik qarzlarning ko'payishiga, kredit bo'yicha va boshqa moliyaviy majburiyatlarning bajarilmasligiga, xo'jalik jarayonlarining normal borishiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2.7. Pul jamg'arma vositasi sifatida

Pulning bu funksiyasi sotish va sotib olish jarayoniga zarurat bo'lmagan holda yuzaga keladi. Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan keyin uzoq vaqt davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul muomala va to'lov aylanmasidan chetlashadi. Yig'ilgan pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi. Tovar ishlab chiqarish va muomala jarayoni pulni jamg'arishga imkoniyat yaratadi. Jamg'arma ikki yo'nalishda yuzaga kelishi mumkin. Maqsadli jamg'arish yoki umuman jamg'arish. Shunaqa jamg'armalar borki, aniq bir mo'ljal bo'lmagan holda yig'ib boriladi, maqsadli jamg'armada odamlar mashina, asbob-uskuna, uy-joy sotib olish yoki boshqa ma'lum maqsadni amalga oshirish uchun mablag' jamg'aradilar.

Pulning jamg'arma vositasi funksiyasi pulning pul aylanmasidan chiqib ketishiga olib keladi. Jamg'armada pul pul aylanmasining qaysidir kanallarida turib qoladi, natijada u mavjud aylanmadan ajralib ma'lum vaqtgacha mablag' aylanmasiga qaytib tushmasligi mumkin.

Pulning jamg'arma va boylik to'lash vositasi funksiyasi pul muomalasini stixiyali ravishda boshqarib boradi. Tovar ishlab chiqarish hajmining uzluksiz o'zgarib turishi, pul massasining doimiy almashib

turishiga olib keladi. Qimmatbaho metallar, buyumlarning muomalaga kelib-ketib turishi, pul massasining hajmini ushlab turishi, pul muomalasi kanallarida pul oqimi ko‘payib ketishining oldini olishi mumkin.

Pulning muomala vositasidan chiqib, jamg‘armaga aylanishi va jamg‘armaning muomala vositasiga aylanishi pul tizimini muvozanatda ushlab turuvchi zaruriy shart hisoblanadi.

Pulni jamg‘arishga undaydigan omil – uning maxsus tovar, umumiy ekvivalentligi, ya’ni boshqa barcha tovarlarga xohlagan vaqtda almashtirish mumkinligidadir. Pulga sifat va son jihatdan yondashish mumkin. Chunki pulning sifati, soni bor. Pulning sifati cheksiz bo‘lishi, ya’ni pulni zarur bo‘lganda xohlagan tovarga aylantirish imkoniyati mumkinligida o‘lchansa, son jihatdan, albatta, pul summasi cheklangan bo‘lishi mumkin, chunki unga cheklangan miqdorda tovar sotib olish mumkin. Demak pulning sifat jihatdan cheklanganligi bilan son jihatdan cheklanmaganligi o‘rtasida qarama-qarshilik bor. Mana shu qarama-qarshilik pulni jamg‘arishga, pul qancha ko‘p bo‘lsa, uni yanada ko‘paytirishga intilishga olib keladi. Jamg‘arma funksiyasi pul muomalasida asosiy bo‘lmasada, uni olib borishda katta ahamiyatga ega.

Jamg‘arish, xazina to‘plash qiymatning qotib qolishiga olib keladi. Xazina to‘plash vositasi vazifasini tarixan oltin, keyinchalik boshqa qimmatbaho metallar, toshlar bajarib kelgan va hozirgi kunda ham shu tovarlar boylik (pul) sifatida jamg‘arilib kelinmoqda. Xazina sifatida oltin yoki boshqa qimmatbaho metall, toshlarning ahamiyati rivojlangan mamlakatlarda deyarli yuqori emas, chunki mamlakat iqtisodiy jihatdan barqaror bo‘lsa, pulni biror qimmatbaho metallda jamlab qotirib qo‘ygandan ko‘ra, unga davlat yoki korporatsiyalarning qimmatli qog‘ozlarini sotib olib, ulardan har yili daromad ko‘rgan ancha qulay hisoblanadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatganki, 100 biznesmendan faqat 4 tasi o‘z pulini to‘g‘ri jamg‘arib boyib ketar ekan. Qolganlari bo‘lsa, pulni topadi, lekin oqilona jamg‘arish yo‘lini bilmagani uchun uni yo‘qotarkan.

Bozor iqtisodiyoti yuksak rivojlangan mamlakatlarda pul mablag‘ini quyidagi aktivlarga qo‘yish afzal hisoblanadi.

Birinchiidan, davlatning qimmatli qog'ozlari, ya'ni uzoq muddatli obligatsiyalar, qisqa muddatli veksellarga qo'yish. Davlatning qimmatli qog'ozlari kafolatlangan bo'ladi va ularning bahosi kamdan-kam hollarda o'zgaradi. O'zgarganda ham, sezilarsiz miqdorda o'zgaradi. Shuning uchun ham, davlatning qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlikka ega bo'ladi.

Ikkinchiidan, sanoat korxonalari va korporatsiyalarning qimmatli qog'ozlari, ya'ni aksiya va obligatsiyalariga qo'yish. Korporatsiya, korxonalarining aksiya, obligatsiyalarining ishonchliligi davlatnikiga nisbatan kam bo'lishi mumkin. Chunki ularning bahosi u yoki bu sabab bilan tushib ketsa, qo'yilgan mablag' ko'zlangan natijani bermasligi mumkin.

Agar mablag' iqtisodiy barqaror korxonalarining qimmatbaho qog'oziga qo'yilsa, u davlatning qimmatbaho qog'oziga nisbatan yuqori daromad keltirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida korporatsiya, assotsiatsiya, korxonalarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish, ularning ikkinchi sotilish bozorini vujudga keltirish va rivojlantirish bo'yicha ancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi vaqtda qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish va takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi va bu jarayon O'zbekiston iqtisodini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri bo'lib qoladi.

Uchinchiidan, pulni qimmatbaho, noyob buyumlarga, san'at asarlariga qo'yish yo'li bilan jamg'arish.

Bu usulda iqtisodiyotning ijobiy va salbiy tomonga o'zgarishiga qaramay, buyumda ifodalangan qiymat o'zini yo'qotmaydi. Agar davlat barqaror iqtisodiyotga ega bo'lib, bozor munosabatlari yaxshi rivojlangan bo'lsa, bu aktivlarning likvidligi uncha yuqori bo'lmasligi mumkin.

Pul yuqori darajadagi likvidlikka ega bo'lgani uchun uni xohlagan vaqtda, xohlagan to'lovni to'lashga yo'naltirilish mumkinligi uchun, nominalini o'zgartirish uchun pul jamg'arma va xazina to'plash funksiyasini bajaradi. Pul jamg'armasi boylikning bir shakli hisoblanadi. Kishilar boylikni faqat pul shaklida emas, boshqa shakllardan, masalan uy-joy, yer, mashina, asbob-uskuna,

aksiya, obligatsiya va boshqa shaklda ham mujassamlashtirishi mumkin. Boylikning bu shakllarida likvidlilik darajasi pulga nisbatan (agar inflatsiya bo'lmasa) past bo'ladi va ularning narxi ham o'zgarishi mumkin. Yer, uy-joy, asbob-uskuna, qimmatli qog'ozlarni pulga aylantirmasdan turib biror to'lovni qoplash uchun yo'naltirib bo'lmaydi. Pulni esa xohlagan paytda turli to'lovlarni qoplash uchun yo'naltirish mumkin.

Inflatsiya sharoitida pulni jamg'arish xohlagan rejani amalga oshirishga imkon bermasligi mumkin. Chunki jamg'ariladigan pullar o'z qadrini bir necha marta yo'qotib boradi va unga ishonch yo'qoladi. Bu sharoitda milliy pul birliklari muomala va to'lov vositasi hamda baholar masshtabi bo'ladi. Lekin jamg'arish vositasi bo'lib barqaror biror chet el valutasini muomalaga kiradi va pul aktivlari shu valutalariga almashtiriladi. Shu holni 50-yillarda Janubiy Koreyada, 70-yillarda Isroilda, hozirgi kunlarda MDH davlatlari amaliyotida ko'rish mumkin.

Odatda, pul barcha funksiyalarini bir vaqtda, ketma-ket bajarishi mumkin. Ba'zida mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy barqarorlikka qarab, pulning funksiyalari bir biridan ajralib qolishi ham mumkin. Masalan, 40-yillarda Xitoyda tovarlar bahosi AQSh dollarida aniqlangan. Hisob-kitoblarda tovar sotish va sotib olishda Xitoy valutasini qo'llanilgan. Xuddi shunday hol giperinflatsiya davrida Isroilda, Argentina, Meksika kabi mamlakatlarda joriy qilingan. Bu mamlakatlarning milliy valutasini muomala va to'lov vositasi sifatida ishlatilgan.

2.8. Pulning jahon puli funksiyasi va unga tavsif

Adabiyotlarda¹ pulning jahon puli funksiyasi to'g'risidagi g'oyani ham uchratish mumkin. Bu funksiyani biror valutaga bog'lab qo'yish to'g'ri deb bo'lmaydi.

Agar biz tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi savdo, xalqaro aloqalar, xalqaro kredit munosabatlarining rivojlanishi oltinning

¹ Дробозина Л. А. Финансы, денежное обращение, кредит. -М. : «Финансы» 1997 г. с. 23.
Жукова э. Ф. Общая теория денег и кредита. -М. : «Юнити» 1995 г. с. 79.

jahon puli sifatida qo'llanilishiga olib kelgan. 1867-yilda Parijda qabul qilingan kelishuvga asosan, oltin davlatlar o'rtasida yagona pul (jahon puli) sifatida qabul qilingan. 1922-yilda Genyuda o'tkazilgan konferensiyadagi valuta bitimiga asosan, AQSh dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o'rinbosari sifatida e'lon qilindi va xalqaro to'lovlarda qo'llanila boshladi. 1944-yildagi Brettonvud konferensiyasidan keyin jahon puli funksiyasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to'lovlarda AQSh dollaridan ko'proq foydalanishga imkoniyat berildi. Dollarni oltinga almashtirish bo'yicha dollar kursi belgilandi va 35 dollar 31,1 gr. oltinga teng deb qabul qilindi. Keyinchalik har xil valuta bloklari, valuta kliringi tashkil qilindi. XX asrning 70-yillaridan boshlab xalqaro to'lovlarda XVF tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to'lov birligi SDR (Special Drawing Rights) qo'llanila boshlagan.

1971-yilda SDRning oltin miqdori AQSh dollarinikidek 0,888 671 gr. oltinga teng deb belgilangan. Dollar devalvatsiya bo'lganidan keyin, 1-iyul 1974-yildan boshlab SDR qiymati 16 davlat valutasining o'rtacha kursi, keyinchalik yetakchi besh mamlakat valutasini kursi bo'yicha aniqlanadigan bo'ldi.

1979-yil martdan boshlab, Yevropa valuta tizimiga kiruvchi mamlakatlarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi – EKYu (Yeuroopen Currencu Unit)ni qo'llaydigan bo'lishdi. EKYu – bu a'zo mamlakatlarning banklaridagi hisob raqamlariga yozib qo'yiladigan birligi. Iqtisodchilarimiz o'rtasida pulning jahon puli funksiyasi mavjud deyuvchilar, biz yuqorida qisqacha ta'riflagan valuta kliringi, SDR, EKYu kabi to'lov vositalariga jahon puli sifatida qaraydilar. Lekin SDR, EKYular asosan, to'lovlarni amalga oshirishda qo'llaniladi. Bu jarayon esa pulning to'lov vositasi funksiyasida o'z aksini topadi. Bu holda to'lov jarayoni mamlakat ichidagina emas, davlatlararo munosabatlarni ham o'z ichiga oladi.

Bizning fikrimizcha, pul yuqorida keltirilgan funksiyalarni alohida olingan davlatda yoki davlatlar o'rtasida bajarishi mumkin. Bu holda, biror mamlakatning valutasini jahon puli funksiyasini bajaradi, deb xulosa qilishga o'rin qolmaydi.

Jahon puli funksiyasini jahon bozorlarida kotirovka qilinadigan ya'ni oldi-sotdi qilinadigan valutarlar bajaradi. Masalan: o'zbek so'mi bu vazifani bajarmaydi. Xalqaro hisob-kitob banki ma'lumotlariga ko'ra, xalqaro valuta bozorlarida konversion operatsiyalarning 90% ortiq qismi 5ta valutada amalga oshirilmoqda. Bu valutarlar xalqaro zaxira valutasiga maqomiga ega. Bu maqomni Xalqaro valuta fondi beradi.

Xulosa qilib aytganda, pulning barcha funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldiradi. Pulning funksiyalarining aynan shunday uzviy bog'liqligi va bir-birini to'ldirishi pul muomalasining barqarorligi va samarasini ta'minlashga sharoit yaratadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pul shakllari va turlarining evolyutsiyasi hamda pulning mohiyati va uning namoyon bo'lish shakllarini tushuntirib bering.
2. Pulning funksiyalarini yoritib bering.
3. Pulning qiymat o'lchovi funksiyasini tushuntirib bering.
4. Pul muomala vositasi sifatida.
5. Pulning jamg'arma funksiyasi va uning xususiyati nimalardan iborat?
6. Kredit pullari va ularning turlarini keltiring va ularga tavsif bering.
7. Pulning jahon puli funksiyasi va uning xususiyatlarini yoritib.

III BOB. PUL NAZARIYALARI

Reja:

- 3.1. Pulning metallilik nazariyasi.**
- 3.2. Pulning nominallik nazariyasi.**
- 3.3. Pulning miqdoriy nazariyasi va uning evolyutsiyasi.**
- 3.4. Pulning Djon Meynar Keyns nazariyasi.**
- 3.5. Zamonaviy monetarizm nazariyasi.**

Tayanch iboralar: pul tabiati, nominal, metallilik, ishlab chiqarish, miqdoriylik, monetarizm, metal, davlat pul nazariyasi.

3.1. Pulning metallilik nazariyasi

XX asr boshigacha pullarning iqtisodiy nazariyasida quyidagicha ikki masala: pullarning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi va pullarning qiymati va xarid qilish kuchi haqidagi masalalar markaziy o‘rin egallab kelgan. Birinchi masala bo‘yicha siyosiy iqtisodda ikkita yo‘nalish – pullarning metallistik va nominalistik nazariyalari amal qilgan.

Pulning metallik nazariyasi bu turli davlatlarda bir nechta tadqiqotchilar tomonidan aytilgan ilmiy qarashlarning jamlanmasi bo‘lib, ular pul sifatida faqat oltin va kumushni ko‘rdilar va bu jamiyat boyligining manbai deb hisobladilar.

Pulning metallilik nazariyasi XVI asrda fransuz olimi Nikolo Orezme tomonidan nazariya sifatida shakllantirildi. Keyinchalik angliyalik iqtisodchi olimlar U.Stefford, T.Men, P.Nors, Chayld, Fransiyada A.Monkreten, Germaniyada U.Yust; Italiyada G.Skaruffi, F.Galiyani tomonidan rivojlantirildi.

Pulning metallilik nazariyasi merkantilizm g‘oyalariga asoslanadi.

Merkantilizm – dunyo tarixidagi birinchi iqtisodiy maktab hisoblanadi.

Merkantilistlar 2 yirik guruhga bo‘linadi:

1. Ilk merkantilistlar.

2. So‘nggi merkantilistlar.

Ilk merkantilistlar - akti pul balansi degan g‘oyani ilgari suradilar. Ularning fikriga ko‘ra, oltin va kumush o‘z tabiatiga bo‘yicha pul hisoblanadi. Har bir jamiyatning boyligi uning oltin va kumush zaxiralari bilan belgilanadi.

Aktiv pul balansi - oltin va kumushning har doim mamlakatga kirib kelish miqdori ularni mamlakatdan chiqib ketish miqdoridan katta bo‘lishini tushiniladi.

Ilk merkantilistlar davlat proteksionizm siyosatini qo‘llash shart deb hisoblaydilar. Ular aytadiki, davlat mamlakatdan oltin va kumush pullarni chiqib ketishini to‘sqinlik qilishi zarur.

So‘nggi merkantelistlar pulning asosiy funksiyasi bu jamg‘arish funksiyasi deb hisoblaydilar. XVI asrning ikkinchi yarimidan XVII asr oxiriga qadar Yevropada so‘nggi merkantelistlarning qarashlari hukmron g‘oyaga aylandi.

So‘nggi merkantelistlarning eng taniqli vakili Tomas Men hisoblanadi. T.Men ilk merkantalistlardan farqli ravishda pulning muhimligi jamiyat boyligining manbai ekanligida emas, balki mamlakat ichidagi tovarlar va pullarning harakatiga ta‘siridadir, degan xulosaga keldi.

T.Men birinchi bo‘lib, metallilik nazariyasiga yangilik kiritdi. Ushbu yangilik quyidagilardan iborat:

1. Mamlakat savdo balansi ijobiy saldoga ega bo‘lganda, tovarlarni import qilish mumkin.

2. Agar mamlakat uchun foydali bo‘lsa, oltin va kumushni xalqaro savdoni rivojlantirish uchun ishlatish mumkin.

Tomas Men aytadiki, pul savdoni yaratadi, savdo esa pulni ko‘paytiradi. Tomas Men birinchi bo‘lib, umumiy savdo balansi degan tushunchani kiritgan.

So‘nggi merkantalistlar umumiy savdo balansi g‘oyasini ilgari surdilar. Bungacha xususiy savdo balanslari mavjud edi. Ular mamlakatning alohida olingan bitta mamlakat bilan savdo munosabatlarini aks ettirar edi.

Merkantilistlar oltin va kumush tangalarni yemirilib ketishini tan olmaganlar. Lekin amaliyot ko‘rsatadiki, oltin va kumush tangalar ishqalanish xususiyatiga ega. Ushbu tangalar vaqt o‘tishi

bilan o'z vaznining bir qismini yo'qotadi, natijada ayriboshlash munosabatlarida notenglik holati yuzaga keladi. VIII asrga kelib, metal tangalarning yemirilishi isbotlandi. Shuningdek, birinchi jahon urushi ta'sirida Yevropada oltin standarti bekor bo'ldi.

Dastlab merkantilistlar Adam Smit va Jorj Styuard tomonidan qattiq tanqidga uchradi. Ushbu olimlarning fikriga ko'ra, pul jamiyatning boyligi emas, balki shartli hisob birligidir. Pullar baho masshtabi sifatida ayriboshlash munosabatlarini ifoda etadi. Taniqli iqtisodchi olimlar P.Samuelson, J.Key metal pullar muomalasini inkor etganlar.

3.2. Pulning nominallik nazariyasi

Pulning nominallilik nazariyasining asoschilari bo'lib, angliyalik ruhoni va faylasuf J.Berkli va Angliyalik iqtisodchi J.Styuard hisoblanadi. Ular bu nazariyaning yetakchilari. Bu nazariyani rivojlantirishga eng katta hissa qo'shgan olim G.Knapp. 1905- yilda Knappning "Pulning davlat nazariyasi" nomli kitobi nashrdan chiqdi. Pulning naminallilik nazariyasi XVIII asrda paydo bo'lgan. Ushbu nazariya namoyondalari pulning tovar xususiyatini inkor etdilar. Ular aytadiki, pul qiymat va iste'mol qiymatiga ega emas. Pulning qiymati unga qo'yilgan nominali bilan belgilanadi. Ular metal pullar yemirilish xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlashdi va qog'oz pullar to'lov vositasi sifatida moslashuvchan va qulay, ayriboshlash vositasi ekanligini etirof etishdi.

Knapp pulning nominallilik nazariyasini rivojlantirar ekan quyidagi xulosaga keldi.

- Pulni davlat yaratadi;
- Pulning asosiy funksiyasi bu to'lov vositasi funksiyasidir;
- Davlat pulga xarid qobiliyatini beradi;
- Pulning xarid qobiliyati davlatning qonun hujjatlari bilan belgilanadi;

Keyns pulning nominallilik nazariyasi tarafdori bo'lgan. Keyns aytadiki, qog'oz pullarning oltin tangalarni muomaladan siqib chiqarishi Knappning buyuk g'alabasidir.

Pulning mohiyati 3 shaklda namoyon bo'ladi:

1. Pul barcha tovarlar qiymatini o'zida ifoda etuvchi umumiy ekvivalentdir.

2. Pul mustaqil almashinuv xususiyatiga ega. Pul tovarlarsiz ham erkin harakatlana oladi. (talabalarga stipendiya, oylik maoshlar, soliqlar, bankdan kredit olish)

3. Pul buyumlashgan mehnatning tashqi o'lchovi.

Buyumlashgan mehnatning ichki o'lchovi mehnat asosida o'lchanadi.

Nominalistlar baho masshtabi deganda milliy pulning oltin asosiga aytiladi.

Nominalistlar oltinga almashmaydigan qog'oz pullar muomalasini afzal ekanligini etirof etadilar. Hozir dunyoda hech bir valuta oltin asosiga ega emas. Hozirgi davrda muomalaga chiqarilayotgan naqd pullar Markaziy bankning aktivlari bilan ta'minlanadi.

3.3. Pulning miqdoriy nazariyasi va uning evolyutsiyasi

Iqtisodiy adabiyotlarda hali ham pullarning miqdoriy nazariyasi ommaviy hisoblanadi. Agar metallistik va nominalistik nazariyalar pullarning mohiyati haqidagi masalani talqin qilishgan bo'lsa, pullarning miqdoriy nazariyasi tovarlarning nisbiy qiymati, pullarning xaridchilik qobiliyati va uning o'zgarishi sabablari haqidagi savolga javob berishga harakat qiladi. Ushbu konsepsiya asoslarini J.Lokk adabiyotlarida, lekin yanada tugallangan shaklda – J.Vanderlint (1740 yilda vafot etgan), Sh.Monteske (1689-1755) va D.Yum (1711-1776) asarlarida topish mumkin. D.Rikardo (1772-1823) ham pullarning miqdoriy nazariyasi tarafdori bo'lgan.

Agar merkantilistlar mamlakatda pullar qancha ko'p bo'lsa, bu shuncha yaxshi, chunki bunday hol savdo va sanoatning ravnaqini taqozo etadi, deb hisoblashgan bo'lishsa, unda Devid Yum muomaladagi pullar sonining ko'payishi mamlakat boyligini ifodalamaydi, balki faqat tovarlar narxlarining o'sishiga olib kelishini isbotlashga uringan. Shuning uchun u pullarning qiymati

muomalada yurgan pullarning soni bilan belgilanadi va mutlaqo fiktiv miqdordan iborat bo‘ladi, deb hisoblagan¹.

Yevropada XVI-XVII asrlarda yuz bergan “narxlar revolyutsiyasi” pullarning miqdoriy nazariyasi vujudga kelishining bevosita sababi edi. Yevropaga Amerikaning arzon oltini va kumushining olib kelinishi va ularni qazib olish qiymatining pasayishi tovarlar narxlarining jadal o‘shiga olib keldi. D.Yum bunday favqulodda shart-sharoitlarni tipik deb hisoblagan, lekin ilmiy tahlil butunlay teskari yondashuvni talab qilgan. D.Yum ham pullarning miqdoriy nazariyasining shundan keyingi tarafdorlari (D.Rikardo, J.Mill va boshqalar) singari oltin tangali standart sharoitida muomalada yurgan pullarning miqdori avvalo, sotiladigan tovarlarning qiymatiga va yanada aniqroq qilib aytganda, ular narxlarining summasiga bog‘liq bo‘lishini tushunishmagan.

Shunday qilib, klassik miqdoriy nazariya uchun uchta qoida:

- 1) sabablilik (narxlar pullarning massasiga bog‘liq bo‘ladi);
- 2) mutanosiblik (narxlar pullar miqdoriga mutanosib ravishda o‘zgaradi);
- 3) universallik (pullar miqdorining o‘zgarishi hamma tovarlarning narxlariga bir xilda ta’sir qiladi) xos bo‘lgan.

Pullar shakllarining rivojlanishiga qarab pullar massasi turli xildagi miqdordan iborat bo‘ladi va nafaqat naqd pullarni, shu bilan birga turli shakllardagi bank omonatlarini ham o‘z ichiga oladi. Narxlari turli tusda oshib boradigan tovarlarning har xil guruhlari ham pul massasining ko‘payishiga turlicha munosabatda bo‘ladi. Shuning uchun pullarning miqdoriy nazariyasining shundan keyingi rivojlanishi unga ekonometrik tahlil apparati va narxlar bo‘yicha mikroiqtisodiy nazariya elementlarining qo‘shilishi bilan bog‘liq.

Siyosiy iqtisod matematik maktabining yirik vakili, Xalqaro iqtisodiy jamiyat asoschilaridan biri va uning birinchi prezidenti (1931-1933) **Irving Fisher** (1867-1947) pullarning miqdoriy nazariyasini zamonaviylashtirishga katta hissa qo‘shdi. U “Pullarning xarid qilish kuchi. Uning belgilanishi va kredit, foizlar va tanazzullarga munosabati” (1911) asarida pullar massasi bilan

¹ Юм Д. ОПЫТЫ. М., 1896. С. 37.

tovarlar narxlari darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni formallashtirishga harakat qilgan. Tovarlar uchun to'langan pullar soni va sotilgan tovarlar narxlari summasi teng bo'lgani uchun buni I.Fisher tarozi bilan o'xshatmoqchi bo'ladi.

Matematik shaklda ayriboshlash tenglamasini quyidagi formula shaklida tasavvur etish mumkin:

$$M V = \sum PQ,$$

bunda: \sum – (Expenditure) – pul muomalasining umumiy hajmi, ya'ni mazkur jamiyatda shu yil davomida tovarlarni sotib olish uchun sarflanadigan pullar summasi; M (Money) – ushbu jamiyatda yil davomida muomalada yurgan pullarning o'rtacha miqdori;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

(Velocity) – ne'matlarga ayriboshlashdagi pullar aylanishlarining o'rtacha soni; P – (Price) – ushbu jamiyatda sotib olinadigan har qanday alohida tovarning o'rtacha sotish narxi; Q – (Quantity) – tovarlarning jami xarid qilingan soni.

Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi. Bunday sharoitda pul massasining o'zgarishi, garchi I.Fisher tovarlar narxlarining mutloq elastikligini nazarda tutib, narx mexanizmini ma'lum ma'noda ideallashtirsa-da, lekin tovarlar narxlari darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa neoklassiklar kabi Fisher ham mukammal raqobatchilikka asoslanadi va o'z xulosalarini monopoliyalar hukmronlik qiladigan va narxlar oldingi elastikligini jiddiy yo'qotgan jamiyatga tegishli deb biladi.

Ko'pgina hozirgi iqtisodchilar ayriboshlash tenglamasini bir xillik, ya'ni $MV=PQ$ sifatida tavsiflashadi. Gap shundaki, bu tenglama D – T ayriboshlash harakatini tovarlarning jami massasiga daxldor deb ifodalashga urinadi, ya'ni tovarlar sotib olingan pullar summasi sotib olingan tovarlar narxlari summasiga teng (bir xil). Bu tavitologiyadir va shuning uchun ayriboshlash formulasi narxlarining umumiy (mutloq) darajasini izohlash uchun xizmat qila olmaydi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlarining faraz qilishicha, ayriboshlash formulasi mutloq kattalikni EQ_0 ni izohlaydi (ayni bir vaqtda talab va taklif mexanizmi undan nisbiy tebranishlarni izohlaydi).

I.Fisher va uning izdoshlari shunday nuqtai nazarga amal qilishgan. Ular pullarning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarish darajasi (Q) muomalada yurgan pullar miqdoriga (M) va narxlar darajasiga (P) bog'liq bo'lmasligini asoslashga urinishgan. Ular pullarning aylanishi tezligi avvalo, demografik (aholining zichligi va hokazo) va texnik (transport vositalarining soni va sifati va hokazo) parametrlarga bog'liq bo'ladi, deb faraz qilishgan. Ishlab chiqarish darajasi esa asosan mehnat bozorida yuzaga kelayotgan shart-sharoitlar bilan belgilanib, narxlar darajasi va muomalada yurgan pullar soniga bog'liq bo'lmaydi. Shubhasiz, bozor xo'jaligi hukmronlik qiladigan sharoitda bunday qoidalar yaqqol nohaqiqiy tus kasb etadi.

3.4. Pulning Djon Meynar Keyns nazariyasi

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tanazzulga qarshi kredit-pul vositalari yordamida tartibga solish xususida ikkita bir-biriga zid keladigan yondashuv mavjud. Ularning biri neoklassik doktrina bilan bog'liq. An'anaviy neoklassik yo'nalish stixiyali bozor mexanizmini ideallashtirgan. U to'liq bandlikka asoslanadi va pul massasining o'sishi narxlarning o'sishida ifodalanadi, deb faraz qiladi. Natijada pul birligining xarid qilish kuchi pasaydi va pullarning o'sishi aylanish girdobida qolib ketdi. Shunday qilib, narxlarning yangi, birmuncha yuqori darajasida pullar zaxirasining oldingi qiymati yana qayta tiklandi. Bunday rivojlanish modeli amalda kapitalizmga tanazzullar va ishsizlikni istisno qildi.

Neoklassiklarning yondashuvi kapitalistik voqelikka zid keldi va bu hol 1929-1933 yillardagi «buyuk depressiya» jarayonida alohida namoyon bo'ldi. Ahvolni tuzatish ishi J.M.Keynsning zimmasiga tushdi. U «Bandlik, foiz va pullarning umumiy nazariyasi» asarida (1936) pullarning aylanishdan chiqib ketishi sabablarini aniqlashga urinadi, chunki, uning fikricha, buning natijasida yalpi to'lovga qobiliyatli talab hajmi qisqaradiki, bu ishlab chiqarish rivojlanishiga

to‘sqinlik qiladi. J.M.Keynsning fikricha, pullarning chiqib ketishining bosh sabablari «uchta fundamental psixologik omillar»: iste‘molga moyillik, likvidlilikni afzal ko‘rish va kapital aktivlardan keladigan bo‘lg‘usi daromad taxmini bilan bog‘liq.

Pullarga yalpi talab quyidagi formula bilan belgilanadi:

$$M = M_1 + M_2 = L_1(Y) + L_2(r),$$

bunda: M_1 – transaksion talab; M_2 – spekulativ talab; Y – milliy daromad; r – foiz normasi; L_1, L_2 – likvidlilik funksiyalari.

Neoklassiklar va Keyns pullar takror ishlab chiqarish jarayoniga ta‘sir qiladi, deb hisoblashadi. Biroq neoklassiklar bunday ta‘sirni narxlar orqali, Keyns esa – foiz normasi orqali ko‘rsatadi. Keynsning fikricha, foiz normasi investitsiyalarga ta‘sir ko‘rsatadi, investitsiyalar esa milliy daromad o‘shining muhim omili hisoblanadi.

Keynsning kapitalizmning o‘zini o‘zi tartibga soladigan tizim sifatidagi tanqidi qayishqoq pullarni – neoklassik nazariyaning asosiy barqarorlashtiruvchi omilini to‘xtatib qo‘yish yo‘li bilan erishiladi. Keyns shu maqsadda barcha iqtisodiy ko‘rsatkichlarni ish haqining o‘zgarish kattaliklarida ifodalaydi. Lekin narx omilidan abstraksiyalashtirish, o‘z mohiyatiga ko‘ra, ayniqsa ikkinchi jahon urushidan keyin keskinlashgan inflatsiya muammosini istisno etdi. Bu keynschilikning keskin tanqidga uchrashini oldindan belgilab berdi va pullarning neoklassik nazariyasi vujudga kelishining muhim sharti bo‘ldi.

3.5. Zamonaviy monetarizm nazariyasi

Keynsning bevosita davlat investitsiyalarining roliga va konyunkturani tartibga solishning budjet uslublariga ortiqcha baho berib yuborgan tavsiyalarining qo‘llanib bo‘linmasligi inflatsiya fenomenini “sof pullik asosda” izohlashga urinishlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Bunday yondashuv Milton Fridmen (1912 yilda tug‘ilgan) boshchiligidagi hozirgi monetaristlar asarlarida amalga oshirildi. 60-70-yillarda uning “Kapitalizm va erkinlik”, “Qo‘shma Shtatlarning monetar tarixi. 1867-1970” (A.Shvars bilan birgalikda), “Pozitiv iqtisodiy fan ocherklari”, “Dollar va defitsit”,

“Pul nazariyasidagi kontr evolyutsiya” va boshqa asarlari chop etiladi. 1976 yilda M.Fridmenga Nobel mukofoti berildi.

Monetaristlar pullarning miqdoriy nazariyasining yangicha talqinini taklif etishdi. M.Fridmen statistik tahlil asosida quyidagicha formulani taklif qildi:

$$MV = Py,$$

bunda: M – pul massasi; V – daromadning aylanish tezligi; P – narxlar darajasi; y – haqiqiy daromad normasi (oqimi).

Pullarni monetaristlar takror ishlab chiqarishning hal qiluvchi omilli sifatida ko‘rib chiqishadi, shuning uchun davlatning pul-kredit sohasini noto‘g‘ri tartibga solishi, ularning fikricha, iqtisodiy tanazzulni keltirib chiqarishi mumkin.

So‘nggi yillarda paydo bo‘lgan va 2008-yilda yuzaga chiqqan jahon moliyaviy–iqtisodiy inqirozining sabablariga o‘z e‘tiborini qaratgan O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov ta’kidlaganidek” Birinchidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, resessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko‘lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko‘plab mamlakatlariga ta’sir ko‘rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo‘lishi mumkinligi o‘z tasdig‘ini topmoqda¹⁴”.

Bunday tanazzulning oldini olish uchun, birinchidan, pul massasining o‘sishi sur‘atlarini yiliga 3-4% gacha pasaytirish zarur (bu AQSh milliy daromadining o‘rtacha o‘sish sur‘atlariga to‘g‘ri keladi). Shunisi xarakterliki, bunday sur‘atlar iqtisodiy konyunkturaning joriy holatidan qat’iy nazar, tavsiya etiladi, chunki, monetaristlarning fikricha, qabul qilingan qarorlarning ta’siri jiddiy kechikadi va ularning boshlang‘ich maqsadiga putur yetkazadi. Ikkinchidan, davlatning iqtisodiy funksiyalarini cheklash: davlat sektori miqdorlarini kamaytirish, davlat xarajatlarini, shu jumladan, ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlarni qisqartirish kerak (bu yirik biznesning manfaatlariga obyektiv xizmat qiladi).

¹⁴ Karimov I. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T. : “O‘zbekiston”, 2009. 5 b.

1969-1970-yillarda va 70-yillarning ikkinchi yarmida AQSh, Angliya, GFR, Yaponiyada va boshqa ayrim mamlakatlarda monetaristik tavsiyalarni amalda qo'llanishga urinishlar bo'ldi. Hisobga olish stavkasi jiddiy oshirildi (17-20% gacha), ilgari natsionalizatsiya qilingan korxonalarining qisman qaytadan xususiy lashtirilishi va shu kabi tadbirlar amalga oshirildi. Biroq inflatsiya bilan kurashda erishilgan shubhasiz yutuqlarga qaramasdan kapitalizmning rivojlanishidagi tanazzulli pasayishlarning to'liq oldini olib bo'lmadi 1980-1982-yillardagi tanazzul shundan yaqqol dalolat berdi. Bir qator mamlakatlarda ushbu tanazzul urushdan keyingi davrdagi nafaqat eng uzoq davom etgan, shu bilan birga eng teran tanazzul bo'ldi. Monetaristik chora-tadbirlar, shubhasiz, mehnatkashlar haqiqiy daromadlarining harakatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shunday qilib, hozirgi monetarizm qo'yilgan vazifani to'liq hal qila olmadi. Bu shuning uchun yuz berdiki, monetarizm kapitalistik ishlab chiqarishning tub muammolaridan avvalo, va asosan kredit-pul muomalasi sohasidan ajratib abstraklashtirildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pulning metallilik nazariyasini yoritib bering.
2. Pulning nominallik nazariyasi nimadan iborat.
3. Pulning miqdoriylik nazariyasini ochib bering.
4. Zamonaviy monetarizm nazariyasi nimaga asoslanadi.

IV BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

Reja:

4.1. “Pul aylanmasi” tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi.

4.2. Naqd pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari. Naqd pullarni muomalaga chiqarish va muomaladan olish tartibi.

4.3. Naqdsiz pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning elementlari.

4.4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari.

4.5. “Umumiy to‘lov aylanmasi” tushunchasi va uning tarkibi.

4.6. To‘lov aylanmasining tarkibi.

Tayanch iboralar: pul aylanmasi, to‘lov, naqd pul, naqdsiz pul, tizim, elementlar, tamoyillari.

4.1. Pul aylanmasi tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi

Pul aylanmasi – bu pullarning naqd va naqdsiz shaklidagi uzluksiz harakatlarning yig‘indisidir. I.Shakerning ta’rif berishicha, pul aylanmasi bu pullarning naqd va naqd bo‘lmagan shakllardagi doiraviy aylanish jarayoni bo‘lib, bunda pullar muomala vositasi va to‘lov funksiyasini bajaradi. Pulning bir qo‘ldan ikkinchi qo‘lga o‘tishini Shaker doiraviy aylanish deb atadi. Pullarning bir subyektdan ikkinchi subyektga o‘tishi. Pulning doiraviy aylanishining takrorlanishi pulning aylanishi deyiladi. Pul aylanmasidan tashqari to‘lov aylanmasi degan tushuncha mavjud. To‘lov aylanmasi pul aylanmasiga qaraganda keng tushuncha. To‘lov aylanmasi-bu pul shaklidagi mablag‘larning va pul bozori instrumentlarning vositasida amalga oshirilgan to‘lovlarning yig‘indisidir.

Pul bozori instrumentlariga quydagilar kiradi :

- obligatsiyalar – o‘z egasiga qat’iy belgilangan foiz ko‘rinishida daromad keltiruvchi qimmatli qog‘oz;
- davlatning xazina majburiyatlari;

- depozit sertifikatlar –bu tijorat banklari tomonidan korxonalar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larni jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog‘oz;

- jamg‘arma sertifikatlari – bu jismoniy shaxslar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larni banklarga jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog‘oz;

- tijorat veksellari – tijorat veksellari tovarlar kreditga sotilganda yoziladi. Vekselni mol yetkazib beruvchi to‘ldiradi. Sotib oluvchi esa vekselga mas‘ul shaxsning imzosi va muhr qo‘yadi. Ana shundan keyin veksel sotib oluvchining mol yetkazib beruvchi oldidagi qarz majburiyatini tasdiqlovchi hujjatga aylanadi. Tijorat vekseli pulning to‘lov vositasi funksiyasini bajaradi. Vekselni indassament orqali boshqa shaxslarga uzatish mumkin. Indassament-vekselni boshqa shaxsga uzatish huquqini beruvchi maxsus yozuv.Vekselni boshqa shaxsga uzatgan shaxs indossant deyiladi.Vekselni qabul qilib olgan shaxs indossat deyiladi;

- cheklar – unda ko‘rsatilgan summani to‘lash to‘g‘risidagi topshiriqdir. Amaliyotda pullik cheklar va hisob-kitob cheklari qo‘llaniladi. Fredirik Mishkenning fikriga ko‘ra, cheklarning jiddiy kamchiligi ularni chiqarish bilan bog‘liq xarajatlarning katta ekanligidir. AQSh da har yili chekni muomalaga chiqarish uchun 40 mlrd.\$ xarajat qilinadi;

- bank akseptlari – aksept so‘zi lotincha so‘z bo‘lib “qabul qilmoq” degan manoni anglatadi. Bank aksepti deganda bank tomonidan tijorat vekseli va chek bo‘yicha to‘lovning kafolatlanishi tushuniladi.

To‘lov aylanmasining mutlaq asosiy 75-80% ini pul aylanmasi tashkil qiladi.Chunki pul eng yuqori likvidli aktiv hisoblanadi.

Pul aylanmasi 2 yirik qismdan iborat:

1.Naqdsiz pul aylanmasi

2.Naqd pul aylanmasi

Naqdsiz pul aylanmasi – bu pul mablag‘larini to‘lovchining bankidagi hisob raqamidan oluvchining hisob raqamiga ko‘chirish shaklidagi harakatlarining yig‘indisidir.

Sobiq Ittifoq o‘rnida tashkil topgan davlatlarda o‘zaro talab va majburiyatlarini *voz kechish* deb nomlanuvchi naqdsiz pul aylanmasi mavjud.

4.2. Naqd pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari. Naqd pullarni muomalaga chiqarish va muomaladan olish tartibi

Naqd pul aylanmasi – bu naqd pullarning doiraviy aylanishining doimiy ravishda takrorlanishidir.

Naqd pul aylanmasi bu pul mablag‘larining naqd ko‘rinishidagi aylanmasidir. Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqdsiz pul aylanmalarini yuksak darajada rivojlanganligi, naqd pullarga bo‘lgan talabni keskin pasayishiga olib keldi. AQSh va Yaponiyada plastik kartochkalarga asoslangan to‘lovlar rivojlangan. Yevropada plastik kartochkalar va pullik cheklarga asoslangan to‘lovlar rivojlangan.

Naqd pullar aylanishining amal qilishiga doir quyidagicha asosiy tamoyillar ajratib ko‘rsatiladi:

- 1) moliya muassasalari-emitentlarning mavjudligi;
- 2) bozor qatnashchilarining mablag‘larni sarflash yuzasidan iqtisodiy erkinligi;
- 3) ta’sis etilgan milliy pul birligining amal qilishi;
- 4) nazorat qiluvchi organlar oldida tushumlar va xarajatlar hajmlari uchun hisobotchilikni amalga oshirish mumkinligi;
- 5) pul mablag‘lariga egalik qilishning legitimligi.

To‘lovlar ma’lum ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda pullik to‘lovlarni amalga oshirishning 2 xil ketma-ketligi mavjud:

1. **Kalendar** ketma-ketlik.
2. **Maqsadli** ketma-ketlik.

Kalendar ketma – ketlikda qaysi qarzdorlik oldin paydo bo‘lgan bo‘lsa, o‘sha to‘lanadi. Bu ketma-ketlik taraqqiy etgan mamlakatlarda qo‘llaniladi.

Maqsadli ketma-ketlikda to‘lovlar oldindan belgilangan maqsadlarga qarab to‘lanadi. Bu ketma-ketlik rivojlanayotgan davlatlarda, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida qo‘llaniladi.

Har qanday pullik to‘lovlar pul aylanmasida ishtirok etuvchi sub’ektlarining joriy hisob raqamlaridagi pul mablag‘lari hisobiga to‘lanadi. Joriy hisob raqamlar AQSh bank amaliyotida transaksion depozit hisob raqamlari, Germaniyada ”ijro hisob raqamlari”, Rossiyada “депозиты до востребования” deyiladi. Fransiyada ”joriy

hisob raqami” deyiladi, O‘zbekistonda ”talab qilib olinadigan depozit hisob raqamlari” deyiladi.

Har qanday pullik to‘lovlar pul aylanmada ishtirok etuvchi subyektlarning

Naqd pul aylanmasi muomalaga 2 kanal orqali chiqadi:

1) Markaziy Bankning zaxira vakillik tizimi orqali (Tijorat banklarining buyurtmalari asosida). Tijorat banklarida naqd pulga bo‘lgan qo‘shimcha talab yuzaga kelganda ular bu talabni qondirish uchun markaziy bankga naqd pul olish uchun buyurtma beradilar. Markaziy Bank buyurtma qilingan naqd pulni emissiya qiladi va uni inkassatsiya xizmati orqali tijorat banklariga yetkazadi. Emissiya qilingan summaga Markaziy Bank balansining passiv qismidagi “Majburiyatlar moddasi” ko‘payadi. Tijorat bankining Markaziy Bankning balansida ochilgan “Vostro” vakillik hisob raqamining qoldig‘i ana shu summaga kamayadi.

2) Davlat budjeti xarajatlarini moliyalashtirishda. Markaziy Banklarning tuman va shahar filiallari bo‘lmaydi, shu sababli ular davlat budjetining kassa ijrosini amalga oshirish maqsadida tijorat banklarining xizmatlaridan foydalanishga majbur bo‘ladilar. Moliya vazirligi budjet tashkilotlari xarajatlarini naqd pulsiz shaklda moliyalashtirib beradi. Moliyalashtirilgan summaning naqd pul ta‘minoti Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Markaziy Bank inkassatsiya xizmati orqali naqd pulni tijorat banklariga yetkazib beradi. Yetkazib berilgan naqd pulning naqd pulsiz ekvivalenti tijorat bankining hisob raqamidan yechib olinadi.

Markaziy Banklar naqd pulni emissiya qilishda monopol mavqeiga ega. Ikkinchi tomondan ayrim davlatlar o‘zining milliy valutasiga ega emas. Shu sababli bu davlatlarning Markaziy banklari emissiya vazifasini bajara olmaydi. Salvador, Ekuador va Sharqiy Temorda to‘lov vositasini AQSh dollari bajaradi. Andora, Vatikan va Marakada milliy valuta vazifasini yevro bajaradi. Shimoliy Kiprda esa milliy to‘lov vositasini Turkiya lirasi bajaradi.

Pul aylanmasining tarkibi quyidagi qismlardan tashkil topadi:

1. Markaziy Bank va tijorat banklari o‘rtasidagi naqd pul aylanmasi.

2. Tijorat banklari o‘rtasidagi naqd pul aylanmasi

3. Banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi. (barcha naqd pul ko'rinishidagi pullarini tijorat banklariga topshirishlari shart. Tijorat banklari o'z mijozlariga naqd pul puldagi xarajatlarini moliyalashtirish uchun naqd pullar beradi: (Ish haqi, mukofot, mehnat ta'tili pullari va boshqalar.)

4. Tashkilotlar bilan tashkilotlar o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

5. Tashkilotlar va ularning xodimlari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

6. Fuqarolar o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

Hozirgi davrda AQSh, Germaniya, Fransiya, Kanada va Braziliyada muomaladagi naqd pul tendensiyasi kuzatilmoqda. Lekin bu davlatlarda naqd pullarning muomaladagi pul massasining salmog'i yuqori emas.

Kanada – 3.6%

Braziliya – 3.8%

AQSh - 4.9%

Fransiya – 8.5%

Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning salmog'i ancha yuqoridir. Masalan, Rossiyada bu ko'rsatkich 29% ni tashkil etadi. Naqd pul aylanmasi bir qator kamchiliklarga ega:

- naqd pullarni emissiya qilish, tashish va saqlash katta xarajatni talab etadi. Markaziy banklar emissiya xarajatini kamaytrish uchun kupyuralarning nominalini yiriklashtirishga majbur bo'ladilar;

- naqd pullarni olib yurish xavflidir;

- naqd pullar bilan hisob-kitob qilish soliq to'lashdan qochish imkonini beradi;

- naqd pul aylanmasi terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq;

- naqd pullar va inflatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjud.

Naqd pul aylanmasini tashkil qilish quyidagi prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

1. Naqd pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solishni me'yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi. Masalan, Markaziy bankning "Kassa operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risida"gi yo'riqnomasi muhim me'yoriy hujjat bo'lib hisoblanadi.

2. Barcha korxonalar va tashkilotlar o'zlarining naqd puldagi mablag'larini tijorat banklarida saqlashlari shart.

3. Korxonalar va tashkilotlarga kassada kichik miqdorda naqd pul saqlab turishga ruxsat etiladi. Buning uchun ularning kassasiga tijorat banklari tomonidan limit belgilanadi. Bu limit ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun ajratiladi.

4. Naqd pullardan maqsadli foydalanish prinsiplari.

Banklardan korxonalar naqd pullarni pul cheklari orqali oladi. Pul chekida nima maqsadda naqd pul olinayotganligi ko'rsatiladi.

Naqd pullarning darajasiga baho berish uchun xalqaro amaliyotda iqtisodiyotda naqd pullarning yetarliligi degan ko'rsatkich qo'llaniladi.

$M0/YaIM*100\%$

M0 – Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan jami naqd pullar

Taraqqiy etgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning darajasi past. Buning bir qancha sabablari bor. Ulardan asosiylari ikkita:

1. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi yuqori darajada rivojlangan. Naqd pul muomalasi bilan asosan aholi shug'ullanadi. Plastik kartochkalarga asoslangan to'lov amaliyotining rivojlanganligi naqd pullarga bo'lgan talabni qisqartirish imkonini bergan.

2. Xufyona iqtisodiyotni kichik salmoqqa ega ekanligi.

Plastik kartochkalar mo'ljallanishiga ko'ra, ikkiga bo'linadi:

- Shaxsiy kartochkalar – bu kartochkalar banklar tomonidan jismoniy shaxsga beriladi.

- Koorporativ kartochkalar - bu yuridik shaxslarga beriladi. Bu kartochkadan korxonaning xodimlari foydalanishi mumkin.

Plastik kartochkalar ishlash rejimiga ko'ra, 2 ga bo'linadi:

1. Of – line

2. On – line

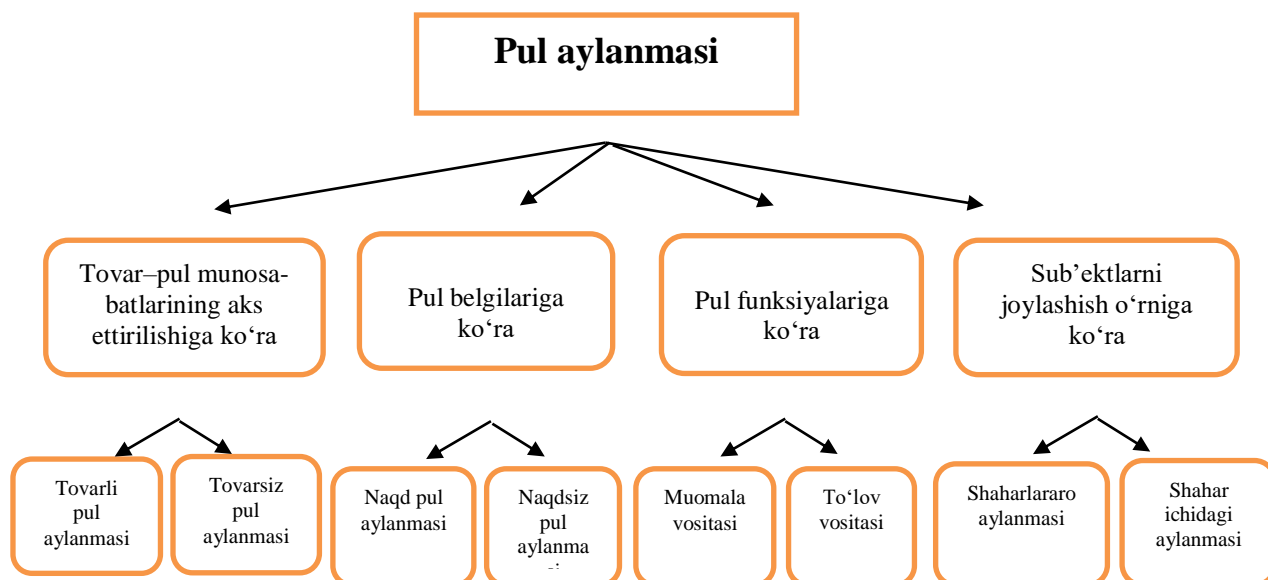
Plastik kartochkalarining to'lovni amalga oshirish xususiyatiga ko'ra:

1. Debetli kartalar-bu kartalar faqat plastik karta hisob raqamidagi pul mablag'lari doirasida to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

2. Kreditli kartalar-plastik hisob raqamdagi pul tugaganidan keyin ham tijorat bankining krediti hisobiga to'lovni amalga oshirish imkonini beradi.

Yaponiyaning Tashiba kompaniyasi Supersmartkardni chiqardi. Bu istagan joyda to'lovni amalga oshira oladi.

Pul aylanmasi tarkibi quyidagicha bo‘ladi:

4.1-rasm. Pul aylanmasi tarkibi

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi pul aylanmasining tarkibiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, taraqqiy etgan mamlakatlarda iqtisodiyotning pul mablag‘lari bilan ta’minlanganlik darajasi yuqori bo‘lganligi sababli, tovar pul munosabatlarida to‘lovsizlik muammosi mavjud emas.

$$MK = \frac{M2}{YaIM}$$

MK = monetazitsiya koefitsiyenti

M2 = pul agregati

Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining rivojlanganligi naqd pullarga bo‘lgan talabning kamayishiga olib keldi. Bu esa pul aylanmasi tarkibida naqdsiz yuqori va barqaror darajada saqlash imkonini beradi.

$$PM = \frac{TBS-KST-MKTS}{PAT}$$

PM = pul massasi

MKTS = muddati kelgan to‘lovlar summasi

TBS = tovarlar bahosi summasi

KST = kreditga sotilgan tavorlar summasi

PAT = Pul aylanmasi tarkibi

4.3. Naqdsiz pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning elementlari

Naqd pulsiz pul aylanishi – banklarda pul mablag‘larini to‘lovchilar va oluvchilarning hisobvaraqlari bo‘yicha yozuvlar yordamida yoki o‘zaro talablarni hisobga olish yo‘li bilan amalga oshiriladigan pul aylanishidir.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda qator tamoyillar bajarilishi lozim. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq:

– naqd pulsiz hisob-kitoblar jarayonida ishtirok etayotgan har ikkala tomonning ham bankda tegishli hisobvaraqlari mavjud bo‘lishi lozim;

– mijozning hisobvarag‘idan mablag‘larni boshqa manzilga o‘tkazish va kirim qilish Markaziy bank tomonidan qat’iy belgilangan to‘lov hujjatlari asosida hamda ulardagi rekvizitlarni to‘liq to‘ldirilgan holda amalga oshiriladi;

– bank mijozning pul mablag‘larini o‘tkazish haqidagi topshirig‘ini uning hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lgandagina qabul qiladi. Mijozning hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lmagan holatda uning hisobvarag‘idan undirish to‘g‘risida inkasso topshiriqnomasi (o‘z vaqtida to‘lanmagan soliqlar va Davlat budjetiga o‘tkaziladigan soliqdan tashqari to‘lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari tomonidan, budjetdan tashqari fondlar – o‘z vaqtida to‘lanmagan to‘lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko‘zda tutilgan holatlarda), to‘lov talabnomalar kartoteka 2 ga kirim qilinadi va belgilangan tartibda to‘lovlar amalga oshiriladi;

– bank naqd pulsiz hisob-kitoblarni faqat mablag‘ egasining topshirig‘i asosida belgilangan maqsadlar uchun o‘tkazadi, hisobvaraqa egasining hisobida mablag‘lar yetarli bo‘lmagan holatlar bundan mustasno;

– mablag‘lar to‘lovchining hisobvarag‘idan o‘chirilgandan so‘ng mablag‘ oluvchining hisobvarag‘iga kirim qilinadi;

– to‘lovlarni amalga oshirish Markaziy bank tomonidan belgilangan naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllarini qo‘llagan holda, tegishli to‘lov hujjatlari orqali amalga oshiriladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakli va to‘lovlarni amalga oshirishning tartibi tovar sotuvchi va xizmatlar ko‘rsatuvchi tashkilot hamda uni sotib oluvchi o‘rtasida tuziladigan shartnomada aniq va batafsil belgilab qo‘yiladi.

Bankda mablag‘larni kirim qilish yoki hisobdan chiqarish uchun asos bo‘ladigan hujjatlarning elektron nusxalari mijozning hisobvarag‘i xizmat ko‘rsatadigan buxgalteriya xodimi tomonidan imzolanadi hamda to‘lashga qabul qilish va to‘lash sanalari ko‘rsatilgan holda o‘ziga biriktirilgan shtamp bilan tasdiqlanadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, mamlakatimiz pul aylanmasi tarkibida naqd – pulsiz hisob-kitoblarning ulushi ayrim mamlakatlarga nisbatan yuqoriroq miqdorni tashkil etadi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini oshirishga qator omillar ta’sir qiladi. Xususan:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning banklarga bo‘lgan ishonchining yuqoriligi. Agar yuridik va jismoniy shaxslar banklarga nisbatan ishonchi yuqori darajada bo‘lmasa, banklarga naqd pullarni topshirishga bo‘lgan moyilligi pasayadi, hisob-kitoblarni naqd pullarda amalga oshirishga intiladi.

2. Iqtisodiyotda monetizatsiya koeffitsiyenti darajasining tegishli me’yori ta’minlangan bo‘lishi lozim. Iqtisodiyotning yetarli darajada pul bilan ta’minlanganlik darajasi monetizatsiya koeffitsiyenti asosida aniqlanadi. Monetizatsiya koeffitsiyenti mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan aniqlanib, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va ekspertlarning fikrlariga ko‘ra, uning miqdori, o‘tish iqtisodiyoti sharoitidagi mamlakatlarda 45-60 foizdan iborat bo‘lishi lozim. Agar mamlakatda monetizatsiya koeffitsiyenti ushbu miqdordan past bo‘lsa, iqtisodiyotda pul taqchilligi, tijorat banklarida likvid mablag‘lar va resurslarning yetishmasligi, kreditlar va omonatlar bo‘yicha foiz stavkalarining yuqoriligi kuzatiladi. Bularning barchasi naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi;

3. Tijorat banklarining resurslarga bo‘lgan ehtiyojining yetarli ravishda qondirilmasligi. Ma’lumki, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan pullar o‘zining boshlang‘ich nuqtasiga qaytib

kelmasligi banklarning resurs bazasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning oqibatida tijorat banklarining haqiqiy sektorni kreditlash uchun yo'naltirayotgan resurslarning taqchilligi, omonatlarga to'lanadigan to'lovlar miqdorining oshib ketishi, bu esa o'z navbatida naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmining pasayishiga olib keladi.

4.4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari

Iqtisodiy kontragentlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- 1) Memorial orderlar bilan hisob-kitoblar;
- 2) To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar;
- 3) To'lov talabnomalari bilan hisob-kitoblar;
- 4) Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar;
- 5) Akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar.

Yuqorida qayd etilgan naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul hisob-kitob hujjatlaridan foydalanadi:

– to'lov topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz sotib olgan tovarlar yoki xizmatlar uchun o'z hisobvarag'idan mablag'ni to'lash haqidagi topshirig'ini o'ziga xizmat ko'rsatadigan bankka beradi;

– to'lov talabnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz jo'natgan mol yoki ko'rsatgan xizmatlar uchun to'lovni mol sotib oluvchidan undirib berish haqida o'ziga xizmat ko'rsatadigan bankka taqdim etadi;

– inkasso topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida Markaziy bank tomonidan belgilab qo'yilgan tashkilotlar to'lovchining hisobvarag'idagi mablag'ni uning roziligini olmasdan tegishli manzilga o'tkazib berish haqida bankka topshiriq beradi. Agar to'lovchining hisobvarag'ida mablag' yetarli yoki mavjud bo'lmasa, inkasso topshiriqnomasi kartoteka 2 da hisobga olib boriladi;

– akkreditivga ariza, mijoz sotib oladigan tovarlar va xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'larni deponentlash haqida o'z bankiga taqdim etadigan hujjat hisoblanadi;

– hisob-kitob cheki, asosan jismoniy shaxslar va savdo tashkilotlari o'rtasida qo'llaniladigan hujjat bo'lib, uchinchi shaxs, asosan savdo tashkilotlari chekdagi mablag'ni talab qilib, o'z bankiga taqdim etadi;

– memorial order, ushbu hujjat bankning ichki operatsiyalarini bajarishda, shuningdek, shartnomada ko‘rsatilgan hollarda mijozlarning hisobvaraqlaridan mablag‘larni ko‘chirishda bank tomonidan qo‘llaniladi.

To‘lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar

Naqd pulsiz hisob-kitoblar ichida to‘lov topshiriqnomasi eng ko‘p qo‘llaniladigan hisob-kitob shakllaridan hisoblanadi. Bunda to‘lov topshiriqnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishning to‘lovchi, sotib oluvchi va hatto bank uchun ham qulayligi hisoblanadi.

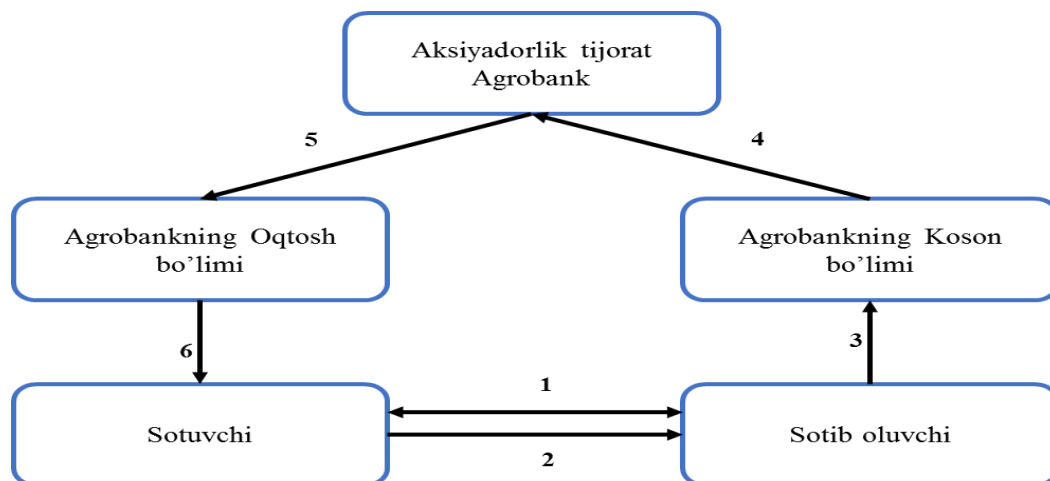
To‘lov topshiriqnomasi – mol sotib oluvchi tashkilotning o‘z hisob raqamidan mol sotuvchining hisob raqamiga to‘lovni amalga oshirish to‘g‘risida bankka bergan topshirig‘i hisoblanadi. Topshiriqnomalar orqali sotilgan tovarlar, bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmatlar va boshqa to‘lovlar bo‘yicha hisob-kitoblar amalga oshirilishi mumkin.

Topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan sana bilan bir xil bo‘lishi kerak. Ular mos kelmagan holda to‘lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi (budjetga va budjetdan tashqari fondlar bo‘yicha to‘lovlar bundan mustasno).

Hozirgi kunda viloyat, shahar va tuman bo‘limlariga ega bo‘lgan tijorat banklari yagona vakillik hisobvaraqsiga o‘tkazilgan bo‘lib, ushbu vakillik hisobvaraqlari orqali to‘lovlarni amalga oshirishda hujjatlarni rasmiylashtirish va aylanishi o‘ziga xos xususiyatlarga egadir.

Quyida aksiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita bo‘limi o‘rtasida to‘lov topshiriqnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirganda hujjatlarni aylanishining shartli tartibi keltirilgan.

Chizmadan ko‘rinib turibdiki, sotuvchi va sotib oluvchilar o‘rtasida to‘lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblarni amalga oshirganda hujjatlar aylanish tartibi juda oddiy bo‘lib, uning ishtirokchilariga qator qulaylik va yengilliklar tug‘diradi.

4.2-rasm. To'lov topshiriqnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

To'lov topshiriqnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishda dastlab sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida shartnoma tuzilib, unda to'lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi oldindan umumiy to'lov summasining 15 foizini to'lagandan so'ng, tovarlarni jo'natadi yoki xizmatlarni ko'rsatadi (2), sotib oluvchi shartnomada kelishilgan summani mol sotuvchining hisob raqamiga o'tkazish maqsadida to'lov topshiriqnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalter xodimi to'lov topshiriqnomalarni tegishli nazoratdan o'tkazgandan so'ng mablag'ni elektron to'lov tizimi orqali respublika bankiga jo'natadi (4), respublika aksiyadorlik tijorat Agrobankida elektron to'lov topshiriqnoma tegishli dasturiy nazoratdan o'tkazilgandan so'ng sotuvchining bankiga jo'natiladi (5), elektron to'lov topshiriqnoma Agrobankning Oqtosh bo'limida dasturiy nazoratdan, mablag' sotuvchining hisobiga kirim qilinadi va bu haqda unga xabar qilinadi (6).

To'lov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarning qator afzalliklari va ayrim kamchiliklari mavjud.

Afzalliklari:

- sotuvchi bajariladigan ish va ko'rsatiladigan xizmatlar uchun oldindan 15 foizni oladi;
- pul to'lovchi tashkilot tovar olingandan va xizmatlar ko'rsatilgandan so'ng to'lov topshiriqnomasini bankka taqdim etadi;

– to‘lov hujjatlarining, boshqa naqd pulsiz hisob – shakllariga nisbatan oddiyligi va tezligi;

– tovarli va tovarsiz operatsiyalarda qo‘llanilshining mumkinligi.

Kamchiliklari:

– sotib oluvchi hisob varag‘ida mablag‘ bo‘la turib, ushbu summani boshqa maqsadlarga foydalanishi natijasida sotuvchi to‘lov summasini kechikib olishi mumkin;

– mablag‘ oluvchi tashkilot jo‘natilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun oladigan mablag‘lar pul to‘lovchining hisobvarg‘ida mablag‘ bo‘lmay yoki yetishmay qolganda mablag‘ni olish jarayoni cho‘zilib ketadi. Biroq ushbu jarayon boshqa to‘lov shakllarida ham uchraydi.

To‘lov talabnomalari bilan hisob-kitoblar

To‘lov talabnoma xo‘jalik subyektlari o‘rtasida to‘lovlarni amalga oshirishda qo‘llaniladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakli hisoblanadi. O‘zbekiston tijorat banklari o‘rtasida to‘lov talabnomalar hisob-kitoblarning qo‘llanilishi juda keng tarqalmagan. Buning asosiy sabablaridan biri to‘lov talabnomalar bilan hisob-kitoblarda hujjatlarning aylanishi juda ko‘p vaqt oladi va ortiqcha sarf-xarajatlar talab qiladi.

To‘lov talabnoma – mol sotuvchi tomonidan belgilangan summani bank orqali olish haqidagi talabini o‘z ichiga olgan hisob-kitob hujjatidir. *Talabnomalar asosan akseptli va akseptsiz bo‘lishi mumkin.*

Akseptli to‘lov talabnomalarda bank avval to‘lovchining mablag‘ni to‘lash haqidagi roziligini oladi, so‘ngra to‘lovni amalga oshiradi. Akseptsizda esa avval to‘lov amalga oshirilib, so‘ngra mijozga to‘lov hujjatlarini beradi.

Tijorat banklarining yagona vakillik hisobvaraqlariga o‘tishi to‘lov talabnomalar bilan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarni rasmiylashtirish va hujjatlarning aylanish jarayonlarini bir qadar yengillashtirdi.

Akseptli to‘lov talabnomalar bilan hisob-kitoblar.

Ta’kidlaganimizdek, akseptli to‘lov talabnomalar sotib oluvchining bankiga kelib tushgandan so‘ng, bank dastlab to‘lovni amalga oshirish yuzasidan to‘lovchining roziligini oladi. Buning uchun bank tomonidan to‘lovchilarga talabnomalarni quyidagicha akseptlash muddati o‘rnatiladi:

- bir shahar ichida joylashgan mijozlar uchun – talabnomalarni bankka kelib tushgan kunni hisobga olmagan holda, uch ish kuni;
- boshqa shaharlarda joylashgan mijozlar uchun talabnomalarni bankka kelib tushgan kunni hisobga olmagan holda, besh ish kuni;
- to‘lovchining asosli iltimosiga ko‘ra, 10 kungacha.

Akseptlash tartibida to‘lanadigan akseptli to‘lov talabnomalar muddatini kutayotgan davr davomida to‘lovni kutayotgan hujjatlar kartotekasi (1 – kartoteka)da hisobga olib boriladi.

To‘lovchi belgilangan muddatda yozma ravishda unga xizmat qiluvchi bank bo‘limiga akseptlashni qisman yoki to‘liq rad qilish huquqiga ega (tovar – material qimmatliklarini jo‘natishda, xizmatlar ko‘rsatishda va boshqa holatlarda shartnoma shartlariga amal qilinmaganda, shuningdek, qonunchilik hujjatlariga asosan).

Belgilangan muddatda korxonada yozma ravishda akseptlashni rad etmasa, talabnoma akseptlangan hisoblanadi.

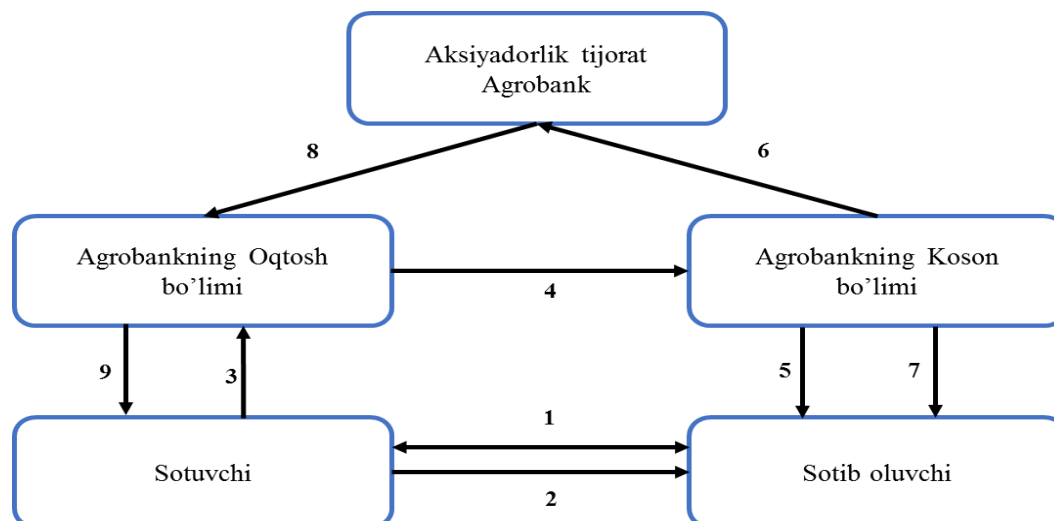
Talabnomani akseptlashdan qisman bosh tortganda, to‘lovchi tomonidan akseptlangan summa bo‘yicha to‘lovlar amalga oshiriladi. Agar to‘lovchining hisobvarag‘ida mablag‘lar bo‘lmaganda akseptli to‘lov talabnomalar 2 – kartotekaga joylashtiriladi.

Bunda bank to‘lovchi tomonidan akseptlashni qisman rad qilinganligi to‘g‘risida mahsulot yetkazib beruvchining (mablag‘ oluvchining) bankiga yozma ravishda xabar beradi.

Bank 2 – kartotekadagi hisob-kitob hujjatlari bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirishda to‘lovchilarga penya hisoblash va oluvchilar foydasiga o‘tkazish huquqiga ega. Agar bu bank va mijoz o‘rtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan bo‘lsa.

Bank to‘lovchilardan mablag‘larni oluvchilar foydasiga muddati o‘tkazib yuborilgan to‘lovlar bo‘yicha har bir kun uchun qonunda belgilangan miqdorda penya undiradi. Agar ushbu holat bank va mijoz o‘rtasida hisob-kitob va bank xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha shartnomada belgilab qo‘yilgan bo‘lsa.

Quyidagi shartli chizmada aksiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita bo‘limi mijozlarining akseptli to‘lov talabnomalar bilan hisob-kitoblar amalga oshirilganda hujjatlar aylanishini shartli misolda ko‘rib chiqamiz.

4.3-rasm. Akseptli to'lov talabnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

Mol sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida tovarlar sotish va xizmatlar ko'rsatish haqida shartnoma tuziladi. Ushbu shartnomada to'lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi tovarlarni jo'natgandan yoki xizmatlarni ko'rsatgandan keyin (2) akseptli to'lov talabnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalteri to'lov talabnomalar belgilangan tartibga javob berishini nazoratdan o'tkazgandan keyin pochta orqali sotib oluvchining bankiga jo'natadi (4), sotuvchining banki to'lov talabnomani akseptlash uchun sotib oluvchiga jo'natadi (5), sotib oluvchi yozma ravishda to'lovni rad etmasa, uning hisobidan mablag'ni sotuvchi hisobiga o'tkazish haqidagi elektron to'lov talabnomani respublika bankiga jo'natadi (6).

Agrobankning Koson bo'limi sotuvchining hisobvarag'idan mablag'ni ko'chirgandan so'ng bu haqda unga xabar qiladi (7), o'z navbatida respublika Agrobanki elektron to'lov talabnoma bilan Koson bo'limining vakillik hisobvarag'idan mablag'ni Oqtosh bo'limiga o'tkazadi (8), Agrobankning Oqtosh bo'limi mablag'ni sotuvchining hisobvarag'iga o'tkazadi va bu haqda sotuvchiga tegishli hujjatlarni taqdim etadi (9).

Akseptli to'lov talabnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirganda to'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda to'lov hujjatlari bankning ikkinchi kartotekasiga kirim qilinadi.

Akseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob-kitoblar. Akseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob-kitoblarda bank to'lovchining rozilgisiz uning hisobvarag'idagi mablag'ni oluvchining hisobiga o'tkazib beradi. Tijorat banklari akseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishni ayrim subyektlarga ruxsat beradi. Xususan ular jumlasiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

1. Issiqlik energiyasi uchun hisob-kitoblarda. Bu holda talabnoma va ajratilgan elektr va issiqlik energiyasi uchun hisobvaraqlar – faktura mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan bevosita iste'molchiga xizmat ko'rsatuvchi bankka taqdim etiladi. To'lov talabnomasining maqsadida issiqlik energiyasining o'lchov asboblari yoki ta'rif asosida foydalanilgan miqdori yozuvda ko'rsatilgan bo'lishi lozim;

2. Qarzdor tomonidan tan olingan summa haqidagi javob xatining asl nusxasi ilova qilingan holda. Talabnomaga boshqa hujjatlar ilova qilinganda akseptsiz hisobdan chiqarishga qabul qilinmaydi;

3. Qarzdor boshqa banklarda ochilgan ikkilamchi hisobvaraqlari bo'yicha kreditlarni vaqtida uzmaganda banklar tomonidan ham qo'yiladi.

Amaliyot (operatsion) kun tugagandan keyin kelib tushgan akseptsiz talabnomalarda "kechki" degan shtamp qo'yiladi va ular keyingi ish kunida to'lanadi yoki to'lovchining hisob raqamida mablag' bo'lmaganda 2 – kartotekaga kiritiladi.

To'lov talabnomasi bilan hisob-kitoblarning amaliyotda nisbatan kam qo'llanilishining asosiy sababi, uning kamchiliklari afzalliklariga nisbatan ko'pligidir. Jumladan, uning asosiy kamchiliklari sifatida quyidagilarni ta'kidlash maqsadga muvofiq:

– mablag' oluvchi tovar jo'natgandan va xizmatlarni ko'rsatgandan so'ng to'lov talabnomasini bankka taqdim etishi natijasida, mablag'ni to'lovchiga tovar va xizmatlarning sifati to'liq qoniqtirmagan hollarda to'lovdan voz kechishi turli ziddiyatli holatlarni keltirib chiqaradi;

– to'lovchining hisobvarag'ida mablag'ning bo'lmashligi yoki yetarli miqdorda emasligi banklarda debitor va kreditorlik qarzlarning ortib ketishiga olib keladi;

– to'lov hujjatlarining aylanishi va rasmiylashtirish jarayoni to'lov topshiriqnomalariga nisbatan qo'shimcha vaqt va ortiqcha mehnatni talab etadi.

Afzallik jihatlari shundan iboratki, to'lovchining hisob raqamida mablag' bo'lmagan hollarda ham jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, to'lov talabnomasi bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish mablag'ni oluvchi va beruvchi uchun hamda bank uchun ham qo'shimcha vaqt va ish jarayonini talab etadi. Shu bois bo'lsa kerak, hisob-kitoblarning mazkur shakli amaliyotda boshqa hisob-kitob shakllariga nisbatan kamroq qo'llaniladi.

Akkreditivlar bilan hisob-kitoblar

Hisob-kitoblarning akkreditiv shaklida mijozning (to'lovchining) topshirig'iga ko'ra, mablag'larni oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish uchun mablag' ma'lum muddatga deponentlanadi.

Akkreditiv qoplangan va qoplanmagan turlarga bo'linadi.

Qoplangan akkreditivda sotib oluvchi shartnomada ko'rsatilgan mablag'ni mijozning bankida ochilgan 22602 – "Mijozlarning akkreditivlar bo'yicha depozitlari" hisobvarag'ida deponentlanadi.

Qoplanmagan akkreditivda esa sotib oluvchi shartnomada ko'rsatilgan summani o'zining hisobvarag'idan alohida hisobvaraqqa deponentlamaydi, balki mijozning banki uning hisobvarag'ida mablag' bo'lmagan taqdirda to'lov kafolatini oladi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan yoki chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida ushbu belgi mavjud bo'lmagan holda, akkreditiv chaqirib olinadigan hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv bank – emitent tomonidan mablag'larni oluvchi bilan oldindan xabardor qilmagan holda, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish bank – emitent zimmasiga mablag'larni oluvchi oldida biron – bir majburiyat yuklamaydi. To'lovchi chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilinishi to'g'risidagi barcha ko'rsatmalarni mablag'lar oluvchiga, faqat bank – emitent orqali berishi mumkin, ushbu bank mablag'larni oluvchining banki (ijrochi bank)ni, u esa – mablag' oluvchini, xabardor qiladi.

Agar ijrochi bank operatsiyalarni bajarish paytigacha akkreditivning shartlari o'zgartirilganligi yoki u bekor qilinganligi haqida bildirishnoma olmagan bo'lsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv

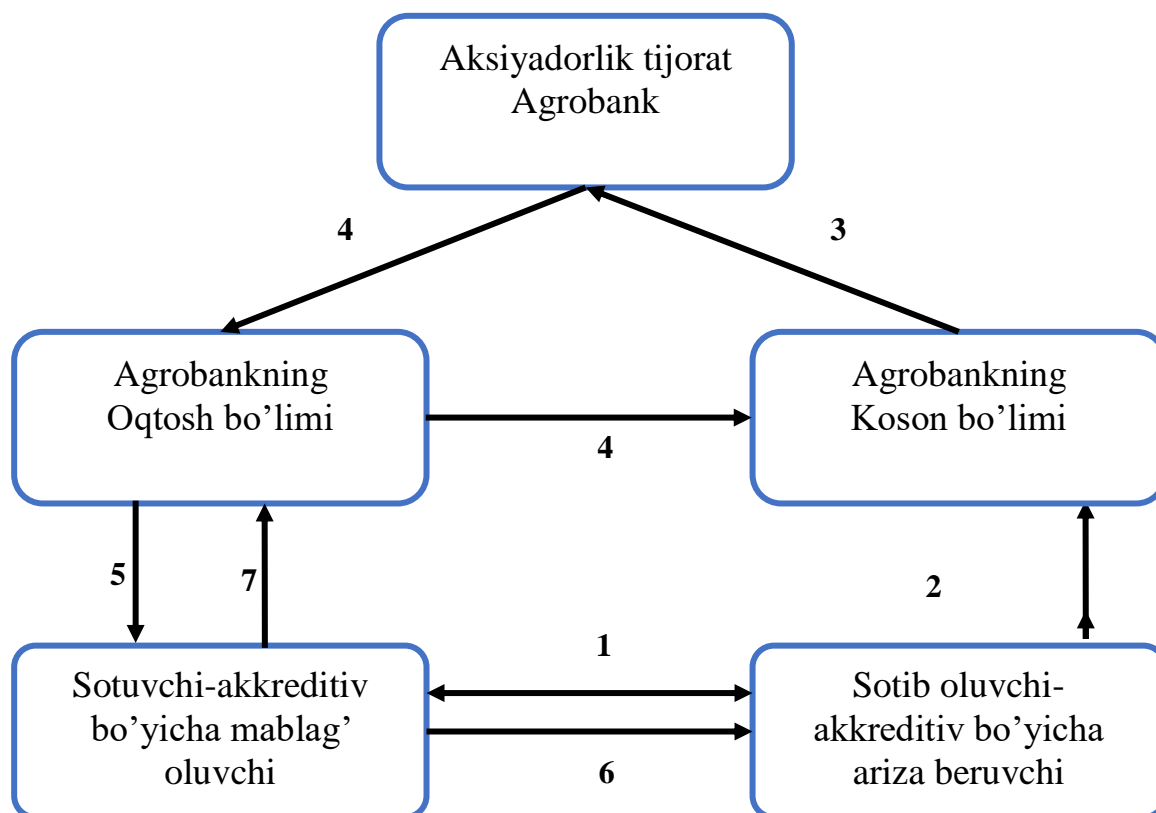
bo'yicha to'lovni yoki boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi mumkin.

Mablag' oluvchining rozilgisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Ijrochi bank, bank – emitent bilan shartnoma asosida chaqirib olinmaydigan akkreditivni tasdiqlashi mumkin. Bunday holda, chaqirib olinmaydigan akkreditiv tasdiqlangan akkreditiv bo'ladi.

Tasdiqlangan akkreditiv bo'lganda, ijrochi bank, bank – emitentning akkreditiv shartlariga muvofiq, to'lovni amalga oshirish majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga qo'shimcha ravishda majburiyatlar oladi.

Tasdiqlangan akkreditiv ijrochi bankning rozilgisiz o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

4.3-rasm. Qoplangan akkreditiv bilan hisob-kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Akkreditiv bilan hisob-kitoblarning ijobiy jihati shundaki, korxonaga jo'natgan tovar va ko'rsatgan xizmatlari uchun to'lov kafolatlanadi. Shu bilan birga aytish lozimki, akkreditiv bilan hisob-kitoblarda mol sotib oluvchi korxonaning mablag'lari ma'lum muddatga o'z ixtiyorida chiqib ketadi.

Akkreditivlar bilan hisob-kitoblar tartibini ikkita bank bo'limi misolida quyidagi chizmada ko'rib chiqamiz.

Barcha hisob-kitoblarda bo'lgani singari, dastlab sotuvchi – akkreditiv bo'yicha mablag' oluvchi va sotib oluvchi – akkreditivga ariza beruvchi o'rtasida shartnoma tuziladi (1), sotib oluvchi shartnomada ko'rsatilgan summani sotuvchining hisobiga deponentlash uchun akkreditivga arizani bankka taqdim etadi (2), bank emmitent o'z navbatida akkreditivga arizada ko'rsatilgan summani sotuvchining hisobiga o'tkazish maqsadida elektron arizani bosh bankka jo'natadi (3), bosh bankda Koson bo'limi vakillik hisobidagi mablag' Oqtosh bo'limi vakillik hisobvarag'iga o'tkaziladi va bu haqda elektron akkreditivga arizani bank bo'limiga jo'natadi (4), sotuvchining banki shartnomada ko'rsatilgan akkreditiv summa uning hisobiga deponentlanganini xabar qiladi (5), sotuvchi o'z navbatida tegishli tovarlarni sotib oluvchiga jo'natadi yoki xizmatlarni ko'rsatadi (6), sotuvchi tovarlarni jo'natganligi yoki xizmatlar ko'rsatganligini tasdiqlovchi hujjatlarni bankka taqdim etadi (7), bank o'z navbatida deponentlangan summani uning hisobiga o'tkazadi.

Mablag' oluvchining bankida akkreditivning amal qilish muddati tugaganda, akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan tartibda mablag' oluvchi uni bekor qilish haqidagi ariza berganda, to'liq chaqirib olinganda akkreditiv yopiladi.

Akkreditiv bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishda qator ijobiy va salbiy jihatlar mavjud bo'lib, uning salbiy tomonlari asosan mablag' to'lovchining zimmasiga to'g'ri keladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagilar bilan izohlanadi:

– pul to'lovchining hisobvarag'idan mablag'ni akkreditiv hisobvarag'iga deponent qilinishi natijasida ushbu mablag'ning oborotdan vaqtinchalik chiqib ketishi (odatda akkreditiv summasi 20 – 30 kunga deponent qilinadi);

– to'lovchi ta'minlanmagan akkreditivdan foydalangan holda ham olingan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uning talabiga to'liq mos

kelmagan hollarda to'lovni amalga oshirishga rad javobining berolmasligi yoki ushbu jarayonning vaqtni olishi hamda qo'shimcha hujjatlarni talab etilishi ortiqcha ishlarni keltirib chiqaradi;

– yuqorida akkreditiv bo'yicha hujjatlarning aylanishidan ham ko'rinib turibdiki, ushbu jarayon bir muncha murakkabroq.

Akkreditivlar bilan hisob-kitoblarda mol jo'natuvchiga qator qulaylik jihatlari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

– akkreditiv shartnomasi tuzilgandan keyin tovarlarni ishlab chiqarishga kirishishi mumkin. Chunki ushbu tovarlarni sotib oluvchi tayin va undan tegishli iqtisodiy foyda kelishi kafolatlanadi;

– jo'natilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov kafolatlangan. Chunki ta'minlangan akkreditivda pul to'lovchi tovar va xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'ni alohida hisobvarag'iga deponentlab qo'yadi. Ta'minlanmagan akkreditivda esa tovar va xizmatlar uchun to'lanadigan mablag' pul to'lovchining banki tomonidan kafolatlanadi.

Inkasso topshiriqnomalar bilan hisob-kitoblar

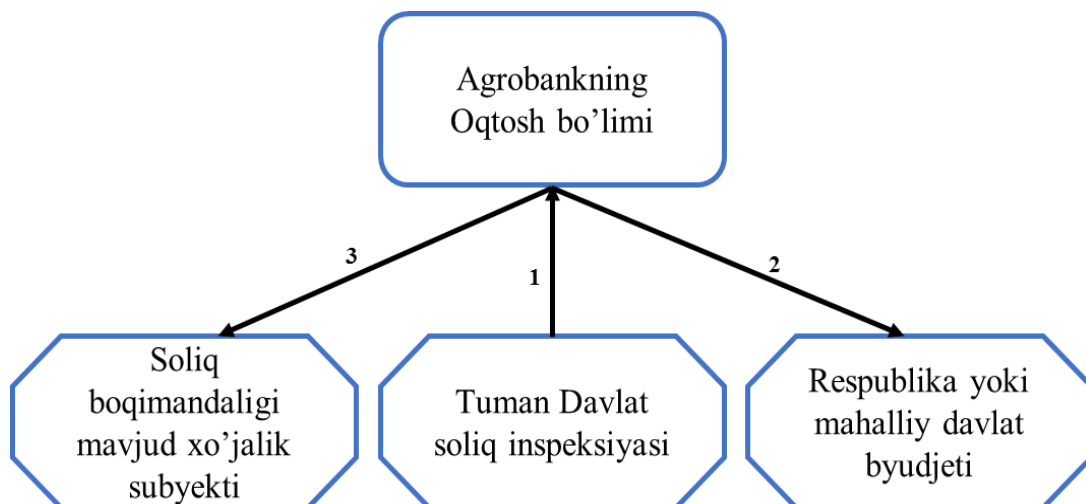
Bizga ma'lumki, xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankdagi hisobvaraqlaridan mablag'larni faqatgina ularning topshirig'i (to'lov topshiriqnomasi, akkreditiv, hisob-kitob va pul cheki) va roziligi (to'lov talabnomasi, kredit bo'yicha muddatli majburiyatlar, shartnomalarda kelishilgan bo'lsa, memorial order) bilangina o'tkazish qonunchilik hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

Bozor munosabatlarida xo'jalik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning ko'pqirraligi va kutilmaganda vujudga kelgan ziddiyatlarni hal qilishda qo'llaniladigan shunday to'lov hujjatlari ham mavjudki, ushbu to'lov hujjati tegishli muassasalar tomonidan bankka taqdim etilganda mijozning hech qanday roziligini olmasdan turib, bank bo'limi uning hisobvarag'idan mablag'ni hujjatda ko'rsatilgan manzilga o'tkazib berishi lozim. Ushbu to'lov hujjati inkasso topshiriqnomasidir.

Inkasso topshiriqnomasi – bankka mijoz (to'lovchi)ning hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi talabini anglatadi.

Inkasso topshiriqnomalari bankka quyidagi tashkilotlar tomonidan taqdim qilinishi mumkin:

- o‘z vaqtida to‘lanmagan soliqlar va Davlat budgetiga o‘tkaziladigan soliqdan tashqari to‘lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari;
 - budgetdan tashqari fondlar – o‘z vaqtida to‘lanmagan to‘lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko‘zda tutilgan bo‘lsa;
 - bojxona organlari – o‘z vaqtida to‘lanmagan bojxona to‘lovlarini undirishda;
 - sud organlari ularga berilgan ijro hujjatlari bo‘yicha;
 - moliyalashtirishga ortiqcha o‘tkazilgan mablag‘larni qaytarishda, yuqori moliya organlari quyi budget tashkilotlarga, davlat kafolati ostida berilgan muddati o‘tgan kreditlarni qaytarishda va boshqa holatlarda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligidan inkasso topshiriqnomalari qabul qilinadi;
 - qonuniy hujjatlarga asosan boshqa organlar.
- To‘lovchining hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lmaganda inkasso topshiriqnomasi 2–kartotekada to‘lovini kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi va qonunchilikda o‘rnatilgan tartibda to‘lanadi.

4.4-rasm. Inkassa topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Tuman Davlat soliq inspeksiyasi belgilangan soliqlarni o‘z vaqtida to‘lamagan xo‘jalik subyektlariga nisbatan inkasso topshiriqnomalarini banklarga taqdim etadi (1), tijorat banklari xo‘jalik yurituvchi

subyektning hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lsa, inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani so'zsiz ravishda respublika yoki mahalliy davlat budjetiga o'tkazadi (2), va to'lovchiga bu haqida xabar beradi (3). Agar mablag' yetarli bo'lmasa yoki umuman mavjud bo'lmasa to'lov hujjatlari ikkinchi kartotekaga kirim qilinadi. Ushbu hujjatlar to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar paydo bo'lib, to'lovlar amalga oshirilgunga qadar hisobga olib boriladi.

Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblarni amalga oshirilmaganligi iqtisodiy jarayonlarning ijobiy tashkil etilganligi va xo'jalik subyektlarining soliqlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirayotganligidan dalolat beradi.

4.5. "Umumiy to'lov aylanmasi" tushunchasi va uning tarkibi

Mijozlar hisob raqam ochishda banklarni erkin tanlash huquqiga ega. Barcha naqdsiz to'lovlar to'lovchining joriy hisob raqamidagi pul mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Amaliyotda bir tijorat bankining mijozi ikkinchi bir tijorat bankining mijozi foydasiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshiradi. Bir bankdan 2-bankka o'tayotgan to'lovlar banklarning Nostro vakillik raqamlari orqali o'tadi. Banklarning 2 turdagi nostro vakillik hisob raqamlari mavjud:

1. Vertikal vakillik hisob raqami.
2. Gorizonttal vakillik hisob raqami.

Odatda har bir tijorat banki milliy valutada bitta vertikal, bitta gorizonttal vakillik hisob raqamiga ega bo'ladi.

Vertikal vakillik hisob raqami Markaziy bankning balansida ochiladi.

Gorizonttal vakillik hisob raqami mamlakatning boshqa tijorat bankida ochiladi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari milliy valutada faqat bitta nostro vakillik hisob raqamga ega. Bu hisob raqam O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining balansida ochilgan. Aniqrog'i, Markaziy bankning Toshkent shahar bosh boshqarmasida ochilgan.

To'lovchining va to'lovchining bankini likvidli bo'lishi. To'lovchining va to'lovchining bankini likvidli bo'lishi deganda ularni

o‘z majburiyatlarini pul mablag‘lari bilan o‘z vaqtida va to‘liq to‘lay olish qobiliyatiga aytiladi.

Jahon banki ekspertlarining bu koeffitsiyentining eng past normativ darajasini 1.25 qilib belgilangan.

To‘lovni amalga oshirish uchun to‘lovchining roziligi bo‘lishi kerak. Ammo qonunchilikda ayrim hollarda to‘lovchidan so‘ramay, uning pulidan olib qo‘yishga ruxsat etilgan. Misol uchun soliq inspeksiyasi tomonidan qo‘yilgan Inkasso topshiriqnomalar, sudlarning qarori bilan qo‘yilgan ijro varaqalari to‘lovni to‘lovchining rozilgisiz amalga oshiriladi.

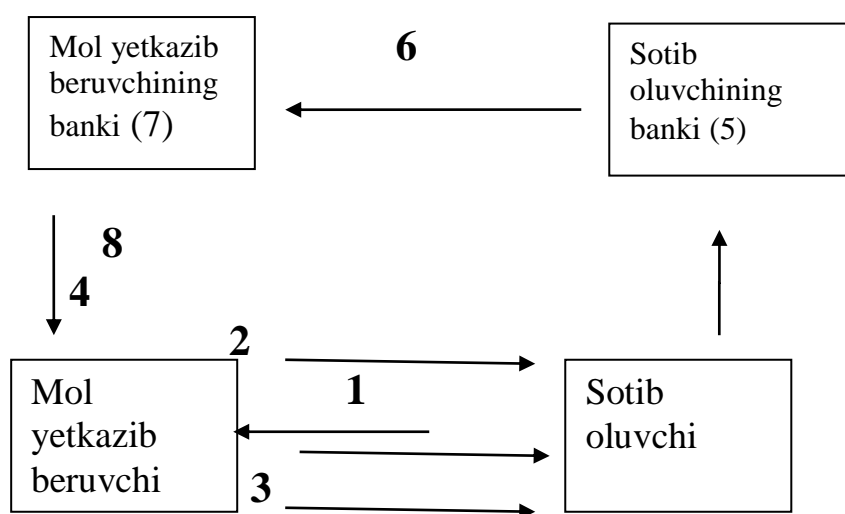
- To‘lovlarning muddatliligi.
- Naqdsiz hisob-kitoblarni to‘g‘ri amalga oshirilganligi ustida o‘tkaziladigan nazoratning mavjudligi .
- Naqd pulsiz hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi tomonlarning mulkiy javobgarligining mavjudligi.
- Xalqaro bank amaliyotida naqd pulsiz hisob-kitoblarning 4 shaklidan foydalanadi.

To‘lov topshiriqnomalari

Cheklar

Hujjatlashtirilgan akkreditivlar

Inkasso

To‘lov topshiriqnomalari orqali naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

1-to'lovlarning oldi-sotdi shartnomasini tuzish. 2-tovarlarni jo'natish. 3- tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni sotib oluvchiga jo'natish. 4-sotib oluvchi o'z bankiga to'lov topshiriqnomasini yozadi. 5-sotib oluvchining banki to'lov topshirig'iga asosan to'lovni amalga oshiradi. To'lov summasini sotib oluvchi joriy hisob raqamidan olinib, mol yetkazib beruvchining vostro hisob raqamiga o'tkaziladi. 6-sotib oluvchining banki mol yetkazib beruvchining bankini 5-operatsiya bajarilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi. 7-mol yetkazib beruvchining banki to'lov summasini mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamiga o'tkazadi. 8-mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamidan ko'chirma. To'lov topshiriqnomalariga xos bo'lgan asosiy avzallik bu tovarlarning sifatini nazorat qilishning mumkinligidir. Bu shakl quyidagi kamchiliklarga ega:

1. To'lov kafolatlanmagan;

2. To'lov topshiriqnomalarida tovarlar summasining ma'lum qismini oldindan to'lab qo'yish qo'llaniladi. Bunda sifatsiz tovarlar yetkazib berish va tovarlarni vaqtida yetkazib bermaslik xatari yuzaga keladi. Yevropa davlatlarida va AQShda naqd pulsiz hisob-kitoblarda tijorat banklarining kafolatlaridan foydalaniladi.

Tijorat banki beradigan kafolatning 2 turi mavjud:

1. Mijozning to'lov majburiyatlari bo'yicha beriladigan kafolat;

2. Yetkazib beriladigan tovarlarning sifati bo'yicha beriladigan bank kafolati.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblarda hisob-kitob cheklari keng qo'llaniladi.

Hujjatlashtirilgan akkreditivning 5 ta asosiy shakli mavjud:

1. Chaqirib olinadigan akkreditivlar – bu akkreditiv uni ochgan bank tomonidan istalgan vaqtda bekor qilinishi mumkin;

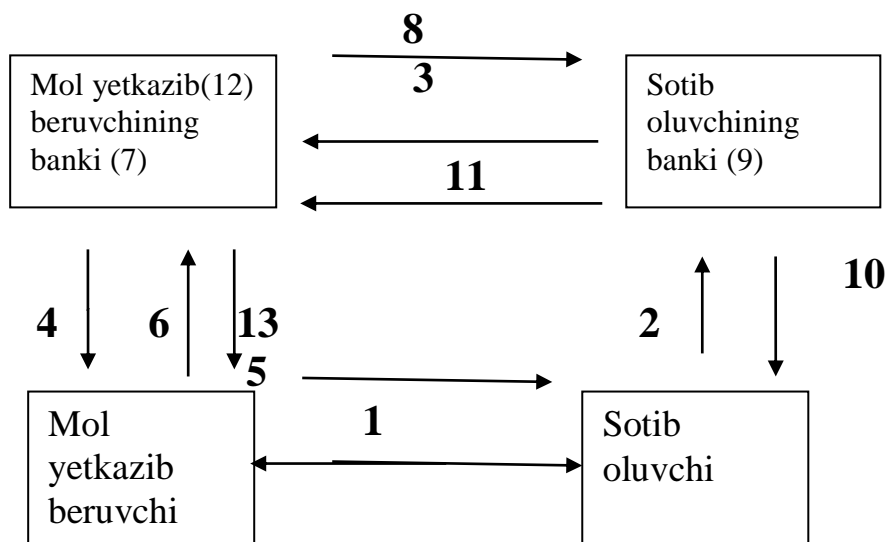
2. Chaqirib olinmaydigan akkreditivlar – bu akkreditivlar bekor qilinib bo'lmaydi;

3. Tasdiqlanadigan akkreditivlar - bu akkreditivlar 3-bank tomonidan tasdiqlanadi. Odatda kichik banklar tomonidan katta summaga ochilgan akkreditivlarni yirik banklar tan olmaydi. Shunda ular bu akkreditivni 3-bank tasdiqlashini talab qiladi;

4. Tasdiqlanmaydigan akkreditiv.

5. Ta'minlangan akkreditivlar - bu shakldagisi O'zbekistonda keng qo'llaniladi. Bunda akkreditiv summasi mijozning joriy hisob raqamidan olinib, alohida hisobda deponent qilinadi. (22602)

Hozirgi vaqtda dunyo amaliyotida chaqirib olinmaydigan akkreditivlar keng qo'llaniladi.

1-to'lovlarni oldi sotdi qilish shartnomasini imzolash. 2-sotib oluvchi o'z bankiga akkreditiv ochish to'g'risida ariza beradi. 3-akkreditivni ochish, sotib oluvchining banki mol yetkazib beruvchining bankiga akkreditiv telegrammasini jo'natadi. Bu akkreditivning ochilganligini bildiradi. Mana shu vaqtdan boshlab sotib oluvchining banki to'lov yuzasidan kafilga aylanadi. 4-mol yetkazib beruvchining banki mol yetkazib beruvchini akkreditiv ochganligi haqida xabardor qiladi. 5-mol yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natadi. 6-mol yetkazib beruvchi tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni o'zining bankiga uzatadi. 7-mol yetkazib beruvchining banki hujjatlarni tekshiradi va qabul qilib oladi. 8-mol yetkazib beruvchining banki tovar hujjatlarini sotib oluvchining bankiga to'lov uchun jo'natadi. 9-sotib oluvchining banki akkreditiv bo'yicha to'lovni amalga oshiradi. 10-sotib oluvchining banki sotib oluvchiga tovar hujjatlarini beradi. 11-sotib oluvchi banki mol yetkazib beruvchi bankini to'lov amalga oshirilganligi to'g'risida yozma ravishda xabardor qiladi. 12-mol yetkazib beruvchi banki to'lov summasini mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamiga o'tkazadi. 13-mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamidan ko'chirma.

4.6. To'lov aylanmasining tarkibi

Pul-to'lov aylanishi pul aylanishining bir qismi bo'lib, unda pullar qanday shaklda taqdim etilganidan qat'iy nazar, to'lov vositasi sifatida faoliyat yuritadi. Boshqacha aytganda, bunday holda iqtisodiy subyektlar o'rtasida naqd pullik va naqd pulsiz shaklda ayriboshlash vositasi sifatida amal qiladigan pul mablag'lari ko'rib chiqiladi.

Pul mablag'lari harakatining har biri bo'yicha muqobil harakat ham amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, pullarning aylanishi ko'p yo'nalishli bo'ladi va xo'jalik faoliyati subyektlarini qamrab oladi.

To'lov aylanishi ushbu mamlakatda amal qiladigan to'lov vositalarining uzluksiz harakat qilish jarayonidir. Boshqacha aytganda, pul aylanishi deganda to'lov vositalarining shaklidan qat'iy nazar, bunday barcha vositalarning majmui tushuniladi. Bevosita pul mablag'larining harakati va cheklar, depozit sertifikatleri va veksellarning ko'chib yurishi shunga kiradi. Pul aylanishi to'lov aylanishining bir qismidir.

Pul aylanishi naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pul belgilarining uzluksiz harakat qilish jarayonidir.

O'z navbatida pul aylanishi to'lov vositalari muomalasining ikki shakliga: pul muomalasi (yoki naqd pullar aylanishi) va pul-to'lov aylanishiga bo'linadi.

Pul muomalasi pul aylanishining naqd pul mablag'lari muomalasi, pul belgilarining bir yuridik yoki jismoniy shaxslardan boshqa shaxslarga doimiy tarzda o'tib yurishi bilan bog'liq qismidir. Boshqacha aytganda, bu iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi muomalada qatnashadigan bevosita naqd pul massasidir. Shu tufayli pul muomalasini ba'zan naqd pullarning aylanishi deb ham atashadi.

Pul-to'lov aylanishi pul aylanishining bir qismi bo'lib, unda pullar qanday shaklda taqdim etilganidan qat'iy nazar, to'lov vositasi sifatida faoliyat yuritadi. Boshqacha aytganda, bunday holda iqtisodiy subyektlar o'rtasida naqd pullik va naqd pulsiz shaklda ayriboshlash vositasi sifatida amal qiladigan pul mablag'lari ko'rib chiqiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. “Pul aylanmasi” tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishini yoritib bering.
2. Naqd pul aylanmasi, uni tashkil qilish prinsiplari va naqd pullarni muomalaga chiqarish va muomaladan olish tartibini yoritib bering.
3. Naqdsiz pul aylanmasi, uni tashkil qilish prinsiplari, hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning elementlarini tushuntirib bering.
4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllarini va ularga tavsif bering.
5. “Umumiy to‘lov aylanmasi” tushunchasi va uning tarkibi hamda to‘lov aylanmasining tarkibini yoritib bering.

V BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI

Reja:

- 5.1. Pul muomalasini tashkil qilish asoslari.
- 5.2. Pul muomalasi qonunlari va ulardan kelib chiqadigan talablar. Pul massasi va uni tavsiflovchi ko'rsatkichlar.
- 5.3. Pullarga bo'lgan talab va pullar taklifi.
- 5.4. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash uslublari.
- 5.5. Pul agregatlari.
- 5.6. Pul multiplikatori.

Tayanch iboralar: pul muomalasi, pul muomalasi qonuni, talab, taklif, muomala uchun pullar, pul miqdori, pul multiplikatori, pul massasi, pul agregatlari, pul bazasi, bank multiplikatori.

5.1. Pul muomalasini tashkil qilish asoslari

Pul muomalasini tashkil etishni amalga oshiruvchi, tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi yagona organ, davlatning zaxira va emission muassasasi - O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tashkil etilib, xalqaro standartlar talablariga to'liq javob beradigan O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 21 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 18 martdagi "Bank tizimini takomillashtirish, pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 146-sonli Qarorining ijrosini ta'minlash maqsadida, Markaziy bankning oltin-valuta zaxiralarini shakllantirish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni amalga oshirish qoidalari tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yilning 16-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi milliy valutasini muomalaga kiritish to'g'risida"gi Farmoni asosida 1994-yil 1-iyulidan boshlab, o'z milliy valutamiz "so'm" muomalaga kiritilishi O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishida sifat jihatdan yangi davr - mustaqil pul-kredit siyosati

yuritilish, xususan, pul muomalasini tashkil etish va muvofiqlashtirish davrining boshlanishi edi.

Shuningdek, pul muomalasini samarali tashkil etish va muvofiqlashtirishda hozirgi kun amaliyoti O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumat rahbarlarini diqqat e‘tiborida bo‘lgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 24-iyuldagi №346 sonli “Respublikada kassa muomalalarini tartibga solishning kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 5-avgustdagi №280 sonli “Pul mablag‘larining bankdan tashqari muomalasini yanada qisqartirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori shular jumlasidandir.

Shuning bilan birga, tovarlarni naqd pulsiz tartibda sotish ustidan monitoringni tashkil etishda savdo tarmoqlari orqali tovarlarni sotish, pul birligini xarid quvvatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 26-noyabrdagi 407-son qarori bilan tasdiqlangan “Ulgurji va chakana savdo faoliyatini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom bilan tartibga solina boshlandi. Chakana savdo tashkilotlari tomonidan tovarlarni naqd pulsiz hisob-kitoblar bo‘yicha sotish o‘tgan oydagi oylik tovar aylanmasi umumiy hajmining 10 foizi doirasida amalga oshirila boshlash mexanizmi joriy eildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi №57 sonli “Naqd pul muomalasini takomillashtirish va bankdan tashqari aylamani qisqartirish borasidagi qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori talablaridan ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi “Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 56-sonli qarori hamda mazkur qaror bilan tasdiqlangan “2005-2007-yillarda bank tizimini isloh qilish va rivojlantirish Dasturi”da asosan, pul muomalasini tashkil etish va muvofiqlashtirishni muhim huquqiy asoslarini yaratishda o‘z aksini topdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining №147-sonli Qaroriga asosan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki zimmasiga kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifasi yuklatildi va 2005-yil 29-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy

bankining №18/1-sonli va adliya Vazirligini №1518-son “O‘zbekiston Respublikasida banklar tomonidan pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish to‘g‘risida”gi Nizom ishlab chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2006-yil 14-iyuldagi 16/7-sonli “Bank kassalaridagi naqd pul qoldiqlariga limitlar belgilash va ularga rioya etilishini nazorat qilish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomi va 2008-yil 10-martdagi №300-V sonli “Naqd pul tushumi kelib tushishini xronometrajini o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomlar ishlab chiqildi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozni yuzaga kelishi, mustaqil mamlakatlarda pul birliklarini moliyaviy barqarorligini mustahkamlash uchun davlatlar zimmasiga qo‘shimcha chora-tadbirlar ishlab chiqishni majbur qildi. Xususan, 2008 yil 27 martda №822 sonli “Naqd pul mablag‘larini jalb qilish va unga bo‘lgan ehtiyojni ta‘minlash borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror ishlab chiqildi.

Shundan so‘ng, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2013-yil 26-apreldagi 9/1-sonli qaroriga asosan, “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risidagi” Nizomlar ishlab chiqilib, mamlakatimizda naqd pulsiz hisob-kitob tizimini takomillashtirish mexanizmlari ishlab chiqildi.

1994-yil 1-yanvardan boshlab, Hukumatimizning 1993-yil 30-dekabrda “Naqd pul muomalasini mustahkamlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” 613-sonli qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Pul muomalasini mustahkamlash va so‘m-kuponning xarid quvvatini oshirish bo‘yicha kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq, chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi №264-sonli “Naqd pul muomalasini mustahkamlash va tijorat banklarining ma‘suliyatini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qaroriga asosan Markaziy bank pul muomalasini tashkil etish va samarali mexanizmlarini keng joriy etish orqali bu jarayonni muvofiqlashtirib borish mustahkamlandi. Chunki tijorat banklari zimmasiga nizom talablarini bajarmagan tijorat banklari ma‘sul shaxslarga nisbatan ma‘muriy javobgarlik hattoki, ishdan ozod etishgacha javobgarlik belgilandi.

Pul muomalasi barqarorligini ta'minlash va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishni samarali tashkil etish maqsadida, Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-iyuldagi "Muomaladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi 356-sonli Qaroriga ko'ra, Markaziy bank va tijorat banklari tomonidan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga, mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, naqd pullarni ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, pensiyalar, nafaqalar va stipendiyalarni to'lashga, shuningdek, xizmat safari xarajatlari uchungina berilishi belgilandi hamda 1994-yilning 1-avgustidan mehnatga haq to'lash uchun ajratiladigan mablag'lar davlat yo'li bilan tartibga solinishi joriy etildi.

Milliy valuta muomalaga kiritilgan dastlabki oylardan boshlab, respublikada naqd pul emissiyasini qisqartirish va uning muomalada bo'lishini tezlashtirish asosida pul muomalasini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi. Shu maqsadda qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining "Naqd pul muomalasini tezlashtirish chora-tadbirlar to'g'risida" 1994-yil 28-oktabrdagi 526-sonli Qarorida ushbu vazifalarga oid dasturiy chora-tadbirlar belgilanib amalga oshirildi.

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining "Naqd pul mablag'lari emissiyasini qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida" 1996-yil 2-iyuldagi 230-sonli Qarori mamlakatda naqd pul emissiyasi darajasini pasaytirish, Respublika mintaqalarida pul muomalasini yaxshilash uchun rahbarlar va mansabdor shaxslarning javobgarligini oshirish maqsadida qabul qilindi. Ushbu qaror bilan "Respublika mintaqalarida pul mablag'lari emissiyasi darajasini pasaytirish prognozlari va kassa rejalari bajarilishi uchun rahbarlar va mansabdor shaxslarning javobgarligini oshirish va ularni rag'batlantirish tartibi to'g'risida Nizom" tasdiqlandi.

2004-yil 24-sentabrda 445-son bilan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori doirasida Yagona umumrespublika protsessing markazi tashkil etildi. U savdo tashkiloti yoki xizmatlar sohasiga yohud plastik kartochka egasiga qaysi bank orqali xizmat ko'rsatilayotganidan qat'iy nazar, bank operatsiyalarini barcha savdo shoxobchalarida yagona rejimda olib borish imkonini beradi. Ayni

paytda, Yagona umumrespublika protsessing markazi so‘m plastik kartochkalarini muomalaga chiqaruvchi 25 ta tijorat bankni birlashtiradi. Markazda “UZKART” so‘m plastik kartochkalari bo‘yicha naqd pulsiz hisob-kitoblar banklararo to‘lov tizimi tashkil etilgan.

5.2. Pul muomalasi qonunlari va ulardan kelib chiqadigan talablar. Pul massasi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar

Pul muomalasini tashkil qilish va tartibga solish bir nechta omillarga asoslanadi:

1. Ana shunday muhim omillardan biri pul-tovar munosabatlarining mavjudligi hisoblanadi.

2. Yana bir omil – pul mablag‘larining tovarsiz harakatlanishi hisoblanadi.

3. Pul muomalasining me‘yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi.

4. Pul muomalasini tashkil qiluvchi va tartibga soluvchi institutlarning mavjudligidir. Odatda pul muomalasini Markaziy bank tomonidan tashkil qilinadi va tartibga solinadi. Lekin pul muomalasini tashkil qilishda bank tizimining 2-chi pog‘onasida turuvchi tijorat banklari rol o‘ynaydi.

Markaziy banklar tijorat banklari jalb qilgan resurslarning bir qismini majburiy tartibda olib qo‘yadi. O‘zbekistonda tijorat banklarining majburiy zaxira ajratmalari summasini Markaziy bank ularning balansidan olib qo‘yadi. AQShda va Yevropada majburiy zaxira ajratmalari summasi tijorat banklarining balansida qoladi.

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli – pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo‘lgan barcha ijtimoiy tuzumlarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo‘lini tahlil qilayotib, K. Marks pul muomalasining qonunini ochdi. Bu qonunga asosan, muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo‘lgan pul miqdori aniqlanadi.

Metallik pul muomalasida undagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan. Agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o‘tishi kuzatilgan yoki aksincha. Shunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan.

Keyinchalik, muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metallar (oltin yoki kumush)ga erkin almashinishi ham muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi.

Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz pullar (xazina biletlari) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning nazariy miqдорiga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy tuzumlarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Realizatsiya} & & \text{Kreditga sotilgan} & & \text{Majburiyatlar} & & \text{Bir-birini qop-} \\ \text{qilinadigan} & & \text{tovarlar} & & \text{bo'yicha to'lovlar-} & & \text{laydigan to'lovlar} \\ \text{tovarlar narxi} & & \text{narxi summasi} & & \text{summasi} & & \text{summasi.} \\ \text{summasi} & - & & + & & - & \\ & & & & & & \end{array}$$

Pulning muomala va to'lov vositasi sifatida o'rtacha aylanish tezligi.

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil – bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil – bu pulning aylanish tezligi hisoblanadi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda, pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi yoki aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular: iste'mol kreditini rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

– naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishi;

– pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur. Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur etkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflatsiya bo'lishiga yoki pul tanqisligiga (yetishmovchiligiga) olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu aylanmada xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu, albatta, pulning qadrsizlanishiga – pul birligi xarid qobiliyatining tushishiga olib keladi.

5.3. Pullarga bo'lgan talab va pullar taklifi

Davlatdagi pul aylanishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Pul aylanishi tuzilmasi turli belgilar bo'yicha belgilanadi:

1) unda pullarning faoliyat yuritishi shakliga qarab. Ushbu belgiga qarab naqd pulsiz va naqd pullik pul aylanishini ajratish mumkin. Chunki barcha pul belgilari u yoki boshqa shaklga ega bo'ladi;

2) ushbu pul aylanishi xizmat ko'rsatadigan munosabatlar tusiga qarab. Bu yerda pul-hisob-kitob aylanishi, pul-kredit aylanishi, pul-moliya aylanishi ajratib ko'rsatiladi;

3) pul mablag'larining harakati yuz beradigan subyektlarga qarab. Ushbu tasnif bo'yicha quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: pul mablag'larining yuridik shaxslar o'rtasida banklararo, banklarda aylanishi, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanish va, nihoyat, pul mablag'larining faqat jismoniy shaxslar o'rtasidagi aylanishi.

Shunga tegishlicha, iqtisodiyotda qo'llaniladigan pul aylanishi hajmiga ta'sir qiladigan omillarning muayyan guruhini ham ajratish mumkin. Barcha omillarni siyosiy, iqtisodiy va texnik omillarga ajratish mumkin. Tabiiyki, pul aylanishi tuzilmasini shakllantirishning iqtisodiy omillari asosiy ahamiyatga va bevosita ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bunday omillarga iqtisodiyotda ishlatiladigan pullar turlari, pul muomalasi tezligi, tovar aylanishi miqdori va shu kabilar kiradi.

Binobarin, mavjud pul aylanishi miqdorlarini vujudga keladigan ehtiyojlarga muvofiq o'zgartirishga yoki pul aylanishining mavjud hajmlarini tovar aylanishining haqiqiy ehtiyojlariga muvofiqlashtirishga faqat iqtisodiy uslublar vositasida pul aylanishi hajmiga ta'sir ko'rsatadigan ushbu omillar orqali ta'sir qilish mumkin.

Iqtisodiyotda faoliyat yuritadigan, faqat hukumatning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiyotning ehtiyojlaridan mustaqil pul mablag'lari miqdoridagi o'zgarishlar siyosiy omillar hisoblanadi.

Texnik omillar pul aylanishi tuzilishi va hajmiga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi, lekin shunga qaramasdan, ularni hisobga olish zarur. Bunday omillarga u yoki boshqa hisob-kitobni o'tkazish uchun talab etiladigan vaqtni kamaytirish yoki hisob-kitobning o'zini amalga oshirishga imkon beradigan hisob-kitoblarning texnik vositalari kiradi. Masalan, bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi texnik vositalarning keng ommalashganligi aholi o'rtasida ushbu to'lov vositasining ommalashuviga va, binobarin, naqd pulsiz pul mablag'larining qo'llanilishining oshishiga olib keladi. Naqd pulsiz pul mablag'lari qo'llanilishi chastotasining ko'payishi pul muomalasining umumiy tarkibida naqd pullarning kamayishiga va davlatning pul aylanishini tartibga solish asosiy uslublarining o'zgarishiga olib keladi.

Pul muomalasi – bu pullarning mamlakatning ichki iqtisodiy aylanishi, tashqi iqtisodiy aloqalar tizimidagi, tovarlar va xizmatlarning sotilishiga, shuningdek, uy xo'jaligidagi tovarsiz to'lovlarga xizmat ko'rsatadigan naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi harakatidir. Tovar ishlab chiqarish pul muomalasining obyektiv negizi bo'lib, undagi tovar olami tovarlarning ikki turiga: tovarlarning o'ziga va tovar-pullarga bo'linadi. Naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pullar yordamida tovarlar, shuningdek, ssuda va fiktiv kapitallarning muomalasi jarayoni amalga oshiriladi.

Shunday qilib, pul muomalasi jarayonlaridan pul aylanishi tushunchasini ajratib olish mumkin.

Pul aylanishi - naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pul belgilarining uzluksiz harakat jarayonidir. Qiymatning o'zidan ajralganlik hozirgi pul aylanishining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Boshqacha aytganda, hozirgi pul aylanishi metall pullar muomalasi

sharoitidagi kabi qiymatli emas, chunki pul belgisining qiymati nominaldan ancha kam va uning ahamiyati bo‘lmasligi mumkin.

Pul aylanishi pul mablag‘lari harakatining muayyan yo‘llaridan tarkib topadi:

1. Mablag‘larning markaziy bank bilan tijorat banklari o‘rtasidagi harakati. Bunday harakat pul mablag‘lari emissiyasi jarayonlari va tijorat banklari mablag‘larining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxiralash fondiga ko‘chirilishi bilan bog‘liq. Tijorat banklarining kreditlash jarayonlari munosabati bilan pul mablag‘larining ko‘chirilishini ham shunga kiritish mumkin;

2. Pul mablag‘larining tijorat banklari o‘rtasidagi harakati. Bu holda ushbu banklarning mijozlariga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq pul ko‘chirishlar yoki tijorat banklarining o‘zaro kreditlashlari nazarda tutiladi;

3. Firmalar va tashkilotlar o‘rtasidagi harakat. Pul mablag‘larining ushbu iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi harakati tovarlar aylanishi va bunday tovarlar aylanishidagi, shuningdek, o‘zaro talablarni hisobga olishdagi haq to‘lash jarayonlari bilan bog‘liq;

4. Banklar, firmalar va tashkilotlar o‘rtasidagi harakat. Pul mablag‘larining ushbu subyektlar o‘rtasidagi harakati asosan kreditlash va qarz majburiyatlarini hisobga olish operatsiyalari, shuningdek, pul mablag‘larini saqlash va ko‘chirishga doir operatsiyalar bilan bog‘liq;

5. Banklar va aholi o‘rtasidagi harakat. Pul mablag‘lari iste‘molchilik kreditini berish va pul mablag‘larining aholining daromadlarini saqlash va ko‘paytirish maqsadlaridagi harakatiga doir faol jarayon sababli ko‘chiriladi;

6. Firmalar, tashkilotlar va aholi o‘rtasidagi harakat. Pullar harakatining bu yo‘li mablag‘larning tovar aylanishi operatsiyalariga haq to‘lash va uy xo‘jaliklarining xodimlar mehnatiga haq to‘lashi munosabati bilan ko‘chib yurishidan iborat bo‘ladi;

7. Banklar va moliya institutlari o‘rtasidagi harakat. Pul mablag‘larining ushbu iqtisodiy munosabatlar subyektlari o‘rtasidagi harakati o‘zaro kreditlash operatsiyalari va iqtisodiy foyda olishga yoki uchinchi subyektlarning muayyan operatsiyalarini rasmiylashtirishga yordam beruvchi boshqa moliyaviy harakatlar doirasida amalga oshiriladi;

8. Moliya institutlari va aholi o'rtasidagi harakat. Pul mablag'larining bu holdagi harakati aholining, odatda, o'z daromadlarini ko'paytirish maqsadida muayyan moliya operatsiyalarini bajarishi bilan bog'liq;

9. Jismoniy shaxslar o'rtasidagi harakat. Pul mablag'lari harakatining bu yo'li eng sezilmaydigan, lekin pul mablag'larining qayta taqsimlanishi tizimidagi eng muhim yo'llardan biri hisoblanadi, chunki u mablag'larning aholi o'rtasida ko'chib yurishidan iborat. Odatda, bunday ko'chib yurishning maqsadi maishiy masalalarni hal etish va o'z oilasi a'zolari farovonligining muayyan darajasini tutib turishdir.

5.4. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash uslublari

Siyosiy iqtisod matematik maktabining yirik vakili, Xalqaro iqtisodiy jamiyat asoschilaridan biri va uning birinchi prezidenti (1931-1933) **Irving Fisher** (1867-1947) pullarning miqdoriy nazariyasini zamonaviylashtirishga katta hissa qo'shdi. U «Pullarning xarid qilish kuchi. Uning belgilanishi va kredit, foizlar va tanazzullarga munosabati» asarida (1911) pullar massasi bilan tovarlar narxlari darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni formallashtirishga harakat qilgan. Tovarlar uchun to'langan pullar soni va sotilgan tovarlar narxlari summasi teng bo'lgani uchun buni I.Fisher tarozi bilan o'xshatmoqchi bo'ladi.

Matematik shaklda ayriboshlash tenglamasini quyidagi formula shaklida tasavvur etish mumkin:

$$M V = \sum PQ,$$

bunda: \sum – (Expenditure) – pul muomalasining umumiy hajmi, ya'ni mazkur jamiyatda shu yil davomida tovarlarni sotib olish uchun sarflanadigan pullar summasi; M (Money) – ushbu jamiyatda yil davomida muomalada yurgan pullarning o'rtacha miqdori;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

(Velocity) – ne'matlarga ayriboshlashdagi pullar aylanishlarining o'rtacha soni; P – (Price) – ushbu jamiyatda sotib olinadigan har

qanday alohida tovarning o'rtacha sotish narxi; Q – (Quantity) – tovarlarning jami xarid qilingan soni.

Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi. Bunday sharoitda pul massasining o'zgarishi, garchi I.Fisher tovarlar narxlarining mutloq elastikligini nazarda tutib, narx mexanizmini ma'lum ma'noda ideallashtirsa-da, lekin tovarlar narxlari darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa neoklassiklar kabi Fisher ham mukammal raqobatchilikka asoslanadi va o'z xulosalarini monopoliyalar hukmronlik qiladigan va narxlar oldingi elastikligini jiddiy yo'qotgan jamiyatga tegishli deb biladi.

Ko'pgina hozirgi iqtisodchilar ayriboshlash tenglamasini bir xillik, ya'ni $MV=PQ$ sifatida tavsiflashadi. Gap shundaki, bu tenglama D – T ayriboshlash harakatini tovarlarning jami massasiga daxldor deb ifodalashga urinadi, ya'ni tovarlar sotib olingan pullar summasi sotib olingan tovarlar narxlari summasiga teng (bir xil). Bu tautologiyadir va shuning uchun ayriboshlash formulasi narxlarning umumiy (mutloq) darajasini izohlash uchun xizmat qila olmaydi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlarining faraz qilishicha, ayriboshlash formulasi mutloq kattalikni EQ_0 ni izohlaydi (ayni bir vaqtda talab va taklif mexanizmi undan nisbiy tebranishlarni izohlaydi).

I.Fisher va uning izdoshlari shunday nuqtai nazarga amal qilishgan. Ular pullarning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarish darajasi (Q) muomalada yurgan pullar miqdoriga (M) va narxlar darajasiga (P) bog'liq bo'lmasligini asoslashga urinishgan. Ular pullarning aylanishi tezligi avvalo, demografik (aholining zichligi va hokazo) va texnik (transport vositalarining soni, sifati va hokazo) parametrlarga bog'liq bo'ladi, deb faraz qilishgan. Ishlab chiqarish darajasi esa asosan mehnat bozorida yuzaga kelayotgan shart-sharoitlar bilan belgilanib, narxlar darajasi va muomalada yurgan pullar soniga bog'liq bo'lmaydi. Shubhasiz, bozor xo'jaligi hukmronlik qiladigan sharoitda bunday qoidalar yaqqol nohaqiqiy tus kasb etadi.

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli - pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K.Marks pul muomalasining

qonunini ochdi. Bu qonunga asosan muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi. Metallik pul muomalasida muomaladagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan: agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o'tishi kuzatilgan va aksincha. Shunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan. Keyinchalik muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metallar (oltin yoki kumush)ga erkin almashinishi muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi.

Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz har (xazina biletlari) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning miqдорiga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narxi va pul muomalasi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi.

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqдорiga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqдорiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil - bu tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqđori tovarlar va xizmatlar bahosiga tug'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqđoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil - bu pulning aylanish tezligi hisoblanadi. Bu omil pul miqđoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqđori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqđorini boshqarishda shu muhim omillarga alohida e'tibor berilishi zarur.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqđorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular: iste'mol kreditni rivojlantirish; kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqđorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob - kitoblarning rivojlanishi;
- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur. Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur yetkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflatsiya bo'lishiga, yoki pul ocharchiligiga (yetishmovchiligiga) olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni:

- xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu oborotda xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu albatta, pulning qadrsizlanishiga - pul biriligining xarid qobiliyatining tushushiga olib keladi.

Iqtisodiyotda faoliyat yuritadigan, faqat hukumatning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan va iqtisodiyotning ehtiyojlaridan mustaqil pul mablag'lari miqdoridagi o'zgarishlar siyosiy omillar hisoblanadi.

Texnik omillar pul aylanishi, tuzilishi va hajmiga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi, lekin shunga qaramasdan, ularni hisobga olish zarur. Bunday omillarga u yoki boshqa hisob-kitobni o'tkazish uchun talab etiladigan vaqtni kamaytirish yoki hisob-kitobning o'zini amalga oshirishga imkon beradigan hisob-kitoblarning texnik vositalari kiradi. Masalan, bank plastik kartalariga xizmat ko'rsatuvchi texnik vositalarning keng ommalashganligi aholi o'rtasida ushbu to'lov vositasining ommalashuviga va, binobarin, naqd pulsiz pul mablag'larining qo'llanilishining oshishiga olib keladi. Naqd pulsiz pul mablag'lari qo'llanilishi chastotasining ko'payishi pul muomalasining umumiy tarkibida naqd pullarning kamayishiga va davlatning pul aylanishini tartibga solish asosiy uslublarining o'zgarishiga olib keladi.

Pul muomalasining tezligi pul aylanishining muhim tavsifnomasi hisoblanadi. Bu shu bilan bog'liqki, muayyan vaqt davomida (masalan, yil davomida) har bir pul birligi aylanishining soni qanchalik ko'p bo'lsa, iqtisodiyotning normal faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan pul mablag'larining miqdori shunchalik kam bo'ladi. Amalda pul

massasi muomalasining tezligi daromad muomalasining tezligini ko'rsatadi.

Oxirgi yillarda inflatsiya tez-tez uchrab turadigan jarayon bo'lib sifati ham o'zgarib bormoqda. Buning sababi shundaki, hozirgi kunlardagi inflatsiya: birinchidan, uzluksiz baholarning oshishiga; ikkinchidan pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxo'jalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi. XX asr inflatsiyasining asosiy sababi, tovar kamyobligina bo'lib qolmasdan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda inqirozlar mavjudligi bilan ifodalanadi. Hozirgi davr inflatsiyasi birinchidan; pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonunining buzilishi; ikkinchidan; - ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar salmog'ining o'sishi natijasida tovarlar bahosining oshishi va shu sababli pul massasining ortib borishi bilan ifodalanadi.

Inflatsiyaning asosiy sababi - bu iqtisodiyotning turli sohalari o'rtasida vujudga kelgan nomutanosiblikdir. Bu avvalambor, jamg'arma va iste'mol o'rtasidagi, talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muomaladagi pul massasi va xo'jaliklarning naqd pulga bo'lgan talabi o'rtasidagi nomutannosibliklardan iboratdir.

5.5. Pul agregatlari

Pul agregatlari pul massasini o'lchovchilardan (ko'rsatkichlaridan) iborat. Pul agregatlari statistikada pullar harakatining muayyan sanaga bo'lgan yoki muayyan vaqt davridagi o'zgarishini tahlil etish uchun qo'llaniladi.

Pul agregatlarini qurish uchun moddiy ne'matlarning likvidliligi darajasiga qarab ularning bosqichma-bosqich joylashtirilishi asos qilib olingan. Moddiy ne'matlarning likvidliligi deganda ushbu ne'matlarning tez va unchalik ko'p zararlarsiz pulga aylanishi qobiliyati tushuniladi. Moddiy ne'matlarning likvidliligi vaqt bilan o'lchanadi. Moddiy ne'matni pulga aylantirish uchun qanchalik kam vaqt talab qilinsa, uning likvidliligi shunchalik yuqori bo'ladi. Naqd pullar mutloq likvidlikka ega, chunki ularni pulga aylantirish uchun zarur bo'ladigan vaqt nolga tengdir.

Pul agregatlari – bu pul massasini muqobil o‘lchash imkoniyatini beruvchi ko‘rsatkichlardir.

Muomaladagi naqd pullar M^0 agregatini tashkil etadi. Naqd pullar banknotalar, g‘azna pattalari (biletleri) (agar mamlakatda ikkita emissiya markazi mavjud bo‘lsa) va metall tangalardan iborat bo‘ladi. Metall tangalar naqd pullarning juda kam qismini (rivojlangan mamlakatlarda 2%-3% ni) tashkil qiladi. Ularni keyinchalik yombiga aylantirib sotishga yo‘l qo‘ymaslik uchun odatda arzon metallardan zarb qilinadi. Shuning uchun tanganing haqiqiy qiymati nominal qiymatidan birmuncha pastroq bo‘ladi.

M^0 agregatini pul bazasidan farqlash zarur. Pul bazasi tarkibiga tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy zaxiralari kiradi. M^0 agregatining tarkibiga tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy zaxiralari rasman kirmaydi.

M^0 agregatiga kamroq likvidli mablag‘larni izchillik bilan qo‘sha borish bilan M^1 , M^2 , M^3 ... MN gacha bo‘lgan agregatlar olinadi.

Pul agregatlarining soni va tarkibi mamlakat kredit tizimining o‘ziga xos xususiyatlari va tuzilishiga hamda uning moliya bozorlarining rivojlanish darajasiga bog‘liqdir.

Pul massasi alohida elementlardan iborat bo‘lib, bunday elementlar pul massasining holatini baholash jarayonida qo‘llaniladi va uni tartibga solish uslublari va hajmlarini birmuncha aniqroq tanlashga imkon beradi.

Ushbu pul agregatlari asosan to‘lovning turli shakllarda ifodalangan u yoki boshqa vositalarini hisobga olish asosida ajratiladi. Odatda, har bir agregat nominal raqamga ega bo‘ladi. Raqamning o‘sib borishi bilan ushbu agregat yordamida hisobga olinadigan vositalar soni ham oshadi. Shunday qilib, katta sonli koeffitsiyentli agregat kichik indeksli (raqamli) agregatlarda hisobga olingan barcha pul mablag‘larini o‘z ichiga oladi. Faqat muomalada bo‘lgan naqd pul mablag‘larini hisobga oladigan M^0 pul agregati o‘z ma‘nosi va mohiyatiga ko‘ra, birinchi bo‘lib hisoblanadi.

$M1$ – muomaladagi naqd pul mablag‘lari (ya’ni, M^0 agregati), korxonalarining hisob-kitob, joriy va maxsus hisobvaraqlaridagi mablag‘lari, sug‘urta kompaniyalari mablag‘lari, aholining tijorat banklaridagi “talab qilib olingungacha” hisobvaraqlaridagi depozitlari.

$M2$ – $M1$ agregati + aholining banklardagi muddatli omonatlari.

M 3 – M 2 agregati + davlat zayomlarining sertifikatlari va obligatsiyalari.

M 4 – M 3 agregati + xorijiy valutadagi depozitlar.

Xalqaro amaliyotda quyidagi pul agregatlaridan keng foydalaniladi:

1. M0 – bu agregatni hisoblash uchun Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan ya'ni emissiya qilingan barcha naqd pullar summasidan banklar va korxonalarining kassasidagi naqd pullarning qoldig'i ayriib tashlanadi. Taraqqiy etgan mamlakatlar bank amaliyotida M0 hisobga olinmaydi.

2. $M1 = M0 + \text{talab qilib olinadigan depozitlar} + \text{yo'1 cheklari}$. Ayrim mamlakatlarda kredit kartalari ham M1 tarkibiga kiritiladi.

3. $M2 = M1 + \text{muddatli depozitlar} + \text{jamg'arma depozitlar}$. M2 hisoblashda summasi uncha katta bo'lmagan muddatli va jamg'arma depozitlar olinadi.

4. $M3 = M2 + \text{yirik summadagi muddatli depozitlar} + \text{deposit sertifikatlari} + \text{jamg'arma sertifikati}$.

$M4$ (L- AQShda) = $M3 + \text{davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari} + \text{korporativ obligatsiya} + \text{jamg'arma obligatsiyalar} + \text{bank akseptlari} + \text{pul bozori o'zaro fondlari paylari}$.

Taniqli olim F.Mishkenning fikriga ko'ra, Markaziy bank pul agregatlarining qisqa muddatli davriy oraliqdagi o'sishini e'tiborga olmasligi lozim, chunki pul agregatlarining qisqa davrda o'sishi mavsumiy omillar ta'sirida bo'ladi. Shuning uchun pul massasining yillik o'sish sur'atlarini nazorat qilish lozim.

Pul muomalasining muhim ko'rsatkichi pul massasi hisoblanadi. Pul massasi xo'jalik aylanmasidagi naqd pullik hisob-kitoblarni aholi, korxonalar, davlat muassasalariga tegishli xarid va to'lov vositalarining yalpi hajmini o'zida ifodalaydi.

Pul muomalasining belgilangan muddat va belgilangan davridagi miqdoriy o'zgarishlarini bilish uchun, shuningdek, pul massasi hajmi va o'sish sur'atlarini tartibga solish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqarish uchun turli xil ko'rsatkichlar (pul agregatlari)dan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlari to'plamidan (guruhidan) foydalaniladi:

M-1 agregati – muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank hisob raqamlaridagi mablagʻlarni oʻz ichiga oladi;

M-2 agregati – M-1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamgʻarma qoʻyilmalaridan (toʻrt yilgacha) tarkib topgan;

M-3 agregati – oʻz ichiga M-2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamgʻarma qoʻyilmalarini kiritgan;

M-4 agregati – M-3 agregati hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQSh da pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada – 3 ta, Angliya va Frantsiyada – ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Rossiya Federatsiyada muomaladagi jami pul massasi hisob-kitobi uchun quyidagi pul agregatlari qoʻllaniladi.

M-O agregati – naqd pullar;

M-1 agregati – M-O agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa hisoblar (maxsus hisoblar, kapital qoʻyilmalar hisoblari, akkreditiv va chek hisoblari, mahalliy budjet hisoblari, budjet, kasaba, uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlarning hisoblari, davlat sugʻurta mablagʻlari, uzoq muddatga kreditlash fondi) dagi mablagʻlar tijorat banklariga qoʻyilmalar va jamgʻarma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yigʻindisiga teng;

M-2 agregati – M-1 agregati va jamgʻarma banklaridagi muddatli qoʻyilmalardan iborat;

M-3 agregati – M-2 agregati hamda depozitli sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yigʻindisidan iborat.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga boʻlish mumkin, yaʼni pul massasining aktiv qismi – bu pul mablagʻlarining xoʻjalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bogʻliq qismi va ikkinchisi passiv qism – jamgʻarmadagi pullar va hisob raqamlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli hisob raqamdagi mablagʻ va jamgʻarmalarni, depozit sertifikatleri, investitsion fondlarning aksiyalarini oʻz ichiga oladi. Pul massasining yuqoridagi elementlari “kvazi” - “qariyb pullar” deb ham yuritiladi. Kvazi - pullar likvid aktivlar boʻlib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin.

Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to'g'ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni hisobga olish kerakki, bunday agregatlarning belgilanishi turli mamlakatlarda turlicha amalga oshiriladi. Ushbu agregatlar o'z holicha mamlakat to'lov oboroti sohasida yuz beradigan jarayonlar, jamg'armalar hajmlari, shuningdek, ushbu jamg'armani amalga oshirishda qo'llanilgan vositalarning sonli ifodasi vositalari hisoblanadi. Ular iqtisodiyotning joriy holatini belgilashga imkon beradi va keyingi vaziyatni prognoz qilishda ko'maklashadi.

Pul massasi agregatlari, iqtisodiyot monetizatsiyasi koeffitsiyentini hisobga olish yordamidagi hisob-kitob eng namunali hisob-kitobdir. Monetizatsiya koeffitsiyenti iqtisodiyotning pullar bilan ta'minlanishi darajasi yoki tovar aylanishining to'lov vositalari bilan ta'minlanishi darajasini aks ettiradi. Bunday koeffitsiyent M2 pul agregati summasi va ushbu iqtisodiyotda mavjud bo'lgan xorijiy valutadagi depozitlarning YaIM hajmiga o'zaro nisbati sifatida hisoblab chiqiladi. Ushbu koeffitsiyentni hisob-kitob qilishda suratga birdaniga M2 agregatini va xorijiy valutadagi depozitlarni o'z ichiga oladigan M4 pul agregatini qo'yish qulayroq bo'ladi. Ushbu koeffitsiyent mohiyati idealda birga teng bo'ladi. Shunga qaramasdan, 0,7 yoki 0,8 darajasidagi natijalar yo'l qo'yilishi mumkin mohiyatlar deb hisoblanadi.

5.6. Pul multiplikatori

Pullar markaziy emissiya banki faoliyati natijasida yaratiladi. Pullarni yaratish jarayoni ikki bosqichdan iborat bo'ladi.

Pullarni yaratish jarayonining **birinchi bosqichida** markaziy emissiya banki asosiy yo'nalishlar bo'yicha, shu jumladan, hukumatga, tijorat banklari, chet mamlakatlar, alohida korxonalariga bevosita kreditlarni berish yo'li bilan (agar amaldagi qonunlarda shunday tartib nazarda tutilgan bo'lsa), shuningdek, rasmiy oltin va valuta zaxiralarini ko'paytirish orqali o'z aktivlarini ko'paytiradi.

Markaziy emissiya banki aktivlarining ko'paytirilishi ayni bir vaqtda uning passivlarining ham tegishlicha o'sishini anglatadi, ya'ni pul bazasining tashkil etilishiga olib keladi.

Pul bazasi muomaladagi naqd pullardan, shuningdek, tijorat banklarining mamlakat Markaziy bankidagi majburiy va majburiy bo‘lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralaridan iborat bo‘ladi.

Umuman olganda, tijorat banklarining zaxiralari deganda, mabodo bank omonatchilari to‘satdan katta miqdordagi to‘lov talablarini qo‘ygani holda, uning tezkorlik bilan muomalaga kiritadigan aktivlari tushuniladi. Tijorat banklarining Markaziy bankdagi zaxiralari majburiy va majburiy bo‘lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralardan tarkib topadi.

Majburiy zaxiralar deganda tijorat banklarining Markaziy bankdagi omonatlari (depozitlari)ning qonuniy tartibda belgilab qo‘yiladigan eng kam normasi tushuniladi.

Majburiy bo‘lmagan (ixtiyoriy, ortiqcha) zaxiralar deganda tijorat banklarining Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlarida majburiy zaxiralarning belgilangan normasidan ortiq miqdorda saqlanayotgan mablag‘lari tushuniladi. Tijorat banklari majburiy bo‘lmagan zaxiralar miqdorlarini o‘z xohishiga ko‘ra, o‘zgartirishi mumkin. Shu munosabat bilan e‘lon qilinadigan statistikada pul bazasini belgilashda bunday zaxiralarni muomaladagi naqd pullar tarkibida yuribdi deb hisoblab, ular ajratib ko‘rsatilmaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul bazasining quyidagicha ta‘rifini beradi:

Pul bazasi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga chiqargan naqd pullar va tijorat banklarining majburiy zaxiralarini o‘z ichiga oladi.

Pullarni yaratish jarayonining **ikkinchi bosqichida** tijorat banklari o‘z mijozlari – korxonalar, tashkilotlar, aholini kreditlash uchun markaziy emissiya bankidan olgan kreditlardan foydalanadiki, bu pul massasining yaratilishiga olib keladi.

Pul massasi tijorat banklari tizimidagi pul bazasining oshishi natijasida vujudga keladi va muomaladagi naqd pullardan va mijozlar hisobvaraqlaridagi pullar qoldiqlaridan iborat bo‘ladi. Bank multiplikatori pullarning bir tijorat bankidan boshqa tijorat bankiga harakati davrida tijorat banklarining depozit hisobvaraqlaridagi pullarning ko‘payishi jarayonidan iborat. Pul massasini ko‘paytirishning ushbu mexanizmi faqat ikki darajali bank tizimi (markaziy va tijorat banklari) amal qiladigan va to‘liq faoliyat

yuritadigan sharoitda ishlashi mumkin. Bank multiplikatori mexanizmining amal qilishi jarayonida banklar mijozlarining hisobvaraqlarida pul mablag‘larining to‘planishi yuz beradi. Ushbu mexanizmning amal qilishi intensivligini hisob-kitob qilish uchun bank multiplikatori koeffitsiyentini hisob-kitob qilish formulasi qo‘llaniladi:

$1-R \times 100\%$ yoki pul massasi - R, bunda: R – markaziy bank belgilab qo‘ygan majburiy zaxiralash normasi.

Bank multiplikatori mexanizmi quyidagi usulda faoliyat yuritadi: Markaziy bank qandaydir tijorat bankiga kredit beradi va o‘z navbatida ushbu tijorat banki o‘zining mijoziga kredit beradi. Mijoz ushbu taxminan 10 ta birlikdan iborat kreditdan o‘z majburiyatlarini to‘lash uchun foydalanadi. Pul mablag‘lari boshqa iqtisodiy subyektga borib tushadi va u bu mablag‘larni o‘zining tijorat bankidagi depozitli hisobvarag‘ida joylashtiradi. Bankning ikkinchi mijozining hisobvarag‘ida 10 ta birlik mavjud. Bank ushbu summadan majburiy zaxiralash fondiga muayyan foizni ajratadi. Bankda, masalan, erkin mablag‘larning 8 ta birligi qoladi va u ushbu mablag‘larni yana kreditga beradi. Bu operatsiya faqat shunday farq bilan takrorlanadiki, to‘rtinchi mijozning hisobvarag‘ida endi 8 ta birlik mavjud bo‘ladi. Bunday operatsiya muayyan muddat davomida takrorlanadi va natijada mijozlarning banklardagi hisobvaraqlarida Markaziy bank birinchi marta bergan bergan 10 ta birlikdan oshadigan summa (10+8+ va hokazo) paydo bo‘ladi. Shunday qilib, mazkur mexanizm iqtisodiyotga taqdim etilgan pul massasini muayyan summagacha naqd pulsiz shaklda ko‘paytirishga imkon beradi, ushbu holatda belgilab qo‘yilgan majburiy zaxiralash normasi qanchalik yuqori bo‘lsa, kreditning aylanishi shunchalik tez tugaydi va bu mexanizmning amal qilishi natijasida qo‘shimcha ravishda iqtisodiyotda shunchalik kam miqdordagi pullar paydo bo‘ladi.

Pul massasi bilan pul bazasi o‘rtasidagi nisbat pul multiplikatori deb ataladi.

$$\text{Pul multiplikatori} = \frac{\text{Pul massasi}}{\text{Pul bazasi}}$$

Tijorat banklarining o‘z mijozlariga (iqtisodiyotga) kreditlari bilan Markaziy bankning tijorat banklariga kreditlari o‘rtasidagi nisbat kredit multiplikatori deb ataladi.

$$\text{Kredit multiplikatori} = \frac{\text{Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar}}{\text{Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan kreditlar}}$$

Muomaladagi pullar miqdorining o‘shishi to‘lalgicha Markaziy bankning kredit emissiyasi bilan oldindan belgilanadi va har qanday yo‘nalish bo‘yicha muqarrar tarzda pul bazasining o‘shishiga va multiplikatorning ta‘sirida pul massasining ko‘payishiga olib keladi. Pul massasining ko‘payishi inflatsiya sur‘atlariga ta‘sir ko‘rsatadi.

Naqd pul mablag‘larining emissiyasi emissiyaning naqd pulsiz shakldagi pullar emissiyasidan kelib chiqadigan ikkilamchi turidir. Emissiyaning bu turi Markaziy bank tomonidan o‘tkaziladi. Emissiyaning ushbu shakli markazlashtirilmagan shaklda bo‘ladi va mintaqaviy MTMlari orqali amalga oshiriladi. Ushbu kassalar qabul qilgan mablag‘larning ortiqcha hajmi, ya‘ni MTM bergan pullar miqdori tashkilotlar va banklarning MTMga qaytargan mablag‘lar summasidan ortiq bo‘lishi kerak. Naqd pullar depozit hisobvaraqlarida turgan naqd pulsiz shakldagi pul mablag‘laridan hosil bo‘ladi va tijorat bankining bank multiplikatori mexanizmining amal qilishi natijasida yaratgan pul massasining tarkibiy qismidan iborat bo‘ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pul muomalasini tashkil qilish asoslarini yoritib bering.
2. Pul muomalasi qonunlari va ulardan kelib chiqadigan talablar hamda pul massasi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni tushuntirib bering.
3. Pullarga bo‘lgan talab va pullar taklifini, pul muomalasi tushunchasini, pul muomalasi qonunlaridan kelib chiqadigan talablarni tushuntirib bering.
4. Muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlash uslublarini, I.Fisherning “almashuv tenglamasi”ni tushuntiring.
5. K.Marksning muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlash formulasini yoritib bering.

VI BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

Reja:

6.1. “Pul tizimi” tushunchasining mazmuni. Pul tizimining turlari.

6.2. “Pul tizimi”ning elementlari.

6.3. “Pul tizimi” ni tashkil qilish shart-sharoitlari.

6.4. Pul tizimining shakllari: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimi.

6.5. Rivojlangan mamlakatlarda pul tizimi va uning o‘ziga xos xususiyatlari

Tayanch iboralar: tizim, Markaziy bank, tijorat banklari, pul tizimi elementlari, milliy va jahon valuta tizimi, tamoyillari, turlari, shakllari, Bimetallizm, monometalizm.

6.1. “Pul tizimi” tushunchasining mazmuni. Pul tizimining shakllari

Pul tizimi pul muomalasini tashkil etishning tarixiy jihatdan qaror topgan va qonun bilan mustahkamlab qo‘yilgan shaklidir. Boshqacha aytganda, bu pul muomalasining aniq bir mamlakatda muayyan vaqt ichida qo‘llaniladigan qoidalari va normalari majmuidir.

Milliy valuta tizimi pul tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Pul mablag‘lari iqtisodiyotda amal qiladigan shaklga qarab pul mablag‘larining ikki turi: metall pullar muomalasi tizimi va pul belgilari muomalasi tizimi farqlanadi.

Metall pullar muomalasi tizimlari pullik tovar (oltin va kumush) bevosita muomalada bo‘lgan sharoitda amal qilgan. Bunda mazkur metall pullarning barcha funksiyalarini bajargan, mavjud kredit pullar esa metallga erkin almashtirilgan.

Metall pul belgilarining muomalasi tizimida bimetallizm davri va monometallizm davrlari farqlanadi. Bunday holda bimetallizm iqtisodiy jarayonlarda ikkita asl metallarning bir vaqtda foydalanishi bilan tavsiflanadi, monometallizm esa umumiy ekvivalent sifatida bir

metallga o‘tishni anglatadi. Bunda bimetallizm holatida quyidagicha xillar ajratib ko‘rsatiladi:

1) parallel valuta tizimi – oltin bilan kumush o‘rtasidagi o‘zaro nisbat bozorda stixiyali ravishda belgilanadi;

2) qo‘shaloq valuta tizimi – ikki metall o‘rtasidagi o‘zaro nisbat davlat tomonidan ushbu metallarga bo‘lgan talabga, shuningdek, ushbu davlatdagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatga qarab belgilanadi;

3) nuqsonli valuta tizimi – metallar iqtisodiy tizimda mavjud bo‘ladiyu, lekin teng huquqlarga ega bo‘lmaydi. Odatda, davlat kumush valutaning zarb qilinishi va foydalanishiga cheklashlar kiritadi.

Faqat bir metallning amal qilishi tizimi sifatidagi monometallizm ham ayrim o‘zgarishlar yuz berdi:

1) oltin tangali standart – to‘laqonli oltin valutaning amal qilishi, unda tovarlarning qiymati ham ushbu valuta bilan hisoblanadi;

2) oltin yombili standart – oltin muomalada bo‘lmaydi, lekin unga katta miqdordagi (yombi miqdorida) almashinish amalga oshiriladi;

3) oltin valutali (oltin devizli) standart – pullarning almashinishi faqat oltin yombili standartli mamlakatlarning valutariga amalga oshiriladi.

Valuta tizimi - bu mamlakatlar o‘rtasida valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Valuta tizimi - bu xo‘jalik aloqalarini baynalminallashuvi asosida tarixan shakllangan, valuta amali bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir.

Valuta tizimining mohiyati, tashkil etilish shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Valuta tizimi davlat, rezident va norezident shaxslarga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun sharoit yaratib beradi. Subyektlarning ushbu faoliyati amalga oshishida valuta qonunchiligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Maxsus adabiyotlarda valuta tizimlarining 3 ko‘rinishi farqlanadi, ya’ni milliy, jahon va hududiy valuta tizimlari.

6.2. Pul tizimining elementlari

Zamonaviy pul tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: pul birligi; valuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi; pul ko'rinishlari; emissiya tizimi; davlat yoki kredit apparati.

Pul tizimining tarkibiy qismi milliy valuta tizimidir.

Pul birligi - qonuniy tarzda o'rnatilgan pul belgisi bo'lib, barcha tovarlar bahosini o'zaro solishtirish va ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'pincha pul birligi mayda bo'linuvchi qismlarga ajraladi. Ko'pchilik mamlakatlarda *o'nlik* bo'linish tizimi o'rnatilgan. Masalan, 1:10:100 (AQSh dollari 100 sentga, 1 funt sterling - 100 pensga, 1 Indoneziya rupiyasi - 100 senga teng va h.)

Rasman baholar masshtabi o'zining iqtisodiy ma'nosini davlat monopolistik kapitalizmi rivojlanishi va kredit pullarni oltinga almashinishi to'xtatilgandan so'ng yo'qotdi. 1976-1978 yilda o'tkazilgan Yamayka valuta islohoti natijasida oltinning rasmiy narxi va pul birliklarning oltin tarkibi bekor qilindi.

Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan pul ko'rinishlari - bular asosan bank kredit biletleri, qog'oz pullar (xazina biletleri) va tangalardir. Masalan, AQSh da muomalada quyidagi pullar mavjud: 100, 50, 20, 15, 5 va 1 dollarlar, bank biletleri. Xazina biletlaridan tashqari kumush-mis va mis-nikel tangalar (50, 20, 10, 5, 1 sentli) chiqariladi. Buyuk Britaniyada muomalada 50, 20, 10, 5, 1 f. st. banknotalar: 1 f. st., 50, 10, 5, 2 pennli, 1 va 1/2 pensli tangalar amal qiladi. Yana eski 2 va 1 shilling tangalari yuritiladi, ular yangi 10 va 5 pensga teng. Agar rivojlangan mamlakatlarda asosan bank biletleri chiqarilsa, qator rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq xazina biletleri chiqarish keng tarqalgan. Masalan, Indoneziyada 50, 25, 10, 5, 1 sen qiymatli, Hindistonda - 1 rupiya qiymatli xazina biletleri chiqariladi.

Respublika hukumati tomonidan iqtisodiy mustaqillikka erishish borasida qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu, ayniqsa, iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirishda, shu jumladan, an'anaviy sektorlarni zamonaviylashtirish va mamlakat ichida nisbatan yuqori darajadagi qo'shilgan qiymat hosil qilishga qodir bo'lgan yangi tarmoqlarni tashkil etishda yaqqol ko'zga tashlandi. Mazkur chora-tadbirlar oxir-oqibatda milliy pul tizimini shakllantirish va

iqtisodiyotda islohotlarning navbatdagi bosqichini amalga oshirishning poydevori bo‘lib xizmat qildi.

Yuzaga kelgan vaziyat va pul tizimi rivojining yuqorida ko‘rsatilgan variantlari tahlili asosida dastlab O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 12-noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi hududida so‘m-kuponlarni muomalaga kiritishni joriy qilish to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq, 1993-yil 15-noyabrdan boshlab oraliq valuta sifatida “so‘m-kupon” 1 so‘m - 1 rubl nisbatda muomalaga kiritildi.

1994 yilda milliy valutaning muomalaga kiritilishi bank tizimi rivojlanishining birinchi bosqichini yakunladi va ikkinchi bosqichini boshlab berdi. Bu iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan islohotlarda sifat jihatidan yangi bosqich boshlanganidan darak berardi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e‘tiborni makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga va shu asosda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiy o‘shish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi.

Shu paytdan boshlab, Markaziy bankning asosiy kuch va vositalari mustaqil pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, samarali to‘lov tizimini yo‘lga qo‘yishga erishishga yo‘naltirildi.

Bu davrda pul tizimining huquqiy bazasi mustahkamlanib, bank qonunchiligi takomillashtirildi. 1995 yili “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni va 1996 yili O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining yangi tahrirda qabul qilinishi zamonaviy pul tizimini tashkil etilishini, tijorat banklarini xalqaro moliya bozorlariga chiqishini, aholi, korxonalar va xorijiy sarmoyadorlarning pul tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlanishini, barqaror iqtisodiy o‘shishni hamda xalq farovonligini oshirilishini ta‘minlashga qaratilgan istiqbollarni belgilab berdi.

6.3. “Pul tizimi” ni tashkil qilish shart-sharoitlari

Tizim deganda o‘zaro bog‘liq elementlarning birligi tushuniladi.

Pul tizimi – bu bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq holda harakatlanuvchi va pul tizimining yaxlitligini ta‘minlovchi elementlarning yig‘indisidir.

Pul tizimi – bu mamlakatda yoki alohida olingan iqtisodiy hududda pul muomalasini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Pul tizimini obyektiv va subyektiv asoslari mavjud. Pul tizimining obyektiv asoslariga tovar pul munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi. Pul tizimining subyektiv asoslariga to'lov hujjatlarini va vositalarini hamda ulardan foydalanish tartibini qonunchilik hujjatlarida belgilab qo'yilishi kiradi.

Pul tizimining ikkita jihati mavjud:

1. Funktsional jihat(aspekt) – pul tizimi funktsional jihatidan pul muomalasidan tashkil qilish prinsiplari, shakllari va usullarining yig'indisidir.

2. Institutsional jihat – institutsional jihatdan pul tizimi pul muomalasini tashkil qiluvchi va tartibga soluvchi institutlarning yig'indisidir. Bunday institutlarga Markaziy bank, tijorat banklari, kliring markazlari, hisob uylari kabi muassasalar kiradi.

Pul tizimini tashkil qilish quyidagi prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

1. Pul tizimining barqarorligi va elastikligi prinsipi. Pul tizimining barqarorligi deganda pulning barcha funksiyalarini to'liq bajarilishini ta'minlash tushuniladi. Pul tizimining elastikligi deganda pul tizimining iqtisodiyotning pul mablag'lariga bo'lgan talabini o'zgarishiga o'z vaqtida javob bera olishiga aytiladi.

2. Muomalaga chiqarilgan pullarning ta'minlanganlik prinsipi. XX asrning 70-yillariga qadar muomalaga chiqarilgan naqd pullar oltin bilan ta'minlanar edi. Muomaladagi har bir AQSh dollari $1\$ = 0.88$ gramm sof oltin asosiga ega edi. 1 unsiya = 35\$ bahoda almashtirib berdi. 1 unsiya = 31.1 gramm sof oltinga teng. Milliy valutaning oltin bilan ta'minlanishi baho masshtabi deb ataladi. 1976-1978- yillarda bo'lib o'tgan Yamayka jahon valuta tizimida oltinni demonitizatsiya qilish tugatildi. Bu oltindan to'lov vositasi sifatida foydalanishni ta'qiqlash. Natijada baho masshtabi dunyo mamlakatlarida bekor bo'ldi, eng oxirgi davlat Shvetsariya baho masshtabini 2011-yilda bekor qildi. Hozirgi davrda muomalaga chiqarilayotgan pullar Markaziy bankning aktivlari bilan ta'minlanadi.

3. Pul aylanmasini rejalashtirish va prognoz qilish prinsipi.

4. Pul aylanmasini nazorat qilish prinsipi.

Pul tizimlari XVI-XVII asrlarda ishlab chiqarish kapitalistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham, uning ayrim elementlari bundan ancha oldin paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari u qanday shaklda amal qilishiga bog'liq, ya'ni umumiy ekvivalent - tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifatida bo'lishiga qarab quyidagicha tizimlar mavjud bo'lgan.

1. Metall pul muomalasi tizimlari.

2. Qog'oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin;

Kredit va qog'oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab bimetallizm va monometallizm pul tizimlariga bo'linadi.

6.4. Pul tizimining shakllari: bimetallizm; monometallizm; qog'oz va kredit pullari tizimi

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetallizm va monometallizm pul tizimlariga bo'linadi.

Bimetallizm - pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko'pincha oltin va kumush) bajargan. Tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan. Parallel valuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar erasidagi mutanosiblikni o'rnatib qo'ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetallizm XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan bo'lib, G'arbiy Yevropaning qator mamlakatlariga esa XIX asrgacha yetib kelgan.

1865 yili Fransiya, Belgiya, Shvetsariya va Italiya mamlakatlari Bimetallizmni xalqaro sulh - Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada ikkala metallardan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o'rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o'rnatish shartlari ko'zda tutilgan.

Biroq, bimetallic pul tizimining qo'llanilishi rivojlangan kapitalistik xo'jalik ehtiyojlariga mos kelmasdi, chunki qiymat o'lchovi sifatida bir vaqtning o'zida ikki metall - oltin va kumushning qo'llanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga to'g'ri kelmagan. Umumiy qiymat o'lchovi bo'lib, faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari ikki metall orasidagi davlat tomonidan o'rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to'g'ri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadrini yo'qotishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya'ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Kapitalizm taraqqiyoti mustahkam pul, yagona umumiy ekvivalent bo'lishni talab qildi, shuning uchun bimetalizm o'z o'rnini monometalizmga bo'shatib berdi.

Monometalizm - bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilarida qimmatbaho metallar almashiniladi.

Kumush monometallizmi Rossiyada 1843-1852 yillarda, Gollandiyada 1847-1875 yillarda mavjud bo'lgan.

Chor Rossiyada kumush monometallizmi tizimi 1839-1843 yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyinchalik muomalaga kredit biletleri ham chiqarilgan va ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan hamda erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'nayotgan krepostnoylik tizimi davlat budjeti va tashqi savdo balansi taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853-1856 yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va natijada ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometallizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816 yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda u XIX asrning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada - 1871-1873 yilda, Shvetsiya, Norvegiya, Daniyada - 1873 yilda, Fransiyada - 1876-1878 yilda, Avstriyada - 1892 yilda, Rossiya va Yaponiyada - 1897 yilda, AQSH da - 1900 yilda.

Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan, ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan.

6.5. Rivojlangan mamlakatlarda pul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari

XX asr o'rtalarida keng tarqalgan mahsulotlar va xizmatlarni, kapital va ishchi kuchini, ilmiy-texnik axborotlar va boshqarishning yangi usullarini xalqaro ayriboshlash qator davlatlarning o'zaro kelishilgan harakatlari asosida hal etilish kerak bo'lgan bir qancha muammolarni yuzaga keltirdi. Boshqacha qilib aytganda, turli mamlakatlar o'rtasida jahon xo'jalik aloqalari barqarorligi va o'sishni ta'minlash, ayriboshlash uchun teng huquqli sharoitlarni yaratish va uning yo'lidagi barcha to'siqlarni yo'qotish maqsadida makroiqtisodiy munosabatlarni tartibga solish bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlarga ehtiyoj sezildi.

Yevropa hamjamiyati «Umumiy bozor» iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni birgalikda hal etish maqsadida davlatlarning birlashuvini jahon amaliyotidagi birinchi yirik tajribasini o'zida mujassamlashtirgan. G'arbiy Yevropa mamlakatlarining bu birlashgan guruhi 1967 yilda uchta yirik Yevropa iqtisodiy tashkilotlarining qo'shilishi natijasida tashkil topdi:

- 1958 yilda tuzilgan va keyinchalik Yevropa hamjamiyatiga kirgan 15 mamlakatni birlashtirgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati;
- Ko'mir va po'lat bo'yicha Yevropa birlashmasi;
- Atom energetikasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati.

YeH ga a'zo davlatlarda jahon aholisining 7% i yashab jahon savdosining deyarli 41%i, valuta zaxiralarining 36%idan ortigi to'g'ri keladi.

YeH ning rahbar tashkilotlari bo'lib, Yevropa Kengashi, Vazirlar Kengashi, YeH komissiyasi, yevropa parlamenti, YeH sudi, Iqtisodiy va ijtimoiy Qo'mita hisoblanadi. Ular milliy iqtisodiyotlar rivojlanishining ichki muammolarini muvofiqlashtiradi, barcha a'zo mamlakatlar uchun yagona tashqi iqtisodiy siyosatni amalga oshiradi. 1985 yilda bu tashkilot tomonidan mahsulotlar, kapital, xizmatlar va ishchi kuchini yagona ichki bozorini yaratishning 7 yillik dasturi qabul qilindi. Bunda ularning faoliyatidagi barcha to'siqlar, ya'ni chegara va bojxona nazorati, milliy andozalardagi soliq farqlari, valuta tizimlaridagi turli-tumanlik va boshqalar bosqichma-bosqich yo'qotiladi.

1998-yil 2-mayda YI hukumati yagona valutaviy munosabatlarni amalga oshirish to'g'risidagi kelishuvga imzo chekdi. YeVT ga a'zo davlatlar aniqlandi, valuta pariteti belgilandi. Yevrohududda valuta bilan bog'liq masalalar hal etildi.

Yevropa valuta tizimining vujudga kelish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1958-yil «Umumiy bozor» tashkil etilgandan so'ng, yagona bozor uchun yagona valutaga ehtiyoj sezildi. Shunday sharoitda umumiy valuta o'rnini oltinga erkin almashinuvchi va dunyoning qariyb barcha davlatlarida rezerv valuta sifatida saqlanadigan AQSH dollari bosdi. Valuta tizimining boshqaruvi esa XVF tomonidan boshqarildi.

1969-yilga kelib, AQSH dollari inqirozga uchradi. Bu holatning asosiy sababchilari AQSH va Fransiya bo'lib, Fransiya prezidenti de Goll siyosati bo'yicha dollardagi valuta rezervlarini oltinga almashinish jarayoni boshlandi. Bu esa dollar inflatsiyasini yuzaga keltirib, AQSH hukumatining dollar standartidan voz kechishiga olib keldi. Endilikda, yevropa davlatlari oldida dollar o'rnini bosuvchi barqaror valuta instrumentini yaratish muammosi vujudga keldi.

1972-yil o'zaro munosabatlarda dollar bilan bog'liq bo'lgan valutilarning parallel tebranishiga asoslangan «valuta iloni» nomini olgan mexanizm yaratildi. Bu tizimda yetakchi valuta rolini nemis markasi o'ynadi. Ammo ma'lum davr davomida dalatlarning iqtisodiy salohiyatining turlichaligi 1978-yilga kelib faqatgina Germaniya, Daniya va Benilyuks davlatlarini yuqoridagi valuta mexanizmi doirasida o'z valuta siyosatini yuritishga olib keldi.

1979-yilga kelib, «valuta iloni» mexanizmi o'rnini yevropa valuta tizimi (YeVT) bosdi. Bu tizimga a'zo davlatlar uchun maxsus tebranish kursi $\pm 2,5\%$ miqdorida belgilandi. O'sha yillari Italiya nisbatan pastroq darajadagi iqtisodiyotga ega bo'lgani uchun bu tebranish foizi ± 6 qilib belgilandi. Keyinchalik YVT ga Buyuk Britaniya, Ispaniya va Portugaliyaning a'zo bo'lish munosabati bilan ko'p o'zgarishlar kiritildi. Yagona valuta tizimi yuzaga kelgandan so'ng «Bretton Vuds shartnomasi» tizimi bo'yicha rivojlangan Yevropa mamlakatlari o'rtasida kapital oqimi ustidan konvertatsion nazorat o'rnatildi. Bu davrgacha har bir davlatda turlicha valuta siyosati mavjud edi. Fransiya simmetrik usulni yoqlab chiqqan bo'lsa, Germaniya nosimmetrik yo'lni afzal ko'rdi. Simmetrik tizim mavjud bo'lgan davlatlarda shunday valuta tizimi mavjud bo'ldiki, almashuv kursi past bo'lgan davlatlarda qattiq valuta siyosati, almashuv kursi yuqori davlatlarda esa erkin valuta tizimi yuzaga keldi. Germaniya pul emissiyasi yuqori darajada bo'lgan va yuqori inflatsiyani yuzaga keltiruvchi simmetrik usulni qabul qilmadi.

Nihoyat 1979-yil murosaga kelindi va xar bir davlat o'zining ichki valuta siyosatini o'zgartirgan holda almashuv kursiga ta'sir etish javobgarligini oldi. Germaniya davlati buning uddasidan chiqdi. 1980-yilga kelib Germaniyada inflatsiya darajasi pasaydi va Germaniya markasi Yevropa mamlakatlari uchun «valuta langari» nomini oldi. 1983-yil navbatdagi neft inqirozi yuzaga keldi. Fransuz franki kuchli qorabozor ta'siriga kirib qoldi. YVT da vujudga kelgan bu holat GFR ning kansleri G.Kollning noroziligiga sabab bo'ldi. Bryussel uchrashuvidan so'ng, Fransiya hukumati YVT doirasida qolishi kelishib olindi. Fransiya Moliya Vaziri Delor frankni markaga nisbatan maxsus paritetini o'rnatish orqali, revalvatsiya qilmoqchi bo'ldi. Ammo Koll qarshi chiqdi, sabab marka allaqachon umumvalutaga aylangan edi. Fransiya valuta siyosati esa haqiqatda Bundesbank tomonidan boshqarildi. Orqaga yo'l yo'qligini bilgan Fransiya hukumati yagona valuta tizimi sari harakat qildi va bu orzu 1985-yildan 1994-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida, Fransiya Moliya vaziri Delorning YI boshqaruvi a'zosi bo'lgandan so'ng ushaldi.

1998-yil YeH sammitida YeH komissiyasining prezidenti Jakus Delor boshchiligidagi komitet tuzildi. Bu komitetning asosiy maqsadi YVT ini barpo etishdir. 1989-yili ushbu komitet 1991-yilning dekabr

oyida «Maastrix shartnomasi»da qabul qilinadigan takliflari e'lon qilindi.

Delor YeVT ga utishni 3 bosqichi orqali amalga oshirilishini ta'kidladi.

1-bosqichda, 1990-yil kapital ustidan nazoratni ya'ni cheklashlardan voz kechish orqali erkin almashuv kursi mexanizmini yaratish.

2-bosqich, 1994 yilning 1-yanvaridan boshlanadi va bu davrda YeH moliyaviy institutlarining YeVT ga tayyorgarlik jarayoni yuz berdi. 2-bosqichda davlatlarning budget defitsitini oldini olishga harakat qilindi, ammo bu urinishlar zoe ketdi.

3-bosqichda (muddati belgilangan) YeVT ga a'zo davlatlarning valutaviy almashuv kursini tenglashtirish va bu ma'suliyatni Yevropa Markaziy Banki (YeMB) zimmasiga yuklashga kelishilib olindi.

3-bosqichning amalda qo'llanishi «Maastrixt shartnomasi»da ham o'z aksini topdi. 2-bosqichda Yevropa monetar institutlari (muassalari) YeH davlatlarining monetar siyosatiga moslashuv jarayoni yuz berdi. Shu davrga kelib, monetar va fiskal mezonlar yuzaga keldi. 2 yil davomida nominal kriteriyaga muvofiq davlatlarning monetar siyosati (1) past inflatsiyani, (2) past darajadagi nominal % stavkasi, (3) barqaror bo'lgan nominal almashuv valuta kursini ta'minlashi kerak edi.

Yagona valuta tizimini barpo etish masalasi 1985 yilda (dekabr oyida) qabul qilingan «Yagona evropa pakti»da ta'kidlab o'tildi. Bu Rim shartnomasining («Yagona bozor») davomi bo'ldi. Bu pakt 1993-yil 1-yanvardan kuchga kiradigan bo'ldi. Tabiiyki, hech qanaqa chegara cheklovlari bo'lmagan yagona bozor, yagona valuta tizimini talab qildi. Ammo M.Petcher hukumati (oldin) qarshi chiqdi. O'z markasi mavqeini tushib ketishini xohlamagan Koll hukumati oldin siyosiy ittifoq tuzish kerakligini ta'kidladi. Keyinchalik bu taklifga Angliya hukumati ham imzo chekdi. Bu taklif kelgusi davrlarda ko'rib chiqilishi to'g'risida so'z bergan YeI boshqaruvi a'zolari YeVT ini yoqlab chiqdi. Deor YeI ga a'zo davlatlarning boshqaruvi raislarini yig'ib, tovar, xizmat va kapitalning erkin harakati to'g'risida kelishib oldi va Rim uchrashuvidan so'ng eVT ning kuchga kirish kuni belgilab olindi.

Uzoq tortishuvlar natijasida valutaning kuchga kirish muddati uzaydi va 1992-yil qabul qilingan «Maastrixt shartnomasi» yagona valutaning kuchga kirish muddati 1999-yil 1-yanvar qilib belgilandi.

Bu bilan evrohududning qurilish jarayoni tugamadi. 1992-yil Germaniya chuqur iqtisodiy inqirozga yuz tutdi. Inflatsiya yuqoriligi sababli, Bundesbank % stavkalarini ko'tarishga majbur bo'ldi, nostabil valutalarni sotib marka yig'a boshladi. Shubhasiz bu holat YeVT ga o'z ta'sirini ko'rsatdi. 1992-yilning 5-sentabridagi Nyu-York uchrashuvida (mahfiy) Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya moliya vazirlari bu muammoni hal qilish yo'llarini ko'rib chiqdilar. Angliya Moliya vaziri Lamont funt sterlingning iqtisodiy mavqeini tushib ketishga sabab bo'layotgan Germaniya valuta siyosatidagi valuta foiz stavkalarini tushirishni so'radi. Germaniya moliya xodimlari esa marka uchun devalvatsiya talab qildi. 9 kundan so'ng Italiya lirasining bardosh bera olmaganligi sababli Lira devalvatsiya qilindi. Oktabr oyiga kelib, bu jarayon o'z ta'sirini Angliya funt sterlingiga ham o'tkazdi va bu holat Angliyani eVT idan chiqishiga sabab bo'ldi. Fransiya va Germaniya hukumati Miteran va Koll uchrashuvidan so'ng, o'zlarining Bundesbank va Fransiya MB orkali 2 valuta paritetini nazorat qilishga kelishib olindi. Ammo bu ham navbatdagi inqirozdan qutqara olmadi. 2 davlatning MB lari amalga oshirayotgan kuchli intervensiya siyosatiga qaramasdan 1993-yil 30-yanvarda «kora juma» nomini olgan iqtisodiy tanazzul yuzaga keldi.

«Maastrixt shartnomasi»ga ko'ra, yagona evropa valutasini «YeKYu» nomi bilan ataldi. Dastlab «YeKYu» 1973-yilda tashkil etilgan valuta hamkorligi doirasidagi evropa valuta fondida asosiy hisob birligi sifatida, valuta bozorining asosiy kotirovka valutasini, bank kreditlari va qarz majburiyatlarining to'lov vositasi sifatida namoyon bo'ldi.

Yevropa Ittifoqida yagona valuta birligini YeKYu davom ettirish mumkin edi, ammo Germaniya hukumati asosida Fransiya termini etgan YeKYu pul birligi o'rniga umumevropa nomini eslatuvchi «Yevro» birligini kiritishni taklif qildi.

Yevropa valuta tizimining tashkiliy va huquqiy asoslari hamda vazifalari.

YeVT ning boshqaruv organlari hozirgi ko'rinishga kelgunga qadar Yevropa Valuta Fondi (YeVF) tomonidan amalga oshirilgan.

YeVT ning amaldagi boshqaruvi 2 muhim usul bilan amalga oshirilgan:

1. Administrativ usul;
2. Bozor usuli.

2-usulda YeVT uchun asosiy shartlaridan biri bu EKYu ning konvertatsiya masalasidir. Konvertatsiya muammosining yuzaga kelishi YeVF tashkil etilishiga sabab bo'ldi.

1-usulda esa YeVF ga a'zo davlatlarning emission banklari EKYu bilan bo'ladigan operatsiyalar jarayonida davlatlararo to'lov balansi saldosi tartibga solish. Bu operatsiyalar doirasida har bir davlatning MBi o'z valutasidagi aktivlarni EKYu ga konvertatsiya qilish huquqiga ega bo'ldi. Bu turdagi valuta almashinuvlari YeVF funksiyalari doirasida amalga oshirildi. YeVF qisqa, o'rta va uzoq muddatli moliyalashtirishni amalga oshirdi.

Baden-Vyurtembergdagi MB ning boshqaruvchisi G.Klotenning taklifiga ko'ra, turlicha tashkilotlarning modeliga ega bo'lgan YeVF, Milliy MB lar va milliy hukumatlar o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelgan muammolarni hal etishning 5 ta usulini ko'rsatib o'tdi:

- 1)«Minimal»
- 2)«Boshqaruv»
- 3)«Yevropa Regional Fondlarini (YeRF) tartibga solish»
- 4)«YeMB» ni tuzish
- 5)«Sui generis»

Minimal prinsip. Yevropa valutaviy-siyosiy hamkorlik fondi YeVF nomini oldi. Boshqaruv organlari esa milliy MB larning boshqaruvchilaridan tashkil topgan. Bu usulda ko'proq YeVF tomonidan amalga oshiriladigan o'rta va uzoq muddatli moliyalashtirish kiradi.

«Boshqaruv» usuli esa o'zining amaliy faoliyati bilan birinchidan farq qilmaydi.

Hududiy valuta fondlarining amaldagi boshqaruv markazi YeVF bo'lib qoldi va YeVF o'zining muddatli kreditlari orqali administrativ boshqaruvni o'rnatdi.

YeVF ning MB larining valuta masalalaridagi faoliyatlarini birlashtirib o'z boshqaruv yo'nalishining 2-pog'onasiga asos soldi. Nazoratchi rolini o'ynagan YeVF a'zo davlatlarining valuta siyosatini tartibga soldi.

YeVF ning faoliyati «sui-generis» bazaviy prinsipga asoslanganligi sababli MB lar va hukumatlar bilan bo‘ladigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruv oson kechdi. Bunda xalqaro valuta bozorida vositachilik funksiyasi, o‘rta muddatli va qisqa muddatli moliyalashtirish, a‘zo davlatlarning valutaviy munosabatlarini tartibga solish vazifalari qo‘yildi.

Germaniya Bundesbanki YeVT ni bosh boshqaruvchisi nomini olgan YeMB ning huquqiy va tashkiliy asoslari doirasidagi masalalarni ko‘tarib chiqdi. YeMB ning asosiy vazifasi «Maastrixt shartnomasi»da keltirilishicha – «narxlar barqarorligini saqlashdir». YeMB ning qolgani vazifalari yuqoridagi vazifani amalga oshirishga qaratilgan. Masalan, narxlar barqarorligiga erishish uchun bozor iqtisodiyotining tamoyillariga asoslangan erkin raqobat sharoitida Ittifoqning umumiy iqtisodiy siyosatini rag‘batlantirish orqali erishish mumkin.

«Maastrixt shartnomasi»da keltirilishicha yevrohududga a‘zo davlatlar quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak: «barqaror narxlar darajasi, davlat moliyasi, valuta kredit shart-sharoitlari va to‘lov balansi».

Yevrohududda YeMB ning vazifalari, huquqlari tog‘risida so‘z borar ekan, har bir valuta-kredit doirasidagi masalani YeMB ning o‘zi hal qilishi kerak, siyosatchilar emas. (Angliyada valuta-kredit siyosatini asosiy yo‘nalishlarini davlat belgilaydi). YeMB hech qanday yuridik organlari oldida hisobot bermasligi zarur (AQSH da FRS kongress oldida hisobot beradi) va hukumat tomonidan berilgan yo‘l-yo‘riq va takliflar qabul qilinmasligi kerak (AQSH da FRS har bir masalani prezident bilan muhokamadan so‘ng qabul qiladi).

YeMB faqatgina Yevropa Parlamentining (YeP) komissiyasi takliflarini qabul qilishi mumkin.

YeMB ning qolgan funksiyalariga:

- ◆ Valuta operatstiyalarini tashkil etish;
- ◆ A‘zo davlatlarning maxsus almashinuv resurslarini saqlash (boshqarish);
- ◆ O‘zaro to‘lov tizimi ustidan nazorat o‘tkazish;
- ◆ YI ichida pul emissiyasini tashkil qilish.

YeMB ning Sovetiga YeMB ning direksiya va 11 ta davlatning MB lari kiradi. Bu sovet pul siyosati va asosiy foiz stavkalarini

yevrohudud doirasida amalga oshishini ta'minlaydi, pul massasi ustidan nazorat o'tkazadi. Quyidagi sxemada YeMB boshqaruv a'zolarini tuzilmaviy ko'rinishi keltirilgan.

«Maastrixt shartnomasi»ning 7-moddasida keltirilishicha, «YeMB ham, milliy MB ham, boshqarma organlari a'zolari ham YI ning organlari tasarrufidagi muassasalardan yoki a'zo davlatlarning hukumatlari tomonidan taklif qilingan yo'riqnomalarni qabul qilishga haqqi (huquqi) yo'q».

Shu o'rinda Yamayka shartnomasida qabul qilingan SDR ning pul birligi sifatida (suz) va kredit vositasi sifatida muomalada bo'lganligi haqida so'z yuritishni joiz topdim.

1969-yil vujudga kelgan SDR mamlakatlarning valuta siyosatida asosiy rezerv aktivlari sifatida namoyon bo'ldi. Dastlab SDR oltin asosida aniqlandi, ammo 1974 yil suzuvchi valuta kursiga o'tilishi bilan «oltin asos» tizimiga chek qo'yildi. SDR ning kursi «valuta savati» –bunda 16 ta davlat milliy valutarini o'rtacha nisbati orqali aniqlandi, shu bilan bir qatorda a'zo davlatlarning jahon savdosidagi ulushi 1%dan kam bo'lmasligi kerak. 1981 yil SDR kursi 5ta davlat valutaridan tanlov asosida aniqlandi.

Ko'pgina iqtisodchilarning hisoblashlaricha , SDR rezerv valuta sifatidagi harakatidan ko'ra, kredit vositasidagi ko'rinishi ko'proq darajada qayd etilgan ekan.

EKYu esa YI ga a'zo 12 davlatning valutalari asosida muomilada bo'lgan. EKYu korzinasida har bir davlatning ulushi YI ning Yalpi Milliy Mahsulotidagi ulushi va YI miqyosidagi eksportning holati bilan aniqlandi. SDR dan farqli ravishda EKYu oltin va dollarga qisman almashingan. EKYu ning emissiya hajmi SDR nikidan yuqori bo'lgan. SDR kabi EKYu ham naqdsiz formada ya'ni Markaziy Bank va tijorat banklarining hisob varaqlariga ezilish orqali muomalada bo'lgan.

Yevrohududga a'zo davlatlar uchun «Barqarorlik pakti»ni qabul qilinishi davlatlarning budjet defitsitini YaIM ga nisbatan 3% miqdorida (limit) belgilandi va bu chegarani buzgan davlatlardan jarima undirib olish tizimi yaratildi. Bu tizimni amalda ishlash mexanizmini Germaniya yoqlab chiqdi.

«Maastrixt shartnomasi» yevrohududga a'zo davlat bo'lib, qabul qilinishning 5 ta shartini qo'ydi; ya'ni YeVI a'zolari bo'lgan davlatlar

iqtisodiy jihatdan yuqori rivojlangan va mustahkam rahbariyatga ega bo'lgan hamda quyidagi iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishgan davlatlar bo'lishi mumkindir:

1) budget kamomadi (taqchilligi) YaIMning 3% miqdoridan oshmasligi kerak;

2) davlat qarzi YaIM 60% dan oshmasligi kerak;

3) YeVT tomonidan aniqlanadigan valuta kursi 2 yil davomida tebranmasligi zarur;

4) uzoq muddatli qarzlarni bo'yicha foizlar 2% dan oshmasligi kerak;

5) inflatsiya darajasi 2.7% dan oshmasligi kerak.

Bu ko'rsatkichlar bajarilishini ta'minlash yagona yevro valutaga o'tuvchi barcha Yevropa davlatlari uchun majburdir. Albatta, bu kabi qiyin iqtisodiy shartlarni bajarish hamma davlatning ham qo'lidan kelavermaydi. Bu talablarga javob bera olmagan uchun ham Gretsiya davlati yevropa valuta ittifoqiga qabul qilinmadi.

2-asosiy mezon bu davlatning qarzdorlik darajasidir. 1997 yil bu talabga faqat 4 ta davlat: Lyuksemburg (6,7%), Finlandiya (55,8%), Buyuk Britaniya va Fransiya (58%) javob bera oldi. Qolgan davlatlarda qarzdorlik darajasi yuqori bo'lsa ham (Belgiya 122,2%, Italiya 121,6% va h.k.). YI Soveti tartibga solib turiladigan qattiq iqtisodiy tizimni o'rnatish sharti bilan YeVT ga a'zo bo'ldi.

1993-1998 yillar ichida yevrohududga a'zo davlatlarning o'rtacha budget defitsiti 9,1% dan 2,4% ga tushdi (1999 yil 2% ni tashkil etilishi kutilmoqda). Davlat xarajatlari 52,4% dan 48,7% ga tushgan.

YaIM esa 1997 yil 2,6% o'sgan (1996 yil 1,8% ni tashkil etgan), yalpi iste'mol-2,3% (1,5%), ichki investitsiya-4,39% (1996 yil-2,1%) ga ko'paydi. Iqtisodchilarning aytishicha, YI ning iqtisodiy jihatdan barqarorligi ham bir tomondan xalqaro kapitalning ichki investitsiya sifatida yevropaga kirib kelishni ta'minlagan bo'lsa, (bu ko'rsatkich 1997-98 yillarda 36% ga oshgan). 2-tomondan Osiyo, Rossiya va Lotin Amerikasida yuz bergan iqtisodiy krizislarning tezlashuviga sabab bo'ldi.

1999 yil 1 yanvardan boshlab, yevropa valuta ittifoqi a'zolari bo'lgan davlatlarda pul-kredit siyosati bo'yicha qarorlar qabul qilinishi bo'yicha vakolatlar 11 ta milliy MB lardan yagona YMB ga o'tdi. YeMB Kengashi valuta ittifoqi ishtirokchilari bo'lgan davlatlar uchun

yagona pul siyosatini aniqlash huquqiga ega bo'лади. YMB ning 1-prezidenti qilib, 62 yoshli Gollandiya fuqarosi Vima Deysenburg 8 yil muddatga saylandi. Ammo fransuzlar bu nomzodga qarshi ovoz berib, Fransiya bankining boshqaruvchisi bo'lgan Jan-Klod Trishe nomzodini ilgari surdilar va nihoyat, ikki tomon o'zaro kelishuv asosida, to'rt yildan keyin janob Deysenberg «ixtiyoriy ravishda» o'z joyini janob Trishega bo'shatib berishga kelishdilar. Albatta, bu holat yuridik tomondan hech qayerda rasmiylashtirilmagan, faqatgina janob Deysenbergning vijdon amriga havoladir. YMBning birinchi navbatdagi vazifasi yevropaning yuzaga keladigan ochiq valuta bozorida baholar barqarorligini ta'minlashdir. Fikrimizcha, valuta ittifoqining dastlabki yuzaga kelish bosqichlarida YeMB ochiq bozor operatsiyalarini keng qo'llashga majbur bo'ldi. Bir tomondan ochiq bozorlar operatsiyasining afzalligi uning soddaligidadir, bu murakkab makroiqtisodiy hisob-kitoblardan qochib, pul massasi me'yorini aniqlash imkonini beradi. Boshqa tomondan esa, ochiq bozorlardagi operatsiyalar sezilarli tebranishlarga va hattoki, YeMB zaxirasi, oltin rezervi valutasini holdan toyishiga olib keladi. Agar, YeMB bu moliyaviy vositani doimiy ishlatsa, valuta chayqovchilarining bozoridagi o'zgarishlar dinamikasini bilib qolishi va ular bozorini o'zgartirib yuborishi mumkin. Vaholanki, bunaqangi holat bir marta bo'lgan emas, 1990-yillarning boshlarida funt, lira va fransiya franki bilan bo'lgan o'yinlarni eslash kifoyadir.

Ma'lumki, 1993-yilda EKYu nomi bilan «Maastrixt shartnomasi»ga asosan yevropa valutasini timsoli sifatida paydo bo'lgan edi. 1995-yilda Germaniya taklifiga asosan uning nomi yevroga almashtirildi. 1997-yil yozida 1999-yil 1-yanvardan boshlab yevroni naqd pulsiz oborotga kiritishga kelishildi, ya'ni bu kuni yevroga «rasmiy tug'ilish guvohnomasi» berildi. Ammo naqd pul holda aholi qo'lida yoki xamyonida 2002-yilgacha bo'lmaydi. 1999-yildan 2002-yilgacha barcha to'lov operatsiyalari YVI a'zolari bo'lgan davlatlarning milliy valutasida amalga oshiriladi.

2002-yil 1-yanvardan to 1-iyulgacha aholiga qog'oz va tanga yevro pul birliklari tarqatiladi. Mana shu olti oy davomida bir-birlari bilan savdo qiluvchi davlatlar to'lov uchun ikki valutani, ya'ni milliy va yevroni qabul qilishga majburdirlar. 2002 yil 1 iyuldan boshlab, yevropa uchun yevro yagona pul birligi bo'lib qoladi. Barcha milliy

valutalar muomaladan chiqariladi va muomalada faqatgina yevro qoladi, xolos.

Nazorat uchun savollar:

1. “Pul tizimi” tushunchasining mazmunini, uning shakllarini yoritib bering.
2. Pul tizimining elementlarini tushuntirib bering.
3. “Pul tizimi” tushunchasining mazmunini, uni tashkil qilish shart-sharoitlarini va pul tizimini tashkil qilish prinsiplarini yoritib bering.
4. Pul tizimining shakllari: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimini ochib bering.
5. Yevropa Hamjamiyatining pul tizimi va uning xususiyatlarini yoritib bering.

VII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI VA UNING ELEMENTLARI

Reja:

7.1 O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi.

7.2 O‘zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi va uning elementlari.

7.3 O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi barqarorligini ta’minlash omillari.

Tayanch iboralar: pul tizimi, Markaziy bank, milliy valuta, so‘m-kupon, kupon, so‘m, pul tizimi elementlari, milliy va jahon valuta tizimi, tamoyillari, turlari, pul tizimi barqarorligi.

7.1. O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi

O‘zbekiston zamini va xalqi oldindan mukammal tarixga, sohalar bo‘yicha o‘z mustaqil tizimiga ega bo‘lgan. Shuning uchun biz qisqacha pul tizimimizning tarixi to‘g‘risida to‘xtalmoqchimiz.

Ba’zi manbalarda keltirilishiga qaraganda, O‘rta Osiyoda birinchi pullar Iskandar Zulqarnayn davrida miloddan avval 261 - 250 yillarda chiqarila boshlangan.

O‘zbekiston Respublikasi zaminida, ya’ni Buxoro davlatida birinchi metall pullar zarb qilingan. Metall pullar zarb qilingunga qadar Buxoro davlatida savdo-sotiqda pul birligi sifatida bug‘doy va qog‘oz material ishlatilgan.

Birinchi metall pullar Buxoro davlatida 700-yillarda zarb qilingan. Bu pullar kumush tangalar bo‘lib, Buxoro davlati shohi Kana Buxoro Xudot tomonidan chiqarilgan. Tanga yuqori sifatga ega bo‘lgan toza kumushdan zarb qilingan. Tanga o‘rtasida shohning tasviri va uning atrofiga Qur’on oyatlaridan yozilgan. Bu kumush pullar «dirham» deb atalgan. Buxoro Xudot 40 yil davlatni boshqargandan keyin, taxtga xalifa Abu Bakr Siddiq o‘tirgan. Abu Bakr, keyinchalik shoh Horun ar-Rashid davrida Buxoro davlatida pul tizimi barqaror bo‘lib, savdo

ko'proq dirhamlarda olib borilgan. Bu orada Xorazm davlati ham o'zining kumush tangalarini muomalaga kiritgan. Lekin aholi ko'proq dirhamlar bilan savdo olib borishni afzal ko'rgan. Dirhamlarga bo'lgan talabning oshishi, Buxoro davlatining ko'pgina boshqa mamlakatlar bilan savdo olib borishi hamda dirhamlarning juda yuqori proba va sifatga ega bo'lishi asta - sekinlik bilan ularning muomaladan yo'qolishiga olib kelgan.

801-yilning kuzida taxtga Gidrif kelgan va u pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida muomalaga 6 turdagi oltin, kumush, teri, temir va mis, har xil metall qorishmasidan zarb qilingan pul birliklarini chiqargan. Bu pullar xalq orasida «gidrifi»lar degan nom olgan. Kumush gidrifilar dirhamlarga qaraganda sifati past va kumush temir qorishmasi natijasida qoramtir rangda bo'lgan. Bu pullar aholi orasida muomalada yaxshi qabul qilinmagan, shuning uchun davlat oldingi pulga nisbatan yangi kumush gidrifining majburiy kursini belgilab qo'ygan, ya'ni 6 gidrifi 1 dirhamga tenglashtirilgan va asta-sekinlik bilan soliq va to'lovlarni faqat gidrifida olishni joriy qilish orqali 1 gidrifini 1 dirhamga tenglashtirishga erishilgan. Davlat tomonidan har xil soliq va to'lovlarni faqat gidrifida to'lashni joriy qilish natijasida 822 yillarga kelib 100 kumush dirham 70 gidrifiga, 1 gidrifi tillo 7,5 gidrifi kumushga tenglashtirilgan. Gidrifilar Buxoroda Mahak Qasrida zarb qilingan.

Shuni ta'kidlamogchimizki, birinchi rus davlatida muomalada paydo bo'lgan metall pullar dirhamlar hisoblanadi. Rus davlatida dirhamlar bir necha bo'laklarga bo'linib, muomalada ishlatilgan. Topilmalar shuni ko'rsatganki, rus davlatida IX-X asrda savdoda qo'llanilgan dirhamlar 40 bo'lakka bo'linib, har bir kumush bo'lakchasi pul birligi sifatida ishlatilgan. Keyinchalik Rus davlatiga, Yevropa davlatlari metall pullari kirib kelgan va faqat X asrning oxiridagina Kiyev knyazi Vladimir tomonidan birinchi rus tangalari «grivni» zarb qilingan.

X asrning o'rtalari (943-954-yillar)da Ismoil Somoniy davrida Buxoro davlati maydoni kengayib, hozirgi O'rta Osiyo davlatlarini qariyb barcha maydonini o'z ichiga olgan va u uch hamda undan ortiq Yevropa mamlakati maydoniga teng kelgan.

Somoniylar davrida pul tizimi juda yuqori darajada rivojlangan. Muomalaga yana sifatli kumush tangalar – dirhamlar, oltin pullar

kiritilgan. Bu pullar muomalada donalab va og'irligini o'lchab, qabul qilingan. Buxoro davlati Yevropa davlatlari bilan keng savdo-sotiq olib borishi natijasida yuqori sifatli kumush tangalar Yevropa va Rus davlatiga oqib o'tgan va biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, Rus davlati bu dirhamlarni bo'laklarga bo'lib, pul birligi sifatida muomalada ishlatgan.

XI asrda somoniylar davlatidan turklarning o'rin olishi pul muomalasini ham o'zgartirsa-da, oltin va kumush tangalar pul tizimining asosiy elementi sifatida saqlanib qoldi.

XII-XIII asrlarda Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, keyinchalik Temuriylar davrida muomalada asosan oltin, kumush, mis tangalar ko'plab zarb qilingan. Shayboniyxon davrida (1507 yilda) pul islohoti o'tkazilib, cheklangan miqdorda muomalaga oltin, kumush, mis, mis va kumush qorishmasidan tanga pullar chiqarilgan. Oltin tangalar – «tillo», kumush tanga – «tanga», mis tanga – «dinor» deb nomlangan va eng mayda tanga dinorning $1/6$ qismiga teng bo'lib. U «pul» deb nomlangan.

Temuriylar davrida «amiri» dirhamlari muomalaga chiqarilgan. Ularning vazni 5,7-6,0 gr. atrofida bo'lgan va keyinchalik dirhamlarda kumush miqdorini kamaytirilgani uchun tangalar vazni ham kamayib borgan.

O'zbekiston pul tizimining yana bir muhim sanasi bu 1708-1709 yillarda Buxoroda o'tkazilgan pul islohotidir. Bu islohot shoh Ubaydullaxon tomonidan o'tkazilgan bo'lib, muomalaga past sifatli tangalar chiqarilgan. Bu tangalarda kumush miqdori oldingi tangalarga nisbatan kam bo'lgan va ular davlatning urush bilan bog'liq harbiy xarajatlarini qoplash uchun zarb qilingan. Oldingi 1 kumush tanganing og'irligi 1 misqolga teng bo'lgan. Pul islohotiga asosan 1 kumush tanga 4 ga bo'linib, endi to'rt kumush tanga zarb qilingan va ularni har birining vazni 1 misqolga teng bo'lgan. Natijada kumush tanganing sifati tushgan. Muomaladagi pullar «yaxshi» va «yomon» pullarga bo'lingan. 1 misqol 24 nuxudga tenglashtirilgan, ya'ni $24 \text{ nuxud} = 1 \text{ misqol}$, $1 \text{ misqol} = 4,8 \text{ gr. kumushga}$ teng bo'lgan.

Ubaydullaxon o'tkazgan pul islohotining xususiyati shundaki, u tangadagi kumush miqdorini eng minimal darajagacha kamaytirgan, bunday hol ungacha va undan keyin amaliyotda qo'llanilgan emas. Bu to'g'rida quyidagi jadval ma'lumotlariga murojaat qilishimiz mumkin.

7.1-jadval

Yaratilgan tangalar va ulardagi kumush miqdori

	Yillar	Tangadagi kumush miqdori - %
1	1608-1610	90
2	1615-1623	80
3	1617-1678	70
4	1699-1700	35
5	Ubaydullaxon davrida	22,5

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tanganing kumush miqdori 90 foizdan Ubaydulla – Bahodirxon davrida 22,5 foizgacha tushgan, ya’ni tangalarning sifati tushib borgan.

Qariyb yuz yillardan keyin, XVIII asr o‘rtalarida Muhammad Rahimxon davrida tangadagi kumush miqdori 30%gacha oshirilgan. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlariga kelib, Buxoro davlati yana yuqori sifatli pul tizimiga ega bo‘lgan.

Rossiyaning O‘rta Osiyoga yurishi natijasida, 1865 yilda Toshkent ruslar qo‘liga o‘tgan. Keyinchalik Buxoro davlatining O‘ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Urgut kabi shaharlari Rossiya tasarrufi o‘tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do‘stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo‘lib, o‘zining mustaqil pul tizimini saqlab qolgan hamda erkin pul siyosatini olib borgan.

O‘sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeyek, 1 tanga (kumush) 15 kopeyekka, 1 mis tanga - (mira) 4 kopeyekka, pul 1/4 kopeyekka tenglashtirilgan. Muomalada ko‘proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeyekdan 20 kopeyekkacha o‘zgarib turgan.

O‘tgan asrning 90-yillarida Rossiya Toshkent va Qo‘qonda, keyinchalik, Buxoroda o‘z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletlari kirib kelgan.

Buxoroda rus oltin, kumush tangasidan ko‘ra, kredit biletlari juda mashhur bo‘lgan. Buxoro beklariga amirga to‘laydigan soliq va boshqa to‘lov, in‘omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko‘ra, kredit biletlarda olib kelish arzon va oson bo‘lgan. Shuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almashtirilgan. Rus banklarida kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo‘natilgan va

Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib rus kumush tangasi sifatida muomalaga chiqarilgan. Buxoro tangasi 84 foizli probadagi kumushdan tayyorlangani uchun rus kumush tangasidan ancha sifatli bo'lgan va u qayta ishlanganda bir Buxoro tangasidan bir necha rus tangasi zarb qilingan. Bu esa Rossiya xazinasiga juda katta foyda keltirgan.

Hisob-kitoblarni olib borishda, tilloni rublga aylantirishda qiyinchiliklar bo'lgani uchun Rossiya davlati Buxoro davlati pul tizimini Rossiyaga birlashtirish to'g'risidagi masalani ko'ndalang qo'ygan. Rossiya Moliya vazirligi tomonidan Buxoro davlati pulining loyihasi ishlab chiqilgan. Unga asosan chiqariladigan pul 15 kopeyekka teng bo'lib, uning bir tomonida Rossiya hukumat belgisi tasviri, ikkinchi tomonida Buxoro davlati belgisi, tasviri bo'lishi kerak edi. Lekin Buxoro amirining xizmati tufayli bu ish amalga oshmasdan qolib ketgan.

1923-24-yillargacha Buxoro o'zining pul birligini saqlab qolgan. Turkistonning Rossiya tomonidan istilo etilishi natijasida XX asrning boshlarida Turkistonda rus kredit biletlari, mahalliy veksellar, keyinchalik sovznaklar, «Turkbon»lar, chervonetslar muomalada bo'lgan. 20-yillarining o'rtalaridan boshlab yagona pul tizimi barpo qilinib, Sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

7.2. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi va uning elementlari

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishini taqozo qildi. Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining I bosqichi 1993 yildan boshlab «so'm-kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O'zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi – 1994 yil iyuldan boshlab milliy valuta→so'm »ning muomalaga chiqarilishi bo'lib, u O'zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari - qog‘oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to‘lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- milliy valutani chet el valutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o‘rnatilgan valuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o‘z xususiyatlariga ega bo‘lib, uning elementlari u yoki bu tomonga o‘zgarishi mumkin.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko‘zgusi hisoblanadi, desak xato bo‘lmas kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini obyektiv talablar, ya‘ni pul tizimining yagona bo‘lishi, pul birligi qiymatining doimiyliigi va pul muomalasining talabga qarab o‘zgarib turishi kerakligini qo‘yadi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqalib ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keldi. Natijada ba‘zi respublikalar rublni milliy valutasini sifatida ishlatib turgani holda, o‘z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo‘lib, rubl zonasidan chiqib, o‘z milliy valutasini qabul qilishdi. Keyinchalik, Ozarbayjon, Qirg‘iziston va Moldaviya respublikalari bu yo‘nalishni davom ettirdilar. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valutar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul–rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo‘lishiga olib keladi.

1992 yil oxiriga kelib Rossiyada tovarlar bahosining oylik o‘sishi 25-30 foizgacha ko‘tarildi. Moskva valuta birjasida rublning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992 yil dekabrda 485 rublgacha, 1993 yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi.

Sobiq Sovet Ittifoqi davlatlari valutalari 1993-yil, aprel

Respublikalar	Pul birligi va uning kursi
Armaniston	Rubl
Ozarbayjon	Manat va rubl (1manat=10 rubl)
Belarussiya	Rubl va B. Rubli (1 B. Rubli=10 rubl)
Estoniya	Krona (8 kron=1 nemis markasi)
Gruziya	Rubl va kupon
Qirg'iziston	Som (3 may 1993 yildan)
Latviya	Latviya rubli (130 l.r. = AQSh dollari)
Litva	Talonlar (505 talon = 1 AQSh dollari)
Moldaviya	Rubl va kupon
Rossiya	Rubl
Tojikiston	Rubl
Turkmaniston	Rubl
Ukraina	Korbonavets (1 korbonavets=0,3 rubl)
O'zbekiston	Rubl va so'm kupon

Pul qadrining tushishi, naqd pul yetishmovchiligiga, oxiri esa ish haqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. SSSR davridagi oxirgi "Banklar to'g'risida"gi Qonunga asosan, davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'lga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklagan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991 yil dekabrda 64 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1992 yil iyunga kelib emissiyaning 77 foizi Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha Respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 foizigacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan

ta'minlash salmog'i tushib ketgan. Belorussiya, Gruziyaning salmog'i 3 foizdan 1,5 foizgacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan.

O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muqobil yo'l turardi:

– Yagona pul tizimi zonasi – rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

– O'z milliy valutasini muomalaga chiqarib, o'z pul tizimiga ega bo'lish va qo'shni mamlakatlar inflatsiyasidan o'zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom qilayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo'lmagan sharoitda pul taqchilligini yo'qotish maqsadida ko'pgina respublikalar, jumladan, O'zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi.

O'zbekistonning o'z milliy valutasini kiritish zaruriyati Rossiyada 1993 yilgi yangi banknotalar kiritilishi bilan yanada keskin tus oldi. Amalda bu Rossiya tomonidan o'z milliy valutasining muomalaga kiritilishi edi. Bunda 1992 yilning dekabrda muomalaga kiritilgan ushbu banknotalar faqatgina Rossiya banklariga tarqatildi. Bu esa Rossiya rubl zonasidagi davlatlar oldidagi majburiyatlarini inkor etishi edi. Negaki yangi naqd pullar boshqa respublikalarga berilmadi. Rossiyaning ushbu qadamidan so'ng tez orada bir qator MDH davlatlari ham o'z milliy valutalarini kiritdilar. Natijada ular hududlarida amal qilmay qo'ygan eski pul massasi O'zbekistonga yopirildi.

O'zbekiston rubl zonasida yuzaga kelgan ushbu vaziyat natijasida juda qiyin va noqulay ahvolda qoldi, negaki boshqa respublikalarda amal qilmay qo'ygan 1961-1992 yillar oralig'ida muomalaga chiqarilgan «rubl» banknotalari evaziga respublika hududidan turli-tuman mahsulotlar olib chiqib ketila boshlandi.

Qiyin iqtisodiy sharoit O'zbekiston rahbariyatidan ikki alternativ yo'ldan birini - rubl zonasida qolish yoki o'z milliy valutamizni kiritishni tanlashni taqozo qilmoqda edi. Makroiqtisodiy beqarorlik, yuqori inflatsiya darajasi, moliyaviy va iqtisodiy nomutanosibliklar kuchayib borayotgan bir sharoitda tez muddatda bir to'xtamga kelish zarur edi. Yuzaga kelgan vaziyatni chuqur tahlil etgan holda birinchi Prezidentimiz: «Eng avvalo, boshqa davlatlardan iqtisodiy mustaqil bo'lishi uchun

respublika o'z puliga, o'zining milliy valutasiga ega bo'lishi lozim. Bu har qanday davlatga xos bo'lgan belgigina emas, shu bilan birga, iqtisodiy mustaqillikning asosiy shartlaridan biri hamdir», - deb ta'kidlagan edi. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, yangi valutaga o'tish inqilob bilan barobar edi .

Yuzaga kelgan vaziyat va pul tizimi rivojining yuqorida ko'rsatilgan variantlari tahlili asosida dastlab O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 12-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi hududida so'm-kuponlarni muomalaga kiritishni joriy qilish to'grisida»gi Qaroriga muvofiq, 1993-yil 15-noyabrdan boshlab oraliq valuta sifatida «so'm-kupon» 1 so'm - 1 rubl nisbatda muomalaga kiritildi.

Oraliq valutaning joriy etilishi, avvalo, uning ichki ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ko'rsatadigan ta'sirini aniqlash, respublikada pul-kredit munosabatlarini tartibga solish bo'yicha to'laqonli mexanizmni yaratish zarurati, shuningdek, yuqorida aytib o'tilgan o'zgarishlar yuzaga keltirgan keng doiradagi texnik muammolar bilan bog'liq edi. Oxir-oqibatda bu muayyan darajada mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni barqarorlashtirish va milliy valutani muomalaga kiritishga puxta tayyorgarlik ko'rish imkonini berdi. Chunonchi, ushbu davrda so'm-kuponning xarid qobiliyatini oshirish va ichki iste'mol bozorini to'ldirish choralari ko'rildi, uning asosiy jahon valutariga nisbatan qiymatini aniqlash boshlandi. Sobiq Ittifoq respublikalaridagi hamkorlar bilan hisob-kitoblar tartibga solindi, valuta nazorati haqidagi tegishli Nizom ishlab chiqildi.

Muomalaga so'm-kuponlar kiritilishi iqtisodiyotdagi va iste'mol bozoridagi vaziyatning barqarorlashuviga olib keldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yilning 16-iyundagi «O'zbekiston Respublikasi milliy valutasini muomalaga kiritish to'g'risida»gi Farmoni asosida 1994-yil 1-iyulidan boshlab o'z milliy valutamiz «so'm» muomalaga kiritildi. Bu O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishida sifat jihatdan yangi davr - mustaqil pul-kredit siyosati yuritilish davrining boshlanishi edi.

Shu paytdan boshlab, Markaziy bankning asosiy kuch va vositalari mustaqil pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, samarali to'lov tizimini yo'lga qo'yishga erishishga yo'naltirildi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O'zbekiston o'zining milliy valutasini muomalaga chiqardi.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

Hozirgi kunimiz, iqtisodiyotimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalashtirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanlaganini ko'rsatib turibdi. Zero, mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat barpo etish mumkin emas.

7.3. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi barqarorligini ta'minlash omillari

«Milliy valuta – milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir»¹.

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to'sqinliklar bo'lishiga olib kelishi mumkin.

O'zbekiston respublikasi pul tizimida naqd pul aylanmasini tartibga solish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodchi olimlarning naqd pul aylanmasiga bag'ishlangan tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, respublika naqd pul aylanmasi bilan iqtisodiy faollik o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud.

Naqd pullarga bo'lgan talabni qisqartirish maqsadida respublikada plastik kartochkalar muomalasini rivojlantirishga ustuvor yo'nalish deb qaralmoqda. Muomaladagi milliy pul birliklarining barchasi banknotalar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi pul emissiyasi sohasida hech qanday vakolatga ega emas.

¹I. Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida» T. : «O'zbekiston» 1995, 217 bet.

Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymatining o'zgarishligi va valuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi "ko'rsatkich" tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatini oshganligidan dalolat beradi.

Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional – narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa pulning qadri tushadi.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig'indisi bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik subyektlari - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida bo'ladigan pullik jarayonlarning ko'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li bilan bajariladigan jarayonlarning ko'lami qancha keng bo'lsa, pulga bo'ladigan talab shuncha ko'p bo'ladi. Agar pul bilan bog'liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo'lgan talab shuncha kam bo'ladi. Demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo'ladi.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif, unga bo'lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo'lsa, pulning qadri tushib ketadi va undan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra, uni tovarlarga aylantirib qo'yish yoki boshqa bir qadrliroq valutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan yana biri budjet taqchilligining bo'lmasligidir. Davlat budjeti xarajatlarining

daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan budjet taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta'minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta'minlangan pulning ko'payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo'lmasligiga yoki uning salmog'i sezilarsiz bo'lishiga erishishi kerak.

Pulning barqarorligini ta'minlashning yana bir yo'nalishi bu oltin va valuta zaxiralarining mavjudligi va ularning ko'payishidir. Oltin valuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valutani mustahkamlashning yana bir sharti – inflatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yuritishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar:

1. "Pul tizimi" tushunchasining mazmunini, pul tizimining shakllarini yoritib bering.
2. Pul tizimining elementlarini tushuntirib bering.
3. Pul tizimi barqarorligini mazmuni va uni ta'minlash nimadan iborat.
4. O'zbekiston pul tizimining rivojlanish bosqichlarini ochib bering.
5. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlarini yoriting.

VIII BOB. INFLATSIYANING MOHIYATI, SHAKLLARI VA SABABLARI

Reja:

- 8.1. Inflatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari.**
- 8.2. Inflatsiyaning shakllari va turlari.**
- 8.3. Inflatsiya nazariyalari.**
- 8.4. Inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar.**
- 8.5. Inflatsiyani barqarorlashtirish usullari.**

Tayanch iboralar: pulni xarid quvvati, baholarni o'sishi, pul miqdorini o'sishi, inflatsiya, talab, taklif, sokin inflatsiya, ochiq inflatsiya, iqtisodiy oqibatlar, ijtimoiy oqibatlar.

8.1. Inflatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari

Inflatsiya XVIII asrning o'rtalarida muomalaga ta'minlanmagan juda ko'p miqdorda pul chiqarishi natijasida pul tizimidagi inqiroz holat asosida yuzaga chiqqan. Inflatsiya (lotincha "inflation" so'zidan olingan va shishish, ko'pchish, ko'tarilish ma'nosini anglatadi) o'z mohiyatiga asosan pulning qadrsizlanishi, tovar va xizmatlarga bo'lgan baholarning muntazam ravishda oshib borishi jarayonini anglatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, rivojlangan mamlakatlar tajribasi inflatsiya nisbatan me'yor darajasidagi pul massasi holatida ham yuzaga chiqishi mumkin.

Hozirgi zamon inflatsiyasi nafaqat tovarlar va xizmatlarga bo'lgan baholarni muntazam o'sishi natijasida pulning sotib olish qobiliyatini pasayishi bilan bir qatorda ishlab chiqarish jarayonidagi nomutanosiblik, pul muomalasi, moliya hamda kredit sohasidagi salbiy omillar bilan tasniflanadi. Inflatsiyaning yuzaga chiqishining asosiy sabablari bo'lib iqtisodiyot tarmoqlari, jamg'arma va iste'mol, talab va taklif, davlat daromadlari va xarajatlari, xo'jaliklarning pul massasi va unga bo'lgan talabi o'rtasidagi mutanosiblik hamda Markaziy bankning kredit ekspansiyasi

hisoblanadi. Ushbu ta'kidlab o'tgan omillar o'z mohiyatiga asosan inflatsiyaga, uning darajasiga turlicha ta'sir etishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda iqtisodchi olimlar inflatsiyaning yuzaga chiqadigan omillarini asosan ikki guruhga: ichki va tashqi omillarga ajratadilar. Biz ushbu omillarning mohiyatini yoritishga harakat qilamiz.

1. Ichki omillarni mohiyatiga asosan pullik (monetar) va pulsiz omillarga ajratish mumkin. Pullik omillarga davlat moliyasining inqirozi, budjetning taqchilligini mavjudligi, davlat qarzdorligini ortishi, pul emissiyasi, kredit dastaklarining aylanishini ko'payishi, pul aylanmasining tezligi va boshqalar kiradi. Pulsiz omillarga milliy iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik, tarmoqlar iqtisodiy rivojlanishdagi bir maromsiz daraja, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida monopoliyaning (oligopoliya) mavjudligi, narx shakllantirishdagi davlat monopoliyasi, markaziy bankning kredit ekspansiya va boshqa omillarni kiritish mumkin;

2. Tashqi omillar o'z mohiyatiga asosan biron aniq davlat rivojlanishiga ta'sir etadigan dunyoda amalga oshayotgan jarayonlarni aks ettiradi. Ushbu omillarga dunyo mamlakatlarida yuzaga chiqadigan soha inqirozlari hisoblanadigan xomashyo, energetika, neft, valuta inqirozlarni kiritish mumkin. Ushbu omillardan tashqarii biron-bir davlatning boshqa davlatlarga nisbatan olib boradigan davlat miqiyosidagi valuta siyosatini, yashirin holatda valuta, oltinni eksportini amalga oshirilishini ham kiritish mumkin.

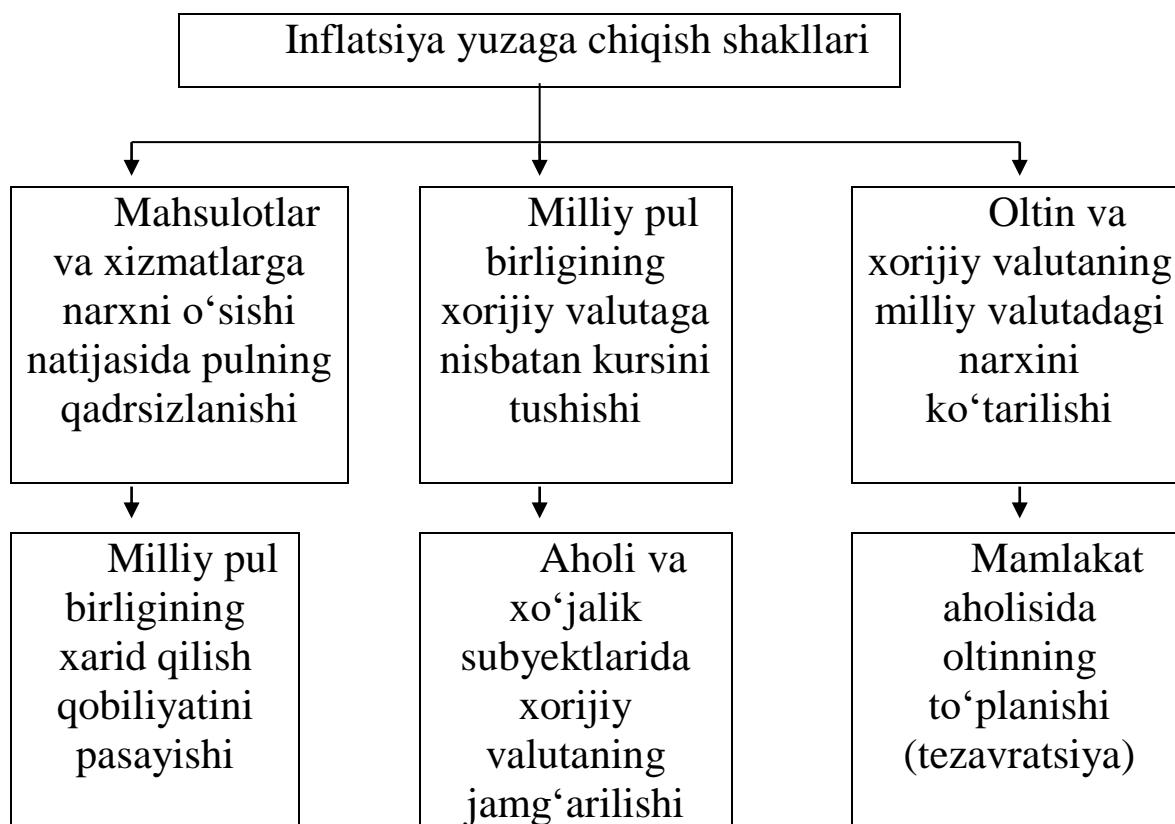
Biz quyidagi chizmada inflatsiyani yuzaga chiqish shakllarini tahlil etamiz.

Ushbu chizma tahlilidan ko'rinib turibdiki, inflatsiya asosan uch yo'nalishda yuzaga chiqadi. Birinchi yo'nalishda mahsulotlar, ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narxlarni asossiz ravishda o'sib ketishi tufayli pul qadrsizlana boshlaydi. Buning natijasida milliy valutaning xarid qilish qobiliyati tushib ketadi. Ikkinchi yo'nalishda, xorijiy valutalariga nisbatan milliy valutaning kursi pasayib ketadi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisi erkin muomaladagi xorijiy valutilari (AQSh

dollari, yevro, Shvetsariya franki va boshqalarni) jamg'ara boshlaydi.

8.1- chizma

Inflatsiyaning yuzaga chiqish shakllari.

Uchinchi yo'nalishda oltinga bo'lgan milliy pul birligida ifodalangan narx ko'tarilib ketadi. Buning natijasida mamlakat aholisi o'rtasida oltinning to'planib qolishi, ya'ni tezavratsiya amalga oshadi.

8.2. Inflatsiyaning shakllari va turlari

Xalqaro amaliyotda inflatsiyaning narxlarini o'sishi, ya'ni pullarning miqdori o'sishi jihatidan asosan uch shaklini ajratiladi:

1. Sokin (ползучая, умеренная) inflatsiya. Ushbu inflatsiya iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ushbu holatda mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga o'rtacha 3% dan 10% gacha oshishi

mumkin. Bu mamlakatlarda muomaladagi pul massasi saqlanib turadi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati saqlanadi.

2. Shiddatli inflatsiya. Ushbu inflatsiya iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, bu holatda mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga o'rtacha 10% dan 100% gacha ba'zi holatlarda 200% gacha oshishi mumkin. Buning natijasida muomaladagi pul massasi ko'payadi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati tushadi. Mamlakat aholisi o'rtasida pulni moddiylashtirish, ya'ni milliy pul birligini jamg'arishi emas, balki oltin, ko'chmas mulk holatida jamg'arishi jarayoni kuchayadi.

3. Jilovlanmagan (giperinflatsiya) inflatsiya. Ushbu inflatsiya holatida mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolar yiliga 1000% dan ortiq yoki oyiga 100% dan ortiq darajada oshadi. Ushbu holatda milliy iqtisodiyotda inqiroz yuzaga chiqadi. Buning natijasida ishlab chiqarish va bozor boshqaruvsiz faoliyat ko'rsatadi, narx-navo va ish haqi o'rtasidagi farq ortadi. Mamlakat aholisi qo'lidagi qog'oz pullarga tovarlar sotib oladi. Bu holat esa muomalada tovar massasi bilan tovar va xizmatlar ila ta'minlanmagan ortiqcha qog'oz pullarni to'lib-toshishiga olib keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, inflatsiyaning asosiy sababi odatda bir emas, balki bir nechta bo'lib, o'zaro mahkam bog'langan bo'ladi va narx-navoning ko'tarilib borishi bilangina namoyon bo'lib qolmaydi, balki uni boshqarilishiga ham bog'liq bo'ladi. Ushbu jihatdan quyidagi inflatsiya shakllari ajratiladi:

1. Oshkora inflatsiya. Talab tomoniga qaragan makroiqtisodiy tengsizlik doimiy ravishda narx-navoning ko'tarilib borishi bilan ifodalanadigan bo'lsa, bunday inflatsiya oshkora inflatsiya deb ataladi. Oshkora inflatsiya bozor mexanizmini buzmaydi: narx-navo ba'zi bozorlarda ko'tarilishi bilan bir vaqtda boshqa bozorlarda pasayib borishi mumkin. Buning asosiy sababi shundan iboratki, bozor mexanizmlari o'z ta'sirini davom ettirib, milliy iqtisodiyotga baholar to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkora yetkazib turadi, investitsiyalarni ilgari surib, ishlab chiqarishning kengayishi bilan taklifni rag'batlantirib boradi.

2. Yashirin inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turi shunday ko'rinishda bo'ladiki, bunday holatda ba'zi bir iste'mol mahsulotlariga

narx-navo ma'muriy tarzda davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solib turiladi. Bundan asosiy maqsad, davlat tomonidan ba'zi mahsulotlarga narx-navoni "ijtimoiy past" darajada belgilaydi. Yashirin inflatsiya sharoitida narx-navoning keskin o'sishi kuzatilmayligi mumkin. Lekin milliy pul birligining qadrsizlanishi, mahsulotlar aholi pul mablag'lariga kerakli mahsulotlarni xarid qilib bo'lmayligi holatlari paydo bo'ladi.

Iqtisodiyotda yashirin inflatsiya yuzaga chiqqanda mahsulotlarning narx-navosi hamda aholining daromadlarini o'sishi vaqtincha to'xtatiladi. Yashirin inflatsiyani vujudga kelishini asosiy sabablaridan biri bu narxlar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatishdir. Buning natijasida bozor mexanizmi deformatsiyalanadi. Uning qaysi darajada o'zgarganligi va davomiyligi davlat tomonidan olib boriladigan siyosatga hamda tartibga solish shakliga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu inflatsiyaning salbiy tomoni shundan iboratki, bu davrida ishsizlik darajasi oshadi, chunki ishlab chiqarish rivojlanmaydi.

Xorijiy va milliy iqtisodiy nazariyaning qarashlariga asosan milliy iqtisodiyotning balansini buzilishi va uning oqibatida inflatsiyaning yuzaga chiqishining quyidagi to'rtta omillari mavjud:

- qog'oz pullarni emissiya qilishda va tashqi savdoda davlatning mutloq monopoliyasi;
- hozirgi zamon davlat funksiyalarini bajarish uchun davlat xarajatlarini ortishi;
- Kasaba uyushmalari tomonidan budjet muassasalari ishchi-xodimlarining ish haqlarini oshirish bo'yicha faoliyati;
- iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish sohasida ayrim xo'jalik subyektlarining monopoliya (oligopoliya) holatining mavjudligi.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan omillar nafaqat o'zaro bog'liq, balki ular talab va takliflarning o'sishi yoki pasayishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy amaliyotda inflatsiyaning yuzaga chiqishini usullariga asosan quyidagi turlarga ajraladi: taklif inflatsiyasi, talab inflatsiyasi, xarajatlar inflatsiyasi, kredit inflatsiyasi, import bilan bog'liq inflatsiyasi, kutilayotgan inflatsiyasi.

Taklif inflatsiyasida ishlab chiqarish xarajatlarini oshishi natijasida mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga

bo'lgan narx-navoning o'sishi yuzaga chiqadi. Ushbu inflatsiya turida monopol holatdagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarishda asosiy vositalarni modernizatsiya qilish bilan bir vaqtda ulardan to'liq foydalanmaslik natijasida xarajatlar ortadi. Buning natijasida barcha ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan kam chiqarilgan mahsulotlarning narx-navosini o'sishi amalga oshiriladi.

Talab inflatsiyasi. Inflatsiyaning ushbu turi mamlakat aholisi va xo'jalik subyektlarning daromadlari haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar miqdoridan tez o'sadi. Odatda, talab inflatsiya aholining to'liq ish bilan ta'minlangan holatda yuzaga chiqadi. Aholining daromadlarinig tez sur'atda o'sishi natijasida mahsulotlarga, bajarilgan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlari bo'lgan narx-navo oshadi. Bunday holatda talabnig har qanday o'sishi narx-navoning o'sishiga olib keladi.

Xarajatlar inflatsiyasi. Inflatsiyaning ushbu turi xomashyo va energetik resurslarga bo'lgan xarajatlarning o'sishi tufayli ishlab chiqariladigan mahsulotlar va bajariladigan ishlarning narx-navosini o'sishi natijasida yuzaga chiqadi. Xomashyo va energetik resurslarga bo'lgan dunyo narxlarini ko'tarilishi hamda xorijiy valutaga nisbatan milliy valuta kursining pasayishi xarajatlar inflatsiyasining yuzaga chiqishini asosiy sabablari hisoblanadi. Xarajatlar inflatsiyasida ma'lum bir mahsulotning narx-navosini o'sishi avtomat ravishda boshqa mahsulotlar narx-navosini o'sishiga olib keladi. Masalan, neft mahsulotlariga bo'lgan dunyo bahosinig o'sishi natijasida unga bevosita bog'liq mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar narx-navosi o'sib ketadi. Xarajatlar inflatsiyasi taklif inflatsiyasiga o'xshash, lekin bu inflatsiyada ba'zi xarajatlarning o'sishi aniq olingan mamlakat iqtisodiyotiga bevosita bog'liq bo'lmagan holatlarda yuzaga chiqishi mumkin.

Kredit inflatsiyasi. Ushbu inflatsiya turi mamlakat markaziy, ba'zi mamlakatlarda milliy banklari tomonidan olib boriladigan kredit ekspansiyasi natijasida yuzaga chiqadi. Markaziy bank tijorat banklari uchun. Yuqori darajadagi qayta moliyalashtirish stavkasining o'rnatilishi natijasida xo'jalik subyektlariga beriladigan kredit qimmatlashadi. Xo'jalik subyektlari olingan kredit va u bo'yicha foizlarni o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulot tannarxiga kiritadi

hamda ushbu holat mahsulotlar narx-navosini ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Import bilan bog'liq inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turi aniq olingan mamlakatga tashqi omillar asosida yuzaga chiqadi. Ushbu holatda import qilinadigan mahsulotlarga bo'lgan narx-navoning ko'tarilishi natijasida ba'zi mahsulotlarga bo'lgan narx-navolar zanjir tarzida ko'tarilishi mumkin.

Kutilayotgan inflatsiya. Inflatsiyaning ushbu turida davlat tomonidan olib borilayotgan pul-kredit va budget siyosati natijasida joriy yil uchun inflatsiyaning tahliliy darajasi belgilanadi va u daraja tartibga solib turiladi.

8.3. Inflatsiya nazariyalari

Hozirgi vaqtda inflatsiya tabiatini o'rganishda iqtisodchi olimlar uning monetar sabablarini, ya'ni tovar massasiga nisbatan pul massasining hajmini o'zgarishini asos qilib ko'rsatadilar. Inflatsiya bilan olib boriladigan faoliyatda uning darajasini o'lchash uchun dastak lozim bo'ladi. Ushbu dastak bo'lib baholar indeksi hisoblanadi. Baholar indeksi joriy umumiy iste'mol narxlarining bazis davridan narxlarga nisbatan o'sishi (pasayishi) bilan aniqlanadi. Ushbu indeksni aniqlashda mamlakat fuqorolarining iste'mol savatiga kiritilgan mahsulotlar va xizmatlarning chakana narxlaridan foydalanadilar. Ushbu formula quyidagicha hisoblanadi:

$$IPS = \frac{PKt}{PKb} \times 100 \%$$

Bu yerda: IPS – iste'mol narxlarining indeksi;

PKt - iste'mol savatining joriy narxi;

Pkb - iste'mol savatining bazis narxi.

Inflatsiya darajasining o'sishini bir bahosini o'sishi bilan aniqlash mumkin. Masalan 1 litr benzinning bazis davridagi narxi 500 so'm bo'lgan va uning joriy davrdagi narxi 585 so'mga teng. Demak, biz kuzatgan davr ichida 1 litr benzinning narxi 117 % ga ortgan.

$$1 \text{ litr benzin} = \frac{585 \text{ so'm}}{500 \text{ so'm}} \times 100 \% = 117 \%$$

Baholar indeksidan tashqari inflatsiyani boshqarishda yalpi ichki mahsulot indeksi ko'rstakichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot – bu ma'lum bir davr mobaynida, odatda bir yilda mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning umumiy miqdorining puldagi ifodasidir. Yalpi ichki mahsulot baholar indeksini umumiy darajasini o'lchash uchun deflyatordan foydalaniladi. Deflyator – bu pul ifodalangan iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'tgan davrdagi baholar darajasiga nisbatan taqqoslash maqsadida qo'llaniladigan koeffitsiyentidir. Deflyator yordamida aniq bir muddatdagi haqiqiy ish haqi darajasini aniqlash mumkin.

Xalqaro amaliyotda inflatsiyaning mohiyatini o'rganish va uni oqilona boshqarish bo'yicha turli nazariyalar mavjud. Ulardan biri bo'lib Angliyalik taniqli iqtisodchi olim Djon Meynard Keyns yaratgan nazariya hisoblanadi. Dj.M.Keyns bozor iqtisodiyoti faoliyatiga davlat tomonidan aralashuvini bilvosita dastakini ishlab chiqdi. Ushbu dastak yordamida davlat tomonidan faol moliya siyosati olib borish, talabni rag'batlantirish va ommaviy ishsizlikni pasaytirishni amalga oshirishi imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyns tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy mexanizm quyidagi asosiy Nizomlardan iborat:

1. Mamlakat aholisining ish bilan ta'minlanganligi darajasi ishlab chiqarish hajmi bilan aniqlanadi;

2. Umumiy talab taklifga to'g'ri kelmaydi, chunki ma'lum pul mablag'lari jamg'arishga sarflanadi;

3. Ishlab chiqarishning hajmi oqilona talab darajasidagi tadbirkorlikka asosan aniqlanadi;

4. Investitsiyalar va jamg'armalar barobarligi holatidagi investitsiya hamda jamg'arma aktlari mustaqil faoliyat ko'rsatadi.

Dj. Keynsning asosiy fikri quyidagilardan iborat: qo'shimcha pul emissiyasi aholining to'lovga qobiliyatlilik talabini oshiradi. Buning natijasida tovarlar va xizmatlarni ko'payishi uchun asos yuzaga keladi. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan xaridorlarning pullarini olish maqsadida ishlab chiqarish hajmini ko'paytiradilar va muomaladagi

ortiqcha pul emissiyasi massasini mahsulotlar va xizmatlar bilan to'ldiradilar. Xalqaro amaliyotda Dj. Keynes tomonidan ilgari surilgan nazariya "tartibga solinib turiladigan inflatsiya" nomini olgan.

O'tgan asrning 60-yillarida inflatsiya nazariyasining yangi maktabiga asos solindi. Ushbu maktabga AQShlik mashhur iqtisodchi, Nobel mukofatining laureati, "Chikago iqtisodiy maktabi"ning boshlig'i Milton Fridmen asos soldi. Xalqaro amaliyotda ushbu maktab "monetarizm" deb nomlanadi. Monetarizm maktabining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) "Pullar ahamiyatga egadir", ya'ni kredit – pul sohasidagi o'zgarishlar mamlakat iqtisodiyotining umumiy holatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi;

2) Mamlakat Markaziy banki iqtisodiyotdagi xo'jalik holatidan qat'iy nazar, pul massasining barqaror o'sishini ta'minlab turishi lozim.

M. Fridmenning asosiy g'oyasi quyidagilardan iborat: mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi davlat budjetining holati, ishsizlik darajasi va boshqa makroekonomik ko'rsatkichlardan qat'iy nazar, davlatning pul siyosatidagi asosiy vazifasini o'rtacha 3-5 % ga oshirishi lozim. Ushbu g'oya Dj. Keynes g'oyasiga qarama-qarshidir. Dj. Keynes pul massasini o'sishidagi cheklovlar va talabni oldinga surgan bo'lsa, M. Fridmen esa taklif va pul massasining doimiy o'sishini oldinga surgan.

Monetarizm maktabi tarafdorlari inflatsiyaga qarshi quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlaydilar:

- tadbirkorlikni to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirish (foydaga investitsiya qilingan qismidan soliqlarni pasaytirish);

- davlat xarajatlarini qisqartirish;

- investitsiyaga yo'naltirilgan jamg'armalarning o'sishini rag'batlantirish (mamlakat aholisining jamg'armalarini tijorat banklariga va qimmatli qog'ozlarga joylashtirish).

O'z mohiyatiga asosan monetaristik siyosat qat'iy siyosat bo'lib, uni amalga oshirishda qattqlik va turli demogogiyaga nisbatan befarqlikni talab etadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, Dj. Keynes va M. Fridmen yaratgan nazariyalari inflatsiya bilan oqilona kurash olib borishda mutloq to'liq

javob bermaydi. Har ikkala nazariya o'zining ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy tomonlariga ham egadir.

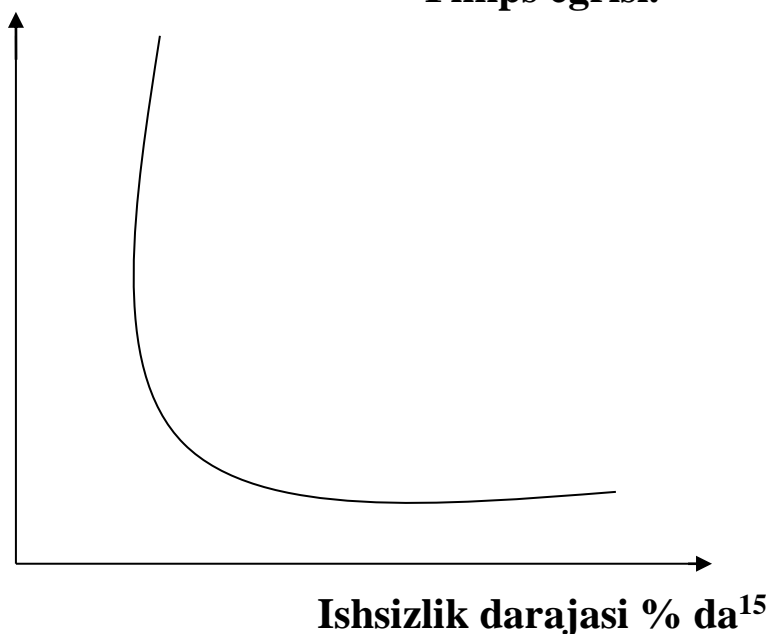
Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shundan dalolat bermoqdaki, inflatsiya qaysi shakl va turda yuzaga chiqmasin, u doimo ishsizlik muammosini hal etishlikni, ularning o'zaro bog'liqligini chuqur tahlil etgan avstraliyalik iqtisodchi olim A. Fillips grafiklar yordamida inflatsiya va ishsizlik o'rtasida teskari aloqa mavjudligini isbotlaydi.

Uning fikricha aniq olingan mamlakatda aholi o'rtasida ishsizlik darajasi past darajada bo'ladi. O'z vaqtida uning aksi inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan holatda, ishsizlik darajasi past bo'ladi.

Biz buni quyidagi grafikda ko'rishimiz mumkin.

8.2- chizma

Fillips egrisi.

8.4. Inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari

A. Fillipsning fikricha, inflatsiya darajasi yuqori darajadagi mamlakatlarda haqiqiy ish haqi qiymati tushib boradi. Ushbu holat aholining turli toifalari narx-navo ko'tarilishi natijasida yo'qotilgan haqiqiy ish haqini kompensatsiya qilish maqsadida ishlashga majbur bo'ladi. Buning natijasida, mamlakat aholisi o'rtasida ishsizlik darajasining pasayishi kuzatiladi.

¹⁵ Мамедов О.Ю. и др. Современная экономика. -Ростов на Дону. 1998. -604 б.

Har bir mamlakatda inflatsiya mavjudligi undagi iqtisodiy holatning yomonlashuviga sabab bo'ladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagi yo'nalishlarda yuzaga chiqadi:

1) Ishlab chiqarish hajmi qisqaradi, chunki narx-navolarning doimiy tarzda tebranib turishi ishlab chiqarishni rivojlantirishga bo'lgan istiqbollarga ishonchni yo'qotishiga olib keladi;

2) Ishlab chiqarish sohasidagi kapital savdo va vositachilik operatsiyalariga oqib o'tishi kuzatiladi. Chunki savdo va vositachilik sohalarida kapital aylanishi tez amalga oshadi va katta foyda keltiradi. Inflatsiya yuqori bo'lgan davrda aholi o'rtasida puldan qochish holati kuzatiladi, ya'ni kishilar qo'llaridagi pullardan imkoniyat darajasida tezroq sarflashga harakat qiladilar. Ular pullarga turli tovarlar sotib oladilar. Buning natijasida savdo va vositachilik do'konida tovarlar tez sotiladi;

3) Narx-navoning keskin va notekis o'zgarishi natijasida chayqovchilik kengayadi. Inflatsiya natijasida tovar tanqisligi (defitsit) yuzaga chiqadi. Ushbu taqchilik narx-navoning keskin ko'tarilishiga olib keladi;

4) Davlat moliya resurslari qadrsizlanadi. Davlat budjeti daromadlari budjet xarajatlari amalga oshirilgunga qadar davrda qadrsizlanadi. Budjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash qiyinlashadi va buning natijasida budjet taqchilligi (defitsiti) yuzaga chiqadi;

5) Mamlakatda kredit operatsiyalari cheklanadi. Chunki inflatsiya darajasi tufayli yuridik va jismoniy shaxslarga tijorat banklaridan beriladigan kreditlarning foiz darajasining yuqori darajasi o'rnatiladi. Ushbu salbiy holat ishonchni pasaytiradi.

Inflatsiyaning eng asosiy ijtimoiy oqibati bo'lib daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlanishi amalga oshishi hisoblanadi. Ushbu qayta taqsimlanishi quyidagi omillar natijasida amalga oshadi:

- mamlakat aholisining daromadlari indeksatsiya qilinmasligi;
- tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan kreditlar baholar indekslarining o'zgarishini hisobga olinmagan holda berilishi.

Inflatsiya shart-sharoitlarida mamlakatda ichki mahsulot va milliy daromad quyidagi yo'nalishlarda qayta taqsimlanadi:

1) Milliy iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish sohalari va mamlakat hududlari o'rtasida narx-navoning notekis o'sishi natijasida;

2) Mamlakat aholisi va davlat o'rtasida. Bunda davlat tomonidan muomaladagi ortiqcha pul massasidan qo'shimcha daromad sifatida foydalanadi. Xalqaro amaliyotda bu inflyatsion soliq deb nomlanadi;

3) Mamlakat aholisining sinflari va turli toifalari o'rtasida. Mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan narx-navoning notekis o'sib ketishi natijasida aholi o'rtasida ijtimoiy toifalarga bo'linishini (boylar, kambag'allar, qashshoqlar), mulkiy holatidagi farqni chuqurlashuviga, jang'armalar va joriy iste'molning keskin o'zgarishi yuzaga chiqadi. Inflatsiyaning ijtimoiy salbiy ta'siri eng avvalo, qat'iy belgilangan daromadlari oluvchi shaxslar hisoblangan – nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p farzandli oilalar va davlat xizmatchilari (o'qituvchilar, vrachlar, bog'cha xodimlari va boshqalar) uchun juda og'ir kechadi;

4) Debitorlar va kreditorlar o'rtasida. Ushbu holatda olingan qarzlarni pul qadrsizlanishi natijasida debitorlar daromad oladi va buning aksi, kreditorlar qo'shimcha zarar ko'radi.

Biz yuqorida keltirgan inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy salbiy oqibatlarini qo'shimcha ravishda mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Inflatsiya darajasi yuqori mamlakatlar bilan qo'shimcha sug'urta va turli kafolatlar asosida o'zaro munosabatlar olib boradilar. Xalqaro amaliyotda ushbu munosabatlar savdoning kamsitilishi yoki diskriminatsiya deb nomlangan.

Mamlakat iqtisodiyotiga ayniqsa, jilovlanmagan (giperinflatsiya) juda salbiy ta'sir etadi. Buning natijasida iqtisodiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar keskinlashadi, aholi o'rtasida hukumatga bo'lgan norozilik kuchayadi. Shuning uchun, hukumat qarama-qarshiliklarni ijobiy hal qilish, milliy pul tizimini barqarorlashtirish uchun oqilona ishlab chiqilgan inflatsiyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi.

8.5. Inflatsiyaning barqarorlashtirish usullari

Jahonning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarida inflatsiyaga qarshi kurash olib borishda juda katta nazariy va amaliy tajriba to'plangan. Inflatsiyani butunlay yo'qotish imkoniyati yo'q. Chunki uni yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan omillarni (ichki va tashqi, pullik va pulsiz) to'liq yo'qotish mumkin emas. Shuning uchun hozirgi davrda eng asosiy maqsad inflatsiyani butunlay yo'qotish emas, balki uni boshqaruvchan qilish va uning salbiy iqtisodiy – ijtimoiy oqibatlarini zaiflashtirish hisoblanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida hukumat tomonidan mavjud iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda inflatsiyaga qarshi turli antiinflyatsion siyosatni ishlab chiqaradilar va uni amalga oshiradilar.

Davlat tomonidan antiinflyatsion siyosatni olib borishda turli chora-tadbirlar hisoblangan budjet, ijtimoiy, soliq, baho, kredit-moliya, sanoat-investitsiya, tashqi iqtisodiy va emissiyani amalga oshiradilar.

Budjet siyosati – bu davlatning asosiy iqtisodiy siyosati hisoblanadi va uning asosiy maqsadi mamlakatning aniq belgilangan muddat mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari belgilanadi va amalga oshiriladi.

Budjet siyosati yordamida soliqlar va yig'imlar assoida yig'ilgan davlat moliya resurslarini umummilliy vazifalarini bajarish uchun qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi. Budjet siyosatining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy siyosat hisoblanadi. Chunki mamlakatdagi ijtimoiy tadbirlarni moliyalashtirish asosan davlat budjeti tomonidan amalga oshiriladi.

Soliq siyosati – bu davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalarini bajarishi, zarur moliya mablag'larini yig'ish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisidan soliqlar, to'lovlar hamda majburiy ajratmalarni belgilash, ularni undirish yuzasidan qonun asosida belgilangan tizimdir.

Baho siyosati – bu mahsulotlar, xizmatlar va to'lovga qobiliyatli talab o'rtasidagi mutanosiblikga erishish hamda uni tartibga solib turish bilan bog'liq siyosatdir.

Kredit-moliya siyosati – bu Markaziy bank tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasi, majburiy zaxiralar me’yori va ochiq bozordagi operatsiyalar orqali mamlakat bank-kredit tizimini boshqarish hamda tartibga solib turishdan iborat.

Sanoat-investitsiya siyosati – bu yalpi ichki mahsulotning o‘shishini ta’minlovchi mamlakat sanoat-texnologik qudratini rivojlantirishga qaratilgan siyosatdan iborat.

Tashqi iqtisodiy faoliyat siyosati – bu davlat tomonidan xorijiy mamlakatlar bo‘lib, tashqi iqtisodiy faoliyatni boj-tarif dastaklari yordamida tartibga solib turishdan iboratdir.

Emissiya siyosati – bu Markaziy bank tomonidan milliy iqtisodiyotning holatiga asosan muomalaga qog‘oz pul chiqarish, ularning aylanishini tartibga solish va muomaladagi ortiqcha pullarni aylanmadan chiqarib turishdan iborat siyosatdir.

Dunyoning har bir mamlakatidan hukumat tomonidan antiinflyatsion siyosati mavjud inflatsiyani tartibga solishga hamda uni o‘shish sur‘atlarini pasaytirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Bunday siyosatni olib borishda asosan ikki shakllardan foydalaniladi:

- 1) Pul islohotlarini amalga oshirish;
- 2) Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish;

Pul islohotlari – bu mamlakatdagi pul muomalasini tartibga solish va kuchaytirish maqsadida davlat tomonidan mavjud pul tizimini to‘liq yoki qisman o‘zgartirishlarini amalga oshirishdir.

Mamlakatning iqtisodiy rivojlangan holati, pullarning ta’minlanganligi darajasiga asosan pul islohotlarining revalvatsiya, devalvatsiya va denominatsiya usullaridan foydalaniladi. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardan Germaniya Federativ Respublikasi, Isroil va boshqalarda revalvatsiya usulidan foydalanildi.

Revalvatsiya o‘z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga nisbatan kursini ko‘tarib qo‘yishdan iborat.

Pul islohotining ikkinchi usuli bo‘lib devalvatsiya hisoblanadi. Devalvatsiya o‘z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga nisbatan tushirib qo‘yishdan iborat.

Devalvatsiya usulidan asosan iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda keng foydalaniladi.

Pul islohotining uchinchi usuli bo'lib, denominatsiya hisoblanadi. Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolarni o'sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish masadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

1) Deinflyatsion siyosat. Ushbu siyosat yordamida mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari tartibga solib turiladi.

Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklashni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni sekinlashuviga sabab bo'ladi.

2) Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo'lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularni o'sishini ma'lum chegarasi o'rnatiladi yoki butunlay «muzlatib» qo'yiladi. Daromadlar siyosati o'z mohiyatiga ko'ra, qat'iy siyosat hisoblanadi va u aholi o'rtasida norozilikni kelib chiqarishi mumkin. Lekin inflatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurash olib borish tajribasida biz ta'kidlab o'tgan ikki yo'nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog‘lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta‘minlash;

- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

- xalq iste‘mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o‘zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

- tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag‘batlantirish;

- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo‘nalishda asosiy e‘tiborni soliqlarning rag‘batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

- mamlakat ichida mahsulotlar, valuta, kredit yer, ko‘chmas mulk, mehnat va qimmatli qog‘ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o‘zgartirib turish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag‘batlantirish;

- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;

- davlat budget taqchilligini noinflyatsion yo‘llar bilan qisqartirish;

- davlatning strategik oltin-valuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanish.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish ma‘lum muddat talab etadi. Oqilona ishlab chiqilgan antiinflyatsion siyosatni amalga oshirish pirovard natijada

milliy pul birligini mustahkamlanishiga va pul tizimini barqarorlashuviga olib keladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Inflatsiya nima?
2. Inflatsiyaga ta'sir etuvchi omillar.
3. Pul bozorini tartibga solish yo'llari.
4. Talab inflatsiyasi nima?
5. Taklif inflatsiyasi nima?
6. Davlatning inflatsiyaga qarshi siyosati.
7. Giperinflatsiya nima?
8. Yashirin inflatsiya nima?
9. Iqtisodiyotni emission tartibga solish.
10. Antiinflyatsion siyosat nima?
11. Baholar indeksi nimadan iborat?
12. Deflyatorning mohiyati nima?
13. Inflatsiya to'g'risidagi Dj. Keynsning qarashlari nimalardan iborat?
14. Inflatsiya to'g'risidagi M. Fridmenning qarashlari nimalardan iborat?
15. Inflatsiyaning iqtisodiy-ijtimoiy oqibatlarini yoriting.
16. Inflatsiyaga nisbatan antiinflyatsion siyosatining mohiyatini yoriting.

IX BOB. PUL ISLOHOTLARI

Reja:

9.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari.

9.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari.

9.3. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibi. Nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibi.

9.4. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari.

Tayanch iboralar: pulning xarid quvvati, islohot, revolvatsiya, devolvatsiya, denominatsiya, nullifikatsiya.

9.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari

Pul islohotlari - milliy valutani mustahkamlash, pul birligini barqarorlashtirish va pul muomalasini tartibga solish maqsadida davlat tomonidan mamlakat pul tizimini to‘liq yoki qisman qayta tashkil etish. Pul islohotlari qog‘oz pul belgilarining hammasi yoki bir qismi qadrsizlanganda va ularning hajmi ko‘payib, yangisi (qog‘oz yoki metall) bilan almashtirish lozim bo‘lganda, pulning oltin qiymati yoki valuta kursi o‘zgarganda, pul tizimiga o‘zgartirish kiritish zarur bo‘lganda o‘tkaziladi.

Pul islohotlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga, pulning qadrsizlanish darajasiga va davlatning siyosatiga bog‘liq holda turli usullarda: ortiqcha qog‘oz pullarni yo‘q qilish bilan pul hajmini kamaytirish (deflyatsiya); eski pul belgilarini yo‘q qilib, yangi qog‘oz pul belgilarini zarur miqdorda chiqarish (nullifikatsiya); eski pul belgilarini yirikroq yangi pul belgilariga almashtirish (denominatsiya); pul birligi yoki qog‘oz pul birligi kursining metall qiymati va chet el valutasiga nisbatan kursini pasaytirish (devalvatsiya); pul birligidagi metall qiymati yoki qog‘oz pul kursini tashqi davlatlar valutasiga nisbatan oshirish (revalvatsiya) va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Hozirgi Markaziy Osiyo hududlarida muhim pul islohotlari Amir Temur hukmronlik qilgan davrdan boshlangan. Uning tashabbusi bilan o'sha davrgacha muomalada bo'lgan mayda mis tangalar o'rniga sifat va hajm jihatdan bir necha marta ortiq bo'lgan, yirik qiymatga ega oltin va kumush tangalar zarb etila boshlagan.

Amir Temur tasarrufida bir necha zarbxonalar bo'lganligi va ularda zarb etilgan tangalar Yevropada ham mashhur bo'lganligi haqida ko'p ma'lumotlar bor. Birgina G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Amir Temurning nomi bitilgan 120 turdan ortiq oltin va kumush tangalar muomalaga kiritilgan.

Mirzo Ulug'bek tomonidan 1428 y. amalga oshirilgan pul islohotlarida ilgari zarb etilgan mis tangalarning muomalada bo'lishi taqiqlangan. Bir qator shaharlarda - Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shohruxiya, Andijon, Qarshi va Termizda yangi tangalar zarb etila boshlagan. Eski tangalarni yangi tangalarga almashtirish tugallangandan keyin, faqat Buxorodagi zarbxona faoliyati saqlab qolinib, qolganlari yopilgan.

Shayboniylar davrida ham tangalar zarb qilishda yangilik kiritilgan. Oldingi hukmdorlar tomonidan zarb etilgan tangalardagi yozuvlar ustiga yangi tamg'alar zarb qilinib, muomalaga chiqarilgan. Bu davrda, asosan, dinor nomi bilan yuritilgan juda ko'p miqdordagi mis tangalar va vazni 3 g bo'lgan kumush tangalar muomalada bo'lgan.

19-asrning boshlaridan Buxoro amirligida vazni 4,5 g lik "tillo" nomi (oltin) bilan tangalar zarb etilgan. Kumushdan ishlangan tanga deb ataluvchi pul birliklari 1920 y.ga qadar muomalada yurgan. Buxoro amirligida 1918 y.dan boshlab muomalaga nominali 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 va 10000 tangalik qog'oz pullar chiqarilgan. 1921-yillarda Buxoro Xalq banki muomalaga yangi, nominali rublda ko'rsatilgan qog'oz pullarni chiqara boshladi. Bu pullar 3000, 10000 va 20000 rubl nominaliga ega bo'lgan.

1922 y.da Buxoro Xalq banki tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, pulning nominali yuzlab marta kamaytirilgan va 1, 5, 10, 25, 100 rubllik yangi pullar muomalaga chiqarildi. Ammo ko'p o'tmasdan, kuchli inflatsiya natijasida past nominaldagi pul belgilari bozor ehtiyojlarini qondira olmadi va 1000, 2500, 5000 rubllik pullar bosib chiqarildi.

1920-21 yillarda Xorazm Sovet Xalq Respublikasi (XSXR) tomonidan muomalaga 250, 500, 750, 1000, 2000, 5000 va 10000 rubl nominalida ipakdan qo'lda to'qilgan maxsus pul belgilari chiqarilgan. Ushbu pullar XSXR tugatilgunga qadar, ya'ni 1924-yillargacha muomalada bo'lgan.

Yuqori inflatsiya natijasida 1922-23-yillarda XSXR tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, eski pullarning ustiga ularning yangi nominalini ko'rsatuvchi tamg'alar bosilgan.

1921-22- va undan keyingi yillarda pul islohotni o'tkazishga qaratilgan qator tadbirlar Turkiston ASSRda amalga oshirildi. 1923-24 y.larda Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarining pul belgilari RSFSR pul belgilari (rubl chervon) bilan almashtiriddi. Fuqarolar urushi davrida Turkiston frontlar xalqasi ichida qolganda Toshkentda Turkiston ASSRning puli - turkbonlar chiqarilgan.

Keyinchalik 1921 yil 1 yanvardan boshlab Turkistonda 3 oy davomida Pul islohotlari o'tkazilib, turkbon RSFSR pul birligiga 10:1 nisbatda almashtirildi. 1947 yilda sobiq SSSRda pul islohotlari o'tkazildi, mahsulotlarni taqsimlashda kartochka tizimi tugatildi va davlat kooperativ chakana savdosi narxida yagona tartib o'rnatildi.

Muomaladagi hamma pul belgilari 10:1 nisbatda yangi pul belgilariga almashtirildi. 1950 yilga kelib oltin tovar zaxirasining ko'payishi, chet el valutasiga nisbatan pul kursining oshishi, narxlar masshtabi o'zgarishi 1961 yilda muomaladagi pul belgilarini 10:1 nisbatda yangi pul belgilariga almashtirilishiga olib keldi.

O'zbekiston Davlat mustaqilligiga erishgach, Rossiya o'z milliy valutasini chiqargunga qadar boshqa sobiq Ittifoq respublikalari singari vaqtincha rubl zonasida qoldi va mamlakatda amalda bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlarni hisobga olib, o'z milliy valutasini muomalaga kiritishni ikki bosqichda amalga oshirdi.

Birinchi bosqich: 1993 y.ning 15 noyabrdan ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqa va aholi daromadlarining o'z vaqtida to'lanishini, respublika ichki iste'mol bozorini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi hududida to'lov vositasi sifatida 1961-92 yillardagi rubl banknotlari va Rossiya bankining 1993 yildagi rubli bilan parallel ravishda 1:1 nisbatda oraliq valuta sifatida "so'm ko'pon" muomalaga kiritildi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so‘m ko‘pon qog‘oz pullarni chiqardi. Ikkinchi bosqich: 1994 y. 1 iyulidan boshlab O‘zbekiston Respublikasining milliy valutasini so‘m 1 so‘m = 1000 so‘m ko‘pon nisbati bilan muomalaga kiritildi. Markaziy bank muomalaga qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 so‘m bo‘lgan bank qog‘oz pullari (banknotlar) va 1, 3, 5, 10, 20, 50 tiyin bo‘lgan metall tangalar chiqardi.

O‘zbekiston Respublikasi o‘z milliy valutasini muomalaga kiritishi, ikki bosqichli bank tizimi va mustaqil pul tizimi tashkil etilishi pul-kredit siyosatini erkin yuritish imkonini berdi.

Hisob-kitoblarni yangillashtirish maqsadida 1997-yildan boshlab muomalaga 200 so‘mlik, 1999-yildan 500 so‘mlik va 2001 y.dan 1000 so‘mlik bank qog‘oz pullari (banknotlar) muomalaga chiqarildi. Shuningdek, 2013-yildan 5000 so‘mlik, 2017-yildan esa 10000 so‘mlik va 50000 so‘mlik kupyuralar muomalada yurmoqda.

9.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari

Agar inflatsiya sur‘atlari yuqori bo‘lsa, denominatsiya o‘tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o‘tkazish yuli bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo‘ladi.

Pul islohotini o‘tkazish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo‘yicha pullarni yangi pullarga almashtirish;
- aholi va korxonalarining banklardagi jamg‘armalarini vaqtincha (to‘liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo‘yish);
- ikkala usulni birgalikda qo‘llash yo‘li orqali pul islohotini o‘tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda “shok yo‘li” bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

Bu usul 1948 yilda G‘arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiga o‘tishda qo‘llanilgan. “Shok yo‘li” bilan davolashda ish haqini to‘lashni to‘xtatib qo‘yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o‘tkazish, ish o‘rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo‘llanilishi mumkin. Masalan, G‘arbiy Germaniyada 1948 yilning iyun oyida o‘tkazilgan pul

islohotida aholining naqd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxsmarka qilib almashtirildi. Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 foiz atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyx markasidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan disbalans tugatilgan va shu yo'l bilan inflatsiyaning o'sish sur'atlari to'xtatilgan.

“Shok yo'li” bilan davolash Yaponiyada 1949-50-yillarda o'tkazilgan va u “Dodj rejasi” degan nomini olgan. Bu rejaga asosan Yaponiyada inflatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Erkin bahoga o'tish bilan bir vaqtning o'zida yer islohoti o'tkazildi, budget kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalariga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, korxonalar, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi.

Iqtisodni “shok yo'li” bilan davolash Sharqiy Yevropa mamlakatlari -Yugoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda ham qo'llanilgan.

9.3. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibi. Nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibi

Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolarni o'sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

1. Deinflyatsion siyosat. Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turiladi. Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni

va ularni foiz stavkalarini ko‘tarish) va pul massasini cheklashni o‘z ichiga oladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o‘shishni sekinlashuviga sabab bo‘ladi;

2. Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko‘rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo‘lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularni o‘shishini ma’lum chegarasi o‘rnatiladi yoki butunlay “muzlatib” qo‘yiladi.

Daromadlar siyosati o‘z mohiyatiga ko‘ra, qat’iy siyosat hisoblanadi va u aholi o‘rtasida norozilikni keltirib chiqarishi mumkin. Lekin inflatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurash olib borish tajribasida biz ta’kidlab o‘tgan ikki yo‘nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog‘lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta’minlash;

- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

- xalq iste’mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o‘zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

- tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag‘batlantirish;

- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo‘nalishda asosiy e’tiborni soliqlarning rag‘batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

- mamlakat ichida mahsulotlar, valuta, kredit yer, ko‘chmas mulk, mehnat va qimmatli qog‘ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o‘zgartirib turish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag‘batlantirish;
- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;
- davlat budjet taqchilligini noinflyatsion yo‘llar bilan qisqartirish;
- davlatning strategik oltin-valuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanishdan iboratdir.

9.4. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbekistondagi inflatsiya bu mustaqil O‘zbekiston zaminida vujudga kelgan inflatsiya emas. Tarixan bu inflatsiya sobiq SSSR da yuzaga kelgan. Bu inflatsiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat boshqaruvida iqtisodga nisbatan siyosatga ko‘p e‘tibor berilganidadir. Natijada ishlab chiqarish sur‘atlari tushib ketdi.

Tovar kamyobligi yashirin jarayon bo‘lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko‘p xarajat qilinsada (xomashyolarning narxi yuqoriligi tufayli) tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat budjetidan qoplangan. 1992-yilning boshidan erkin baholarga o‘tish natijasida (oziq-ovqat va yoqilg‘i resurslaridan tashqari) inflatsiya yuzaga otilib chiqdi va tez sur‘atlar bilan rivojlanib ketdi.

Shu tufayli O‘zbekistondagi inflatsiya sobiq SSSR davrida yuzaga kelgan inflatsiyaning qoldig‘idir va uni davolash uzoq vaqtni talab qiladi. Sobiq SSSR da, jumladan O‘zbekistonda 90-yillardagi inflatsiyasining asosiy sabablari:

- iqtisodiy muvozanatning yo‘qligi, ishlab chiqarish sur‘atlarining tushib ketishi natijasida rejali iqtisodiyotdagi inqiroz;
- mahsulotlar sifatining, mehnat unumdorligining pastligi;
- ishlab chiqarishda xarajatlar salmog‘ining oshib ketishi, behuda sarflar, iqtisod prinsiplariga rioya qilmaslik va boshqalar hisoblanadi.

Undan tashqari rivojlangan bozor sharoitiga o‘tmasdan turib baholarning erkinlashuvi, tovar massasi ustidan ba’zi bo‘limlarining yakka hukmronlik o‘rnatishi, baholarni xohlagacha boshqarish, kredit, moliya siyosatlarini noto‘g‘ri olib borish, iqtisodning “dollarlashuvi”,

“rubl zona” sining yemirilishi, valuta tushumlari va milliy boylikning chetga oqib ketishi va boshqalar inflatsiya jarayonining yana rivojlanishiga olib kelgan.

Inflatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi va baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to'g'anoq bo'ladi;

- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o'tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko'ra, savdo sohasidagi kapital tezroq va ko'proq foyda keltiradi;

- baholarning o'zgarib turishi olib-sotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtda olib, qimmat bo'lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oldiradi;

- kredit berish jarayonlari cheklangan bo'ladi. Qarz oluvchilar ko'payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;

- davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy ahvoli yomonlashadi. Ularning haqiqiy daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o'sishidan tushishi natijasida aholining turmush darajasi pasayadi. Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin.

Inflatsiya aholi jamg'armalarining qadrsizlanishiga olib keladi. Inflatsiya aholi ba'zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi.

Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligini, pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlarini ochib bering?

2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullarini yoritib bering?

3. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibini, nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibini tushuntirib bering?

4. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering?

X BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, TURLARI VA SHAKLLARI

Reja:

- 10.1. Kreditning zarurligi va mohiyati.**
- 10.2. Ssuda kapitali manbasi va harakat qilish shakllari.**
- 10.3. Kreditning asosiy tamoyillari.**
- 10.4. Kreditning turlari va shakllari.**
- 10.5. Kreditning asosiy funksiyalari va tashkil qilish asoslari**
- 10.6. Kredit nazariyalari tanqidi**

Tayanch iboralar: kredit, iqtisodiy munosabat, tamoyillari, xarakterli tomonlari, xususiyatlari, qiymat harakati, Davlat krediti, tijorat kreditlari, bank krediti, ist'emol krediti, kredit turkumlanishi.

10.1. Kreditning zarurligi va mohiyati

Jamiyat faoliyatining o'ta muhim jihati - bu ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi.

Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarish bu omillar bilan har doim ham bir tekisda ta'minlana olmaydi.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati qisqa muddatli kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir.

Bizga ma'lumki, pul mablag'lariga ko'p hollarda kreditlarga olingan mablag'lar, korxonalarining hisob varaqasidagi mablag'lar va naqd pullar, aylanma mablag'lar va moliyaviy mablag'lar kiradi.

Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'zaro o'xshagani bilan, ularni ichki xususiyatlari juda xilma-xil va bir-biriga o'xshamaydi.

Kredit – bu vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini ma’lum muddatga, haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir.

Kredit yordamida tovar - moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi. Iste’molchilarning mablag‘lari yetarli bo‘lmagan sharoitda to‘lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har-xil to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarning aniq bir ko‘rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

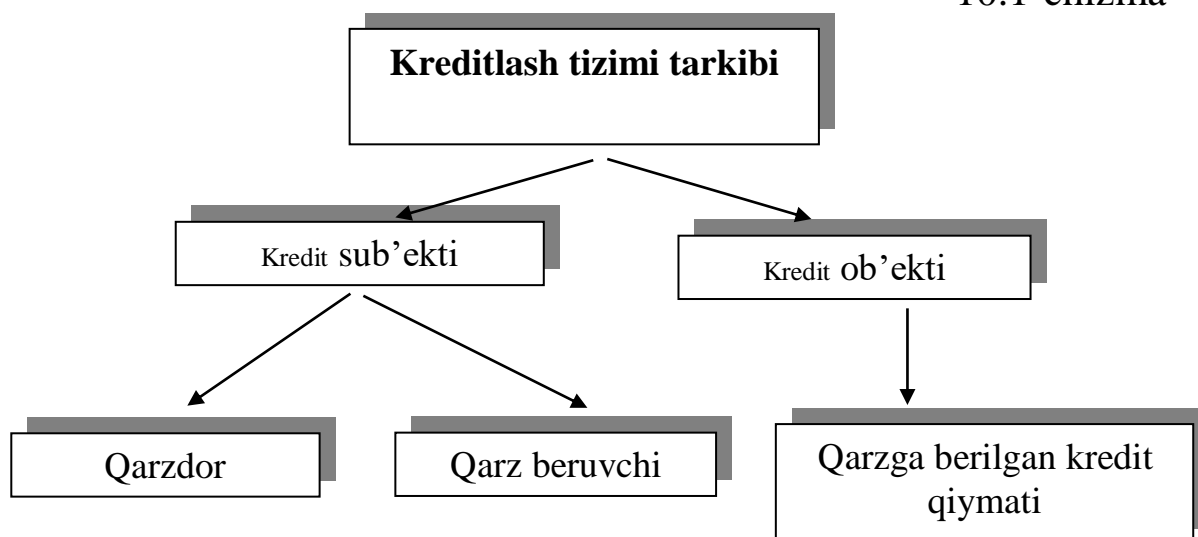
Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish - bu uning sifatlarini, kreditning muhim tomonlarini, uning iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko‘rsatuvchi asoslarni bilish demakdir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyati ko‘pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o‘rganilib chiqilgan va ular tomonidan turlicha fikrlar bildirilgan.

Kreditning mohiyatini tushunish uchun avvalombor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur. Kredit munosabat bo‘lishi uchun uning zarur munosabatlari - kreditning obyekti va subyektini bilish zarur.

10.1-chizma¹⁶.

¹⁶ Sh.Z. Abdullayeva. “Pul kredit banklar”. Tosh. : “Moliya” -2000 y. 121 bet.

Respublikamizning iqtisodchi olimlaridan Sh. Abdullayeva kredit munosabatlarida subyektlar ikki xil bo'lishini ko'rsatib o'tadi:

- kredit (qarz beruvchi);
- qarzdor.

Bundan tashqari, kredit munosabatlar tarkibining elementi sifatida kreditning obyekti yuzaga keladi.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy xususiyati hisoblanadi. Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning harakat bosqichlari ham uni muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k - V_r - +_k - F_{ks}$$

B_k - kreditning berilishi;

O_{kz} - kreditni qarz oluvchi tomonidan uning vaqtinchalik ehtiyojini qondirish uchun olinishi;

I_k - kreditni ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olinganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi;

V_r - qarz oluvchining xo'jaligida qarzga olingan qiymatning aylanishi tugallanishini resurslarning aylanishdan chiqarilishini ifodalaydi;

Q_k - kreditni qaytarish;

F_{ks} - vaqtinchalik berilgan qiymatni kreditor qo'lga qaytib kelishi (foiz bilan).

Kredit mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon. Bunda tahlil jarayonida yangidan yangi belgilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

10.2. Ssuda kapitali manbasi va harakat qilish shakllari

Ssuda kapitali – bu faoliyat ko'rsatuvchi kapital aylanishiga xizmat qiluvchi va foiz keltiruvchi ssudaga (qarzga) beriladigan pul kapitalidir.

Ssuda kapitalining manbalari - bu sanoat va savdo kapitallari aylanishi jarayonida bo'sh qoladigan pul kapitalidir. Pul kapitalining bo'sh shashi quyidagi omillarga asosan yuzaga keladi:

- asosiy kapital oborotining (aylanishining) xarakteridan. Tovarlarini sotgandan so'ng asosiy kapitalning eskirgan qismi

amortizatsiya zaxirasi sifatida asosiy kapitalning yangilanish muddati kelgunga qadar yig'ilib turadi;

- oborot (aylanma) kapitalning doimiy qismi aylanish xarakteridan. Tayyor tovarlarni sotish va xomashyo va materiallarni yangi tovarlar ishlab chiqarish maqsadida xarid qilish oralig'ida ma'lum bir muddat o'tadi. Shuning uchun tayyor tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumi vaqtinchalik bo'sh pul kapitali sifatida bo'sh bo'lib qoladi;

- tovarlarni sotish davri (vaqti) bilan shu haqini to'lash davri orasidagi vaqtinchalik uzilishning mavjudligi;

- ishlab chiqarish hajmini kengaytirish talablari darajasida zarur bo'lgan pul shaklidagi qo'shimcha qiymatni jamg'arish (yig'ish) zarurati va boshqa holatlar.

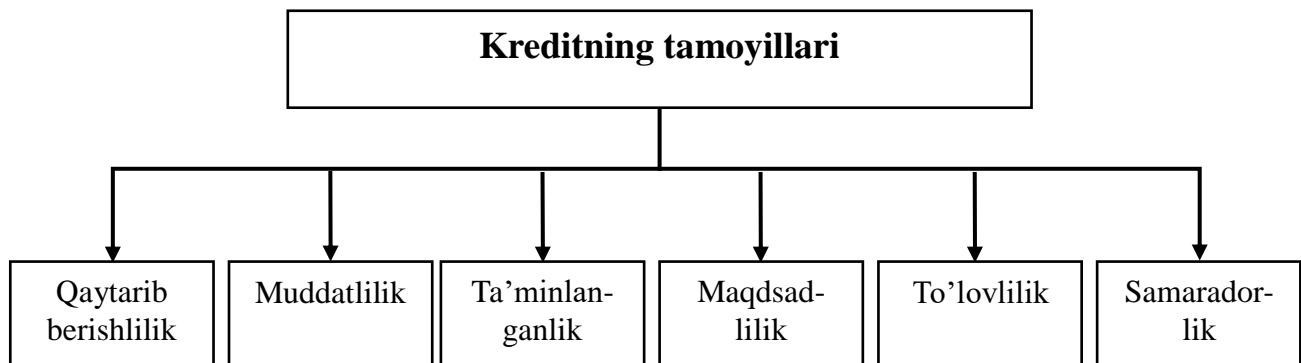
Ssuda kapitali manbalarining tahlili kreditning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini aniqlashga asos bo'lib xizmat qildi.

Bir qator iqtisodchilarning fikricha, **kredit** jamiyatdagi vaqtincha bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni taqsimlash shaklidir.

Shunday qilib vaqtinchalik pul kapitalining bo'shashi obyektiv zaruriyatdir. Biroq bunday holda bekor turadigan pullar doimiy harakatda bo'ladigan kapital qiymati talabiga qarshi ishtirok etadi. Bunday qarama-qarshilik kreditlarni berish orqali hal qilinadi, ya'ni vaqtinchalik bo'lmaydigan pul kapitalini qarzga beriladi.

10.3. Kreditning asosiy tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo'lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma'lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida ko'zga tashlangan edi. Keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o'z aksini topdi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. Bular kreditning qaytarib berishliligi, kreditning muddatliligi, kreditning ta'minlanganligi, maqsadliligi va to'lovlilik tamoyillaridir.

Kreditning qaytarib berishlilik tamoyili

Bu tamoyil kreditning mustaqil iqtisodiy kategoriya ekanligi shartidir. Qaytib berishlilik kreditning umumiy belgisi hisoblanadi, qaytib berishlilik o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymatning aylanishini tugashiga asoslanadi. Ammo doiraviy aylanishning tugashi – bu qaytarib berishi emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlashdir. Kreditni qaytarish aylanishdan chiqqan mablag‘lar qarz oluvchiga pul mablag‘larining qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda qaytariladi, qaytarib berishlilik ikki yoqlama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiymatni qaytaruvchi harakatida huquqiy tomoni ham muhimdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditordan qarz oluvchiga o‘tmaydi.

Qarzgga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgina o‘z egasi qo‘lidan uzoqlashadi, lekin egasini o‘zgartirmaydi.

Bo‘sh turgan resurslarni akumululyatsiya qiluvchi banklar bu resurslardan o‘z resurslari sifatida foydalana olmaydi. Bank qarzga beruvchi mablag‘ning egasi bo‘lib korxonalar, tashkilot, alohida shaxslar hisoblanadi.

Qaytarib berishlilik muayyan shartnomada o‘zining o‘rnini topadi.

Qaytarib berishlilik obyektiv belgi hisoblanadi. Kreditni qaytarib berishlilik tomoni uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, shu jumladan, moliyadan farq qilish imkonini beradi.

¹⁷ Sh.Z. Abdullayeva. “Pul kredit banklar”. Tosh. : “Moliya” -2000 y. 134 bet.

Kreditdan samarali foydalanish asosidagi qaytarib berishlilik – butun bank faoliyatining markaziy punkti hisoblanadi. Kreditning bu tamoyili amaliyotda kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga ko‘chirish yo‘li bilan to‘lanadi. Shu yo‘l bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini ta‘minlaydilar. Sobiq ittifoq davrida markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida kreditlashning “qaytarilmagan ssuda” deb ataladigan norasmiy tushunchasi bor edi. Kreditlashning bu shakli xalq xo‘jaligining ko‘p tarmoqlarida ayniqsa, qishloq xo‘jaligi sohasida keng tarqalgan edi. Kredit davlat banki tomonidan qarz oluvchining moliyaviy ahvolini hisobga olmagan holda berilar edi. O‘zining iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra, qaytarilmaydigan ssudalar budjet subsidiyalarini qo‘shimcha shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida “qaytarilmas kredit” tushunchasi bozor iqtisodiyoti tamoyillariga yot bo‘lib, bunday kreditning amaliyotda bo‘lishi iqtisodiyot uchun juda xavfli hisoblanadi.

Kreditning muddatliligi.

Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kreditni o‘z vaqtida qaytarib berish muddatini, ya‘ni kreditning qanday muddatga berilganligi bilan xarakterlanadi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga ko‘ra, uzoq va qisqa muddatli kreditlarga bo‘linadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzdor uchun qulay bo‘lgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida ko‘rsatilgan ma‘lum muddatda kreditni qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatliligi har ikkala tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor foizi bilan o‘z vaqtida qaytarib olsa, uni egasiga qaytarish yoki yana kreditga berish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni o‘z vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutulishidan manfaatdor. Kreditning muddati bo‘yicha kredit shartnomada ko‘rsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit bo‘yicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshqa)ni qo‘llash mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi moliyaviy talablarni xo‘jalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning muddatliligi kelib tushuvchi boyliklar tejamli va qayta ishlash muddatiga, ishlab chiqarilgan mahsulotni jo‘natish muddatiga, tovarlarni sotish muddatiga va pirovard natijada aylanma fondlarning doiraviy aylanishining tezligiga bog‘liqdir.

Kreditning ta'minlanganligi.

Bu ta'moyil yordamida xalq xo'jaligining rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o'rtasida bo'lishi zarur bo'lgan proporsiyalarning bir me'yorda bo'lishi ta'minlanadi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik aylanishida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan boyliklarning bir so'mi qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan xalq xo'jaligi tarmoqlariga berilgan kreditlar to'liq tovar moddiy boyliklari va ma'lum xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu o'z navbatida bankning likvidligiga va pul muomalasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy boyliklar va xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxonalar bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkni garovga qo'yadi va bank bergan kredit qarzi o'rnini qoplash huquqiga ega bo'ladi. Ba'zida kredit varrant asosida ham berilishi mumkin (Varrant – garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditorning berayotgan krediti tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qilish kerak.

Bank ssudalarini tovar-moddiy boyliklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasini barqarorligini ta'minlaydi, chunki bankda pullarning naqd pulga va aksincha, aylanishi transformatsiyalanib turadi.

Xulosa qilib aytganda, kreditning ta'minlanganlik ta'moyili qarzi oluvchi o'ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarzi beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi va o'zining amaliy aksini kreditni biror garov yoki moliyaviy kafolat asosida berishda topadi. Bu umumiy iqtisodiyot barqarorlikka erishish davrida ayniqsa muhimdir.

2008-yilda yuzaga chiqqan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining sabablaridan biri ham aynan kreditning ta'minlanganlik tamoyilini buzilishi hisoblanadi. Ushbu holat "Amerika Qo'shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy

tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi"¹⁸. Albatta, bu omil kreditning ta'minlanganlik tamoyilini ahamiyatini yanada oshiradi.

To'lovlilik tamoyili.

Bu tamoyil aylanma fondlarning doiraviy aylanishini, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi to'lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Bu tamoyilga asosan korxonalar foydalanilgan qarz mablag'lari uchun kreditorga foiz shaklida to'lovni o'tkazadilar. Kreditning to'lovligi uni to'liq summada o'z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to'lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o'z mablag'larini hech vaqt o'z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag'ni qarzga berganligi uchun muayyan to'lov talab qiladi. (Foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovliligi nafaqat banklar faoliyatining maqsadiga, balki korxonalarning bevosita foydasiga bog'liq bo'ladi va ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotida uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi normasini o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

- huquqiy shaxslar foydasining va jismoniy shaxslar daromadining taqsimlanishi;

- ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taqsimlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda aylanish;

- iqtisodiyot rivojlanishining inqirozli bosqichida bank mijozlarining pul mablag'larini inflatsiyadan himoyalash va boshqalar;

- ssuda foizining stavkasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslarini bahosi sifatida namoyon bo'ladi.

Kreditning maqsadliligi

Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi

¹⁸ I. Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T. : "O'zbekiston", 2009. 4 b.

zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masalan, tovar moddiy boyliklar sotib olishga yoki biror ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashga va hakoza aniq biror obyektga maqsadli yo'naltirilganligi korxonalar bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxonalar olgan kreditni faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan ishni bajarishga sarflashi kerak.

Bunda kredit muayyan, aniq obyektga: ishlab chiqarish xarajatlariga, ishlab chiqarish zaxiralariga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi.

Yuqorida, keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning yuqorida keltirilgan tamoyillaridan tashqari, kreditdan oqilona foydalanishni ifodalovchi tamoyil kreditning samaradorligi tamoyilini kiritishimiz zarur. Bu tamoyil nafaqat kredit va foiz summasini bankka qaytarib to'lashni, undan tashqari shu kredit yordamida kreditlanadigan yoki moliyalashtiriladigan soha, tarmoq, korxonalar qancha samaradorlikka erishishini ifodalashi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan kreditlar ma'lum bir loyihalarining bajarilishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Banklar loyihalarni kreditlash yoki moliyalashtirishdan oldin loyihani bajarish uchun yo'naltiriladigan mablag'larni samaradorligini hisoblab chiqishlari zarur. Agar biz bozor iqtisodiyoti yuqori rivojlangan mamlakatlarda kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish amaliyotiga e'tibor beradigan bo'lsak, bu mamlakatlarda korxonalar, tashkilotlarga kredit berishdan oldin ajratiladigan mablag'larning samaradorligi hisob-kitob qilib chiqiladi. Agar loyihaga qo'yiladigan mablag'lar samara beradigan bo'lsagina, shu loyiha uchun mablag' ajratiladi.

Kreditning samaradorligini ta'minlash maqsadida dunyoning rivojlangan mamlakatlari amaliyotida kreditlashning biz uchun yangi qoidasi qo'llaniladi. Bu qoida kreditlashda "5 "C"lar qoidasi" deb yuritiladi.

"5 "C"lar qoidasi"ga asosan har bir "C" bo'yicha korxonaning faoliyati tahlil qilib chiqiladi va korxonalar faoliyati talabga javob bersagina korxonalar kredit beriladi. Qoidaga asosan "C" harflari korxonaning xo'jalik faoliyatini quyidagi jihatlarni ifodalaydi.

Character – qarz oluvchining xarakterini baholash, hamda bozordagi obro‘si;

Capacity – qarz oluvchining boshlagan ishini oxiriga yetkaza olish, tegishli daromad olish, hamda bank kreditlarini qaytarib berish qobiliyati;

Capital – qarz oluvchining sarmoyasini yetarliligi;

Conditions – shartlar. Bunda iqtisodiy muhim va mazkur biznesni rivojlanishi nazarda tutiladi.

Collateral – garov (kafolat, kafillik, sug‘urta polisi, tovar moddiy boyliklar) va boshqalar.

10.4. Kreditning turlari va shakllari

Kreditning quyidagi mustaqil shakllari bor:

1. Bank krediti;
2. Tijorat krediti;
3. Iste‘mol krediti;
4. Davlat krediti;
5. Xalqaro kredit.

Bank krediti banklar tomonidan pul shaklida beriladigan kredit bo‘lib, ssuda deyiladi.

Pulning yuqori likvidli aktiv ekanligi va bank tizimining uzoq muddatli rivojlanish bosqichini bosib o‘tganligi bank kreditini asosiy kredit shakliga aylantirishda muhim omil bo‘ldi. Tijorat banklari kreditining bahosi ssuda kapitali bozorida shakllanadi.

Kreditning bahosi qanchalik yuqori bo‘lsa, unga bo‘lgan talab shunchalik kambo‘ladi. Shu sababli Markaziy banklar va hukumatlar iqtisodiyotda yo‘naltirilayotgan kreditlar hajmini oshirish maqsadida kreditlarning past va barqaror foiz stavkasini saqlab qolishga harakat qiladilar. Lekin masalaning ikkinchi tomoni ham bor, kreditlarning foiz stavkasi qanchalik past bo‘lsa, unga bo‘lgan talabning oshishiga olib keladi. Natijada muomaladagi pul miqdori oshishiga sabab bo‘ladi va oqibatda bu inflatsiya darajasini oshiradi.

Bank krediti rivojlanishini belgilovchi keyingi omil banklarning resurs ta‘minotidir. Banklarning yetarli darajada resurs bazasiga ega bo‘lishi kreditlarga bo‘lgan talabni qondirishga imkon beradi. Bir so‘z

bilan aytganda banklarning yetarli darajada resurs bazasiga ega bo'lishi ular mijozlarining moliyaviy darajasiga bog'liq.

Bank tomonidan beriladigan kreditlarni o'z vaqtida qaytmasligi yoki kreditlarning qaytish darajasining yuqori ekanligi bank krediti rivojlanishining 3-omili hisoblanadi. 4-omil banklarning kreditlash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solib va nazorat qilish tizimining rivojlanganligi bo'lsa, 5-omil makroiqtisodiy vaziyat va uning o'zgarishi hisoblanadi.

Tijorat banklari faoliyatida kreditlashning quyidagi shakllari mavjud:

1) Mijozni alohida ssuda hisob raqamidan bir marotabali kreditlash shakli. Bunda kredit 1 marotabali to'lov shaklida bankdan chiqariladi.

2) Mijozni kredit yo'nalishi ochish yo'li bilan kreditlash. Bunda mijoz uchun kreditlash limiti o'rnatiladi. Uning bu limitdan foydalanishi uchun davr belgilanadi. Bu shaklning afzalliklari quyidagilardan iborat:

a) mijoz har safar kredit so'rab bankka murojaat qilish majburiyatidan xolos bo'ladi;

b) mijoz kredit yo'nalishining faqat ishlatilgan qismi uchun foiz to'laydi;

v) bank berilgan kredit ustidan ya'ni shartnomaviy shartlari bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish imkoniga ega bo'ladi. Agar mijoz kredit shartnomasi shartlarini buza boshlasa, bank kredit yo'nalishini yopib qo'yadi.

3) Kreditlashning overdraft shakli, ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar bank amaliyotida keng qo'llaniladi.

Overdraft krediti mijozning joriy hisob raqamining debetli qoldig'iga beriladi. Mijozlarning banklarda ochilgan joriy hisob raqamlarida faqat bir marta debetli qoldiq bo'lishiga ruxsat etiladi. U ham bo'lsa, bank va mijoz o'rtasida overdraft krediti olish bo'yicha kelishuv bo'lsa.

Overdraft kreditiga ssuda hisob varaqi ochilmaydi va bu kredit ta'minotsiz kredit hisoblanadi.

4) Kreditlashning kontokorrent shakli. Bu shakl nemis tilida so'zlashuvchi mamlakatlarning bank amaliyotida qo'llaniladi. Kontokorrent kreditida mijozning joriy hisob raqami yopiladi va

kontokorrent hisob raqam ochiladi. Mijozning barcha faoliyatidan keladigan pul tushumlari kontokorrent hisob raqamining kreditida aks etadi. Mijozning barcha to'lovlari kontokorrent hisob raqamining debetida aks etadi. Kontokorrent krediti kontokorrent hisob raqamining debetli qoldig'iga beriladi. Kontokorrent hisob raqamining kreditli qoldig'i uchun bank mijozga foiz to'laydi, debetli qoldig'i uchun esa mijoz bankka foiz to'laydi.

5) Kreditlashning faktoring shakli. Faktoring – bu mol yetkazib beruvchini kreditlash shakli bo'lib, bunda bank tovar hujjatlarini o'zining diskont stavkasi bo'yicha regress huquqi bilan yoki regress huquqsiz sotib oladi.

6) Kreditlashning forfeyting shakli. Forfeyting – bu fransuzcha “aforfe” so'zidan olingan bo'lib, “ulgurji” degan ma'noni anglatadi.

Forfeyting mol yetkazib beruvchini kreditlash shakli bo'lib, bunda bank tratta (o'tkazma veksel)ni o'zining diskont stavkasi bo'yicha regress huquqi bilan sotib oladi .

Kreditga bo'lgan talab qaysi usulda va muddatda, kim tomondan qondirilishiga va qarz oluvchilarga taklif qilinishiga qarab, kredit yana boshqa bir necha tur va shakllarga bo'linadi.

Xususan, kredit o'zining bir qancha belgilariga ko'ra turlanadi:

-muddatiga ko'ra, kredit 3 turga bo'linadi:

- qisqa muddatli kreditlar;

- o'rta muddatli kreditlar;

- uzoq muddatli kreditlar.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida qisqa muddatli kreditlar deganda bir yilgacha muddatga berilgan kreditlar tushuniladi. O'rta muddatli kreditlar deganda bir yildan uch yilgacha muddatda, uzoq muddatli kredit uch yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar tushuniladi. Lekin ayrim mamlakatlarda kreditlarning muddatlariga ko'ra, farqlanish mavjud. Masalan, AQShda bir yildan sakkiz yilgacha berilgan kreditlar o'rta muddatli kreditlar hisoblanadi. Xalqaro moliya institutlarida bir yildan besh yilgacha muddatda berilgan kreditlar o'rta muddatli kreditlar hisoblanadi.

O'zbekistonda o'rta muddatli kreditlar 2004-yilda bekor qilingan. Bir yilgacha muddatga berilgan kreditlar qisqa, bir yildan ortiq muddatga berilgan kredit uzoq muddatli kredit hisoblanadi.

-ta'minlanganligiga ko'ra, 3 turga bo'linadi:

a) to'liq ta'minlangan kreditlar, bunda kreditning ta'minoti kreditning asosiy qarz summasi va uning foizini qoplashga yetadi;

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki talabi bo'yicha ta'minot miqdori kredit summasiga nisbatan 125 foiz ni tashkil etishi kerak.

b) qisman ta'minlangan kreditlar, bunda kreditlarning ta'minoti kreditning asosiy summasi va foizini qoplashga yetmaydi;

v) ta'minlanmagan kreditlar, bu kreditlar ishonchli yoki blankli kreditlar deyiladi. Bu kreditlar yuqori darajada to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan ishonchli mijozlarga beriladi.

- kredit bahosiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

a) arzon kreditlar, bu kreditlarning foiz stavkasi ssuda kapitali bozorida shakllanadigan foiz stavkasidan past bo'ladi;

b) qimmat kreditlar, bu kreditlarning foiz stavkasi ssuda kapitali bozorida shakllangan foiz stavkasidan yuqori bo'ladi;

Xatar darajasi qancha yuqori bo'lsa, kreditning foizi ham shuncha yuqori bo'ladi.

v) tekin kreditlar, bu kreditlarning foizi yo'q.

-tarmoq xususiyatiga ko'ra, kreditlarning quyidagi turlari mavjud:

1) sanoat krediti;

2) savdo krediti;

3) qishloq xo'jaligi krediti va boshqalar.

V) takror ishlab chiqarish jarayonlarining bosqichlariga xizmat etishiga ko'ra, kreditning turlari mavjud:

1) kredit ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlash maqsadida xomashyo va materiallar hamda ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun beriladi;

2) kredit mahsulotni sotish jarayonini moliyalashtirish uchun beriladi;

3) kredit iste'mol jarayonida ham ishtirok etadi.

- kreditlash obyektiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

1) xomashyo va materiallar sotib olish uchun beriladigan kreditlar;

2) ishlab chiqarish vositalarini sotib olish maqsadida beriladigan kreditlar;

3) ishlab chiqarish xarajatlari uchun beriladigan kreditlar. Masalan, qishloq xo'jaligida paxta, g'alla, sholi kabi ekinlarni

yetishtirish uzoq davr va katta xarajat talab qiladi. Kreditlar ana shu xarajatlarni moliyalashtirish uchun beriladi.

4) to'lov aylanmasidagi uzluksizlikni qoplash uchun beriladigan kreditlar.

Masalan, korxonalarining joriy hisob raqamlariga mablag'lar kelib tushish vaqti bilan to'lovni amalga oshirish vaqti o'rtasidagi nomuvofiqlik yuzaga kelsa, to'lov aylanmasida uzilish sodir bo'ladi. Yana shuni ham ta'kidlab o'tishimiz joizki, davlat budjeti ijrosi paytida ham uzilishlar yuzaga kelishi mumkin.

-davlat budjeti defitsitini qoplash maqsadida beriladigan kreditlar.

Kredit tarixini o'rganishga bag'ishlangan tarqiqotlarning natijalari ko'rsatdiki, tijorat krediti bank kreditidan oldin paydo bo'lgan.

Tijorat krediti. Iqtisodiyotda kredit munosabatlarining vujudga kelishining birinchi shakllaridan bo'lib, veksel muomalasini vujudga keltirgan va naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat kreditining subyektlari sifatida yuridik shaxslar: mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi korxonalar, kreditning obyekt sifatida sotilayotgan tovar ishtirok qiladi. Tijorat krediti o'zining amaliy ko'rinishini huquqiy shaxslar o'rtasida tovar va xizmatlarning to'lov muddatini cho'zish orqali sotish shaklidagi moliya xo'jalik munosabatlarida topadi. Bu kredit shaklining asosiy maqsadi tovarlarni sotishni tezlashtirish va shu orqali foyda olishdan iborat.

Amaliyotda vekselning ikki turi qo'llaniladi: oddiy va o'tkazma veksel. Oddiy vekselni qarz oluvchi korxonaga qarz beruvchi korxonaga beradi va tovarlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Tijorat krediti bank kreditidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi) rolda maxsus kredit moliya tashkilotlari emas, balki tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda sotish bilan shug'ullanuvchi turli yuridik shaxslar ishtirok qiladi.

2. Tijorat krediti faqatgina tovar shaklida beriladi.

3. Tijorat kreditida ssuda kapitali, sanoat va savdo kapitali bilan integratsiyalashgan holda harakat qiladi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida turli ixtisosdagi va faoliyat yo'nalishdagi korxonalarini o'z

ichiga oluvchi holding, moliyaviy kompaniyalarning vujudga kelishida o‘z aksini topadi.

4. Berilgan vaqt oralig‘ida tijorat kreditining o‘rtacha qiymati doimo bank foizining o‘rtacha stavkasidan kichik bo‘ladi.

5. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasidagi shartnoma huquqiy rasmiylashtirilganda tijorat krediti bo‘yicha to‘lov (foiz stavkasi) alohida aniqlanmaydi. Foiz to‘lovi tovar bahosiga qo‘shilgan holda rasmiylashtiriladi.

Hozirgi sharoitda jahon amaliyotida tijorat kreditining asosan, 3 turi qo‘llaniladi:

- qayd qilingan to‘lov muddati bo‘yicha kredit;
- tovarlarni sotgandan keyingina qarzni to‘lash bo‘yicha kredit;
- ochiq hisobvaraqa bo‘yicha kreditlash.

Bunda tijorat krediti shartlari bo‘yicha, keyingi tovar partiyasini jo‘natish, oldingi jo‘natilgan tovarlar bo‘yicha qarzlarni to‘lash muddatigacha amalga oshirilishi zarur.

Tijorat krediti tovarlar sotish jarayonini tezlashtirishda va korxonalarining aylanma mablag‘larini xo‘jalik faoliyatidan tezroq bo‘shashini ta‘minlashda katta ahamiyatga ega.

Iste‘mol krediti. Iste‘mol krediti o‘zining maqsadi bilan kreditning boshqa shakllaridan farq qiladi. Uning farqli belgisi jismoniy shaxslarni kreditlash hisoblanadi. Kreditning bu shaklida kredit beruvchi sifatida maxsus kredit muassasalari bilan birga tovar va xizmatlarni sotishni amalga oshiradigan jismoniy shaxslar ham bo‘lishi mumkin.

Iste‘mol krediti ikki shaklda: pul shaklida yoki tovar shaklida berilishi mumkin. Jismoniy shaxslarga ko‘chmas mulkka egalik qilish uchun, qimmat bo‘lgan davolanishni to‘lash, har xil tovarlar va uy jihozlari sotib olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun iste‘mol kreditlari berilishi mumkin. Pul shaklida iste‘mol krediti banklar tomonidan, tovar shaklida esa tovarlar chakana savdosi jarayonida to‘lov muddatini cho‘zish orqali amalga oshiriladi.

O‘zbekistonda hozirgi kunlarda uy-joy sotib olish, uy-joy qurish uchun pul shaklidagi uzoq muddatli iste‘mol krediti va tovar shaklida avtomobil kredit berilmoqda.

Davlat krediti. Kreditning bu shaklining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat bir

tomondan qarz beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida ishtirok qilishi mumkin. Qarz beruvchi vazifasini bajara turib, davlat, davlat kredit institutlari, jumladan, Markaziy bank orqali iqtisodiyotning har xil sohalarini kreditlashni o'z zimmasiga oladi. Davlat tomonidan:

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini kreditlash;
- moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezayotgan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan aniq tarmoq yoki mintaqalarga, agar budjetdan moliyalashtirish imkoniyati tugagan bo'lsa, vaqtincha foydalanishga mablag' ajratilishi mumkin.

Undan tashqari, tijorat banklariga banklararo kreditlar bozorida kredit resurslarni kim oshdi savdosi yo'li bilan yoki to'g'ridan-to'g'ri sotish jarayonida davlat tomonidan mablag'lar vaqtincha foydalanishga berilishi mumkin.

Davlatning qarzlari ko'paygan hollarda davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish maqsadida, davlat qarz oluvchi sifatida, davlat qarzlarini joylashtirish jarayonini amalga oshiradi.

Davlat kreditining xarakterli xususiyati shundaki, davlat tomonidan olin

Xalqaro kredit. Kredit munosabatlarning xalqaro miqyosda (davlatlar o'rtasida) amalga oshirilishi xalqaro kreditning yuzaga kelishiga olib keladi. Xalqaro kreditga xalqaro miqyosda harakat qiluvchi kredit munosabatlari to'plashi sifatida qarash zarur. Kreditning bu shaklini bevosita ishtirokchilari millatlararo moliyakredit institutlari, tegishli davlat hokimiyati, kredit tashkilotlari va alohida yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit bir davlat, shu davlat banki, yuridik shaxsi tomonidan ikkinchi bir davlatga, uning banklariga, boshqa yuridik shaxslariga muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan kredit hisoblanadi.

Xalqaro kredit davlat va xalqaro institutlar ishtirok etgan munosabatlarda pul (valuta) shaklida, tashqi savdo faoliyatida esa tovar shaklida bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- mamlakatlar o'rtasida kapitalning qayta taqsimlanishini ta'minlaydi;

- kapitalning konsentratsiyalashuviga va markazlashuviga sharoit yaratadi va bu jarayonni tezlashtiradi;

- har xil valutilarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borishda muomala xarajatlarini qisqartiradi.

Xalqaro kreditlar xarakteri bo'yicha – davlatlararo, xususiy, firma kreditlariga;

- shakli bo'yicha – davlat, bank, tijorat;

- tashqi savdo tizimida tutgan o'rni bo'yicha – eksportni kreditlash, importni kreditlashga;

- muddati bo'yicha – qisqa muddatli bir yilgacha, uzoq muddatli besh yildan ortiq muddatga;

- obykti bo'yicha – tovar va valuta;

- ta'minlanganligi bo'yicha – tovar moddiy boyliklar bilan yoki hujjatlar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Kreditning qaysi maqsad uchun berilayotganligi kredit shartnomasida ko'rsatiladi va bank tomonidan berilgan resurslar qarz oluvchi tomonidan faqatgina shartnomada ko'rsatilgan masalani hal etish uchun ishlatiladi. (masalan, olinayotgan tovarlar bo'yicha hisoblashish, ish haqi to'lash va h.k. uchun) Qarz oluvchi tomonidan ko'rsatilgan majburiyatlarning buzilishida bitimda ko'rsatilgan jarimalar qo'llaniladi.

10.5. Kreditning asosiy funksiyalari va tashkil qilish asoslari

Har qanday iqtisodiy kategoriya uzining funksiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir kator funksiyalariga ega. Ijtimoiy iqtisodiy tizimida kreditning o'rni va roli u bajarayotgan funksiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funksiyasi - bu kreditning iqtisodiyotda faoliyatning muayan ravishda namoyon bo'lishidir.

Kreditni tahlil qilishda, uning funksiyasi mohiyati va roli o'rtasidagi oraliq bug'in sifatida ko'rib chiqiladi.

Kredit tomonidan bajariladigan funksiyalar turli adabiyotlarda turlicha beriladi. Ko'pgina adabiyotlarda kreditning 4 ta funksiyasi ko'rsatilgan va asoslangan bo'lib, ular quyidagilar:

- kapitallarni qayta taqsimlash va foyda me'yorini tekislash (tenglashtirish);

- muomala xarajatlarini tejash;

- kapitalni markazlashuvi;
- kapitalni yig'ilishi va jamg'arish funksiyasi.

Biroq boshqa ko'pgina kitoblarda kreditning boshqa 4 ta funksiyasi ko'rsatilgandir.

Bu funksiyalar;

- qayta taqsimlash funksiyasi;
- qayta takror ishlab chiqarish funksiyasi;
- muomaladagi haqiqiy naqd pul mablag'larini kredit muomala vositalari bilan almashtiradi;
- rag'batlantirish funksiyalaridir.

Bu yuqorida ko'rib o'tilgan funksiyalar yordamida kredit mamlakatdagi taqsimlangan va bo'sh turgan moddiy va pul mablag'lari o'z egalaridan vaqtinchalik boshqa mulk egalariga harakat qilishlari uchun imkon yaratadi. Kreditning qayta taqsimlash funksiyasi 2 ko'rinishda pul va tovar shakllarida amalga oshirilishi mumkin.

Kreditning takror ishlab chiqarish funksiyasida esa kredit 2 xil ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar ularga kerakli kapital hajmini ta'minlaydi, tadbirkorlik faoliyatini olib borishiga imkon yaratiladi.

- turli korxonalariga kredit berilishi natijasida jamiyat miqyosida ishlab chiqarish uchun yaxshi va yomon holatlar (sharoitlar) vujudga kelishi mumkin. (sifat, tannarx, baho).

Muomaladagi haqiqiy va naqd pul mablag'larini kredit to'lov vositalari bilan almashtirish funksiyasida haqiqiy (oltin) pullar pul belgilari (banknotalar) bilan almashtiriladi. Bu o'z navbatida davlatni qarz majburiyatini bildiradi hamda oltin qiymat belgalarini belgilaydi. Shu bilan birga naqd pul belgilari aylanishi jarayonida pul belgilari o'z navbatida kredit muomala vositalari - veksel, chek, plastik kartochkalari bilan almashtirilishi mumkin.

Kreditning rag'batlantirish funksiyasida - kredit ishlab chiqarish va muomalaga mikro va makro darajada ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida mablag'lardan tejamli foydalanishga asos yaratadi. Kredit qarz oluvchidan olgan kreditlarining samarali, daromad oladigan darajada foydalanishiga, o'z vaqtida ishlatib to'liq qaytarilishiga majbur qiladi.

Davlat miqiyosida esa kredit miqdorini ko‘paytirish yoki kamaytirish orqali iqtisodiyotga salbiy yoki ijobiy ta’sir o‘tkazishi mumkin. Chunki kredit miqdorini kamayishi, ko‘payishi uning ikki tomonlama ta’sirini bildiradi.

Kreditning bu funksiyalari haqida olimlar o‘rtasida yagona fikr yo‘q. Masalan Rossiya iqtisodchisi O.I. Lavrushinning fikricha, kreditning funksiyalarini tahlil qilishda ikkita yechilmagan muammo mavjud:

- funksiyani tushunishning uslubiy asoslari;
- funksiyalarning tarkibi va strukturasi.

Kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyidagi munosabatlar xosdir.

- kreditorning qarz oluvchi va qarzga berayotgan qiymat bilan munosabati orqali;
- qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;
- qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o‘rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatiladi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o‘rtasida aylanadi. Bu yerdan kreditning birinchi funksiyasi kelib chiqadi.

Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funksiyasi.

Kredit va pul mablag‘lari o‘rtasidagi munosabatlardan kelib chiqqan holda, kreditning haqiqiy pullarni kredit pullari bilan almashtirish funksiyasi oldinga surilgan. Lekin bu funksiya hozirgi kunda iqtisodiy munosabatlar “sahnasidan” chiqib ketgan.

Kreditning tashqi muhit bilan aloqasi uning ikkinchi funksiyasini keltirib chiqaradi.

Qayta taqsimlash funksiyasi.

Kredit qayta ishlab chiqarish jarayonining barcha tarmoqlariga - ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste’molga xizmat ko‘rsatadi.

Qayta ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste’mol jarayonida kechadigan funksiyalardan farqli o‘laroq, qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ssuda kapitali bozori vaqtincha bo'sh turgan moliyaviy resurslarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga yo'naltiruvchi va natijada kechadigan funksiyasini bajaradi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga, muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funksiya yordamida ishlab chiqarishdagi proporsiyalar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

Turli tarmoqlardagi darajasiga ko'ra, kredit iqtisodiy stixiyali makroboshqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda bu funksiyaning amalga oshirilishi bozor tizimiga nomutanosiblikni chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MDX davlatlarida bozor iqtisodiga o'tish bosqichida namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun kredit tizimini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri bu iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslarini u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iborat.

Muomala harakatlarini tejash funksiyasi.

Kredit vujudga kelishi davridan boshlab haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari - veksellar, banknotalar, cheklar bilan almashishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar roli yo'qolishi tufayli kredit bu funksiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, ularni tezligini va kam xarajatliligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomalada bo'lish vaqtining tejalishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshiradi va bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, foydaning ortishiga olib keladi.

Bu funksiyaning amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan. Uning manbai sanoat va savdo kapitalining doiraviy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik subyektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning yetishmovchiligini ham aniqlab beradi. Shuning uchun korxonalar va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik yetishmovchiligini to'ldirish uchun ssudalar olish keng tarqalib borgan.

Kapital to'planishining jadallashuvi va konsentratsiyalashuvi funksiyasi.

Kapital to‘lanishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo‘jalik yurituvchi har bir subyektning o‘z maqsadiga erishishining muhim sharti hisoblanadi. Bu ishlab chiqarishni kengaytirishga, shu bilan birga qo‘shimcha foyda olishga qarz mablag‘laridan foydalanish imkonini yaratadi. Shuni ta’kidlab o‘tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurslarning qimmatligi ko‘pchilik xo‘jalik faoliyati jabhalarida kapital to‘planishini jadallashtirish masalasini hal qilishda to‘sqinlik qiladi. Shunga qaramasdan, ko‘rib chiqilayotgan funktsiya hozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag‘lar bilan ta‘minlanmagan faoliyat jabhalarini moliyaviy mablag‘lar bilan ta‘minlash jarayonini sezilarli tezlashtiradi.

Muomala to‘lov vositalarini chiqarish funktsiyasi.

Bu funktsiyaning amalga oshish jarayonida kredit faqatgina tovar emas, balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to‘lovlar aylanishining tezlashuviga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksellar, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqd pulsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlashtiradi va tezlashtiradi. Bu masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashishining kerakli elementi sifatida muhim o‘rin tutadi.

Fan texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samarali amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki alohida xo‘jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga aylangan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdagi rolini u bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarning faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning risoladagidek ishlab turishini ta‘minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Shuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o‘zgartirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

10.6. Kredit nazariyalari tanqidi

Turli davrlardagi yashab ijod qilgan iqtisodchilar kreditni iqtisodiyotda, hamda takror ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga turlicha baho berib kelganlar, ularning ayrimlari kreditga yuksak baho berganlar, ikkinchi guruh iqtisodchilari uni o'rnini keyingi darajaga qo'yib kelganlar.

Kredit to'g'risidagi nazariyalar ikki guruhga bo'linadi. Ularning birinchisi kreditning naturalistik nazariyasi deb nomlanadi. Bu nazariyaning asoschilari bo'lib A.Smit va D.Rikardolar hisoblanadilar.

Bu nazariyaga asosan kreditning ahamiyati pasaytiriladi, ya'ni kredit faqat jamiyatda taqsimlangan kapitalni alohida ishlab chiqaruvchilar o'rtasida qayta taqsimlash shakli bo'ladi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish omili bo'la olmaydi.

Bu nazariyaning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- kredit moddiy qiymatliklarni bir qo'ldan ikkinchisiga o'tkazishda texnik vosita (qurol) bo'lib hisoblanadi;
- kredit obyektini bo'lib natural (ishonchsiz) ashyoviy boyliklar hisoblanadi;
- ssuda kapital haqiqiy kapitalga tenglashtiriladi va uni harakati ishlab chiqarish kapital harakatiga mos keladi;
- banklar moddiy qiymatliklarni bir mulk egasidan ikkinchi mulkdorga o'tkazib beruvchi vositachi sifatida ishtirok etadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan kredit nazariyasi yo'nalish namoyondalari tomonidan kredit to'g'risida va uni takror ishlab chiqarish jarayonida noto'g'ri xulosaga kelganliklarini bildiradi. Chunki, ular kreditni (ssuda kapitalini) harakatini, ishlab chiqarish kapitali, tovar kapitalini harakatini noto'g'ri ko'rsatib beradilar. Hattoki, kreditni qayta taqsimlash funksiyasini ham oxirigacha ochib bera olmaydilar. Bu nazariya tarafdorlarining kamchiligi shunki, ular kreditni ishlab chiqarishga bevosita bog'liq, lekin ishlab chiqarishning hech qanday ijobiy ta'sirini ko'rsatib bera olmaganlar. Haqiqatda esa kredit ssuda kapitalining harakatini natijasi bo'lib, ikki xususiyatga ega, ya'ni kredit kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatishi, yoki unda qarama - qarshiliklarni ham vujudga keltirishi mumkin.

Ammo naturalistik nazariyotchilarning kamchiliklariga qaramay, ularning qarashlarida ham pozitiv fikrlar (mulohazalar) bor. Masalan,

bu nazariya tarafdorlari fikriga ko'ra, kredit haqiqiy kapitalni yaratmasligi, balki faqat ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi, ya'ni kreditni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq ekanligini isbot qilib bera olganlar.

Kreditning rolini (o'rnini) bo'rttirib ko'rsatadigan nazariya bu - kredit kapitalini yaratish nazariyasidir. Bu nazariya asoschilari - ingliz iqtisodchilari Dj. Lo (XVIII) va G. Makleod (XIX) hisoblanadilar. Bu nazariyaning negizi shuki-kredit hech qanday ishlab chiqarish jarayoniga bog'liq emas va u iqtisodiyotda hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Ular kreditni pul va boyliklar bilan bir qatorga qo'yadilar. Kapitalni yaratish nazariyasining asl ma'nosi bo'yicha banklar kreditni berish orqali kapital yaratadilar, kredit hajmi banklarning o'zlari ishlab chiqaradigan kredit siyosatiga bog'liq. Shuning uchun banklar qanchalik chegaralanmagan miqdorda kreditni kengaytirishlari va bu yo'l bilan ishlab chiqarishni kengaytirishga asos yaratishlari mumkindir.

Banklar "kredit fabrikasi" degan tushuncha shu nazariya tarafdorlari tomonidan vujudga keltirilgandir.

Kreditning kapitalini yaratish nazariyasi tarafdorlari banklar tomonidan berilayotgan kredit hajmi bank hohishiga emas, balki takror ishlab chiqarish jarayonining obyektiv zaruriyatidan (xohishidan) kelib chiqishi, hamda kreditni haqiqiy kapital bilan almashtirib yuboradilar.

Kreditning bu nazariyasining davomchilari bo'lib, Avstraliya professori I. Shumeter, nemis bankiri A. Tan va ingliz iqtisodchilari Dj. M.Keyns va R. Xoutri hisoblanadilar.

Shumeter va Tanlar banklarning kuch - kudratini oshirib yuboradilar va hech qanday chegarasiz beriladigan kreditlar takror ishlab chiqarish jarayonini hamda iqtisodiy o'sishning asosiy kapitali bo'lib hisoblanadilar deb qaraydilar. Shunga ko'ra, bu qarashlar kreditning "ekspansion kredit nazariyasi" nomi bilan olamga mashhurdir. Ushbu nazariya orqali iqtisodchilar mamlakatdagi inflatsiyani oqlamoqchi bo'ladilar.

Biroq kreditning bu nazariya bo'yicha davomchisi bo'lgan Dj. Keyns o'zida kerakli bo'lgan qarashlardan yaxshi (ijobiy) tomonlarini olgan holda kreditni iqtisodiyotni tartibga solish vositasi deb qaraydi va isbotlab beradi. Chunki banklar tomonidan kreditlash iqtisodiyot talabiga asosan berilishi, talab oshsa taklif ham oshishi mumkinligini

e'tirof etadi. Bunga tarixiy misollar yetarli. Masalan, mamlakatda iqtisodiy rivojlanish o'zgarishi natijasida kreditga bo'lgan talab ham oshadi yoki aksinchadir. Kreditning ortiqcha berib yuborilishi bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'shimcha kreditlarning inflatsiyaning vujudga kelishiga sababchi bo'lib kelishi mumkindir.

Nazorat uchun savollar:

1. Kredit iqtisodiy kategoriyasini, kreditning zarurligini belgilovchi omillarni yoritib bering.
2. Kreditning funksiyalarini ochib bering.
3. "Kredit" tushunchasining mazmunini yoritib bering.
4. Kreditning tamoyillarini tushuntirib bering.
5. Kapitalning doiraviy aylanishini izohlab bering.
6. Kredit qonunlarining zarurligi va obyektivligini nimada ekanligini tushuntirib bering.
7. Kreditning qayta taqsimlash va muomala vositalarini yaratish funksiyasini yoritib bering.
8. Kreditning turlari va shakllarini yoritib bering.
9. Kreditning ta'minlanganligi, muddati va to'lovligiga ko'ra, turlarini tavsiflab bering.

XI BOB. KREDIT BO‘YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA‘SIR QILUVCHI OMILLAR

Reja:

11.1. Kreditning bahosi tushunchasi va foizlarni hisoblash tartibi.

11.2. Ssuda kapitallari va pul bozorida kreditlar bahosining shakllanishi.

11.3. Kreditning bahosiga ta‘sir qiluvchi omillar.

Tayanch iboralar: foiz, baho, norma, qayta moliyalashtirish, nominal foiz, haqiqiy foiz, bozor bahosi, kredit bahosi.

11.1. Kreditning bahosi tushunchasi va foizlarni hisoblash tartibi

Korxonalar foydalanilgan qarz mablag‘lari uchun kreditorga foiz shaklida to‘lovni o‘tkazadilar. Kreditning to‘lash uni to‘liq summada o‘z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to‘lov bilan qaytarilishini ifodalaydi. Demak, kreditor o‘z mablag‘larini hech vaqt o‘z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag‘ni qarzga berganligi uchun muayyan to‘lov talab qiladi (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to‘lovi nafaqat banklar xo‘jalik hisobi maqomiga, shu bilan birga, korxonalarni bevosita foydasi bilan bog‘liq xo‘jalik hisobiga rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatadi.

Kredit uchun haq to‘lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasidagi qo‘shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo‘ladi. Ko‘rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotda uchta asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi me‘yorini o‘rnatish jarayonida namoyon bo‘ladi.

Ssuda kapitali o‘ziga xos tovar sifatida gavdalanar ekan, u holda undan foydalanishda to‘lanadigan foiz kapital “baho”si bo‘lib ishtirok etadi. Ammo bu o‘ziga xos baho, tovarning pul shaklidagi qiymatini aks ettirmaydi, balki kapitalni tovar shaklidagi iste‘mol qiymatini - foyda keltirish qobiliyatini aks ettiradi.

Foiz normasi - ssuda kapitaliga olinadigan yillik daromadni, qarzga (ssudaga) berilgan kapital summasiga nisbatidir. Masalan, 100 ming so‘mlik kapital ssudaga berilgan bo‘lsa, yillik foiz daromadi 4 ming so‘mga teng bo‘lsa, u holda foiz normasi 4% foizga teng bo‘ladi.

Tijorat banklarining foiz siyosati depozitlar va kreditlarning oqilona foiz stavkalarini shakllantirish va foiz xatarini boshqarish bilan bog‘liq tadbirlar majmuasidir.

Tijorat banklarining foiz siyosatini asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Foiz siyosatining asosiy maqsad va vazifalari: foiz siyosatining asosiy maqsadi foiz siyosatida aniq belgilab qo‘yilgan bo‘lishi lozim. Ayrim banklarda foiz siyosatining asosiy maqsadi sifatida foiz xatarlarini boshqarish tizimini takomillashtirish belgilab qo‘yiladi, boshqalarida esa sof foizli daromad darajasini oshirish ko‘rsatiladi.

2. Foiz xatarini yuzaga keltirishi mumkin bo‘lgan holatlar: bunday holatlar odatda kredit quyilmalarining hajmini keskin oshirilishi natijasida yoki kreditlarning bozor stavkalarini sezilarli darajada oshishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

3. Foiz xatarini boshqarish usullari: odatda bank amaliyotida foiz xatarini asosiy boshqarish usullari sifatida foizli svoplardan keng foydalanadilar, kichik banklarda esa ko‘proq kredit xatariga limitlar o‘rnatish uslubidan foydalanadilar.

4. Foiz stavkalarini o‘stirmaslik maqomini belgilash tartibini joriy qilish.

Tijorat banklarining daromad olish sohasi faoliyati uning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi. Bank kredit bera turib mijozning foyda olishi uchun shart-sharoit yaratar ekan, demak, o‘zining manfaatini ham amalga oshirgan bo‘ladi. Banklar foiz siyosatini amalga oshirishda omonatlar bo‘yicha to‘lanadigan foizni ularning o‘zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Olingan va to‘langan foizlarning summalari o‘rtasidagi farq banklarning foydasini tashkil etadi.

Tijorat banklari har bir aniq kelishuvlarida foiz me‘yorini hisoblaganda quyidagilar e‘tiborga olinadi:

- ta‘minlangan ssudalar bo‘yicha eng kreditga layoqatli mijozlar uchun aniq muddatga beriladigan bazaviy foiz stavkasining darajasini;

- har bir alohida kelishuvning shartlarini inobatga olgan holda tavakkalchilik uchun qo‘shimcha to‘lov.

Foiz stavkasi – jalb qilgan mablag‘lar bo‘yicha kelishilgan daromadlilik stavkasidir. Amalda mablag‘larni jalb qilish turlari qancha ko‘p bo‘lsa ularni foiz stavkasi turlari ham shuncha ko‘p bo‘ladi. Misol, qarz oluvchi uy sotib olish maqsadida berib turilgan qarz pul uchun mazkur zayom bo‘yicha foiz stavkasi to‘laydi, bu o‘z navbatida qo‘yilgan mablag‘(naqd, mulk va boshqalar) bo‘yicha foiz stavkasi deb yuritiladi; a bankni firmadan ushlayotgan stavkasi esa tijorat krediti bo‘yicha foiz stvkasi deyiladi.

Foizlarni hisoblashda tartib bo‘yicha diskret (diskret foizlari) usulida; bunda ham hisoblash davrlari oy, chorak va yil sifatida qabul qilinadi. Ayrim hollarda har kunlik hisoblash qo‘llanilib, (misol, uzoq muddatli investitsiyalarni analiz qilish uchun)mijozlarga ma‘qul kelishi uchun ayrim hollarda foizni uzluksiz hisoblash usuli qo‘llaniladi.

Foiz stavkani son jihatdan moliyaviy tahlil etishda nafaqat qarz summasini ko‘payish quroli ko‘rinishda, balki kengroq ma‘noda bevosita mablag‘larni bir egasidan boshqasiga oqib o‘tish va ko‘payish orqali tijorat va moliyaviy faoliyatdan keladigan daromadlilik darajasini o‘lchash uchun joriy etiladi.

Foiz stavkalar avvalgi u yoki bu boshlang‘ich summasiga yoki avvalgi davrlar uchun hisoblangan foiz summasiga ssudani mazkur muddatni barcha davlari(oddiy foiz stavka)ga qo‘llaniladi. Shunga o‘xshash hisob stavkalari ham qo‘llaniladi. Mos holda, asosiy foiz stavka 4 turi bir-biridan tubdan farq qiladi: oddiy va murakkab foiz stavkalari, oddiy va murakkab hisob stavkalari.

Amaliyotda fiksirlangan stavkadan tashqari *suzib yuruvchi* yoki *o‘zgaruvchan* stavkalari mavjud. Ayrim holatlarda shartnomalarda ba‘zi bazaviy stavkalari(pul bozoridagi stavkani vaqtlar bo‘yicha o‘zgarishidan, misol uchun London banki tomonidan o‘rnatilgan «LIBOR»stavkasi)ga fiksirlangan qo‘shimcha daromad-marja qo‘shiladi. Shunday qilib, umuman stavka qaysiki, foiz hisoblanayotgan stavka bazani o‘zgarishi hisobiga o‘zgarib turadi.

Shartnomalardagi marjani hajmi vaqtlar bo'yicha o'zgarishi orqali ko'rsatilishi mumkin.¹⁹

Mavzuda keltirilgan formulani quyidagi belgilari qabul qilingan.

i - ssudani barcha muddati uchun foizlar.

K - yilni kunlardan iborat davomiyligi(vaqtinchalik baza)

R - ssudani avvalgi summasi.

S - ssudani qaytarishni oxirgi muddatidagi summa.

i - foiz stavka.

d - oddi hisob stavka.

p - ssudani yillardan iborat davomiligi.

d - ssudani foydalangan kunlar soni.

Moliyaviy aktivlarni asosiy formalariga qarzli majburiyatnoma, aksiya va xosilaviy qimmatli qog'ozlar kiradi. Qarzli majburiyatnomalarni muomalaga pul bilan shug'ullanuvchi davlat, korxonalar va boshqa xo'jaliklar (uy-xo'jaliklar) chiqaradi. Shunday qarzli majburiyatnomalar bozorida shunday davlat va korporativ obligatsiyalari va uy-joy va tijoratli avanslar; shuningdek, iste'mol zayomlarga o'xshash aktivlar sotiladi. Qarzli majburiyatnomalar fiksirlangan daromadli instrumentlar deyilib, kelgusida fiksirlangan summani to'lashga va'da beradi yoki qat'iy belgilangan foizli qimmatli qog'ozlar deyiladi.

Qarzli majburiyatnomalar uni qaytarish muddatiga qarab quyidagi shakllarga bo'linadi:

-qisqa muddatli qarzli majburiyatnomalar bozori-(qaytarish muddati 1 yilgacha) pul bozori deyiladi

-uzoq muddatli qarzli majburiyatnomalar va aksiya bozori-(qaytarish muddati 1 yildan yuqori) kapital bozori deyiladi

Pul bozorida davlat yoki ishonchi bo'lgan xususiy sektor egasi tomonidan chiqarilgan foizli qimmatli qog'ozga o'xshash afzallikka ega instrumentlar (kaznachey vekselar, katta korxonalarni tijorat vekseliga o'xshash vekselar)muomalada yuradi. Zamonaviy pul bozori integratsiyani globallasuvi va likvidlilik bilan xarakterlanadi. Aktivlarni likvidlilik darajasi uning pulini konvertatsiya qilish

¹⁹ Игошин Н.В. Инвестиции. Организация управления и финансирование: Учебник для вузов. - М. : Финансы, ЮНИТИ, 2007. - 413 с

jarayonini tezligi va kam xarajatliligi hamda oddiyligiga bog‘liq holda aniqlanadi.

Qo‘shimcha bo‘lib esa taraflar kelishuvining predmeti hisoblanmish qat‘iy belgilangan miqdor hisoblanadi va ushbu miqdor kredit shartnomasi muddati davrida odatda o‘zgarmaydi. Ushbu qat‘iy belgilangan qo‘shimchaning miqdori shartnoma shartlari va tavakkalchilik darajasiga bog‘liq bo‘ladi.

Nominal foiz stavkasi deganda e‘lon qilingan foiz stavkasi tushuniladi. Haqiqiy foiz stavkasi deganda nominal foiz stavkasini pulning qadrsizlanish darajasiga muvofiqlashtirilgan darajasi tushuniladi. Foizning nominal stavkasi (i) va haqiqiy stavkasi (r) deb belgilansa:

$$r = i + x,$$

bu yerda, x – inflatsiyaning kutilayotgan darajasi.

Rivojlangan davlatlar pul-kredit tizimida foiz stavkalarining turli-tumanligi mavjud. Foiz stavkalarining birinchi darajasi – markaziy bank tomonidan tijorat bankiga taqdim etiladigan kreditlar bo‘yicha belgilanadigan rasmiy foiz stavkasidir. Mazkur foiz stavkasi hisob yuritish yoki qayta moliyalashtirish foiz stavkasi deb ataladi.

Foiz stavkalarining navbatdagi darajasi kredit resurslarining banklararo bozoridagi taklif stavkalaridan iboratdir. Yetakchi banklar birinchi darajali banklar yevrovalutalarida ushbu banklarda depozit hisobvaraqlarini ochish orqali kreditlashni taklif stavkalari bo‘yicha amalga oshiradi. Misol sifatida LIBOR (LIBOR – London Inter Bank Offered Rate) London banklararo taklif stavkasini keltirish mumkin. Ushbu stavka rasmiy asosda belgilanmaydi, balki har bir tijorat banki mazkur stavkani har bir ish kunining birinchi yarmi, ya‘ni soat 11.00 holatiga pul-kredit bozorining konyunkturasiidan kelib chiqqan holda aniqlaydi. LIBOR stavkasi deganda ushbu banklar bo‘yicha o‘rtacha arifmetik miqdor sifatida hisoblangan o‘rtacha stavka tushuniladi.

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,10 = 1100 \text{ dollar}.$$

Agarda Siz 1100 dollarni hisob raqamida yana bir yilga qoldirsangiz, unda ikkinchi yil yakunida pulingiz qancha bo‘ladi? Ikkinchi yil davomida Siz 1100 dollarli summaga yillik 10% hajmida daromad olasiz va hisoblangan foizlarning summasi $0,10 \times 1100 = 110$ dolarga teng bo‘ladi. Demak ikkinchi yilning oxiriga kelib Siz 1210 dollarning egasi bo‘lasiz.

Murakkab foizlarning tabiati to‘g‘risida aniq bir tasavvurga ega bo‘lish uchun biz istiqboldagi qiymatni (1210 dollar) uch tarkibiy qismga bo‘lamiz. Birinchi qism – bu dastlabki 1000 dollar. Ikkinchi qism bo‘lib esa mazkur 1000 dollarga birinchi yil uchun 100 dollar va ikkinchi yil uchun 100 dollar hajmida hisoblangan foizlar hisoblanadi. Omonatning asosiy summasiga hisoblangan foizlar **oddiy foizlar** (simple interest) deb ataladi

Endi, yana 10 dollar hajmidagi foizlar mavjud, ular ikkinchi yili olingan bo‘lib, birinchi yil uchun foizlar sifatida olingan 100 dollarlik summaga hisoblangan. To‘langan foizlarga hisoblangan foizlar **murakkab foizlar** (compound interest) deb ataladi. Foizlarning umumiy hisoblangan summasi (210 dollar) oddiy foizlar (200 dollar) va murakkab foizlar (10 dollar)dan iborat.

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ dollar} \times 1,1^2 = 1210 \text{ dollar.}$$

Uch yildan so‘ng ushbu summa

$$FV = 1000 \text{ dollar} \times 1,1 \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ dollar} \times 1,1^3 = 1331 \text{ dollar.}$$

11.2. Ssuda kapitallari va pul bozorida kreditlar bahosining shakllanishi

Kredit resursovleri bozori bu – turli to‘lov vositalariga talab va taklif mavjud bo‘lgan bozorlarning umumiy belgilanishidir. Kredit bitimlari qoidaga ko‘ra, pul qarz oladigan va qarz beradigan kredit institutlari (banklar va b.) yoki qimmatli qog‘ozlar bozorida sotiladigan va sotib olinadigan turli qarz majburiyatlari harakati vositasida ifodalanadi.

Demak, kredit resurslari bozori korxonalar tasarrufiga investitsiyalar uchun mablag‘lar taqdim etadi va aynan shu yerda iqtisodiyotning pul mablag‘lari ortiqcha bo‘lgan sektorlaridan ularning yetishmovchiligi his etilayotgan sektorlarga pul mablag‘lari ko‘chib o‘tishi ro‘y beradi. Kredit bozorida korxonalar o‘z investitsiyalarini moliyalashtirish uchun pul qarz oladi; ba’zida korxonalar pulni qarz beradi, lekin qoidaga ko‘ra, ishlab chiqarish sektori berishdan ko‘ra ko‘proq oladi.

Shu sababli aytish mumkinki, kredit resurslari bozorining asosiy vazifalaridan biri – aholining jamg'armalari va bo'sh mablag'larini vositachi shaxslarga investitsiyaga yo'naltirish hisoblanadi.

Kredit bozorining rivojlanish qonuniyatlari, foydalanish xarakteri va mazmuni ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari bilan belgilanadi. O'z navbatida, ushbu bozorning mohiyati u davlat-monopolistik kapitalizmi zamonaviy mexanizmida bajaradigan muayyan rol ni belgilab beradi.

Kredit bozori ishlab chiqarish va tovar aylanmasining o'sishiga, mamlakat ichkarisida kapital harakatiga, pul jamg'armalarining kapital qo'yimalarga aylanishiga, ilmiy-texnika inqilobini amalga oshirishga, asosiy kapitalni yangilashga xizmat qiladi. Bu ma'noda bozor turli ishlab chiqarish bosqichlarini bilvosita ifodalaydi, u yerdan qo'shimcha pul resurslarini oladigan moddiy ishlab chiqarish sohasining o'ziga xos tayanchini bilvosita ifodalaydi.

Pul kapitali jamg'arilishi va harakatini aks ettirar ekan, kredit bozori uning pul shaklidagi qiymati harakati, kredit resurslari va qimmatli qog'ozlar ko'rinishida turli pul fondlari hosil bo'lishi va foydalanilishi bilan uyg'unlikda bog'langan bo'ladi.

Bozor vositasida kapitalistik ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga, uning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga ta'siriga sarflanadigan pul fondlari harakati, hajmi va yo'nalishini aniqlash va o'lchash mumkin.

Kimoshdi savdolari turli usullar bilan: amerikacha va gollandcha tizim, shuningdek, qat'iy belgilangan foiz stavkasi bilan o'tkazilishi mumkin.

Kimoshdi savdosi o'tkazishning amerikacha usulida talabnoma banklar tomonidan taklif etiladigan foiz stavkalari bo'yicha qondiriladi. Ayrim davlatlarda bank talabnomalarida taklif etilayotgan foiz stavkasi Markaziy bank tomonidan taklif etilgan minimal stavkadan past bo'lishi mumkin emas. Bunda foiz stavkasi minimal stavkaga teng bo'lgan talabnoma sotilmagan kreditlar qoldig'iga proporsional ravishda qondiriladi.

Gollandcha usulda barcha talabnomalar qondirilgan talabnomalar ro'yxatiga kiritiladigan oxirgi foiz stavkasi bo'yicha qondiriladi. Qat'iy belgilangan foiz stavkali kimoshdi savdosida barcha talabnomalar qondiriladi. Biroq, bunday stavkada talabnomalar

umumiy miqdori kimoshdi savdosiga taklif etilgan kredit hajmidan oshib ketganida talabnomalar qisman qondiriladi. Qondirilgan talabnomalar darajasi kimoshdi savdosi krediti umumiy hajmining talabnomalar miqdoriga nisbatiga mos keladi.

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita bo'lib turlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo'yilgan mablag'larga daromad olish mijozlarning qo'yilma qo'yishga undovchi muhim omil hisoblanadi.

Depozit foiz stavkalari darajasini har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisob stavkasi, pul bozori holati va o'zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilaydi.

Depozit hisob varaqlarining alohida ko'rinishlari bo'yicha daromad hajmi qo'yilma muddati, summasi, hisobvarag'ini amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi va xarakteri va nihoyat, mijozning qo'yilma shartnomasi shartlariga amal qilishiga bog'liq.

Talab qilinguncha bo'lgan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlari egalari tomonidan joriy operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatiladi va ular qoldiqning nomuntazamligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun bunday hisobvaraqlar guruhi daromadlik darajasi bilan ajralib turadi. Yuridik shaxslarga ochilgan talab qilinguncha hisobvaraqlaridagi mablag'lar qoldig'i bo'yicha foizlar umuman to'lanmasligi mumkin.

Bunday foyda, odatda, mijozlarni hisob kassa xizmatlari uchun to'lov mablag'larini talab qilinguncha hisobvaraqlarda mablag'larni minimallashtirish va ortiqcha summalarni qo'yilmalarning daromadliroq shakllariga joylashtirishga undaydi.

Jismoniy shaxslar uchun ochilgan talab qilinguncha varaqlar bo'yicha foizlar deyarli majburiy tartibda o'rnatiladi, ammo u bo'yicha daromad hamisha muddatli qo'yilmalarga qaraganda pastroq bo'ladi. Muddatli qo'yilmalar bo'yicha foiz stavkasi hajmini o'rnatishdagi muhim omil bo'lib, mablag'lar joylashtirilgan muddat hisoblanadi.

Markaziy bank emissiya markazi sifatida makroiqtisodiy darajadagi pul aylanishi hamda bank tizimining likvidliligi nuqtai nazaridan tijorat banklarining ular tomonidan jalb qilingan mablag'lardan foydalanish imkoniyatlarini doimiy ravishda tartibga solib turadi.

Nazariy jihatdan zamonaviy bank tizimida naqd pulsiz aylanishlarning rivojlanishi natijasida dastlabki shakllantirilgan depozitlarni (dastlabki yoki haqiqiy depozitlar Markaziy bank tomonidan chiqarilgan naqd pullar asosida shakllanganlikni taqozo qiladi) cheklanmagan tarzda bir bankdan ikkinchi bankka o'tkazish, shu bilan birga, tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarni cheksiz oshirish imkoniyati mavjud.

Xorijiy nazariyada bu jarayon depozit multiplikatsiyasi (ya'ni mablag'larning bir bankdan boshqasiga zanjirsimon shaklda o'tkazilishi) va kredit ekspansiyasi deb nom olgan.

Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 1996-yil 20-apreldagi 41-sonli Kredit resurslari kimoshdi savdosini o'tkazish Tartibiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi valuta birjasida (O'zRVB) moliyaviy vositalarni so'mda va xorijiy valutada joylashtirish bo'yicha kimoshdi savdolari o'tkazish tartibi belgilangan.

Kimoshdi savdolarida quyidagi turda operatsiyalar amalga oshiriladi:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining (bundan keyin - Markaziy bank) kreditlarini kimoshdi savdosida joylashtirish;
- depozit omonatlarini kimoshdi savdosida joylashtirish;
- banklararo kreditlarni kimoshdi savdosida joylashtirish.

Kredit resurslari kimoshdi savdosini amalga oshirishdan asosiy maqsad ichki moliya bozorini sog'lomlashtirish va mustahkamlash hisoblanadi.

11.3. Kreditning bahosiga ta'sir qiluvchi omillar

Bankning foiz siyosati kredit siyosatining asosiy bo'limi hisoblanadi. Bu siyosat turli kreditlar va qarzdorlar bo'yicha belgilanuvchi foiz stavkalarini aniqlashda foydalaniladigan quyidagi 3 omillarni o'z ichiga oladi:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi;
- kredit resurslari (o'z va jalb qilingan mablag'lari) manbalari;

- kreditlash, qarzdorlar turlari va yo‘nalishlari
Kreditlarni bahosiga quyidagi omillar ta’sir etadi.

I. Bank tomonidan berilgan kreditlarning iqtisodiyotning tarmoqlari o‘rtasida joylashtirilganlik holati.

Ushbu yo‘nalishning ahamiyati shundaki, tijorat banklari kredit portfelini diversifikatsiya qilishning asosiy mezonlaridan biri kreditlarni mijozlarning tarmoq xususiyatiga ko‘ra joylashtirilganligi hisoblanadi. Shu jihatdan olganda, ushbu yo‘nalish kredit siyosatining samaradorligini belgilashda hisobga olinadigan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

II. Tijorat banki tomonidan berilayotgan qisqa va uzoq muddatli kreditlarning o‘zaro nisbati.

Tijorat banklari faoliyatining mazmuniga ko‘ra, avvalo, qisqa muddatli kreditlash institutlari hisoblanadi. Ular xo‘jalik subyektlarining aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ko‘pchilik rivojlanayotgan davlatlarda inflatsiya darajasining nisbatan yuqori va nobarqaror ekanligi tijorat banklarining kredit portfelida qisqa muddatli kreditlarning salmog‘ining yanada oshishiga sabab bo‘ladi.

Inflatsiya darajasi nisbatan yuqori bo‘lmagan va barqaror bo‘lgan sharoitda o‘zoq muddatli kreditlar hajmini oshirish tijorat banki daromad bazasini mustahkamlashning sinalgan usullaridan biri hisoblanadi.

III. Tijorat banklari tomonidan berilgan jami kreditlar hajmida muddati o‘tgan kreditlar salmog‘ining o‘zgarishi.

Tijorat banklari tomonidan berilgan jami kreditlar hajmida muddati o‘tgan kreditlar salmog‘ining o‘zgarishi kredit siyosatining samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda bank amaliyotida, xususan, G‘arbiy Yevropa davlatlarining bank amaliyotida muddati o‘tgan kreditlar jami kredit qo‘yilmalari hajmidagi salmog‘ini 3 foizdan oshmasligi normal holat hisoblanadi. Bu ko‘rsatkichning yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan chegaraviy miqdori 5 foizni tashkil qiladi.

IV. Kreditlardan olingan foizli daromadlarning jami foizli daromadlar hajmidagi salmog‘ining barqarorligini ta’minlash.

Tijorat bankining moliyaviy barqarorligini ta'minlashning birlamchi omillaridan biri kreditlardan olingan foizli daromadlarning jami foizli daromadlar hajmidagi yuqori va barqaror darajasini ta'minlash hisoblanadi. Buning boisi shundaki, kreditlash tijorat banklari faoliyatining asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Shuning uchun banklar yalpi daromadining asosiy qismini kreditlash faoliyatidan olishlari lozim.

V. Kreditlash shakllaridan foydalanish darajasi.

Kreditlash shakllaridan to'laonli tarzida foydalanish kredit siyosatining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Kreditlash shakllari bankning kreditlash imkoniyatini oshirishga bevosita ta'sir qiladi.

Hozirgi vaqtda, respublikamiz bank amaliyotida kreditlashning asosan ikki shaklidan foydalanilmoqda. Bular mijozni alohida ssuda hisob raqamidan kredit yo'nalishi ochmasdan turib kreditlash shakli va faktoring shaklidir.

Respublikamiz tijorat banklari tomonidan kreditlashning overdraft, kontokorrent, kredit yo'nalishi ochish yo'li bilan kreditlash, forfeyting shakllaridan foydalanilmayotganligi ularning kredit siyosatining samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi.

VI. Foizlarni o'stirmaslik maqomiga ega bo'lgan kreditlar va ularga hisoblangan foizlar miqdorining o'zgarishi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 2 dekabrda "Tijorat banklarining kreditlari bo'yicha foizlarni o'stirmaslik siyosati to'g'risida"gi Nizomga ko'ra, banklar quyidagi hollarda kreditlarga foiz hisoblashni to'xtatadilar:

a) Bir yilgacha muddatga berilgan kreditlar uchun kreditning asosiy summasini va foizlarni to'lash 90 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda, yaxshi ta'minlangan va tiklash jarayonidagi kreditlar bundan mustasno;

b) Bir yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar uchun kreditning asosiy summasini va unga hisoblangan foizlarni to'lash 90 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda, yaxshi ta'minlangan va tiklash jarayonidagi kreditlar bundan mustasno;

v) Berilgan kreditning asosiy summasi yoki unga hisoblangan fozlarni qaytarilish muddati necha kunga kechiktirilganligidan qat'iy nazar banklarda shubha uyg'otgan holda.

Foiz hisoblash to'xtatilgan kundan boshlab hisoblangan foizlar summasi tegishli foizli daromadlar hisob raqamidan chegirib tashlanishi lozim. Bunda tegishli foizli daromadlar hisob raqami debetlanadi, 16309-“Hisoblangan, lekin undirilmagan foizlar” hisob raqami kreditlanadi.

VII. Banklarning kreditlash faoliyatida garov obyektlaridan foydalanish samaradorligi.

Respublikamiz tijorat banklarining faoliyatida kreditlarni garov asosida berish kredit siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, garov obyektlaridan unumli foydalanish masalasini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda asosiy e'tibor garov obyektlarini sotish evaziga kreditlarning asosiy qarz summasi va ularga hisoblangan foizlarni undirishga qaratiladi.

VIII. Tijorat banklarining yetarli darajada barqaror resurs manbalariga ega ekanligi.

Tijorat banklarining samarali kredit siyosatini amalga oshirish imkoniyati bevosita ularni yetarli darajada kredit resurslari bilan ta'minlanganligiga bog'liq.

Hozirgi kunda kredit siyosatini tuzishda har bir tijorat banki mustaqil bo'lib, ular kredit siyosatining mohiyati, maqsadi va tarkibini takomillashtirib bormoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning faoliyatida xo'jalik subyektlarini kreditlash funksiyasi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lganligi uchun banklar faoliyatining samaradorligi va likvidliligini ta'minlash uchun avvalambor, banklarning kredit siyosatini turli ishlab chiqishga e'tibor berish zarur.

Banklar oladigan daromadlar uning aktiv operatsiyalari natijasida, asosan kredit operatsiyalar tufayli vujudga kelishi banklar tomonidan kredit siyosatini oqilona tanlash va o'tkazishni taqazo qiladi.

Tijorat banklarining qayta moliyalashtirish siyosati -bu to'g'ridan-to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarni o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash,

- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar lombard kreditlar deyiladi.

O‘zbekiston Respublikasida Markaziy bank o‘rnatilgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo‘lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valutasini, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan. boshqa qarz vositalari;

- Markaziy bankda depozitga o‘tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbo‘l bo‘lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va Markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o‘tkazishi mumkin bo‘lgan aktivlar;

- to‘lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari asosida kreditlar berilishi mumkin.

Lombard kreditini berish, qaytarish va ulardan foydalanganlik uchun foizlar to‘lash tartibi umumiy asoslarda amalga oshiriladi va u alohida qarz hisobvarag‘i bo‘yicha kredit tartibiga o‘xshashdir.

Asosiy faoliyat bilan bog‘liq tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar haqini to‘lash maqsadida tuzilgan pul hisob - kitob hujjatlari pulini to‘lash uchun qabul qilinadi. Qarz oluvchi bankka garovga qo‘ygan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olinadigan daromadlarga foizlar qo‘shilmaydi.

Qimmatli qog‘ozlarni garovga olib, kredit shartnomasi tuzilgandan keyin bank qimmatli qog‘ozlar emitentiga uning qimmatli qog‘ozlarini garovga qo‘yish bitimi tuzilganligini hamda qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlar kiritilishi lozim bo‘lgan depozit hisobvarag‘i raqamini ma‘lum qiladi.

Lombard krediti beriladigan hollarda garovga qo‘yilgan qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz depozit hisobvarag‘iga qo‘yiladi (depozit shartnomasini rasmiylashtirmasdan) va birinchi navbatda, ularni saqlash xarajatlarini

qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanish uchun foizlarni to'lashga yo'naltiriladi.

Kredit jarayonida bank garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar kotirovkasi birja kursidagi o'zgarishlar to'g'risida teleks, kompyuter aloqasi va aloqaning boshqa turlari yordamida axborot to'plab boriladi.

Kredit davomida fond birjasida o'tkazilgan savdo natijalariga ko'ra, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar qiymati pasaygan bo'lsa, u holda kredit qo'mitasining qaroriga muvofiq, qarz oluvchiga shu summada qo'shimcha ta'minot berish talabi bildirilishi yoki kredit miqdori qaytariladi.

Tovar (mol) garovi ostidagi lombard krediti. Lombard krediti uchun garov ko'rinishida faqatgina nisbatan baholi tovarlar, qaysiki, ularning savdosi birjada yuritilishi, tovar partiyasini miqdori va sifatini belgilash bilan bir vaqtda bahosini ham aniqlash imkonini berishi shartidir.

Qimmatbaho metall garovi ostidagi kredit. Bu lombard kreditining eski usullaridan bo'lib, hozirda u juda kam ishlatiladi. Garovni baholashdagi qiymati bu asosan oltin tangalar, slitkalar, kumush, platina va boshqalar qariyb 95% foiz qimmatbaho metall narxiga mos keladi.

Lombard krediti - kreditlashning bu usuli asosan likvid mol-mulk hisoblangan tillo taqinchoqlarni garov asosida kredit berishga asoslanadi. Bu kredit muassasi uchun deyarli xatar darajasi past hisoblanadi. Chunki tillo buyumlar azaldan yuqori likvidli tovar sifatida tarixga ega. Biz kreditlashning bu usuli orqali pul mablag'lariga muhtoj bo'lgan ishlab chiqarish va savdo majmualarini moliyaviy qo'llab quvvatlanib boriladi.

Shu tarzda Markaziy banklar bozorlarning o'rtacha foiz stavkalarini belgilaydi. Bu mazkur sharoitda barcha bozorlar xususan kredit va kapital bozorlari uchun bazaviy foiz stavkalari qabul qilinadi.

Bank kredit siyosati bank resurslari, ularni joylashtirilish bilan chambarchas bog'liq. Bank resurslarining asosiy qismini jalb qilingan mablag'lar, jumladan, yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlaridan tashkil topadi. Shuningdek, hozirgi kunda jalb qilingan resurslar ichida banklararo kredit ham alohida o'rin egallaydi.

Depozitlar bo'yicha belgilangan foiz stavkalari hamda boshqa bankdan olingan kredit uchun foiz stavkalari bank tomonidan beriladigan kreditning foiz stavkalari bilan bog'liq bo'ladi.

Kredit siyosatining aniq va mukammal tayyorlanishi va izohlanishi har bir bank uchun kreditlash jarayonini ijobiy tashkil etish uchun asos bo'ladi. Bank tomonidan to'plangan resurslarni to'g'ri va oqilona joylashtirish bankning kredit siyosatining sifatiga bog'liq bo'ladi.

Kredit siyosati sifatiga va holatiga qarab bank jalb qilgan resurslarini to'g'ri joylashtirish va oldindan ko'zlangan daromad olish imkoniyati yaratiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. "Kreditning bahosi" tushunchasini tushuntirib bering.
2. Nominal va haqiqiy foiz stavkasini izohlang.
3. Oddiy va murakkab foizlar, ularni hisoblash tartibini tushuntirib bering.
4. Ssuda kapitallari bozori va uning segmentlarini aytib bering.
5. Qisqa muddatli pul bozorida kreditlar bahosining shakllanishini yoritib bering.
6. Kapital bozorida o'rta va uzoq muddatli kreditlar bahosining shakllanishini ochib bering.
7. Kreditning bahosiga ta'sir qiluvchi omillarning mohiyatini yoritib bering.
8. Markaziy bankning hisob (diskont) stavkasini izohlang.
9. Markaziy bankning lombard stavkasini iqtisodiy mohiyatini ochib bering.

XII BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI

Reja:

12.1. Banklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan tarixiy shart-sharoitlar.

12.2. Banklarning turlari va ular faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari.

12.3. Bank tizimi va uning shakllarini kengayishi.

12.4. Markaziy banklarning yuzaga kelish sabablari va shart-sharoitlari.

Tayanch iboralar: bank, tijorat banklar, markaziy bank, ikki pog‘onali bank, pul muomalasi, naqd pul emissiyasi, nazorat, bank tizimi, tovar-pul munosabatlari.

12.1. Banklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan tarixiy shart-sharoitlar

Banklar paydo bo‘lishining asosi bo‘lib, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovlar-pul munosabatlarining bo‘lishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda banklarning ham bo‘lishini taqozo qiladi.

Banklar o‘rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o‘z bo‘sh turgan mablag‘laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag‘ zarur bo‘lgan korxonalariga ssudalar shaklida berishgan. Bu pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

Bank so‘zi italyancha “banca” so‘zidan olingan bo‘lib, “stol”, banknota “pullik stol” degan ma’noni anglatadi. O‘rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetalarni stol ustida qo‘yib, hisob-kitob qilganlar.

XII asrlarda Genuyada pul almashtiruvchilarni “bancherii” deb atashgan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamasa va ishiga ma’suliyatsizlik qilsa, u o‘tirgan stol sindirib tashlangan va uni “Vapso

rotto”, yani bankrot deb atashgan. Ya’ni, bizga ma’lum bo’lgan “bankrot” so’zi ham “banca” so’zidan olingan.

Banklar paydo bo’lishining boshlang’ich nuqtasi bo’lib, XVI asrda Florensiya va Venetsiyada tashkil qilingan kichik ijrobanklar hisoblanadi.

Bu banklar asosan o’z mijozlari-savdogarlarga xizmat qilgan, ular o’rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borgan. Bu banklar o’z mijozlarini monetalar tarkibi buzulishidan zarar ko’rishdan himoya qilishgan. Ular hisoblarni ma’lum summadagi qimmatbaho metallni ifodalovchi maxsus pul birligida olib borishgan. O’zlarining bo’sh pul mablag’larini ijrobanklar davlatga qarzga, shaharlarga, chet el savdogarlariga ssuda qilib berishgan. Angliya bank tizimi (XVI asr) yuzaga kelgan va rivojlangan birinchi davlat hisoblanadi. Angliya bankirlari oltin (oltinni saqlab berish) bilan shug’ullanuvchilar (masalan, Londonda bank ishini ilk bor rivojlantirgan Chayld nomli puldorni aytish mumkin) va savdogarlardan kelib chiqqan.

Qadimgi Gretsiyada pul almashtiruvchi odamlarni “*trapezida*” (grekcha-stol), Qadimgi rimda “*mensarilar*” (lotincha-stol) deb atashgan.

Dastlabki banklar valuta ayriboshlash operatsiyalaridan tashqari, odamlarning pul, boyliklarini saqlash va omonatchilarga hisob-kitob xizmatlari ko’rsatish bilan ham shug’ullanganlar. Keyinchalik bankirlar shu narsani tushindiki, bankda harakatsiz yotgan pullarni ma’lum foiz evaziga berib, daromad olish mumkin. Shu tariqa banklarning kredit operatsialari paydo bo’lgan.

Banklarning kelib chiqishi va rivojlanishi ishlab chiqarish bilan bog’liq xarajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylanishining tezlashuvi bilan bog’liq bo’lgan. Natural xo’jalik munosabatlarining tugashi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pullik hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo’l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelgan. Yollanma mehnat uchun haqning pul shaklida to’lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylanishini esa bank tomonidan boshqarish zarur edi. Shunday qilib, banklar faoliyat ko’rsata boshladi va ular mablag’larni yig’ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali harakatini boshqara boshladi. Ssuda kapitalistidan farqli o’laroq, bankir tadbirkor sifatida ish olib borgan.

Agar sanoat sohasidagi puldor o‘z kapitalini sanoatga, savdogar o‘z mablag‘ini savdoga qo‘ysa, bankir o‘z kapitalini bank ishiga qo‘yadi. Ssuda kapitalisti asosan o‘zining bo‘sh kapitalini qarzga bersa, bankirlar asosan chetdan jalb qilingan mablag‘larga tayanadi. Ssudaga mablag‘ beruvchi puldorning daromadi ssuda foizi bo‘lsa, bankirning daromadi bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxonalar, tashkilot, davlat muassasalari, aholi bo‘sh pullarini jalb qilish orqali katta hajmdagi kapitalni o‘z qo‘llarida jamlaydilar va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib boradilar. Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi ularning maxsus korxonalar – kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

Shunday qilib, bank faoliyati xalq xo‘jaligi mavjud bo‘lgan bo‘sh mablag‘larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o‘z ichiga oladi. Bank o‘z faoliyati davomida ma‘lum daromadga ega bo‘ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga yo‘naltirilgan foiz va joylashtirgan resurslar bo‘yicha oladigan foiz o‘rtasidagi farqdan iborat bo‘ladi.

Banklar faoliyati rivojlanishiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

- Davlat va aholi tomonidan banklarga bo‘lgan ishonchning ortishi ularning ixtiyoridagi vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larni bankka jalb qilish imkonini beradi. Keyinchalik ishlab chiqaruvchi korxonalar ham o‘z pul mablag‘larini depozit sifatida banklarga joylashtira boshladi

- XVI asrda Amerikadan Yevropaga juda katta miqdorda oltin va kumushning kirib kelishi Italiya va Gollandiya banklarining monopoliyasiga barham berdi. Natijada Yevropada banklararo raqobat shakllandi.

- Banklar faoliyatining rivojlanib borishi bilan ular endigina qimmatli qog‘ozlar bozorida paydo bo‘lgan. Shu tariqa banklarning yangi operatsiyalari paydo bo‘ldi.

- Banklar o‘zining spitsifik ya‘ni “o‘ziga xos” xususiyatiga ko‘ra, milliy to‘lov tizimining tayanchiga aylantirildi. Endi iqtisodiyotdagi barcha to‘lovlar banklar orqali o‘tadigan bo‘ldi. Bu banklarning iqtisodiyotdagi mavqeini keskin oshirdi.

Birinchi Markaziy bank 1650-yilda Shvetsiyaning *Riks banki*;

1694-yilda Angliya Markaziy banki;

1800-yilda Fransiya Markaziy banki;

1893-yilda Italiya Markaziy banki ;
1913-yilda AQSh federal zaxira tizimi tashkil etildi.

12.2. Banklarning turlari va ular faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari

Kredit tizimi deb kredit munosabatlar majmuasi va uni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi institutlar yig‘indisiga aytiladi. Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo‘sh mablag‘lari yig‘iladi va korxonalar, tashkilotlarga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo‘g‘inlardan iborat bo‘lishi mumkin. Mablag‘larni jalb qilishi va taqsimlanishiga qarab kredit tizimi bo‘g‘inlari o‘z xususiyatlariga ega bo‘ladi. Jahon amaliyotida kredit tizimi o‘zining tashkil qilinish turiga qarab quyidagi guruhlariga bo‘linadi.

- Markaziy bank
- Tijorat banklar
- Maxsus-kredit institutlar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog‘onali kredit bank tizimi ko‘p mamlakatlar iqtisodining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklar;
- investitsiya banklari;
- jamg‘armalar jalb qiluvchi banklar (O‘zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo‘yicha banklar;
- tarmoqlar bo‘yicha ixtisoslashgan banklar va boshqalar.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug‘urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank - tijorat muassasasi bo‘lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo‘sh turgan

pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan, to'lovlilik, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Banklar - tovar-pul xo'jaligining ajralmas atributidir. Tarixan bular yonma-yon rivojlanib keldilar. Shuning uchun qiymatning pul shakli muomalasining boshlanishi bank ishining boshlanishi deb hisoblash, hamda bank faoliyatining rivojlanishidagi yetukligi doimo iqtisodiyotdagi tovar-pul aloqalarining rivojlanish darajasiga mos kelgan.

Banklar-moliyaviy bozorining tashkiliy tuzilishining bir qismi bo'lgan kredit tashkiloti bo'lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini jamg'arish, yig'ish, jamlangan (akkumulyatsiya qilingan) mablag'larni o'z nomidan qaytarib berishlilik, muddatlilik asosida berish hamda mijozlarning topshirig'iga ko'ra, to'lovlarni amalga oshirish vazifalarini bajaradilar.

Banklar ma'lum belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- mulk shakliga qarab: aksioner, noaksioner, kooperativ, kommunal, davlat, aralash, xalqaro banklarga bo'linadi;
- kredit beruvchi banklarga;
- milliy mavqei bo'yicha: milliy va xorijiy banklarga;
- faoliyat ko'rsatishi va bajaradigan funksiyalariga qarab: depozit, universal, ixtisoslashgan banklarga bo'linadi.

Aksioner banklar aksioner kompaniyalar sifatida yuzaga kelgan banklar bo'lib, aksiyalar chiqarish hisobidan ular kapitalining asosiy qismi yuzaga keltiriladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining asosiy qismini aksioner banklar tashkil qiladi.

Aksioner bo'lmagan banklar paychilar mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar bo'lib, ular bir yoki bir necha shaxs ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida kooperativ banklar tashkil qilinadi. Bu banklarning mablag'lari ishtirokchilarning mablag'lari hisobidan vujudga keltiriladi va mijozlarga ularning faoliyatini rivojlantirish uchun yengil sharoitda kredit beriladi. Kommunal banklar

ixtisoslashgan kredit tashkilotlar bo‘lib, kommunal xo‘jalik va uy-joy qurilishini kreditlash va moliyalashtirish bilan shug‘ullanadi.

Davlat banklari davlat ixtiyorida bo‘lgan kredit muassasa bo‘lib, o‘zining birinchi kurtaklari qadimiy Rimda, Yegipetda, keyinchilik XVI-XVII asrlarda Yevropada vujudga kelgan.

Ixtisoslashtirilgan banklarning turlari sifatida investitsiya, jamg‘arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin. Kredit tizimining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo‘lib, davlat va korxonalarni moliyalashtirish, uzoq muddatli kreditlash bilan shug‘ullanadi.

12.3. Bank tizimi va uning shakllarini kengayishi

Kredit - bank tizimining shakllanishi va rivojlanishi - iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishining ajralmas belgilaridan (xususiyatlaridan) biridir. Bu shu bilan ta’kidlanadiki, bank tizimi har qanday turdagi iqtisodiyotning markaziy tizimini tashkil qiluvchi unsurlaridan hisoblanadi. Bank tizimi vaqtinchalik bo‘sh turgan pul mablag‘larini akkumulyatsiya qilish funksiyasini amalga oshiradi. Bank tizimining muvaffaqiyatli ishidan iqtisodiyotni samarali faoliyat ko‘rsatishi, umuman olganda mamlakatdagi iqtisodiy o‘sish bog‘liq bo‘ladi. Bank deb pul mablag‘larini yig‘uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi.

Agar mamlakatda yetarli darajada bank faoliyatini ko‘rsatayotgan banklar, kredit tashkilotlar hamda iqtisodiy tashkilotlar mavjud bo‘lsa, u holda bank tizimi mavjudligi to‘g‘risida gap yuritsa bo‘ladi. Ushbu sharoitda banklar va kredit tashkilotlari turli shakllarida hamda doimo o‘z mijozlari iqtisodiyot subyektlari, Markaziy bank, boshqa organlar, davlat hokimiyatlari va davlat boshqaruv organlari, o‘zaro yoki yordamchi tashkilotlar bilan muloqotda (munosabatda) bo‘lib turadilar.

Bank tizimi - tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo‘lib – mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Bu shuni bildiradiki, banklarning faoliyati va rivojlanishini moddiy va nomoddiy ne‘matlarni ishlab chiqarish, muomala va iste‘mol qilish bilan

bog'liq holda ko'rib chiqish zarurdir. O'zining amaliy faoliyatida banklar xo'jalik hayotini tartibga solish mexanizmi bilan uzviy ravishda bog'liq.

Tijorat banklarini belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Mulkchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksiyador banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulkchilikka asoslangan bankka bo'linadi. Aksiyador banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksiyadorlar bo'lishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar - jismoniy shaxsning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar - universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklari kirishi mumkin.

Segmentlangan bank tuzilmasi tijorat va nobank kredit tashkilotlariga faoliyat muhitini (operatsiyalarini) qat'iy qonuniy tomonidan chegaralab qo'yilishini bildiradi. Bunday holat hozirda AQSh, Yaponiya, Kanada kabi davlatlarda mavjud bo'lib, ularda korporativ mijozlarning qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirish operatsiyalari bilan shug'ullanishlari taqiqlanadi. Biroq bugungi kunda AQSHda 1933-yilda qabul qilingan Glass-Steagal qonuni bekor qilinishi kutilmoqda.

Ammo rivojlangan mamlakatlarga bir yoki ikki pog'onali bank tizimi xosdir.

Bir pog'onali bank tizimi varianti mamlakatda yagona markaziy bank hali mavjud bo'lmasa, yoki bitta markaziy bankdan iborat bo'lsagina haqiqiy (haqiqatda) mavjud bo'lishi mumkin.

Ammo sivilizatsiya darajasidagi bozor iqtisodiyoti sharoitiga ikki pog'onali bank tizimi xos. Bunda birinchi pog'ona banklari - bu Markaziy bank, ikkinchi quyi pog'ona esa-tijorat banklari va kredit tashkilotlaridir.

Markaziy bank-bank tizimi mavjud bo'lgan barcha davlatlar pul-kredit tizimining asosini tashkil qiladi. Markaziy bankning moliya bozoridagi o'rni mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanish darajasiga va xususiyatiga bog'liq.

Bu esa o'z navbatida ikki pog'onali bank tizimini shakllanishiga asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Chunki buning tepasida Markaziy bank bo'ladi.

Ikki pog'onali bank tizimining zarurligi bozor munosabatlarining qarama-qarshiliklaridan kelib chiqadi. Bir tomondan, bu xususiy moliya mablag'laridan erkin foydalanish huquqini talab qiladi. Bu quyi pog'ona banklar-tijorat banklari orqali amalga oshiriladi. Ikkinchi tomondan, bu munosabatlarni ma'lum miqdorda tartibga solish nazorat qilish maqsadli yo'naltirish zarur. Bunday maxsus institut sifatida Markaziy bank yuzaga chiqadi.

Bank faoliyatini maxsus litsenziya asosida amalga oshiradigan faoliyatdir. Biz aytganimizdagi O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklari Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida faoliyat olib boradilar. 2017 yildan boshlab esa ularga qo'shimcha litsenziyalar zarur emas.

Bozor iqtisodiyoti va jahon xo'jaligi rivojlanishi bilan bank tizimi ham rivojlana bordi. Hozirgi sharoitda banklar tobora ko'proq operatsiyalarni bajaradi.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalari;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;

- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Shu bilan birga banklar moliyaviy xizmatlar ko'rsatadigan moliyaviy muassasalarga aylanmoqda, bu bank balansida aks ettirilmaydi, lekin juda katta daromad keltiradi. Masalan: banklar valuta operatsiyalarini bajarganda sarroflar-brokerlar sifatida maydonga chiqadilar va katta miqdorda vositachilik haqi oladilar. Lekin bu operatsiyalar bank balansida aks ettirilmaydi. Hozirgi paytda yirik tijorat banklari qariyb 350 turdagi moliyaviy xizmat ko'rsatmoqda.

Ular orasida eng ko'p tarqalgani veksellarni hisobga olish usulidir. Bank saqlovchidan naqd hisob-kitob qilish yo'li bilan veksel sotib oladi. Unda qayd etilgan summadan hisobga olish foizini - ko'rsatilgan xizmat uchun haq ushlab qoladi. Veksel bo'yicha to'lov muddati kelganida bank uni vekselni sotgan veksel saqlovchiga emas, balki vekselni bergan shaxsga taqdim etadi.

Qimmatli qog'oz garovga olinib, beriladigan ssudalar, shuningdek mana shunday qog'ozlarni xarid qilish bo'yicha operatsiyalar fond operatsiyalari deb yuritiladi.

Tovar evaziga beriladigan ssudalar omborlar yo'ldagi va savdo aylanmasidagi bo'lgan tovarlarni garovga olib taqdim etildi. Ssudalar o'z muddati to'lanmagan hamma hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar va tovar moddiy boyliklari bank ixtiyoriga mulk bo'lib o'tadi. To'lov qobiliyatiga shubha yo'q yirik mijozlarga bank hech qanday ta'minotsiz ssudalar yoki bank kreditlari deb ataladigan qarzlar beradi.

12.4. Markaziy banklarning yuzaga kelish sabablari va shart-sharoitlari

Kredit moliya-tizimining barqarorligining ta'minlash, uning alohida bo'g'inlarining birinchi navbatda tijorat banklari faoliyatini barqarorligini ta'minlash mamlakat markaziy bankning asosiy vazifasi hisoblanadi. Markaziy bankning yana bir asosiy vazifalaridan kredit organlarini (tizimini) faoliyatini tartibga solish va umumlashtirishdan iboratdir.

Uzoq yillar mobaynida tijorat banklari va emission banklarining bajaradigan funksiyalari qo‘shilib ketdi. Bular qatoriga banknotlarni emissiya qilishning markazlashuvi bir qo‘lda yoki bir necha banklarning qo‘lida ya’ni davlatning maxsus qonuniy dalolatnomalari bilan qo‘llab-quvvatlanadigan banklar qo‘lida ushlab turishi, keyinchalik esa ular orasidan yiriklarini ajratib, so‘ng emissiya chiqarish huquqini berilishini yoki alohida markaziy emission banklar deb nomlanuvchi banklarning paydo bo‘lish jarayonlarini misol qilib keltirish mumkin.

Zamonaviy ikki pog‘onali bank tizimi ko‘p sonli tijorat banklari va yagona Markaziy bankga asoslangan bank tizimi shu yo‘l bilan vujudga keldi. Odatda Markaziy bank - bu davlat balki, masalan, Angliya banki, Fransiya banki, Bundes bank, Yaponiya banki, Shvetsariya milliy banki, Finlyandiya banki va hokazo yagona banklardan tashkil topadi. Biroq AQSh Markaziy bank 12 hududiy Federal banklardan, ya’ni federal zaxira tizimi (FRS) boshqaruv kengash tomonidan boshqariladigan bo‘limlardan iboratdir.

Markaziy bank kapitaliga bo‘lgan mulk shakliga ko‘ra, ular Davlat (kapital davlatga tegishli) aksioner va aralash kapitalli turlariga bo‘linadi.

Ba’zi Markaziy banklar Davlat banklari ko‘rinishlarida shakllanadilar. Ularga Nemis Federal Banki (Germaniya Bundes banki). 1957 yilda Riks bankning davomchisi (1975 yilda paydo bo‘lgan) sifatida shakllandi. Ba’zi Markaziy banklar - oldin xususiy bank masalan, Angliya banki (1694), Fransiya banklari (1800y.) sifatida keyinchalik esa milliylashtirilib davlat bankiga aylantirilgan.

Aksioner turidagi Markaziy bank qatoriga AQSh FRT (Federal Zaxira tizimi)ni kiritish mumkin. FRS 1913 yildagi Federal Zaxira asosida paydo bo‘lgan aralash turdagi Markaziy banklar jumlasiga kapitalida davlat, aksioner va xususiy va kapital ishtirok etgan banklar kiradi. Bu guruhlar qatoriga kiruvchi Yaponiya banklar (1882y.)ini misol qilinib keltirilishi mumkin. Qonun bo‘yicha 1942 yilda 55% ustav kapitali davlatga tegishlidir. Deyarli barcha mamlakatlarda Markaziy bank huquqiy me’yorlarini tartibga soluvchi, aniqlovchi (belgilovchi) qonunlar mavjuddir. Turli mamlakatlarda Markaziy banklarga turli funksiyalarni belgilab

berilishi mumkin. Lekin Markaziy bank doimo Davlat va bank belgilarini o'zida mujassamlashtirgan, Davlatning tartibga soluvchi organi bo'lib qoladi.

Mamlakatning Markaziy Banki - shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank - birinchi o'rinda davlat va iqtisodiyot o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi.

Markaziy banklarning paydo bo'lishi quyidagi sabablar bilan belgilanadi:

1. Naqd pullarni emissiya qilishning bitta markazda to'plani-shining zarurligi;

2. Tijorat banklarining inqiroz paytida naqd pul emissiyasi bo'yicha majburiyatlarini ta'minlay olmasdi. Bunga misol qilib , 1907-yilda AQShdagi inqirozni aytish mumkin.

3. Davlatni moliyaviy tang, og'ir ahvoldan qutqarish. Angliya Markaziy bankining monarx Karl II ni davlat moliya majburiyatlarini bajarish uchun tashkil etilgan.

4. Xususiy tijorat banklarining o'zi ham pul emissiya qilishdan bezib qolishdi. (*Senvoraj*-naqd pul emissiyasidan olinadigan daromad)

Lekin, umuman olganda Markaziy banklar tomonidan bajariladigan operatsiyalar quyidagi to'rt guruhga (turga) bo'linadi:

1. Banknotlarning monopol emissiyasini amalga oshirish;
2. Markaziy bank - banklar banki hisoblanadi;
3. Markaziy bank - hukumat bankiri hisoblanadi;
4. Markaziy bank pul - kreditni tartibga soladi va bank nazoratini amalga oshiradi.

Markaziy banklarga davlat vakili sifatida qonuniy tarzda banknotlarni monopol ravishda emissiya qilish birlashtirilgan, ya'ni umummilliy kredit pullarini bosib chiqarish yuklatilgan. Ta'kidlash kerakki, sanoati rivojlangan mamlakatlarda banknotalar pul massasining sezilarsiz qismini tashkil etadi, shuning uchun Markaziy bankning monopol emissiya funksiyasi birmuncha pasaytirilgan. Biroq banknotalarni chiqarish funksiyasi mamlakatdagi pul zaxiralarini tashkil qiluvchi, chakana pul muomalasini naqd banknotalar bilan ta'minlash va kredit tizimini likvidligini

ta'minlash vositasi hisoblanadi. Bu funksiyalar naqd pul muomalasi ulushi sezilarli bo'lgan mamlakatlarda katta ahamiyatga egadir.

Markaziy bank bevosita tadbirkorlar va aholi bilan hech qanday faoliyat olib bormaydi. Uning asosiy mijozlari bo'lib tijorat banklari hisoblanadi. Tijorat banklari iqtisodiyot va Markaziy bank orasida (o'rtasida) vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Markaziy banklar banki sifatida tijorat banklarining zaxiralarini saqlaydi, jumladan, majburiy zaxira talablari shaklidagi pul mablag'larini saqlaydi, ularning kreditorlari sifatida ishtirok etadi, tijorat banklarining Markaziy bankda ochadigan hisob varaqlari orqali (O'zbekiston Respublikasi- hisob-kassa markazi) mamlakat miqyosida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiradilar; banklar va boshqa kredit institutlari ustidan nazoratni olib boradilar.

Kapitalidagi mulk shaklidan qat'iy nazar, Markaziy bank davlat bilan uzviy bog'liqdir. Hukumat bankiri sifatida - Markaziy bank hukumat g'aznachisi o'rnida va kreditori sifatida, vakili (agenti), Moliyaviy maslahatchisi sifatida faoliyat olib boradi (ishtirok etadi). Bu o'rinda Markaziy bank hukumat tashkilotlari va korxonalarining hisob raqamlarini yuritadi, soliqlar va boshqa tushumlarni yig'adi, to'lovlarni amalga oshiradi.

Markaziy bank, qoidaga binoan, davlat budjetining kassa ijrosini amalga oshiradi. Davlatga soliqlar va zayomlardan (obligatsiyalardan) tushgan daromadlar hukumat xarajatlarini qoplovchi Markaziy bankda ochilgan yagona g'aznachilik hisob raqamiga g'aznachilikning foizsiz raqamiga o'tkaziladi. (Moliya vazirligi).

Hukumatning kreditori sifatida, Markaziy bank davlat zayomlarini yangilarini muomalaga chiqarish, joylashtirish, o'zining portfelini to'ldirish uchun davlat qog'ozlarini sotib olish, davlatga (hukumatga) to'g'ri g'azna kreditlarini berish bilan shug'ullanadi.

Davlat budjetining defitsiti sharoitida ko'pgina mamlakatlarda Markaziy bankning hukumatni kreditlash va davlat qarzini boshqarish funksiyalari kuchayadi. Markaziy bank davlat qarzini boshqarish uchun usullardan foydalanadi. Masalan, davlat majburiyatlarining kurslariga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularni sotadi va sotib oladi, sotish shartlarini o'zgartiradi, turli yo'llar bilan xususiy investorlar uchun ularning jozibadorligini oshiradi.

Davlatning vakili (agenti) funksiyasida, Markaziy bank mamlakatning oltin-valuta zaxiralaridan foydalanadi, milliy pul birligi kursini ushlab turish uchun valuta bozorlarida valuta intervitsiyasi kabi vositalardan foydalanadi. Markaziy bank xalqaro valuta-kredit tashkilotlarda o‘z mamlakati nomidan qatnashadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Banklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan tarixiy shart-sharoitlarini yoritib bering.
2. Banklarning turlari va ular faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
3. Bank tizimi va uning tarkibiy tuzulishini aytib bering.
4. Bank tizimini va uning shakllarini kengayishi bo‘yicha nimalarni bilasiz?
4. Markaziy banklarning yuzaga kelish sabablari va shart-sharoitlari bo‘yicha nimalarni bilasiz?

XIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI

Reja:

13.1. Banklarning shakllanishi va bank tizimi.

13.2. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.

13.3. Banklarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi.

13.4. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichlari va tarkibi.

Tayanch iboralar: Bank mohiyati, bank tizimi, tijorat banki, Markaziy bank, funksiya, litsenziya, operatsiyalar, passiv operatsiyalar, resurslar, valuta operatsiyalari, korrespondent munosabatlar, marketing va menejment.

13.1. Banklarning shakllanishi va bank tizimi

Bozor munosabatlariga o‘tish bilan ko‘p ukladlik iqtisodiyotning shakllanishi tijorat banklarini tashkil etishga turtki bo‘ldi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish munosabati bilan birinchi navbatda bank ishini tashkil etish mazmunini o‘zgartirishga kirishildi. Ko‘p tomli yo‘riqnomalar o‘rniga bank ishlarini yuritishning metodik ko‘rsatmalari tayyorlandi, kreditlashni kredit shartnomasi asosida amalga oshirish yo‘lga qo‘yildi, ko‘pgina operatsiyalaridan bank nazorati olib tashlandi.

Tijorat banklari xo‘jalik tashkiloti kabi korxonaning alohida tarkibiy qismi hisoblanadi. Mustaqil ravishda xo‘jalik faoliyatini yuritib o‘zlarining konkret natijalaridan hamda mijozlarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan manfaatdordir.

Jamiyatning ijtimoiy bazasini ifoda etib, tijorat banklari iqtisodiyotni boshqarishda tizim sifatida qatnashib, Markaziy bankning pul, kredit va foizlar sohasidagi siyosatini tadbiq etuvchisi sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Tijorat banklarini rivojlanishi tor ma'noda bo'lsa ham ijtimoiy mahsulotning natijasi bo'lib hisoblanadi hamda tarkibiy qismiga kiradi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarimizni tahlil etadigan bo'lsak, tijorat banklarining mohiyatini ularning milliy iqtisodiyotda bajaradigan roli va funksiyalari ochib beradi.

Banklar korxonalar sifatida o'z funksiyasining ko'pchilik qismini ishlab chiqarish, taqsimot, ayriboshlash va ist'emol bilan hamkorlikda amalga oshiradi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan tijorat banklari o'z manfaatlari doirasida bo'sh pul resurslarini harakatga keltiruvchi infratuzilmasining muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Banklarning ikki pog'onali tizimining paydo bo'lishi pul muomalasi barqarorligini ta'minlash zarurati orqali paydo bo'ldi, iqtisodiyotning "sog'lomligi" ko'p jihatdan ana shunga bog'liqdir. Pul aylanishini umumilliy darajada tartibga solish huquqini olgan banklar keyinchalik yoki to'la davlat banklariga yohud davlat bilan mustahkam bog'liq bo'lgan banklarga aylandi. Bu esa ularga davlat pul-kredit siyosatini amalga oshirish imkonini berdi.

Banklarning bajaradigan operatsiyalariga qarab emissiya va tijorat banklariga bo'linadi.

Har qanday mamlakatda emissiya banklari kredit tizimining markazi hisoblanadi, ularga davlat banknotalar chiqarish, emissiya uchun monopoliyalik huquqini beradi. Ular boshqa banklarni kreditlaydi va shu ma'noda banklarning banki sanaladi. Bizning mamlakatimizda kredit tizimining markazi, emissiya banki va banklarning banki O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki hisoblanadi.

Tijorat banklari bank tizimining quyi bo'lib, mijozlarga tijorat tomoyillarida kredit, hisob-kitob xizmatlari ko'rsatish yuzasidan bevosita vazifalarini bajaradigan mutsamil bank muassasa tarmoqlaridan tarkib topgan. Tijorat banklari amalda o'z mijozining xo'jalik faoliyati xizmati bilan bog'liq kredit, hisob-kitob va moliya operatsiyalarini barcha turlarini bajaradi.

Tijorat banklari sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarini asosan omonat tarzida jalb etilgan pul mablag'lari hisobidan kreditlaydi,

korxonalar o'rtasida hisob-kitoblarini amalga oshiradi, shunidek fond, vositachilik va valuta operatsiyalari bilan shug'ullanadi.

O'zbekistonda bank tizimini shakllantirishda vujudga kelayotgan boshqa bir muhim muammo-bu tijorat banklarining vujudga kelishi va rivojlanishida davlatning rolidir.

Odatda ishlab chiqarishning pasayishi va pulning qadrsizlanishiga olib keladigan, butun xo'jalik tizimi qayta quriladigan bozor munosabatlariga o'tish chog'ida bozor infratuzilmasining tarkib topishida davlat tomonidan ko'mak berilishi zarur hisoblanadi. Davlatning roli ishlab chiqarishdagi jamg'arishni jadallashtirishdan, moliyaviy resurslarni jalb etish hamda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida iqtisodiy va moliyaviy muhitni yaratishdan iboratdir. O'zbekistonda davlat ishtirokida ixtisoslashtirilgan moliya muassasalari tashkil etildi, ularning maqsadi uzoq davr mobaynida iqtisodiyotning sarmoyaga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashdan iborat bo'ldi. Ularning faoliyati asosan xususiy sektorning dastavval kichik va o'rta tadbirkorlikning mavqeyini rivojlantirish va mustahkamlashga qaratildi.

Ixtisoslashish va kredit, investitsiya operatsiyalari vazifalarini iqtisodiyot sektorlari bo'yicha taqsimlash respublikamizdagi bank muassasalarining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ularning faoliyati asosan ustun tarmoqlar: Paxtachilik va uning mahsulotini qayta ishlash bilan bog'liq ishlab chiqarishlarni, avtomobilsozlikni, uy-joy qurilishini, savdoni va hokazolarni rivojlantirishga qaratildi.

Ayrim banklarning ixtisoslashishi mamlakat uchun hayotiy muhim bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlarining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi iqtisodiy jihatdan zarurligi bilan bog'liqdir. Bunday tarmoqlarni moliyalash davlat bilan birgalikda imtiyozli shartlar asosida amalga oshiriladi. Shu bilan bir vaqtda ixtisoslashtirilgan aksiyadorlik-tijorat banklari boshqa tarmoqlaridagi mijozlar bilan kredit va moliyaviy bitimlarni amalga oshirish huquqiga ega. Ular bu huquqdan unumli foydalanmoqdalar ham. Bu esa ularning bozor iqtisodiyotiga barqaror kirib borishini ta'minlaydi.

Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan samarali nazorat qilish, omonatchilar va aksiyadorlarning manfaatlarini himoyalash maqsadida bank nazorati tizimini mustahkamlash yuzasidan muntazam ish olib bormoqda.

Bugungi kunda bank ishi barqarorligini asosi bo'lgan Markaziy bank nochor banklarni o'z vaqtida aniqlash va ularga iqtisodiy madad berish, ularning sinishiga yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlarini ko'rmoqda, bankrotlik holatlarini kamaytirish va tizimli tavakkalchilikning oldini olishini ta'minlanmoqda.

Tijorat banklari ko'payib bormoqda. Markaziy bank tijorat banklari o'rtasidagi raqobatni rivojlantirish, ular faoliyatini diversifikatsiyalash va universallashtirish maqsadida bunday ko'payishga ko'maklashmoqda. Biroq bu borada hali ko'p ish qilinishi lozim.

Tijorat banki mohiyatini uning maqsad va vazifalarini yaxshi tushunmaslik tijorat banklari faoliyatida eng ko'p tashvish uyg'otmoqda.

Bu holat aniq shakllantirilgan va puxta belgilangan rivojlanish strategiyasi yo'qligida o'z aksini topayapti. Bu banklar faqat shu kungi foydani o'ylamoqdalar.

Tijorat banklari faoliyatining asosiy maqsadini umumiy ko'rinishda moliya xizmatlarini taklif etish va ko'rsatish sifatida ifodalash mumkin.

Yangi banklarning muassislariga quyiladigan talablar Jahon banki. Xalqaro valuta fondi va boshqa nufuzli tashkilotlarning tavsiyanomalarini hisobga olib, ishlab chiqilgan hamda mamlakatlarida qabul qilingan ehtiyotkorlik andozalariga mos keladi. O'zbekistonda bank ochish yetarli tajribaga ega bo'lgan va bank ishi borasida o'ziga dog' tushirmagan omilkor shaxslar uchun imtiyoz hisoblanadi. Sarmoyaning eng past darajasiga quyiladigan talablar asta-sekin oshirib borilmoqda. Bunday yondashuv O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat banklarining faoliyatini samarali nazorat qilib turishga, banklarda vujudga keladigan muammolarni oldindan ko'ra bilishga va ularni bartaraf qilish uchun o'z vaqtida chora-tadbirlar ko'rishga imkon beradi.

Bugungi kunda deyarli barcha banklar aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan yoki shu shaklda ochilgan. Bu holat qonuniylashtirib qo'yilgan. Respublikaning yirik banklari aksiyadorlashtirilgan va davlat mulkchiligidan chiqarilgan.

Banklar faoliyatini tartibga soladigan asosiy me'yoriy hujjatlardan biri-bank nazorati bo'yicha Bazil qo'mitasi talab va tavsiyalari o'rganilib, ishlab chiqilgan «Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish

qoidalari» hozirgi paytda qayta ishlagan va takomillashtirilgan; bunda yangi hisob rejasi talablari va tijorat banklari aktivlarini tasniflashning yuqoridagi aytilgan tartibi hisobga olindi. Unda bank sarmoyasiga qattiroq talablar belgilanadi, yangi prudensial me'yorlar, shu jumladan, banklarning qimmatli qog'ozlar va investitsiyalar bilan o'tkazadigan operatsiyalari bo'yicha, bir omonatchiga to'g'ri keladigan eng yuqori tavakkalchilik bo'yicha me'yorlar kiritildi.

Bank tizimini bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq isloh qilish iqtisodiyotni umuman isloh qilish bilan uzviy bog'lanib ketadi. Respublikada o'tkaziladigan keng ko'lamdagi xususiylashtirish dasturi iqtisodiy faollikning, demak, bank kreditlari va xizmatlariga bo'lgan talabning oshishini ta'minlashi lozim.

O'zbekiston bank tizimining o'ziga xosligi shunda ham ko'rinadi, rasman muayyan ixtisosdagi (investitsiya, ipoteka, birja va boshqa) bank sifatida ro'yxatga olingan ko'pgina tijorat banklari vujudga kelgan holatga ko'ra, universal bank sifatida faoliyat yuritishga majbur bo'lmoqda. Ko'pincha ular oddiy bank-kredit bitimlarini amalga oshirish bilan kifoyalanmoqdalar. Shu bilan birga qarz mablag'larini budjetga jalb qilish maqsadida davlat qisqa va o'rta muddatli obligatsiyalari bilan borgan sari faolroq operatsiyalar o'tkazishga tortilmoqdalar.

Hozirgi zamonaviy raqamli iqtisodiyotda banklarni an'anaviy tarzda faoliyatning bank sohasi deb tushiniladigan tor doiradagi xizmatlar segmentida emas, balki moliyaviy xizmatlarining ko'p tarmoqli sohasida ish olib borishlarida o'z ifodasini topgan yangi voqelikni hisobga olinishi e'tibordan chetda qoldirmasliklari zarur. Moliyaviy xizmatlar sohasidagi o'zgarishlar bugungi kunda texnologiya, foiz xatari, mijoz uchun raqobat, sarmoya adekvatligi kabi asosiy tushunchalar bilan bog'liq.

Tijorat banklari xizmatlari bozorlarida qarz mablag'larini shakllantiruvchi, tartibga soluvchi va boshqaruvchi eng muhim elementlaridan biridir. Shu munosabat bilan ular zimmasiga sarmoyalarning saqlanishi va ko'paytirilishini, pullarning samarali ishlarga solinishini, demak zarur daromadlar olinishini ta'minlash vazifasi yuklatiladi.

Tijorat banklari o'z mijozlarining asosiy agenti, ya'ni ishonch bildirgan shaxsning topshiriqlarini bajaruvchisi, ular mablag'larining

bosh tasarrufchisi, aksiyalar hamda bankdagi hisob varaqlar egalari aksariyat ko'pchiligi uchun eng yaqin maslahatchi va eksperti hisoblanadilar. Shuning uchun banklar asosiy iqtisodiy, moliyaviy masalalar hamda shu bilan bog'liq yuridik muammolarni chuqur va juda yaxshi bilishi, rivojlangan axborot-tahlil bazasiga ega bo'lishi va ayni paytda o'z vazifalariga taalluqli har qanday so'rov bo'yicha konkret yordam bera olishi lozim.

Juda katta o'z sarmoyasiga ega bo'lgan tijorat banklari yirik investor sifatida chiqishlari, ya'ni umuman xalq xo'jaligi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishlari ehtimol tutilgan tarkibiy qayta ko'rish ishlariga aralashishlari va hatto iqtisodiyot sho'balarning istiqbollari belgilashlari mumkin.

Mulknii boshqarish va sarmoya hosil qilishning ancha katta miqyoslardagi aksiyadorlik-huquqiy shakli maqomini tijorat banklari olar ekan, moliya bozorlariga jiddiy ta'sir ko'rsatishi, ko'plab holdinglar, sho'ba firmalar va korxonalar tashkil etishi, shuningdek qatnashuvchining turli shakllarini rivojlantirish asosida o'z faoliyatini diversifikatsiyalashi mumkin bo'ladi.

Hozirgi paytda qishloqda ssuda jamg'arma shirkatlari tusidagi kredit kooperatsiyalarini va shaharlarda o'zaro kredit jamiyatlarini tashkil etish muhim vazifa hisoblanadi. Bu hozirgi paytda uydagi "paypoqqa" yashirib saqlanayotgan pul mablag'larini jalb etish va ularni kreditlar shaklida kredit kooperatsiyasi a'zolari(agroklaster) o'rtasida joylashtirish imkonini beradi. Tuman markazlaridagi mikrocredit tashkilotlari agroklasterlarga moliyaviy yordam ko'rsatishi, shuningdek ularning a'zolariga texnika, o'g'itlar sotib olish va mahsulotni sotishda ko'maklashishi kerak. Jahon tajribasining dalolat berishicha ishlab chiqarish kooperatsiyalari ham iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning g'oyat muhim sharti hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida banklar bir vaqtning o'zida ham investor, ham emitent sifatida qatnashmoqda. Banklarning boshqa xo'jalik subyektlariga nisbatan stabil moliyaviy holatga egaligi qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalarda qatnashishga imkon bermoqda. Respublikada tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishini sabablaridan yana biri banklarning nizom kapitalini oshirish sohasida o'z aksiyalarini sotishga bo'lgan intilishidir.

Bugungi kunga kelib tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida aksiyalardan tashqari depozit va jamg'arma sertifikatlar bilan ishlashni ham yo'lga qo'yimoqdalar.

Bundan tashqari banklar o'z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko'rsatmoqda. Banklarning bunday funksiyalarni bajarishlari korxonalar tashkilotlarning qimmatli qog'ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Respublika iqtisodiyotida tobora rivojlanib borayotgan «Lizing» jarayonlari bugungi kunda ishlab chiqarishni texnika va texnologiya bilan ta'minlash hamda qayta mijozlashda muhimligini ko'rsatmoqda. Agar biz lizing xizmatlariga to'lanadigan foiz bilan bank krediti bo'yicha to'lanadigan foiz o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor beradigan bo'lsak, u holda lizing xizmatlarini bugungi kunda tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishini yo'lga qo'yish qulay hamda muhimdir. Chunki tijorat banklari lizing xizmatlari uchun boshqa lizing tashkilotiga kredit berishidan ko'ra, bank krediti foizi darajasida mijozlarga xizmat ko'rsatishi va shu bilan lizing xizmatlari bahosini kamaytirish mumkin.

Tijorat banklari tomonidan olib borilayotgan bank faoliyatiga bugungi kunda «Trast» xizmatlari ham kirib kelmoqda. Trast xizmatlari respublika banklari uchun yangi hisoblansa-da, uni o'zlashtirish sohasida ko'plab ishlar olib borilmoqda.

Chet el bank tajribasida bizga ma'lumki, firmalar buyurtmaga ega bo'lishlari o'z navbatida bank ta'minot xatlari deb ataluvchi firmaning moliyaviy qobiliyatini kafolatlovchi xizmatlarga bog'liq bo'lmoqda.

Bugungi kunda banklarni va boshqa moliya-kredit tashkilotlari orasidagi farqni yo'qotish mamlakatdagi kapital harakatini markazlashuvuni va jamg'arilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Bunday harakat natijasida o'zaro yaqin va o'xshash bo'lmagan kredit tashkilotlarini yo'qolib ketishi yoki qo'shilishi jarayoni amalga oshirilishi mumkin.

Shu bilan birga banklarning universallasuvi makroiqtisodiy omillariga bog'liqdir. Ammo bu faoliyat uzoq muddatni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunda farqlarning yo'qolishi va banklar tomonidan funksional va yuridik xususiyatlarni bekor bo'lishi asosan yirik tijorat banklarida sezilarli amalga oshmoqda. Shuni qayd qilish lozimki, yirik banklarning universallasuvi va global yo'nalishlarining olib borilishi

kichik banklarning, maxsus kredit tashkilotlariga yani ma'lum turdagi operatsiyalarga moslashgan tashkilotlarga aylanishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa ko'pgina mamlakatlarda faoliyot ko'rsatayotgan ko'p bosqichli bank tizimiga xos xususiyatdir.

Bank tizimida yuzaga kelayotgan holatlar, bugungi kunda bank menejmenti va marketingini yanada rivojlantirishni talab qilmoqda. Banklar sonini ko'payishi bu raqobatning kuchayishidir.

Bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik yuritishning yuksak daromadlariga erishilishini ta'minlovchi samarali yo'sinlari va uslublarni izlash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu maqsadga erishuvda ishlab chiqarishni boshqarish uslublari hamda vositalarni takomillashtira borishga alohida rol ajratiladi.

Jahon bank tizimida ro'y berayotgan tub o'zgarishlar, MDH mamlakatlari bank tizimiga ham tobora ko'proq ta'sir ko'rsatayotir. Xo'sh, gap qaysi o'zgarishlar to'g'risida bormoqda?

Birinchi, bu o'zgarishlar to'lovlarning yangi integratsiya vositalarini yuqori sur'atlar bilan shakllantiradigan bank operatsiyalarini kompyuterlashtirishning texnologik inqilobi bilan bogliq. Bu jarayonlar talaygina moliyaviy xarajatlar talab qiladi, bank ishi qimmatlashadi, biroq uning samaradorligi va uning tezkorligi oshadi, bu esa xarajatlar o'sishini qoplaydi.

Ikkinchi, bank ishida o'sib borayotgan raqobat banklarning qo'shib ketishiga olib keladi. Bu esa sarmoyalar bozorida va iqtisodning investitsiyalar sohasida yangi sharoitlarni vujudga keltiradi. O'zbekistonning bank tizimi unga kam quvvatli talay banklar kirganligi sababli, yaqin vaqt ichida bu ta'moyilning ta'sirini boshdan kechiradi. Bu hodisaga respublika bank xizmati bozorida anchagina raqobatbardosh va samarali bo'lgan chet el banklarining paydo bo'lishi ham yordam beradi.

Uchinchi, bu an'anaviy bank xizmatlari bozoriga tobora shahdam odimlar bilan kirib kelayotgan bankdan tashqari tuzilmalar bilan raqobatning kuchayishi. Jumladan, aholiga kredit kartochkalari bilan xizmat ko'rsatish sohasida turli xildagi tijorat to'zilmalari faoliyat ko'rsata boshlaydilar.

To'rtinchi, bank ishlariga bu xizmatlarning ko'p sonli ist'emolchilari ta'siri ortadi. Ist'emolchi operatsiyalarining tezligi va sifati, hisob-kitoblarning qulayligi, mijozlarning ehtiyojlariga

o'tkazish-e'tibor qaratilishiga nisbatan banklarga tobora qattiq talablar qo'tila boshlaydi. Bank tizimi hozir hal qilinishi qiyin bo'lgan dilemmaning keskinlashuvi sharoitida turibdi. Qo'yilmalarni jalb qilishda banklar ekspansiyasi va omonatchilarni zararlardan kafolatlash o'rtasida asosiy muvozanatsizlik mavjud.

Kafolatlar moliya insitutlariga qo'shimcha qo'yilmalarni jalb qilish imkonini beradi. qo'yilmalar faoliyatining omonatchilar tomonidan boshqarilmasligi esa, banklarga bu qo'yilmalardan foydalanishda keng imkon yaratib beradi. Bu ikki omilning o'zaro uyg'unligi kreditlash hajmlarining o'sishi uchun sharoit yaratadi.

Biroq bu boshqarilmaslik kuchayishi bilan xavf-xatar va kompensatsiya o'rtasidagi muvozanatsizlik ortadi. Shuning uchun ham bank tizimini rivojlantirish va boshqarishga nisbatan samarali siyosat olib borish zarur.

13.2. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining faoliyati O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'grisida" gi Qonuni hamda "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun, boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solib boriladi.

Ushbu qonunlarda bank tushunchalariga va ularning operatsiyalariga ta'riflar keltirilgan. Unga ko'ra, bank – bank hisobvaraqlarini ochish va yuritish, to'lovlarni amalga oshirish, omonatlarga (depozitlarga) pul mablag'larini jalb etish, o'z nomidan kreditlar berish bo'yicha bank faoliyati sifatida aniqlangan operatsiyalar majmuini amalga oshiruvchi tijorat tashkiloti bo'lgan yuridik shaxsdir.

Banklar bevosita ishlab chiqarish, savdo va sug'urta faoliyati bilan shug'ullanishga haqli emas.

Banklar uchun quyidagi vakillik hisobvaraqlari ochiladi:

- a) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi milliy va chet el valutasidagi vakillik hisobvaraqlari;
- b) rezident banklardagi vakillik hisobvaraqlari.

Rezident tijorat banklar milliy va chet el valutasida vakillik hisobvaraqlarini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Hisob-kitob markazida ochadilar.

Yangi tashkil etilayotgan bank ta‘sischilari bank ro‘yxatga olingunga qadar ta‘sis badallarini yig‘ish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida yoki boshqa tijorat bankida vaqtinchalik 29801 - "Mijozlar bilan hisob-kitoblar" hisobvarag‘ini ochadi.

Vaqtinchalik hisobvaraqlarni ochish uchun vakolatli shaxs ta‘sischilar nomidan hisobvaraqlarni ochish to‘g‘risida ariza taqdim qiladi.

Banklarga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ro‘yxatga olinib, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berilgandan keyin vakillik hisobvarag‘i ochiladi.

Vakillik hisobvarag‘i ochilayotganda, vakillik munosabatlari to‘g‘risida shartnoma tuziladi.

Tijorat banki milliy valutada vakillik hisobvarag‘i ochish uchun quyidagilarni taqdim qiladi:

- a) hisobvaraqlarni ochish to‘g‘risida ariza;
- b) soliq to‘lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to‘g‘risida guvohnoma nusxasi;
- v) bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan litsenziyaning nusxasi;
- g) statistika organlari tomonidan berilgan Korxonalar va tashkilotning yagona davlat ro‘yxatiga kiritilganligi to‘g‘risida guvohnoma nusxasi;
- d) imzolar namunalari va muhr izi qo‘yilgan varaqlar.

Rezident banklarga chet el valutasida vakillik hisobvaraqlari chet el valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining litsenziyasi bo‘lgan holdagina boshqa rezident vakolatli banklarda ochiladi.

Norezident banklar tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida va O‘zbekiston Respublikasining vakolatli banklarida vakillik hisobvaraqlarini ochish uchun quyidagilar taqdim qilinadi:

a) norezident bankning to'liq nomi va uni ro'yxatdan o'tkazgan davlatdagi yuridik manzili ko'rsatilgan holda hisobvaraqlar ochish to'g'risida ariza;

b) imzolar va muhr izi qo'yilgan varaqcha hamda mazkur davlatning Markaziy (Milliy) banki tomonidan berilgan litsenziyaning legallashtirilgan nusxasi;

v) norezident bank tomonidan va u ro'yxatga olingan davlatda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasidagi xalqaro standartlar qo'llanilishi to'g'risidagi axborot.

Bank quyidagi hollarda o'z faoliyatini to'xtatadi:

- aksiyadorlar yigilishining qaroriga ko'ra;
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida;
- bankrot deb e'lon qilinganida.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, bank kengashi va boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Banklarning barqarorligini ta'minlash hamda omonatchilar va kreditorlarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida banklar Markaziy bank tomonidan belgilanadigan iqtisodiy normativlarga rioya etishlari shart.

Banklar o'z faoliyatlariga doir hisobot va boshqa axborotni Markaziy bankka o'z vaqtida taqdim etishlari shart. Banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlar shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Banklar shartnoma asosida mablag'larni depozitlar, kreditlar shaklida bir-birlaridan jalb etishi va bir-biriga joylashtirishi, tashkil etiladigan hisob-kitob markazlari va vakillik hisobvaraqlari orqali hisob-kitoblarni amalga oshirishi hamda litsenziyada nazarda tutilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni bajarishi mumkin.

Banklar o'z mijozlari va vakillarining operatsiyalari, hisobvaraqlari hamda jamg'armalariga doir ma'lumotlar sir saqlanishiga kafolat beradi. Banklarning bank operatsiyalari bozorini monopoliyalash va bank ishida raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlarga erishish maqsadida o'z ittifoqlari, uyushmalari va boshqa birlashmalaridan foydalanishi taqiqlanadi.

Banklarning faoliyati qonun hujjatlariga muvofiq, auditorlik tekshirishlarini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan auditorlar tomonidan har yili tekshirib turilishi lozim.

Markaziy bank qonun hujjatlariga muvofiq, banklar faoliyatini nazorat qilib boradi.

Banklar O'zbekiston Respublikasida o'z filiallarini, chet el banklari esa o'z vakolatxonalarini Markaziy bankning ruxsati bilan ochishlari mumkin.

Bank filiali- uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo'linmadir.

Chet el banki vakolatxonasi- bank faoliyatini amalga oshirmagan holda bankning manfaatlarini ko'zlab ish yurituvchi alohida bo'linmadir.

Filiallarning rahbarlarini ularni tashkil etgan bankning rahbari Markaziy bank bilan kelishib tayinlaydi.

Banklar Markaziy bankning ruxsati bilan chet ellarda o'z sho'ba banklarini, filiallari va vakolatxonalarini ochishlari, banklar tashkil etishda qatnashishlari mumkin.

Banklarda buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot qoidalari Markaziy bank tomonidan O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro standartlarga muvofiq belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi yuritish va hisobot qoidalari buzilganligi uchun bank rahbarlari qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Banklarning faoliyati qonun hujjatlariga muvofiq, auditorlik tekshirishlarini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan auditorlar tomonidan har yili tekshirib turilishi lozim.

Audit, xususan, kapitalning yetarliligini baholash, ssudalarni tasniflash, ssudalar bo'yicha zararlarni qoplash, tavakkalchilikni va likvidlikni o'lchashni o'z ichiga oladi. Banklar qonun hujjatlariga muvofiq ichki auditorlik dasturlarini ishlab chiqarishlari va amalga oshirishlari ham shart.

Markaziy bank qonun hujjatlariga muvofiq, banklar faoliyatini nazorat qilib boradi. Markaziy bank tijorat banklaridan axborot berishni talab qilishga va qonunni bajarish maqsadida boshqa ishlarni amalga oshirishga haqlidir. Banklar faoliyatini tekshirish Markaziy bank tomonidan belgilanadigan tartibda amalga oshiriladi.

13.3. Banklarni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziyalash tartibi

Bank, shu jumladan chet el banki, O'zbekiston Respublikasida o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradi. Litsenziyada bank bajaradigan operatsiyalar ro'yxati ko'rsatiladi.

Litsenziyasiz amalga oshiriladigan bank faoliyati g'ayriqonuniy deb hisoblanadi va bunday faoliyat natijasida olingan daromad davlat budjetiga olib qo'yilishi lozim.

Banklar o'z ustavlari asosida faoliyat ko'rsatadilar.

Bank ustavida bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va qayerda joylashganligi (pochta manzili); bank operatsiyalarining ro'yxati; ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati va ustav kapitalidagi ulushlarning taqsimoti; bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, ularning vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar; bank auditi tartibi, shu jumladan, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Bank ustavida, ushbu moddada belgilangan talablardan tashqari, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma'lumotlar ham bo'lishi kerak.

Bank ustaviga kiritiladigan o'zgartishlar belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Banklar, basharti, qonun hujjatlarining talablariga zid kelmasa, o'z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, o'z a'zolari manfaatlarini himoya qilish va birgalikdagi dasturlarni amalga oshirish uchun ittifoqlar, uyushmalar va boshqa birlashmalar tuzishlari mumkin.

Banklar Markaziy bankda ro'yxatga olingan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladilar.

Ro'yxatga olish tartibi va shartlari Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Ro'yxatga olish bilan bir vaqtda banklarga bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya topshiriladi.

Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish haq evaziga amalga oshiriladi.

Banklarning filiallari Markaziy bankda ro'yxatga olinadi va o'z faoliyatlarini ularni tashkil etgan bankka berilgan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Litsenziya berishdan oldin Markaziy bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan dastlabki ruxsatnomani beradi.

Dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi qaror ariza va u bilan birga barcha zarur hujjatlar taqdim etilgan kundan boshlab ko'pi bilan uch oy ichida qabul qilinadi va muassislarning moliyaviy imkoniyatlarini hamda obro'sini, bank rahbarligiga taklif etilayotganlarning kasb malakalarini, biznes-rejani, moliyaviy rejani, kapitalning tuzilishini, tegishli bank binolari va uskunalar bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholashga asoslanadi.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish uchun muassislar dastlabki ruxsatnoma olingan kundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda qonun hujjatlarida belgilangan talablarni bajarishlari kerak.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish haqidagi qaror Markaziy bank talablari bajarilgan kundan ko'pi bilan bir oylik muddatda chiqariladi.

Markaziy bank quyidagilarga asoslanib bankni ro'yxatga olishni va unga litsenziya berishni rad etishi mumkin:

- bankni ro'yxatga olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar topshirilmaganligi;

- ta'sis hujjatlarining qonun hujjatlariga nomuvofiqligi;

- bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvolini qoniqarsizligi;

- muassislar moliyaviy mablag'larining manbalari e'lon qilinmaganligi;

- bankni ro'yxatga olish paytigacha eng kam ustav kapitalining to'lanmaganligi;

- bank rahbari va bosh buxgalter lavozimlariga nomzodlarning bu kasbga nomuvofiqligi.

Markaziy bank quyidagi hollarda bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyani chaqirib olishi mumkin:

- bank to'lovga qobiliyatsiz bo'lib qolganida, passivlar aktivlardan ko'payib ketganida;

- litsenziya berishga asos bo'lgan ma'lumotlarning noto'g'riligi aniqlanganda;
- bank o'z omonatchilari va boshqa kreditorlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodir bo'lmaganida;
- hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda;
- qonun hujjatlariga va litsenziya shartlariga zid keladigan bank operatsiyalari amalga oshirilganda;
- litsenziya berilgan paytdan e'tiboran bank operatsiyalarini amalga oshirish bir yildan ortiq muddatga kechikkanda;
- monopoliyaga qarshi qoidalar buzilganda;
- O'zbekiston Respublikasida o'z sho'ba bankini tashkil etgan chet el bankidan litsenziya chaqirib olinganda.

Markaziy bank chet el kapitali ishtirokidagi banklar oldiga qo'shimcha talablar qo'yish, shu jumladan, chet davlatlar banklaridan ular o'zlari joylashgan va ro'yxatga olingan joydagi tekshiruv organi nazorati ostida ekanliklarining tasdiqnomasini talab qilish huquqlariga ega.

Chet el banklariga litsenziyalar, basharti, chet davlat banki o'z mamlakatida qaytarib berish sharti bilan pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga ega bo'lsagina beriladi.

13.4. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichlari va tarkibi

Barcha sohalarda bo'lgani kabi moliya bozorida, shu jumladan, bank sektorida o'tkazilayotgan islohotlarda unda sezilarli siljishlar va o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Bu o'zgarishlar mustaqillik yillarida jahon andozalariga mos keladigan bank tizimini bosqichma bosqich barpo etish bilan hamohang tarzda davom ettirilmoqda.

Jahonning ko'plab mamlakatlarini qamrab olgan moliyaviy inqiroz ko'lami kengayotganiga qaramay, O'zbekiston bank tizimi ishonchliligi va barqaror rivojlanayotgani, xorijiy moliyalashtirish manbalariga qaramligining yo'qligi va tashqi inqiroz holatlarining salbiy ta'siriga berilmaslik xususiyatlari bilan ajralib turdi.

Bugungi kunda xalqaro miqyosda moliya bozorlarini pul resurslari bilan zo'r berib to'ldirish davom etayotgani fond va xomashyo bozorlarida sun'iy ravishda oshirib borilgan spekulyativ narxlarning

yanada ko‘tarilib ketishiga, ta’bir joiz bo‘lsa, moliyaviy ko‘piklarning battar avj olishiga, inflatsiyaning jilovlab bo‘lmas darajada o‘shish xavfining kuchayishiga olib kelmoqda.

Shuning uchun bank tizimi har doim ham hukumat e’tiboridagi masala bo‘lib qolmoqda. Har yili bo‘ladigan mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va keyingi yillarga mo‘ljallagan iqtisodiy dasturiga bag‘ishlangan majlislardagi Prezident ma’ruzalarida bunga alohida e’tibor qaratilmoqda va bank tizimini yanada rivojlantirishi yo‘llari belgilab berilmoqda.

Bank tizimi - tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo‘lib – mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Bu shuni bildiradiki, banklarning faoliyati va rivojlanishini moddiy va nomoddiy ne’matlarni ishlab chiqarish, muomala va istemol qilish bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarurdir. O‘zining amaliy faoliyatida banklar xo‘jalik hayotini tartibga solish mexanizmi bilan uzviy ravishda bog‘liq.

Shu bilan birga banklar soliq tizimi, baho tizimi, baho va daromad siyosati, tashqi faoliyat iqtisodiy faoliyat shartlari bilan uzviy aloqada bo‘lishlari shartdir.

Bank tizimi - bu mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko‘rsatish shaklidir. Xuddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o‘ziga xos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar ushbu hududning, geografik shartlari ob-havo, aholi milliy tuzilishi, ularni nima bilan mashg‘ulligi, qo‘shnilar bilan munosabati, savdo yo‘llari va omillar asosida shakllanadi.

Bank tizimi - yagona ma’noga ega emas. Uni turli tamoyillarni kurish, turli holatlariga qarab guruhlash mumkin. Masalan, ularni tashkiliy tuzilishiga ko‘ra, intitutsional chizma ko‘rinishida ko‘rib chiqish mumkin. Bundan tashqari, bank tizimini bajaradigan funksiyalari, o‘zaro aloqadorligi, mavqei, maxsus yo‘nalishi, bajaradigan operatsiyalarga qarab ham guruhlash mumkin.

Tijorat banklarini belgilariga qarab quyidagi turlarga bo‘lish mumkin. Mulkchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksiyador banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulkchilikka asoslangan bankka bo‘linadi. Aksiyador banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo‘lishi

mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksiyadorlar bo‘lishi mumkin.

Aksiyador tijorat banklarining yuqori organi - aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Har yili aksiyadorlarning yig‘ilishi ustavdagi va ustav kapitalidagi o‘zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash, bankning sho‘ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko‘rib chiqishi mumkin.

Ba‘zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin.

Xususiy banklar - jismoniy shaxsning pul mablag‘lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi. Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo‘linishi mumkin.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar - universal va maxsus banklarga bo‘linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega buladi. Maxsus banklar ma‘lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, invetsitsiya banklari, ipoteka-zamin banklari kirishi mumkin.

Banklarni intutistional tuzilishi bo‘yicha guruhleri bir qancha unsurlar majmuini bevosita va bilvosita bank faoliyati bilan shug‘ullanuvchilarni, ularning tuzilishini, vazifalari, funksiyalari, muhitdagi operatsiyalarini o‘zaro aloqadarlikda o‘z ichiga oladi (tashkilot va korxonalar).

Tashkiliy tuzilish bo‘yicha guruhlash ushbu davlatda faoliyat olib boradigan kredit turlari va shakllarini, bunda ishtirok etadigan banklarning turlarini o‘z ichiga oladi. Tuzilma kredit shakllari va bank ishtiroki belgilariga qarab tuziladi.

O‘zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga haqiqiy asos 1991-yil 15-fevralda "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi" Qonuni asosida yuzaga keldi. Bu Qonunga asosan davlat

boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot beradi.

O‘zbekiston bozor iqtisodiyotiga o‘tishning bosqichma - bosqich yo‘lini tanlaganligi bois, 1 - bosqichdagi kredit-pul siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib qo‘yildi:

- Markaziy bank boshchiligida keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklarni o‘zida mujassamlashtirgan ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo‘limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;

- barqaror pul muomalasini ta’minlash;
- kredit va naqd pul massasining asossiz o‘shishini keskin cheklash;
- O‘zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart - sharoitlar, hamda imkoniyatlarini yaratish va boshqalar.

Shunday qilib, O‘zbekistonda Mustaqil bank tizimini yaratishning birinchi bosqichi, milliy valutani muomalaga kiritish uchun asos yaratilgan va ikki pog‘onali bank tizimining poydevori qurilgan 1991-yildan 1994-yilgacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning ikkinchi bosqichi milliy valuta muomalaga kiritilgan va ikki pog‘onali bank tizimining huquqiy asoslari yaratilgan 1994-1996 yillarni o‘z ichiga oladi. 1994 yilda Milliy valuta – so‘mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining sof bosqichi hisoblanib, bu bosqichda banklar oldida turgan vazifalarga yanada aniqlik kiritildi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda Vazirlar Mahkamasining "Bank tizimini takomillashtirish va pul - kredit munosabatlarini barqarorlashtirish bo‘yicha chora - tadbirlari to‘g‘risida" gi 1994-yil 18-martdagi Qarori muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda banklarning axborot infratuzulmasini tuzish va xalqaro bank amaliyotining ilg‘or usullarini respublika bank amaliyotiga qo‘llash orqali bank tizimini takomillashtira borishi bo‘yicha yo‘l - yo‘riqlar belgilab berildi. 1994-yildan boshlab yangi buxgalteriya hisobi tizimini ishlab chiqish va ularni banklarga tadbiiq qilish jarayoni boshlandi.

1996 yilda Respublika Prezidentining "Bank auditi tizimini rivojlantirish bo'yicha chora - tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan "Artur Andersen", "Deloitte & Touche", "KPMG", "Ernest end Yang", "Kupers end Laybrand" kabilar yetakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustahkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi" va "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995 yil 21 dekabrda bank faoliyatining huquqiy va me'yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida" va 1996 yil 25 aprelda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishning uchinchi bosqichi 1997 - 2000 yillarni o'z ichiga olib, u bosqichning asosiy xususiyati banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik - tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

Bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 24 apreldagi "Xususiylashtirish tijorat banklari tashkil qilishni rag'batlantirish chora - tadbirlari to'g'risida"gi Farmonining qabul qilinishi bilan yanada faollashadi. Mazkur Farmonga ko'ra, nizom jamg'armasida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo'lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi.

Bank tizimiga xususiylashtirish kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora - tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aksiyadorlik tijorat banklarini faoliyatini takomillashtirish chora - tadbirlari to'g'risida"gi 1998 yil 2 Oktabrdagi Farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur Farmon tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora - tadbirlar majmuini belgilab berdi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bank tizimini isloh qilish chora - tadbirlari to‘g‘risida"gi 1999 yil 15 yanvardagi Qaroriga asosan, bank tizimini barqarorligini safarbar etish, iqtisodiyotni kredit bilan ta‘minlashda banklarnig ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi. 1991 - 2000 yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida uni erkinlashtirish va isloh qilish chora - tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining to‘rtinchi bosqichi boshlanganligini ko‘rsatadi. Bu bosqich O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora - tadbirlari to‘g‘risidagi" 2000 yil 21 martdagi Farmoni va Vazirlar Mahkamasinig "Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora - tadbirlar to‘g‘risida"gi 2000 yil 24 martdagi Qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

2000 yildan boshlab tijorat banklarining resurs bazasi barqarorligini va kapitallashuvi darajasini oshirish maqsadida ipoteka obligatsiyalari, depozit, jamg‘arma sertifikatlar va boshqa qimmatli qog‘ozlar singari banklarning uzoq muddatli qarz majburiyatlarining zamonaviy bozor vositalarining joriy etilishi belgilab qo‘yildi.

«2000-2003 yillarda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish Dasturi»da bank sohasini institutsional rivojlantirishga oid muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish ham ko‘zda tutildi. Unda ixtisoslashtirilgan tijorat banklarini universallashtirish, ayrim banklar aktivlarini restrukturizatsiya qilish, banklarni kreditga layoqatli qarz oluvchilar haqidagi obyektiv ma‘lumotlar bilan ta‘minlash uchun banklararo Kredit-axborot byurosini tashkil etish, garov to‘g‘risidagi qonunchilikka o‘zgartirishlar kiritish, shuningdek, tijorat banklarida jamg‘arma ishini rivojlantirish va aholi uchun bank xizmatlari turini kengaytirishga oid keng ko‘lamli chora-tadbirlar ko‘zda tutildi.

Bundan tashqari, Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini yanada erkinlashtirish, ularning bank operatsiyalarini amalga oshirish borasidagi mustaqilligini oshirish maqsadida birgina 2000 yilda o‘zining tijorat banklari tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish tartiblarini belgilaydigan 100 dan ortiq me‘yoriy hujjatlari va ko‘rsatma xatlarini bekor qildi. Bu esa banklar o‘rtasidagi raqobat

muhitini kuchayishiga hamda bank xizmatlari sifatining yaxshilashiga olib keldi.

Markaziy bank tomonidan mikrokreditlash jarayonini soddalashtirish maqsadida, xususiy tadbirkorlar, kichik va o'rta biznes korxonalarini hamda dehqon va fermer xo'jaliklariga mikrokreditlar hisobiga sotib olinadigan mol-mulkni kredit ta'minoti sifatida garovga olish yoki mahalla qo'mitalarining kafilligini qabul qilish orqali kredit berish tartibi joriy etildi. Shuningdek, mikrokreditlar faqatgina 2 ta hujjat - «O'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiruvchi xususiy tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini tijorat banklari tomonidan milliy va xorijiy valutilarda mikrokreditlash» (ro'yxat raqami 902, 2000 yil 29 fevral) hamda «Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklariga, o'z faoliyatini yuridik shaxs tashkil etib amalga oshirayotgan kichik biznesning boshqa subyektlariga milliy va xorijiy valutada mikrokreditlar berish» (ro'yxat raqami 903, 2000 yil 29 fevral) Tartiblari asosida rasmiylashtiriladigan bo'ldi.

Bundan tashqari, «Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini, shuningdek, kichik biznes subyektlarini milliy valutada kreditlash» Tartibiga (ro'yxat raqami 907, 2000 yil 7 mart) asosan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga o'z faoliyatlarini kengaytirish va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun tijorat banklaridan kreditlar olish imkoni yaratildi.

2004 yil 2 dekabrda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolarning jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti to'g'risida»gi Qonun talablarini bajarish Xalq bank zimmasiga alohida vazifa sifatida yuklatildi. Jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti tizimida Xalq banki moliyaviy agent sifatida qatnashib, fuqarolarga tegishli hisobvaraqlarini ochish, ularni yuritish hamda to'lovlarini o'tkazib berish kabi amallarni bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentabrdagi «Plastik kartochkalar asosida hisob-kitoblar qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 445-sonli Qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 5 avgustdagi «Banklardagi depozit hisobvaraqlaridan naqd puldagi to'lovlarni uzluksiz ta'minlash kafolatlari to'g'risida»gi PQ-147-sonli Qarori ham respublikada plastik kartochkalar vositasidagi hisob-kitoblarni yanada keng qo'llanilishi istiqbollari belgilab berdi.

Shuningdek, Markaziy bank tomonidan plastik kartochkalar vositasida hisob-kitob qilish tizimining me'yoriy-huquqiy bazasini yaratish va takomillashtirish borasida ham qator ishlar amalga oshirildi.

Bank sohasidagi islohotlarning asosiy yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 apreldagi «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 56-sonli Qarori hamda mazkur Qaror bilan tasdiqlangan «2005-2007 yillarda bank tizimini isloh qilish va rivojlantirish Dasturi»da o'z aksini topdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 19 dekabrda «Tijorat banklarining kapitallashish darajasini oshirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3831-sonli Qaroriga asosan, 2007 yilning 1 yanvaridan boshlab 2010 yilning 1 yanvarigacha yuridik shaxslarning tijorat banklari aksiyalari bo'yicha dividend sifatida olingan daromadlari soliq solishdan ozod qilindi, foyda solig'i va yagona soliq to'lovi bo'yicha soliqqa tortish bazasi birlamchi va qo'shimcha ravishda chiqarilgan tijorat banklari aksiyalarini xarid qilishga yo'naltiriladigan mablag'lar summasiga teng miqdorda kamaytirilishi belgilandi.

Inflatsiya darajasining pasayishi Markaziy bank tomonidan qayta moliyalash stavkasini bosqichma-bosqich pasaytirib borib, 2011 yilning 1 yanvaridan 12 foizgacha tushirilishiga imkoniyat yaratdi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarining depozit va kreditlar bo'yicha foiz stavkalariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Natijada, iqtisodiyotning haqiqiy tarmoqlariga ajratiladigan kreditlar hajmi sezilarli darajada oshib, shunga mos ravishda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining tijorat banklaridan uzoq muddatli kreditlar olishiga, ish haqi va aholi daromadlarining amalda o'sishiga imkon yaratildi.

Mamlakat bank tizimining respublikaning bazaviy tarmoqlari va strategik korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash bo'yicha investitsiya loyihalarini, shu jumladan, investitsiya dasturlari va tarmoqlarni modernizatsiya qilish dasturlari doirasida yirik loyihalarni moliyalashtirishdagi ishtiroki tobora faollashib bormoqda.

Pandemiya tufayli kelib chiqqan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ko'pgina sohalarga o'z zararini yetkazib ulgurdi. Xususan, bank-moliya sohasidagi inqirozlar jahon ekspertlari tomonidan "banking

shock” deb atalayotgan jarayon haqiqatdan ham bu sohani sarosimaga tushirmoqda. Biroq umumiy izolyatsiya tufayli, masofaviy bank xizmatlaridan foydalanish ommalashib, xalqaro pul o‘tkazmalar, elektron savdo-sotiq, kommunal to‘lovlar va hokazolar jadallik bilan rivojlanib, virtual hamyonlar bozori rivojlandi. Albatta, bu jarayonni biz ijobiy tomondan ko‘rishimiz mumkin.

2020 yil 12 mayda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5992-sonli “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi.

Farmon bilan 2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi, O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” hamda strategiyani amalga oshirishning maqsadli ko‘rsatkichlari tasdiqlandi.

Mazkur Strategiyani ishlab chiqish jarayonidagi Jahon banki bilan hamkorlik, xususan, islohotlar jarayonidagi asosiy tavakkalchiliklar va ularni minimallashtirishga qaratilgan choralarni ishlab chiqish maqsadida boshqa davlatlarda amalga oshirilgan bank tizimidagi islohotlarning ijobiy va salbiy tomonlarini o‘rganishga qaratilgan va muhim xulosalar shakllantirilgan.

Strategiya doirasida keyingi besh yillikda bank-moliya tizimini isloh qilish va rivojlantirishning to‘rtta ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. Jumladan:

1. Bank tizimining samaradorligini oshirish;
2. Banklarning moliyaviy barqarorligini oshirish;
3. Bank xizmatlari ommabopligini oshirish;
4. Bank tizimida davlat ulushini qisqartirish.

Mamlakat bank-moliya sektori rivojlanish darajasi va barqarorligini baholash maqsadida 2024 yilning yakuniga qadar Xalqaro valuta jamg‘armasi va Jahon bankining dasturi (FSAP) asosida moliyaviy sektor holatini baholash nazarda tutilmoqda.

Bulardan kelib chiqib, ta’kidlash lozimki, ko‘pgina bankdan tashqari ammo unga aloqador bo‘lgan davlat xizmatlarini raqamlashtirish, bank-moliya xodimlarini hamda u bilan bevosita bog‘liq tarmoqlar xizmatchilarini dasturiy savodxonligini oshirish, yagona interaktiv dasturiy portallarni puxta va soddalashtirish,

elektron pullar va elektron imzoni jaddalik bilan muomalaga kiritish zaruriyati paydo bo'lmogda.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilganlardan ko'rish mumkinki, mamlakatimizda pandemiya sharoitida aholini va umuman iqtisodiyot tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash tizimi muvafaqiyatli rivojlanib, ularning o'sish sur'atlari yaxshilanib kelmoqda. Shuningdek, ko'rib o'tilgan muammolarni hal etish, moliyaviy mablag'lardan foydalanishni mamlakatimiz tijorat banklari orqali amalga oshirish, ular orasidagi raqobatbardoshlikni yanada kuchaytirishga va banklar faoliyatining barqarorligini oshirishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar::

1. «Bank» tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring.
2. Banklar - xo'jalik yurituvchi korxonalar sifatida.
3. Bozor iqtisodiyotida kreditning ijtimoiy funksiyalari xususiyatlarini aytib bering.
4. Bank aksioner tashkiloti sifatida.
5. O'zbekiston tijorat banklarida menejmentni rivojlantirish nima uchun zarur?
6. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi holati va rivojlanish istiqbollari nimadan iborat?
7. Banklarning operatsiyalari va ularning tuzilishi qanday xususiyatga ega?
8. Aholi pul daromadlari va xarajatlarini muvozanatlashtirish muammolari nimalarda o'z aksini topgan?

XIV BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI

Reja:

14.1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi va tashkiliy tuzilishi.

14.2. Markaziy bank faoliyatining vazifalari va funksiyalari.

14.3. Markaziy bankning “banklarning banki” funksiyasi.

14.4. Markaziy bankning “davlatning banki” funksiyasi.

Tayanch iboralar: pul barqarorligi, emission, banklar banki, davlat banki, valuta, zaxira.

14.1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi va tashkiliy tuzilishi

Odatda Markaziy bank - bu nafaqat davlat banki, balki boshqa mulk shaklidagi bankdir. Masalan, Angliya banki, Fransiya banki, Bundes bank, Yaponiya banki, Shvetsariya milliy banki, Finlyandiya banki va boshqa yagona banklardan tashkil topadi. Biroq, AQSh Markaziy bank 12 hududiy Federal banklardan, ya'ni federal zaxira tizimi (FRS) boshqaruv kengash tomonidan boshqariladigan bo'limlardan iboratdir.

Markaziy bank kapitaliga bo'lgan mulk shakliga ko'ra, ular Davlat (kapital davlatga tegishli) aksioner va aralash kapitalli turlariga bo'linadi.

Ba'zi Markaziy banklar Davlat banklari ko'rinishlarida shakllanadilar. Ularga Nemis Federal Banki (Germaniya Bundes banki). 1957 yilda Riks bankning davomchisi (1975 yilda paydo bo'lgan) sifatida shakllandi. Ba'zi Markaziy banklar- oldin xususiy bank masalan, Angliya banki (1694), Fransiya banklari (1800) sifatida keyinchalik esa milliylashtirilib davlat bankiga aylantirilgan.

Aksioner turidagi Markaziy bank qatoriga AQSh FRT (Federal Zaxira tizimi)ni kiritish mumkin. FRS 1913 yildagi Federal Zaxira asosida paydo bo'lgan aralash turdagi Markaziy banklar jumlasiga kapitalida davlat, aksioner va xususiy va kapital ishtirok etgan banklar kiradi.

Bu guruhlar qatoriga kiruvchi Yaponiya banklarini (1882 y.) misol qilib keltirilish mumkin. Qonun bo'yicha 1942 yilda 55% ustav kapitali davlatga tegishlidir. Deyarli barcha mamlakatlarda Markaziy bank huquqiy me'yorlarini tartibga soluvchi, aniqlovchi (belgilovchi) qonunlar mavjuddir.

Turli mamlakatlarda Markaziy banklarga turli funksiyalarni belgilab berilishi mumkin. Lekin Markaziy bank doimo Davlat va bank belgilarini o'zida mujassamlashtirgan o'zida Davlatning tartibga soluvchi vazifasini bajaradigan organi bo'lib qoladi.

Mamlakatning Markaziy Banki - shu davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank - birinchi o'rinda davlat va iqtisodiyot o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi.

Markaziy bank faoliyatining asosiy maqsadlari:

- narxlarning;
- bank tizimining;
- to'lov tizimlari ishlashining barqarorligini ta'minlashdan iboratdir.²⁰

Bugungi kunda har qanday davlatning moliya-kredit tizimida eng asosiy va muhim o'rinni rasmiy pul-kredit siyosatini yurgizuvchi - Markaziy bank egallaydi. O'z navbatida pul-kredit siyosati budjet siyosati bilan birgalikda iqtisodiyotni butun mamlakat miqyosida tartibga solishning asosi bo'lib hisoblanadi.

Banklar paydo bo'lishining boshlangich davrlarida ular markaziy emissiya yoki tijorat banklari tariqasida yuzaga kelgan emas, ya'ni ular o'rtasida hozirgidek bo'linish bo'lmagan.

Bank ishi ivojlanishining birinchi bosqichlarida rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklari kapitallarni yig'ish maqsadida muomalaga banknotalar chiqarganlar.

Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklar qo'liga o'ta borgan va keyinchalik biror yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank keyinchalik Markaziy bank deb atalgan.

²⁰ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi qonun. Toshkent, 2019 yil, 11 noyabr.

Markaziy bank ya'ni kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon amaliyotida Markaziy banklar vujudga kelishining ikki asosiy yo'li mavjud.

Birinchi yo'l - bu uzoq davr davomida tijorat banklarining rivojlanishi natijasida, ularni milliyashtirish yo'li bilan Markaziy banklarning tahlil qilinishi. Bunga misol qilib Angliya bankini 1844 yil, Fransiya bankini 1848 yil, Ispaniya banki 1874 yil, Germaniya Reyxsbanki - 1875 yil, Italiyada 1893 yilda, Ispaniyada 1874 yilda mavjud banklarning emission markaz sifatida faoliyat ko'rsatishga moslashganligini keltirish mumkin.

Ikkinchi yo'l - tashkil qilingandayoq Markaziy bank - emission markaz sifatida qabul qilingan banklar. Bunday banklarga AQShning Federal banklari, 1913 yillarda ko'pgina Lotin Amerika mamlakatlarda tashkil qilingan banklar, Avstriya banki va boshqalarni misol keltirish mumkin.

AQShda Markaziy bank funksiyasini 12 federal zaxira bankdan iborat Federal Zaxira tizimi bajaradi. Federal zaxira banklar aksioner banklar bo'lib, bu banklarning aksionerlari sifatida milliy tijorat banklari faoliyat ko'rsatadi. Tijorat banklar aksioner sifatida dividend olishadi. Dividend miqdori 6% dan oshmasligi kerak

Markaziy banklar ijrochi tashkilotlar ta'sirisiz, o'z faoliyatini olib borishlari kerak.

Jahonda o'z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo'lgan banklardan biri bu Nemis Federal banki - Bundes bank hisoblanadi. Ba'zi bir davlatlarda Markaziy bank parlamentga hisobot beradi.

Ko'pgina hollarda Markaziy banklar o'z faoliyatida mustaqil bo'lsada, shu bilan birga davlat banki hisoblanadi:

14.2. Markaziy bank faoliyatining vazifalari va funksiyalari

Markaziy bank quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- banknotalar (naqd pullar) emissiyasi;
- davlatning oltin - valuta zaxiralarini saqlash;
- pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodni muvofiqlashtirish;

- kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- davlat banki sifatida faoliyat ko'rsatish;
- to'lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish;
- valuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotalarni muomalaga chiqarish funksiyasi Markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va u bu sohada monopol huquqqa ega. Kredit pullar Markaziy bank tomonidan qonunda belgilangan ravishda chiqariladi va Markaziy bank muomalaga chiqarilgan pullarning qaytib bankga kelib tushishi choralarini ishlab chiqishlari zarur.

Markaziy bank banknotalarni muomalaga chiqarish bo'yicha monopol mavqega ega. Bu "banknota yakka hokimligi", deb ham ataladi. Banknotalar mamlakat hududidagi hisob-kitoblarda cheklanmagan miqdorda qabul qilinuvchi yagona to'lov vositasidir.

Markaziy bankning naqd pullarni berish jarayonidagi monopol mavqei, uning barcha pul massasining hajmini, shu jumladan, tijorat banklarining hisob-raqamlaridagi pul mablag'larini ham nazorat qilishiga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki haqidagi Qonunning tegishli moddalarida Markaziy bank mamlakatda muomalaga pul chiqarish huquqiga ega bo'lgan monopol bank ekanligi qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, u muomaladagi pul massasining barqaror ravishda aylanishiga javobgardir.

Markaziy bank uchun banknotalarning xarid qobiliyatini barqaror darajada saqlab turish muhim ahamiyatga ega. Bu esa, eng avvalo, muomaladagi banknotalar miqdorining o'zgarishiga bog'liq.

Bu holatni hisobga olgan bir qator markaziy banklar, xususan, Germaniya Markaziy banki rahbariyati muomaladagi naqd pul massasini tartibga solishni, kreditlash hajmini nazorat qilish bilan bir qatorda, milliy valutaning barqarorligini ta'minlashning muhim sharti, deb hisoblaydi.

Davlatning oltin - valuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi. Markaziy Bank davlatning oltin, qimmatbaho metall va kamyob toshlarni valuta zaxiralarini boshqaradi. Davlatning rasmiy oltin-valuta zaxiralari xalqaro hisob-kitoblarda aktivlar zaxirasi, hisob-kitoblar bo'yicha davlatning kafolatli sug'urta fondi sifatida namoyon bo'ladi. Odatda mamlakat oltin zaxiralarining asosiy qismi Markaziy bank

ixtiyoriga berilgan bo‘ladi. Ba’zi davlatlarda oltin zaxiralar moliya vazirligi ixtiyorida bo‘lib, markaziy bank oltin bilan operatsiyalarni olib boradi.

Markaziy banklar mamlakat valuta zaxiralarini o‘zida yig‘adi va bu zaxiralar xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, to‘lov balansi defitsitini qoplash va mamlakat milliy valutasini kursining barqarorligini ta‘minlash uchun ishlatiladi.

Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati, yanada aniqrog‘i davlatning pul-kredit siyosati olib boriladi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati davlatning iqtisodni boshqarish siyosatining bir qismi bo‘lib, muomaladagi pul massasi, kredit hajmi, foiz stavkalari darajasini va boshqa pul muomalasi va ssuda kapitali bozori ko‘rsatkichlarini o‘zgartirish bilan bog‘liq bo‘lgan chora-tadbirlar yig‘indisidan tashkil topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi milliy valuta barqarorligini ta‘minlash, valuta kursi va foiz stavkalarini oqilona o‘rnatish asosida inflatsiya sur‘atlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishning samaradorligini oshirish va iqtisodiyotning barqaror o‘shishini ta‘minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosati ikki yo‘nalishda olib borilishi mumkin. Birinchi yo‘nalish - kredit ekspansiyasi bo‘lib, bu siyosat pul-kredit emissiyasini rag‘batlantirish yo‘li bilan olib boriladi, ya‘ni ishlab chiqarish sur‘atlari tushib ketgan holda, konyunkturada rivojlanishga erishish mumkin. Ikkinchi yo‘nalish - kredit restriksiya siyosati bo‘lib, u iqtisodiy o‘shish davrida pul-kredit emissiyasining qisqarishiga asoslanadi.

Markaziy bank “tor” va “keng” ma’noda pul-kredit siyosatini olib borishi mumkin. “Tor” siyosatda valuta bozorida investitsiya, hisob stavkasi va qisqa muddatli kreditlar bo‘yicha foiz stavkalariga ta’sir qiluvchi boshqa instrumentlar yordamida valuta kursini maqbulliliga erishish tushuniladi. “Keng” siyosatda muomaladagi pul massasiga ta’sir qilish orqali inflatsiyaga qarshi kurash olib borish tushuniladi. Pul-kredit siyosatining xalqaro jihatlari valuta kursi, valuta zaxiralari va to‘lov balansi kabi masalalarning yechimiga qaratilgan bo‘ladi. Markaziy bank ruxsat etilgan instrumentlar yordamida pul muomalasini boshqarib boradi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

- minimal majburiy zaxira normalarini o‘rnatish;
- foiz (diskont) siyosati;
- tijorat banklarini qayta moliyalashtirish;
- ochiq bozor siyosati;
- targetlash va boshqalar.

14.3. Markaziy bankning “banklarning banki” funksiyasi

Markaziy bankning “banklarning banki” sifatidagi funksiyasi, bizning fikrimizcha, asosan, quyidagi to‘rt yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Barcha tijorat banklari o‘z mablag‘larining ma‘lum qismini Markaziy bankdagi foizsiz hisob-raqamlarida minimal zaxiralar sifatida saqlashga majburdirlar.

Xususan, Germaniya Federativ Respublikasida 1984 yildan boshlab, asosan, barcha tijorat banklari bilan bir qatorda uzoq muddatli qo‘yilmalar bilan shug‘ullanuvchi kredit institutlari va qurilish jamg‘arma kassalari ham minimal zaxiralarini Markaziy bankda saqlashga majbur bo‘ldilar.²¹¹

Bank mijozlari o‘z jamg‘armalarining yoki kreditlarining ma‘lum qismini Markaziy bank biletlarida, ya‘ni naqd pullarda oladilar. Mijozlarning bu talabini tijorat banklari Markaziy bankdagi muddatsiz jamg‘armalarining istalgan paytda naqd pulga almashtiriladigan qismi hisobidan qondiradilar. Markaziy bank ana shunday yo‘l bilan butun bank tizimining to‘lovga qobilligiga ta’sir qiladi.

Ammo bundan har bir tijorat banki o‘zining naqd pullarga bo‘lgan talabini faqatgina ikki muhim vazifani hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lib turibdi.

Birinchiidan, minimal emission bank mablag‘lari hisobidagina qondira oladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ayrim banklarda banknotalarning ortiqcha zaxirasi mavjud bo‘ladi va ular boshqa banklarga bu pullarni kreditga berishi mumkin. Pul bozori rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon texnik jihatdan juda silliq kechadi. Shunisi xarakterliki, tijorat banklaridagi ortiqcha naqd pullar miqdori emission

²¹ Немецкий Федеральный банк. Специальное издания Немецкого Федерального банка, №7, 1993 г. , стр. 64.

bank yaratgan pullar miqdoriga tengdir. Demak, tijorat banklarining banknotalarni kreditga berish imkoniyati cheklangan. Bu esa, ularning banknota emissiyasi sohasida Markaziy bankka bog‘liqligini saqlab qoladi.

Shunday qilib, Markaziy bank zaxiralar tizimi orqali bank tizimining to‘lovga qobilligini ta‘minlayotgan bo‘lsa, ikkinchidan, pul bozoridagi naqd pullarga bo‘lgan talabni boshqarish orqali tijorat banklarining pul va kredit ekspansiyasini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘layapti.

2. Markaziy bank barcha tijorat banklari va boshqa kredit institutlari uchun “so‘nggi kreditor”dir.

Tijorat banklari vaqtinchalik likvidli kredit oladilar. Bu kreditlar, albatta, tijorat veksellari bilan, davlatning qimmatli qog‘ozlari bilan yoki bankning boshqa qarz majburiyatlari bilan ta‘minlangan bo‘lishi kerak.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish bo‘yicha amalga oshiradigan doimiy operatsiyalari tufayli pul bozorining mo‘tadil faoliyati ta‘minlanadi. Bu esa, o‘z navbatida, tijorat banklariga mijozlarga qulay bo‘lgan foiz stavkalarida kreditlar berish imkoniyatini yuzaga keltiradi.

Ayni vaqtda, Markaziy bank, tijorat banklariga bergan kreditlari uchun belgilaydigan foiz stavkalarini qisqartirish yo‘li bilan kredit resurslariga bo‘lgan talabni tartibga solish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

3. Markaziy bankning ushbu funksiyasi doirasidagi uchinchi yo‘nalish, asosan, ikki holatda namoyon bo‘ladi. Markaziy bank mamlakat hududida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar shakllarini, ularni qo‘llash tartibi va muddatini belgilab beradi. Xususan, Nemis Federal banki to‘g‘risidagi Qonunda Bundesbankning “hisob-kitoblar tizimining banklar tomonidan mamlakatda va xorij bilan bo‘lgan aloqalarda ijro etilishi to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilishi” belgilab qo‘yilgan.

Haddan ziyod katta miqdordagi zaxiralarni tijorat banklari tomonidan saqlab turilishi xazina va tijorat veksellari kabi pul bozori vositalariga bo‘lgan talabni qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga, to‘lovning kechikishi yuqori inflatsiya sharoitida kelib tushadigan pul mablag‘lari haqiqiy qiymatining pasayishiga, davlat va korxonalar tomonidan kreditga bo‘lgan talabning kuchayishiga olib keladi.

Bunday sharoitda restriksiyaviy pul-kredit siyosatining amalga oshirilishi, shubhasiz, mablag'lar yetishmovchiligi natijasida ijro etilmagan to'lov topshiriqnomalarining to'planib qolishiga va korxonalarining o'zaro qarzdorlik summalarining sezilarli darajada o'sishiga olib keladi.

4. Mamlakat bank tizimining mo'tadil faoliyat ko'rsatishida Markaziy bankning qanday usullar yordamida va qay darajada tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishi muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunga kelib banklar faoliyatini nazorat qilish rivojlangan xorijiy davlatlarda markaziy banklarning muhim faoliyatiga aylandi. Faqat Buyuk Britaniya Markaziy bankigina nisbatan kech, ya'ni 1979 yilda rasman, qonuniy asosda banklar faoliyatini nazorat qilish huquqiga ega bo'ldi.

Bundes bankning bu sohadagi o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u bevosita banklar faoliyatini nazorat qilish bilan shug'ullanmaydi. Balki nazoratni Federal Nazorat Mahkamasi amalga oshiradi. Ammo Bundesbank Nazorat Mahkamasiga yaqindan ko'maklashadi. Xususan, ushbu mahkamaning joylarda bo'linmalari mavjud emas va u to'liq Federal bankning joylardagi muassasalaridan foydalanadi.

Bundan tashqari, qarorlar qabul qilishda Nazorat Mahkamasi bir qator masalalar bo'yicha Markaziy bankning roziligini olishi kerak. Masalan, banklarning o'z kapitali va to'lovga layoqatliligi xususida qaror qabul qilinishi uchun albatta, Bundes bankning roziligi bo'lishi shart.

Markaziy bankning banklar faoliyatini nazorat qilishining eng asosiy sababi mamlakatda bank tizimiga bo'lgan yuksak ishonchni ta'minlash. Bu ishonch tijorat banklarining o'z mijozlari - huquqiy va jismoniy shaxslar oldidagi majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajara olishi orqali ta'minlanadi.

14.4. Markaziy bankning “davlatning banki” funksiyasi

Markaziy bank davlat banki sifatida, Davlat budjetining kassali bajarilishini amalga oshiradi. Davlat organlarining naqd pulsiz operatsiyalarini ma'lum qismini amalga oshiradi, hukumatning tashqi qarzlarini to'lashga xizmat qiladi, budjet defitsitining ma'lum qismini

qoplashga va boshqa davlat muassasalarining xarajatlarini moliyalashtirish maqsadlariga qisqa muddatli kreditlar beradi. Shuningdek, hukumatga pul-kredit va valuta masalalari bo'yicha maslahatlar beradi.

Masalan, Bundesbank davlat banki sifatida Federatsiyaga, ma'muriy-hududiy bo'linmalarga hamda Federatsiyaning parabudjet fondlariga kreditlar berish huquqiga ega. Bu kreditlar hajmi cheklangan bo'lib, qisqa muddatli xarakterga egadir.

Davlat banki sifatida Bundesbank, hukumat nomidan uning obligatsiyalarini, moliyaviy veksellarini sotadi va ularni sotish uchun e'lon qiladi. U federal zayomlar kursini barqaror darajada saqlanishi uchun javobgar hisoblanadi.

Markaziy bank davlatning asosiy bankiri va hukumatning moliyaviy maslahatchisi bo'lib hisoblanadi. Bu borada:

- hukumat miqyosidagi tashkilotlarning hisob raqamlarini yuritadi;

- davlat zayomlarini chiqarish, saqlash va ular bilan tegishli operatsiyalarni amalga oshiradi;

- hukumatga kredit beradi;

- davlatning oltin-valuta va qimmatbaho toshlardan iborat zaxirasini o'zida saqlaydi va boshqaradi;

- mamlakat miqyosida valuta kursini o'rnatadi, foiz siyosatini yurgizadi va davlatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlariga javob beradi. Ular bilan korrespondentlik munosabatlarini o'rnatadi va olib boradi.

Markaziy bankning davlat banki sifatidagi funksiyasining muhim ko'rinishlaridan biri hukumatning tashqi qarzlarini to'lash jarayonida namoyon bo'ladi.

Oltin-valuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi.

Rivojlangan davlatlarda hukumatning odatda, chet el valutarida hisob-raqamlari bo'lmaydi. Mamlakatning oltin-valuta zaxiralarini boshqarish Markaziy bank zimmasida bo'lib, ularning summasi Markaziy bank balansida aks etadi. Hukumatning esa, chet el valutarida tashqi qarzlar mavjud bo'ladi. Qarzni to'lash muddati kelishi bilan hukumat Markaziy bankka to'lov topshiriqnomasi yozadi. Bank o'zining valuta zaxiralari hisobidan hukumatning tashqi qarzini

to'laydi va to'langan summaning milliy valutadagi ekvivalentini hukumatning hisob raqamlaridan chegirib oladi.

Rivojlangan industrial davlatlarda Markaziy bank bajaradigan an'anaviy funksiyalardan biri - valuta zaxiralarini boshqarishda Markaziy bankning monopol mavqega ega ekanligidir. Xususan, Avstriya, Buyuk Britaniya, Germaniya, AQSh kabi davlatlarning markaziy banklari mamlakat valuta zaxiralarini boshqarishda ana shunday huquqqa egadirlar.

Markaziy banklarning maslahatlar berish va ma'lumotlar bilan ta'minlash funksiyasini uning davlat banki sifatidagi funksiyasiga kiritish mumkin.

Markaziy bankning ma'lumotlar talab qilish huquqi to'g'risida tijorat banklari uchun hisobotlar shaklini va topshirish muddatini belgilab berishligini Markaziy bankning ma'lumot - tadqiqot funksiyasining bir ko'rinishi sifatida ko'rsatadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Markaziy bankning funksiyalari qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Shu sababli asosiy maqsadga erishish yo'lida belgilangan u yoki bu vazifani hal etish Markaziy bank funksiyalarining ayrimlarini boshqalariga nisbatan faolroq jalb qilinishini talab etadi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan Markaziy bankning asosiy an'anaviy funksiyalari xalqaro bank tizimida an'anaviy ko'rinish sifatida keng tarqalgan, ya'ni har bir rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar Markaziy banklarining funksiyalari bir-biriga o'xshab ketadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Markaziy bank faoliyatining maqsadi, uning tashkiliy tuzilishi va funksiyalarini yoriting.

2. Markaziy bank faoliyatining maqsadi, vazifalari va uning tashkiliy tuzilishini ochib bering.

3. Markaziy bankning funksiyalari: emission funksiya; "banklarning banki" funksiyasini yoritib bering.

4. Markaziy bankning "davlatning banki" funksiyasi; rasmiy oltin-valuta zaxiralarini boshqarish funksiyasini tushuntirib bering.

XV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI

Reja:

15.1. Markaziy bankning iqtisodiy, siyosiy mustaqilligi va ularni baholash tartibi.

15.2. Markaziy banklarning mustaqillik shkalasi.

15.3. Xorijiy mamlakatlarda Markaziy bankning mustaqillik darajasi.

15.4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banking mustaqillik darajasi.

Tayanch iboralar: davlat banki, aralash markaziy bank, siyosiy mustaqillik, iqtisodiy mustaqillik, baholash, tartib, vakolat, pul-kredit siyosati, vositalar, muddat.

15.1. Markaziy bankning iqtisodiy, siyosiy mustaqilligi va ularni baholash tartibi

Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyati hamda uni mamlakat hududida bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi roli haqida munozarali bahslar bir necha marotaba o‘zining rivojlanish yo‘nalishlarini o‘zgartirdi va buning oqibatida iqtisodiyotdagi bank tizimining birinchi pog‘onasida haqiqiy o‘zgarishlar bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bu esa birinchi navbatda davlat boshqaruv organlariga bo‘lgan munosabatlarda namoyon bo‘ldi.

Bu muammoni tahlil etishda asosiy jihat - mamlakat Markaziy bank siyosatining davlat iqtisodiy siyosati yo‘nalishiga tobeligi, ya’ni aniqrog‘i bu tobelikning darajasiga bog‘liq. Qachonki, mamlakat Markaziy banki siyosati davlatning iqtisodiyotni tartibga solish siyosati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, bunday bog‘liqlikni samarali, deb hisoblash mumkin. Lekin, shu narsa katta ahamiyatga egaki, bu ittifoq Markaziy bank tomonidan qanchalik ixtiyoriy ravishda tuzilgan va u kimga hisobdor va bank tizimida pul-kredit siyosatini tartibga solishdagi usullarni va yo‘nalishlarni tanlashda hamda qonun bo‘yicha Markaziy bank mustaqilligi darajasi va bunga haqiqatda erishilganligiga ahamiyat berish lozim.

Markaziy bankning mustaqilligi va iqtisodiyotni tartibga solishdagi o'rnini ko'p hollarda milliy urf-odatlardan va bank tizimining milliy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Lekin, umumiy yo'nalish (tendensiya)larni ham asosiy iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga taqqoslagan holda ko'rib chiqish mumkin. 70-yillar o'rtalaridan 80-yillar o'rtalarigacha bo'lgan davr mobaynida davlatning iqtisodiyotga amaliy aralashuvi natijasida jahonning ko'pgina yetakchi mamlakatlarida markaziy banklarning "qudratlilik" nazariyasi tasdiqlandi, hamda markaziy banklarning obro'-e'tibori, nufuzi o'sdi va bu ma'muriy boshqaruv usullarining kengayishida namoyon bo'ldi.

Shular orqali, tahlil qilingan besh omil ichidan uch asosiy (aniqrog'i: 2,4,5) va ikki qo'shimcha (1 va 3) omilni ajratish mumkin. Markaziy bankning hukumat boshqaruv organlaridan mustaqilligini belgilovchi asosiy obyektiv omillarga:

- bank rahbarini saylash va ishdan ozod qilish tartibi;
- pul-kredit siyosatiga davlatning aralashishi huquqi;
- hukumatni Markaziy bank tomonidan kreditlash chegaralanganligining mavjudligi va qat'iyligini ajratib ko'rsatish mumkin.

Markaziy bank kapitalida davlat ulushini va qonunchilikda Markaziy bankning maqsadi va vazifalarini aniq belgilanganligi yuqoridagi tahlildan ko'rinib turibdiki, u Markaziy bank mustaqilligi darajasini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynamaydi va ular ikkilamchi omillar bo'lib hisoblanadilar.

Mustaqillik prinsipi - Markaziy bank maqomining asosiy elementi, birinchi navbatda, Rossiya banki federal davlat hokimiyati organlarining strukturasi tarkibiga kirmaydi va pulni muomalaga chiqarish va pul muomalasini tashkil etishning mutlaq huquqi bilan maxsus muassasa bo'lib xizmat qiladi.

Rossiya Banki maqomining mustaqilligi Federal qonunning "Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki to'g'risida" gi (Rossiya banki) 1, 2 va 5-bandlarida aks ettirilgan.

Markaziy bankning hukumatdan mustaqilligi uning ikki shaklini nazarda tutadi: siyosiy va iqtisodiy.

* Siyosiy mustaqillik - pul ta'minoti maqsadlarini belgilashda markaziy bankning muxtorligi (avtonomiyasi);

* Iqtisodiy mustaqillik - markaziy bankning pul-kredit siyosati vositalarini tanlashda mustaqilligi.

Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi uchun sharoitlar uning boshqaruv organlari yoki menejeri (raisi) a'zolarini tayinlash tartibi, bank tomonidan hukumat va / yoki parlament tomonidan qabul qilingan qarorni tasdiqlashdir.

Iqtisodiy mustaqillik, markaziy bank davlat mablag'larini moliyalashtirish va kredit berishda ustunlik berish uchun hukumatga pulni avtomatik ravishda berishga majbur emasligi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi uchun kredit tizimini nazorat qilishning mohiyati juda muhimdir: bank tomonidan qaror qabul qilishda hukumatning aralashuvini o'z ichiga olgan ma'muriy (to'g'ridan-to'g'ri) bozorni boshqarish vositalarini qo'llash, uning avtonomligini buzadi.

Markaziy bankning mustaqilligi uchun asosiy mezonlar quyidagilardan iborat:

1) markaziy bankni boshqarishni, raisni yoki hokimni tayinlash.

Menejer quyidagilarni tayinlaydi:

- bank kengashi;

- Qonunchilik, parlament;

Ijro va qonunchilik hokimiyati;

- Kollektiv ijroiya hokimiyati (hukumat) va boshqalar.

Tayinlagan shaxsdan bankning mustaqilligi darajasi aniqlanadi;

2. Boshqaruv raisi va a'zolari vakolat muddati.

Davr qancha uzoq bo'lsa, markaziy bankning hokimi qanchalik mustaqil bo'lsa;

3. Markaziy bank va hukumat o'rtasidagi munosabatlar, markaziy bankning qonuniy javobgarligi.

Markaziy bankning mustaqilligi hukumat, Moliya vazirligi boshqaruv va qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish qobiliyati, shuningdek, bank faoliyatining qanchalik qonun bilan tartibga solinishi bilan belgilanadi;

4. Pul-kredit siyosatini shakllantirish tartibi.

Siyosatni kim shakllantirayotganini aniqlash juda muhim;

Hozirgi vaqtda iqtisodiy nazariyada bir nechta milliy markaziy banklar o'rtasida farqlar mavjud. Birinchidan, pul-kredit siyosatining maqsadlari, operativ va monetar instrumentlarning mustaqilligi farq qiladi.

- Pul-kredit siyosatining maqsadlaridan mustaqillik (maqsad muxtoriyati) Markaziy bank o'z vazifalarini mustaqil rivojlanishning nazariy konsepsiyasidir. Mustaqillik, agar pul siyosatining yakuniy maqsadi aniq belgilangan bo'lmasa yoki maqsadlar guruhi qonunchilikda tartibsiz bo'lmasa, markaziy bank o'z faoliyatini maqsadga qaratilgan holda mustaqil ravishda belgilashi mumkin.

Operatsion mustaqillik (maqsadli avtonomiyalar) markaziy bankning o'zi pul-kredit siyosatining yakuniy maqsadiga erishish uchun foydalaniladigan oraliq va operatsion maqsadlar ro'yxatini belgilaydi. Regulyatorni pul-kredit siyosatining maqsadlari va operativ mustaqillik mustaqilligini ta'minlash inflatsiyaga qarshi siyosatga moyil bo'lgan hukumatning "uzoqni ko'rgan" xatti-harakatlarini bartaraf etish uchun zarurdir.

Pul vositalarini mustaqilligi yoki vositachilik muxtoriyati hukumat yoki markaziy bank tomonidan hukumat bilan birgalikda belgilangan inflatsiya maqsadlari bilan pul siyosati vositalarini tanlash va qo'llash erkinligini anglatadi.

Markaziy bankning inflatsiya darajasini belgilash rejimi asosidagi targetlash uning instrumental mustaqilligi g'oyasiga asoslangan. Markaziy bank barqarorlikni ta'minlash uchun vakolatlarga ega bo'lib, narx-navoni va uning kutilayotgan maqsadini belgilaydi. Jamoatchilik asosidagi uning transparentligi bank faoliyatini ochiqlik va hisobdorligini jamoatchilik tomonidan nazorat qilinishini nazarda tutadi. Instrumental mustaqillikning mavjudligi davlatda kunlik qarorlarni qabul qilish va pul-kredit siyosatini amalga oshirish uchun pul hokimiyatlariga vakolat berish bo'yicha hukumat (bir qadam) va markaziy bank (agent) o'rtasida bir xil kelishuvni shakllantirishni anglatadi.

Odatda, markaziy bankning maqsadlari va vazifalari u to'g'risidagi milliy qonun bilan belgilanadi. Shu bilan birga, siyosatning maqsadlari qonun hujjatlarida ham yetarli darajada talqin qilinishi mumkin emas. Misol uchun, AQSh Federal zaxira qonunida asosiy maqsad "maksimal ish bilan ta'minlash, barqaror narxlar va o'rtacha uzoq muddatli foiz stavkalarini rag'batlantirish" dir. AQSh Federal zaxira kengashi o'z oldiga turli maqsadlar va siyosatlarning darajasini maqsad o'zgaruvchilar uchun miqdoriy mezonlarni belgilaydi.

Yana bir misol - Yangi Zelandiya zaxira banki, u inflatsiya darajasini qonuniy jihatdan aniq belgilangan (yiliga 3% dan ko'p bo'lmagan) darajada ushlab turishga majbur qiladi. Inflatsiya maqsadining asosiy qiymati Moliya vazirligi va bank o'rtasida muzokaralar jarayonida aniqlanadi. Xuddi shunday, Yevropa Markaziy banki inflatsiya yiliga 3% dan yuqori bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Yangi Zelandiya zaxira banki va Yevropa Markaziy banki pul siyosati maqsadlarining to'liq mustaqilligiga ega emaslar.

Markaziy bank, operativ mustaqillikka ega va valuta instrumentlarining mustaqilligiga ega bo'lishi mumkin. Jamoat munosabatlaridagi mustaqillik, markaziy bank o'z maqsadlariga erishish uchun zarur deb hisoblagan choralarni ko'rishi mumkinligini anglatadi. Qonun hujjatlarida Markaziy bank erkinligi, birinchi navbatda, pul-kredit siyosatining ruxsat etilgan maqsadlari va vositalarini aniqlash uchun chora-tadbirlarni tanlashda ayrim cheklovlar qo'yilishi mumkin. Markaziy bank eng yaxshi kombinatsiyani aniqlash uchun ruxsat etilgan barcha harakatlarni o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, Markaziy banklarning mustaqilligini muhokama qiladigan bo'lsak, bu ular tomonidan butunlay pul hokimiyatini ko'p darajali mustaqillik berish oxir-oqibatidagi siyosiy qarorlaridir. Maqsadlar mustaqilligi va operativ mustaqillikka ega bo'lishiga qaramasdan markaziy bank o'z faoliyatini amalga oshirish uchun institutsional barrelga ega bo'lmasligini ta'kidlamoqda, amalda uning mustaqilligi hukumat tomonidan tanlangan valuta siyosati va fiskal siyosat bilan muvofiqlashtirish zarurligi bilan cheklanadi.

15.2. Markaziy banklarning mustaqillik shkalasi

Siyosiy mustaqillik, markaziy bank ishlariga hukumatning aralashuv darajasi, birinchi navbatda, hukumatning markaziy bank boshqaruvini tayinlashda ishtirok etishi va boshqaruvchilarning avtonom faoliyat ko'rsatishi darajasida belgilanadi. Iqtisodiy mustaqillik Markaziy bankning davlat budjetini kreditlash shartlari va tijorat banklarining nazorati ostida pul-kredit muassasalarini joylashtirish shartlari bilan belgilanadi. Siyosiy va iqtisodiy mustaqillikni aniqlash uchun qadriyatlarining 16 mezonidan foydalaniladi.

Birinchi navbatda, hukumat markaziy bankning reaksiyasiga ta'sir ko'rsatishga qiziqish bildirmoqda. Markaziy bank faoliyatiga aralashuvning eng keng tarqalgan turi va sababi muvozanatsiz soliq-budjet siyosati bilan bog'liq bo'lgan davlat budjetining kamomadini moliyalashtirish zarurati hisoblanadi. Hukumat bank rahbariyatidan qarz olish yoki davlat qarz majburiyatlarini sotib olishga majbur qilish uchun unga bosim o'tkazishi mumkin.

Markaziy bankka bosim, uni tuzilgan yoki "sanoat" siyosatida ishtirok etishga majbur qilish uchun berilishi mumkin. Nazariy jihatdan nazarda tutilganidek, tizimli siyosat iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlarini, istiqbolli iqtisodiy makonlarini rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan. Amalda, u arzon kreditlar yoki investitsiyalar va xususiy korxonalariga boshqa imtiyozlar berishga aylanadi.

Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi uning qarorlariga bevosita ta'sir o'tkazish yo'li bilan ziyon yetkazishi mumkin. Masalan, markaziy bank boshqaruvi rasi va a'zolarini tayinlash va qaytarib olish tartibi bo'yicha. Agar bank boshlig'i lavozimidan ancha osonlik bilan olib qo'yilsa va manfaatdor manfaatdor guruhlar parlamentga va hukumatga o'z lobbistlari orqali bosim o'tkazishga harakat qiladilar. Himoya holatda bo'lish, markaziy bank boshlig'i mustaqil qaror qabul qilishdan manfaatdor bo'lmaydi.

Uning o'zi qabul qilayotgan qarorlarida lobbistlarning "xohishlari" ni hisobga oladi. Ta'sirning yana bir potensial kanali bankning budjetini, shu jumladan boshqaruvning rasmiy maoshlarini tasdiqlashdir. Agar manfaatdor shaxslar bankning yuqori mansabdor shaxslari ish haqi va uning budjeti xarajatlariga ta'sir qila olsalar, bu iqtisodiy masalalar bo'yicha pul masalalari bilan kurashish uchun shart-sharoitlar yaratadi, natijada markaziy bankning mustaqilligi va obro'siga putur yetkazadi.

Markaziy bankning mustaqilligini baholash uchun avvalambor mustaqillik omillarini va uning asosiy xususiyatlarini aniqlash kerak. Markaziy banklarni baholash va uning mustaqillik darajasi va makroiqtisodiy o'zgaruvchilari o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish bilan bog'liq masalalar XX-asrning so'nggi o'n yilligidagi ilmiy adabiyotlarda yetarlicha batafsil o'rganildi.

Bunday tadqiqotlar asoslari quyidagi odatdagi algoritmdir:

- Markaziy banklarga ta'sir etuvchi omillarini tavsiflovchi o'zgaruvchan majmualarni ta'kidlash;
- O'zgaruvchining tegishli qiymatlarini to'plash qoidalarini belgilash;
- turli mamlakatlarning markaziy banklari ro'yxatini tavsiflash o'zgaruvchan qabul qilingan tizim asosida, shuningdek baholashning vaqt gorizonti asosida tavsiflanadi;
- olingan ma'lumotlar asosida markaziy banklarning reytingi ularning mustaqillik darajasiga qarab amalga oshiriladi;
- Markaziy banklarning reyting jadvallari markaziy banklar faoliyat yuritayotgan mamlakatlar makroiqtisodiy statistikasi bilan taqqoslash.

Markaziy banklarning mustaqillik darajasiga ularga ta'sir ko'rsatadigan o'zgaruvchilarning hisobga olinish darajasiga ko'ra, ma'lum bir tasnifni olishi mumkin. Bunday hisob birinchi marotaba 1988 yilda Robin Beyd va Maykl Parkin tomonidan taklif etilgan edi. Unga ko'ra, markaziy banklar uch turdagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan:

-Pul-kredit siyosati borasida Markaziy bankning qarori yakuniy va to'g'ri hisoblansa;

-markaziy bank rahbariyatida davlat va hukumat vakillarining mavjudligi;

-markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda o'z boshqaruv rahbarlarini tayinlashdan iboratdir.

Bundan oldinroq, Bretton-Vuds davrida markaziy banklarning hamkorligini mustahkamlash davrida Markaziy banklarni tartibga solish va mustaqillik mafkurasi rivojlangan. Asl g'oyalar 1961-1967 yillarda XVF xodimi Lin Aufrixtning asarlarida uchraydi. U Markaziy bankda qonunchilikni qiyosiy tahlil qilish bo'yicha ish olib boradi. Milliy markaziy banklarning birinchi ko'rsatkichi(indeksi) Garvard universiteti professori N.Llezina tomonidan R. Beyd va M. Parkinlar tomonidan yaratilgan.

Bu ko'rsatkichlar markaziy bank boshqaruvi mustaqilligini tavsiflovchi uni hukumatdan mustaqilligini tavsiflaydigan o'zgaruvchilardan iborat edi. Ushbu ko'rsatkichlar Markaziy bank to'g'risidagi qonun hujjatlari tahlili asosida amalga oshiriladi. Chunki ularning tarkibiy qismini baholashni amalga oshirish uchun, "Markaziy bank" ning "yuridik" yoki "qonuniy" ko'rsatkichlari deb ataladi.

1990-yillarning o'rtalaridan boshlab Sukerman indeksi (Sukerman indeksi, 1992), GMT-indeks (Grilli-Masciandaro-Tabellini indeksi, 1991) va Effinger-Shaling indeksi (1997) e'tirof etilgan. Ular orasida dastlabki ikki indeks kelajakda ko'rib chiqiladi. Effinger-Shaling indeksi uchta o'zgaruvchini o'z ichiga oladi: pul-kredit siyosatini ishlab chiqish, markaziy bankning boshqaruv kengashida hukumat vakillarining ishtirok etishi va uning rahbariyatini tayinlash.

Pul-kredit idoralarining javobgarligi ham Milliy markaziy banklarning muhim omilidir. Angliya banki iqtisodchilari tomonidan yaratilgan hisobot berish indeksi to'rtta ko'rsatkichni hisobga oladi:

1. Markaziy bankning sarmoyaviy faoliyat bo'yicha tashqi monitoringini o'tkazish;
2. Pul-kredit siyosati qo'mitasining yig'ilish bayonnomalarini nashr etish;
3. Pul-kredit siyosati natijalari bo'yicha hisobotlarni nashr etish;
4. Markaziy bank va hukumat o'rtasida ziddiyatni bartaraf etish tartibi (Qarang: "Markaziy bankning Demokratik javobgarligi").

Markaziy bankning demokratik mas'uliyati.

Mustaqillik kabi markaziy bankning mas'uliyati indekslar yordamida baholanadi.

Quyida 1998 yilda Tilburg Universiteti Iqtisodiy Tadqiqotlar Markazining ekspertlari tomonidan ishlab chiqilgan markaziy bankning demokratik javobgarlik indeksining tavsifi berilgan.

Markaziy bankning demokratik hisobdorlik indeksi (Demokratik hisobdorlik indeksi)

A.) Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadlari.

✓ Pul mablag'larining maqsadlari markaziy bankda qonun hujjatlarida nazarda tutilganmi?

✓ Maqsadlar guruhi siyosat ustuvorligiga ko'ra tartiblanganmi?

✓ Pul-kredit siyosatining maqsadlari aniq ta'rifga egami?

✓ Pul siyosatining maqsadlari miqdoriy ko'rsatkichlarga egami?

B.) Pul-kredit siyosatining oshkoraligi.

✓ Markaziy bank, standart hisobot va byulletenlardan tashqari pul siyosati yoki inflatsiya haqida hisobot chop etishi kerakmi?

✓ Markaziy bank boshqaruv kengashi yig'ilishlarining protokollari o'z vaqtida e'lon qilinganmi?

✓ Markaziy bank pul-kredit siyosatining maqsadiga qanchalik erishish mumkinligini jamoatchilikka oshkor etishi kerakmi?

S.) Markaziy bankning yakuniy mas'uliyati.

✓ Markaziy bank parlamentga bo'ysunadimi?

✓ Parlament yoki hukumat markaziy bankka ko'rsatmalar berish huquqiga egami?

✓ Markaziy bankning qarorini bekor qilish uchun bir qoida bormi?

✓ Qabul qilingan topshiriqlarni bekor qilish huquqining Markaziy bankda rasmiy imkoniyati bormi?

✓ Markaziy bank to'g'risidagi qonun hujjatlarini parlamentdagi ko'pchilik tomonidan oddiy ovoz berish yo'li bilan o'zgartirilishi mumkinmi?

15.1-jadval

Markaziy bankning demokratik javobgarlik indeksleri bo'yicha mamlakatlarning reytingi

O'rin	Mamlakat	Yakuniy maqsad	Transpa-rentlik	Yakuniy javobgarlik	Demokratik maj-buriylik bo'yicha umumiy indeks
1	Birlashgan Qirollik	4	3	4	11
2	Yangi Zelandiya	4	2	4	10
3	Janubiy Koreya	3	2	4	9
4	Polsha	2	3	3	8
5	Avstraliya	1	1	5	7
	Kanada	1	2	4	7
	Yaponiya	2	2	3	7
	Norvegiya	1	1	5	7
6	Chexiya Respublikasi	2	2	2	6
	Fransiya	3	1	2	6
	Islandiya	1	1	4	6
	Ispaniya	2	2	2	6
	Turkiya	2	1	3	6
	AQSh	1	3	2	6
7	Avstriya	2	2	1	5
	Chili	1	1	3	5
	Yevro hududi	3	1	1	5
	Finlandiya	2	1	2	5
	Vengriya	2	1	2	5
	Irlandiya	2	1	2	5
	Portugaliya	2	2	1	5
	Rossiya Federatsiyasi	1	0	4	5

Eslatma: Rossiya Bankining javobgarligini baholash 2000-2008 yillarda "Rossiya Banki to'g'risida"gi Qonun va uning axborot siyosati, pul-kredit siyosati amaliyoti tahlili asosida amalga oshirildi.

Markaziy bank rahbarini o'z lavozimidan pul siyosatidagi o'tgan uzilishlari uchun ozod qilish mumkinmi?

Indeksdagi har bir pozitsiya 0 ("yo'q") yoki 1 ("ha") deb baholanadi. Barcha hisob-kitoblar toifalarga bo'linadi va keyin qo'shiladi, natijada indeks qiymati 0 dan 13 gacha o'zgarishi mumkin.

Sukerman indeksi va GMT ko'rsatkichi Milliy markaziy banklari uchun standart vosita bo'ldi. Sukermanning indeksiga to'rtta guruhga bo'linadigan 16 o'zgaruvchan parametr kiradi: xodimlar mustaqilligi, pul-kredit siyosatini ishlab chiqish, uning maqsadlari va davlat budjetini moliyalashtirish bo'yicha cheklashlar.

16 o'zgaruvchining har biri 0dan (NCB minimal darajasi) 1 ga (NCBning maksimal darajasiga) teng bo'lishi mumkin.

Argumentning qiymati Sukermanning taklif qilgan muqobil variantlariga bog'liq.

Agar kerak bo'lsa (tahlil qilish maqsadlarida), o'zgaruvchilar og'irliklarga ega bo'lishi mumkin

15.2-jadval

Sukerman indeksidagi o'zgaruvchining tavsifi²²

No	Argumentlar tavsifi	Baholash
1.	Xodimlar avtonomligi	
1.1.	Markaziy bank boshqaruvining vakolati	
1.2.	8 yildan beri	1,00
1.3.	6 dan 8 yilgacha	0,75
1.4.	5 yil	0,50
1.5.	4 yil	0,25
1.6.	4 yilgacha yoki o'zboshimchalik bilan muddatga tayinlanish	0,00
1.2.	Markaziy banki boshqaruvchisini tayinlash instituti	
	Markaziy bank boshqaruvi	1,00
	Markaziy bank, hukumat va parlament boshqaruv kengashi birgalikda	0,75

²² Fujiki N. Central Bank Independence Indexes in economic Analysis: A Reappraisal II Monetaynni economic Studies. 1996. N° 2. P. 84-86.

	Parlament	0,50
	Hukumat	0,25
	Vazirlar Mahkamasining a'zosi	0,00
1.3.	Markaziy bank boshqaruvchisini ofisdan olib tashlash	
	Imkoniyati yo'q	1,00
	Faqat iqtisodiy siyosat bilan bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra	0,83
	Markaziy bank boshqaruv kengashi Qaroriga ko'ra, qonunchilik normalariga muvofiq	0,67
	Qonunchilik normalariga muvofiq parlamentning ixtiyoriga ko'ra	0,50
	Har qanday cheklovsiz parlamentning ixtiyoriga ko'ra	0,33
	Hukumat qaroriga binoan qonunchilik normalariga muvofiq	0,17
	Hukumatning ixtiyoriga ko'ra, hech qanday cheklovlarsiz	0,00
1.4.	Markaziy bank boshqarmasi hukumatda boshqa vazifalarni bajarishi uchun imkoniyatlar	
	Yo'q	1,00
	Hukumatning ruxsatisiz	0,50
	Ko'rsatilmagan	0,00
2.	Pul-kredit siyosatini ishlab chiqish	
2.1.	Institut pul-kredit siyosatini rivojlantirish bilan shug'ullanadi	
	Markaziy bank	1,00
	Markaziy bank, hukumat bilan maslahatlashganidan keyin	0,67
	Hukumat	0,33
	Noma'lum	0,00
2.2.	Institut, u uchun manfaat to'qnashuvidagi oxirgi so'z	
	Markaziy bank	1,00
	Hukumat	0,80
	Markaziy bank, hukumat va parlament boshqaruv kengashi birgalikda	0,60
	Parlament	0,40
	Noma'lum	0,00
3.	Markaziy bankning fiskal siyosatni shakllantirishdagi ishtiroki	
	Faol	1,00
	Noma'lum	0,00

3.1.	Pul-kredit siyosatining ustuvor vazifalari	
	Narxlarning barqarorligi - bu yakuniy maqsad va markaziy bank hukumat bilan manfaatlar to'qnashuvini hal qilishda yakuniy fikrga ega	1,00
	Faqat narxlari barqarorligi	0,80
	Narxlar barqarorligi va uning qo'shimcha maqsadlari, masalan, bank tizimining barqarorligi	0,60
	Narxlarning barqarorligi boshqa maqsadlarga, masalan, to'liq ish joyiga tushib qolishi mumkin	0,40
	0 yakuniy maqsad qonunchilikda ko'rsatilmagan	0,20
	Narxlarning barqarorligi markaziy bank maqsadlari qatorida emas	0,00
4.	Davlat budjetini moliyalashtirish bo'yicha cheklovlar	
4.1.	Hukumatga qarz berishni cheklash	
	To'g'ridan-to'g'ri kreditlarga yo'l qo'yilmaydi	1,00
	To'g'ridan-to'g'ri kreditlarni berishga ruxsat beriladi, ammo qat'iy cheklovlar bilan	0,67
	To'g'ridan-to'g'ri kreditlarni berish yumshoq cheklovlar bilan amalga oshiriladi	0,33
	Hech qanday cheklov yo'q	0,00
4.2.	Davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish	
	Qimmatli qog'ozlarni sotib olish taqiqlanadi	1,00
	Qimmatli qog'ozlarni sotib olishga ruxsat etiladi, lekin qat'iy cheklovlar bilan	0,67
	Qimmatli qog'ozlarni sotib olishga yumshoq cheklovlar qo'yiladi	0,33
	Hech qanday cheklov yo'q	0,00
4.3.	Moliyalashtirish shartlari	
	Markaziy bank tomonidan tashkil etilgan	1,00
	Bank qonunchiligi bilan belgilanadi	0,67
	Hukumat bilan kelishilgan holda tuzilgan	0,33
	Hukumat qarori bilan tuzilgan	0,00
4.4.	Markaziy bank kreditlari salohiyatli oluvchilar	
	Markaziy hukumat	1,00
	Ijroiya hokimiyatining barcha darajalari	0,67
	Ijro etuvchi va davlat korxonalari	0,33
	Davlat va xususiy sektor	0,00
4.5.	Kreditlar hajmi bo'yicha miqdoriy cheklovlar	

	Mutlaq shartlar summolari qonun hujjatlarida belgilanadi	1,00
	Markaziy bank kapitalining ulushi	0,67
	Budjet daromadlarining ulushi	0,33
	Budjet xarajatlarining ulushi	0,00
4.6.	Kredit shartlari bo'yicha cheklovlar	
	6 oygacha	1,00
	1 yilgacha	0,67
	1 yildan ortiq	0,33
	Qonunchilikda ko'rsatilmagan	0,00
4.7.	Foiz stavkalari	
	Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi	1,00
	Bozor foiz stavkalari	0,67
	Qonunchilikda ko'rsatilmagan	0,33
	Nol foiz stavkasi,	0,00
4.8.	Birlamchi bozorda davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalar	
	Taqiqlangan	1,00
	Ruxsat berilgan	0,00

Umuman olganda sanoati rivojlangan mamlakatlar Markaziy banklari mustaqilligining obyektiv omillariga baho berishda quyidagi mezonlarni kiritish mumkin:

– Markaziy bank kapitalida va foydani taqsimlashda davlatning ishtiroki;

– bank rahbarlarini tayinlash (saylash) dagi tartib va ularning faoliyat ko'rsatishi muddati hamda davlat tomonidan milliy bankning faoliyatini nazorat qilish shakli;

– Markaziy bank vazifalarini aniqlashning qonunchilikda yoritilish darajasi;

– Markaziy bank rahbariyati qarorini davlat organlari o'rnatilgan qonun bilan to'xtatishini yoki davlatning umumiqtisodiy yo'nalishi bilan Markaziy bankning pul-kredit doirasidagi tadbirlarni tartibga solishning mavjudligi;

– mamlakat Markaziy bankining davlat xarajatlarini to'g'ri va egri moliyalashtirishini tartibga soluvchi qoidaning mavjudligi va uning shakllari.

Ikkinchi mashhur indeks GMT-indeksidir. Unda siyosiy va iqtisodiy Milliy markaziy banklarni iqtisodiy mustaqilligini aks ettiruvchi indeksning dinamikasi mavjud. Qo‘shimcha indeksning har biri bir nechta o‘zgaruvchini hisobga oladi. Ular ikki tomonlama bo‘lib, faqat ikkita qiymatga ega: "haqiqiy" yoki "noto‘g‘ri". Shunday qilib, jami indeksi, o‘rtacha tortilmagan ballik tizimga ega hisoblanadi.

15.3-jadval

GMT-indeksiga kiritilgan o‘zgaruvchining tavsifi²³

Argumentlar belgilari	Argumentlar tavsifi
Siyosiy mustaqillikning kichik indeksi	
Markaziy bankning gubernatori	
G1	Markaziy bank boshqaruvchisi parlament va hukumat tomonidan birgalikda tayinlanadi
G2	Markaziy bankning gubernatori 5 yildan ortiq muddatga tayinlanadi
Markaziy bank boshqaruvi	
G3	Markaziy bank boshqaruv kengashi a‘zolari hukumat tomonidan tayinlanmagan
G4	Markaziy bank boshqaruvi a‘zolari 5 yildan ortiq muddatga tayinlanadi
G5	Markaziy bankning boshqaruv kengashi a‘zosidan lavozimidan olib tashlanishi faqat siyosiy bo‘lmagan sabablarga ko‘ra, sodir bo‘lishi mumkin
Hukumat bilan aloqalar	
G6	Markaziy bank boshqaruvidagi hukumat vakili yo‘q
G7	Parlament yoki hukumat tomonidan pul siyosatini tasdiqlash talab qilinmaydi
Qonunchilikni qo‘llab-quvvatlash	
G8	Markaziy bankning hisobotlari qonun hujjatlarida aks ettirilgan
G9	Hokimiyat bilan ziddiyat yuz bersa markaziy bankning

²³ Dvorsky S. Measuring Central Bank Independence in Select Transition Countries and the Disinflation Process // BOFIT. 2000. Discussion Paper № 13. P. 15-16.

	harakatlariga huquqiy yordam ko'rsatish
Iqtisodiy mustaqillikning pastki indekslari	
1. Davlat budjetini moliyalashtirish	
D1	To'g'ridan-to'g'ri budjetni kreditlash avtomatik emas
D2	Budjetni bevosita kreditlash bozorning foiz stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi bo'yicha amalga oshiriladi
D3	Budjetga bevosita kredit berish vaqtinchalik
D4	Budjetga bevosita kredit berish qarzdorlik hajmi bilan cheklanadi
D5	Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlari uchun asosiy bozorda ishlamaydi
2. Pul –kredit instrumentlari	
D6	Hisob-kitob stavkasi markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi
D7	Tijorat banklarini nazorat qilish markaziy bank funksiyalariga kiritilmagan

Markaziy bankning kapitalida va foydasini taqsimlashda davlatning ishtirokiy omili Markaziy bank iqtisodiy mustaqilligining qanchalik darajadiligini ko'rsatadi. Lekin bu qaramlik ikkilamchi rol o'ynaydi, chunki Markaziy bankning kapitali to'g'ridan-to'g'ri davlatga tegishli bo'lmasa ham, qonunchilikda ma'lum sharh (izoh) mavjud bo'ladi. Agar mavjud bo'lmasa, davlat egri usullardan foydalanadi.

Misol qilib, Avstriya Milliy banki haqidagi Qonunni olaylik. Bu bank xuddi hissador jamiyati shaklida tuzilgan va faoliyat ko'rsatmoqda (Markaziy bankning 50 foiz kapitali Federatsiyaga, qolgan 50 foizi kapitali avstriyalik huquqiy va jismoniy shaxslarga tegishli). Markaziy bank kapitaliga faqat Moliya vazirligidan ruxsat olgan huquqiy va jismoniy shaxslargina ulush qo'sha olish huquqiga egadirlar.

Pay (ulush) meros (vorislik) orqali o'tishi yoki Moliya Vazirligi ruxsati bilan sotilishi mumkin. Shu orqali davlat bilvosita nazoratni amalga oshirishi mumkin.

Bundan tashqari, Markaziy bankning funktsiya va vazifalari qonunda ko'rsatilgan. Shu sababli ulush egalari yig'ilishi chegara-

langan masalalarnigina yecha oladi. Albatta, bu masalalar bankning iqtisodiy siyosati bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lmaydi.

Shunday qilib, mamlakat Markaziy bankining kapitalida 100 foizi davlatning ishtiroki - ko‘proq Markaziy bank salohiyati va an‘analariga hamda ulush egalariga ham bog‘liq. Misol tariqasida AQShning Federal Zaxira Tizimi va Germaniyaning Federal bankini ko‘rsatish mumkin. Ikkala Markaziy bank jahonda eng mustaqil markaziy banklar sifatida tan olingan. Shunday bo‘lsa-da, Nemis Federal bankining 100 foiz kapitali Federatsiyaga, Federal Zaxira Tizimi kapitali esa, 100 foiz a‘zo-banklarning to‘liq mulkiga tegishli. Yoki aksincha, banklar va sug‘urta kompaniyalarining mulkiga tegishli bo‘lgan Italiya Markaziy banki davlat boshqaruv organlariga qaramdir.

Bu omilning tahlilidan ko‘rinadiki, markaziy banklar kapitali egalarining tarkibidan qat‘iy nazar, ular uning pul-kredit siyosatidagi mustaqilligiga ahamiyatli ta‘sir ko‘rsata olmaydi.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini belgilovchi keyingi omil, bank rahbarining saylanish tartibi hisoblanadi.

Bu omil Markaziy bankning davlat organlari boshqaruvidan qanchalik darajada siyosiy mustaqilligini belgilashda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Birinchi qarashda, mamlakatlar o‘rtasidagi farq faqat Markaziy bankning boshqaruv lavozimiga nomzodlarni kim tavsiya etishida namoyon bo‘ladi. Ko‘pgina rivojlangan davlatlarda Yaponiya, AQSh, Avstriya) bank rahbariyatiga hukumat tavsiya etgan nomzodlar saylanadi yoki tayinlanadi.

Markaziy banklarning raislari va boshqaruv a‘zolarini qonun bo‘yicha ishdan olish tartibi ham qiziqarli holatda rasmiylashtirilgan. Ko‘pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, AQSh, Daniya, Avstriya, Shveysariya va Gollandiya)ning markaziy banklar raislarini, boshqaruv a‘zolarini saylangan muddatlaridan ilgari ishdan bo‘shatib bo‘lmaydi. Hukumatga yuqoridagi davlatlarga nisbatan qaramroq bo‘lgan markaziy banklar bunga kirmaydi (Italiya, Fransiya).

Markaziy bankning siyosiy mustaqilligini ko‘rsatuvchi uchinchi omil, uning qonunda ko‘rsatilgan faoliyati darajasi va maqsadlari hisoblanadi. Bu omil bir tomondan, Markaziy bank faoliyatini erkinligiga chegara qo‘ysa, boshqa tomondan, uning qonunda ko‘rsatilgan vakolatlarini aniqlaydi.

Bir qator mamlakatlarda, masalan, AQSh, Shvetsiya, Buyuk Britaniya va Italiyada Markaziy bank vazifalarining ta'rifi qonunda qayd etilmagan yoki umumiy holda ko'rsatilgan, xolos. Shunday bo'lsa ham, ikkala guruhda juda mustaqil va shu bilan birga qaramroq bo'lgan markaziy banklar bordir.

Shunday qilib, bu omilning ta'sirini faqat Markaziy bankning tashkil topishi sharoiti va urf-odatlar tahlili bilangina ko'rish mumkin. Markaziy bankning vazifa va maqsadlari qonunda aniqlanish omili shu sababli ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi omillardan biri, uning pul-kredit siyosatiga davlat organlarining aralashishini qonun bo'yicha qanchalik darajada o'rnatilganligidadir. Bu omil birinchi galda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligiga ta'sir ko'rsatadi.

Mustaqillik darajasi nisbatan past bo'lgan markaziy banklarga Fransiya va Italiya markaziy banklarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Bu davlatlarda pul-kredit siyosati yo'nalishini hukumat belgilashi qonun bilan mustahkamlangan. Markaziy bank esa, hukumat ko'rsatmalarini bajaradi va unga maslahatchi vazifasini o'taydi.

Ikkinchi jahon urushi davridan boshlab Fransiya banki Moliya Vazirligi qaramog'idadir. Pul bozoridagi intervensiyaning tashabbuskori ham, nemis markasiga nisbatan fransuz franki kursini ushlab masalasi hamda Yevropa Hamjamiyati bozorining tashkil topishida valuta operatsiyalarini tartibga solishda ham hukumat ishtirok etmoqda.

Albatta, Fransiya Markaziy banki tomonidan hukumatning pul-kredit siyosatini tartibga solishdagi harakatini qoralab chiqishlar bo'ldi. Masalan, 1982-yilda Markaziy bank Moliya Vazirligi talabiga binoan hukumatning kreditlayotgan summa miqdorini oshirishdan bosh tortdi.

Biroq, Raisga qarshi tazyiq (siquv)lar bo'ldi va Fransiya banki odatdagidek, Moliya Vazirligi ko'rsatmasiga bo'ysunishga majbur bo'ldi.

AQShning Federal Zaxira Tizimidan farqli ravishda Nemis Federal banki parlamentga hisobot bermaydi, u o'z faoliyati vakolatini "Nemis Federal banki haqida"gi Qonunga muvofiq amalga oshiradi.

Shveysariya, Italiya, Shvetsiya va Daniyada hukumatni kreditlash hajmini chegaralash rasman mavjud emasligi, ular markaziy

banklarining bu mezon bo'yicha davlatga qattiq qaramliklarini ko'rsatadi.

Yuqorida qayd etilganlar asosida xulosa qilish mumkinki, rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari o'zlarini mustaqil ta'sir o'tkaza oladigan institut sifatida ko'rsatishlari zarur.

Bu bir tomondan, ularga qonun asosida ruxsat etilgan vositalar yordamida iqtisodiyotni tartibga solishni amalga oshirish huquqini beradi, boshqa tomondan esa, Milliy bank va pul tizimi manfaatlarining himoyachisi sifatida maydonga chiqadi.

Shu munosabat bilan Markaziy bankning iqtisodiyotni tartibga solish jarayonidagi va umuman iqtisodiyotdagi mavqeini, shuningdek, mamlakat hukumati bilan o'zaro munosabatlarini tahlil qilar ekanmiz, uning pul-kredit tizimi va hukumat organlari o'rtasida oddiy vositachi emasligini, balki ma'lumot, tadqiqot, tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi markaz ekanligini alohida ta'kidlashni istardik.

Biroq, mamlakat pul-kredit sohasidagi Markaziy bankning mustaqillik darajasi masalasi hanuzgacha munozarali bo'lib qolmoqda.

Milliy pul birligi qadrini oshirish bilan bog'liq chora-tadbirlar faqatgina pul-kredit sohasiga tegishli emas, balki u yaxlit butun iqtisodiyotga ta'sir o'tkazadi, bu esa har qanday darajadagi iqtisodiy siyosat bilan kelishishni va davlatning barqarorlashtirish dasturi doirasidan chetga chiqmaslikni taqozo etadi.

Bundan tashqari, Markaziy bankning mustaqillik darajasi ko'pgina makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga faqat bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

15.3. Xorijiy mamlakatlar Markaziy bankining mustaqillik darajasi

Ko'rilayotgan davrda markaziy banklar darajasida xalqaro aloqalar muvaffaqiyatli rivojlandi. Bunga yaqqol misol qilib, Yevropa Valuta Tizimini tashkil topishi va Yevropa Markaziy bankini tuzish rejasini ko'rsatish mumkin.

Biroq, 80-yillarning o'rtalaridan, milliylik xususiyatlarining yo'qotilishi va markazlashmagan siyosatlarining boshlanishi bilan markaziy banklarning "qudratli"ligi nazariyasi tarafdorlari chet el ilmiy doiralarida sezilarli darajada kamaydi. Shunday qilib, 80-yillarning oxirlarida g'arbiy Yevropada markaziy banklarning pul-

kredit siyosatidagi roli hamda valuta bozoridagi operatsiyalar ustidan bo'lgan nazoratining pasayishi yuz berdi.

Shundan kelib chiqib, Markaziy bankni tartibga solish mexanizmining xarakterli xususiyatlari bilan xuddi shu davrda amal qilayotgan iqtisodiy nazariyalar yo'nalishlari o'rtasida yetarli darajada o'xshashliklarni misol qilib keltirish mumkin. Davlat aralashuvi kuchaygan davrda (keynschilar tarafdorlari nazariyasi bo'yicha) Markaziy banklarning roli ham kuchayadi, tartibga solishning ma'muriy metodlarini qo'llash kengayadi, va aksincha, monetaristlar nazariyasining ta'siri kuchayishi va davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kamayishi oqibatida markaziy banklarning iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmlaridan foydalanishga majbur bo'ladilar. Shunday vaziyatlarda Markaziy bank vakolatining bir qismini ichki pul-kredit va valuta siyosatidagi muammolarni yechish uchun Moliya Vazirligiga beradi.

Biroq g'arb iqtisodchilari nuqtai-nazarlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o'rnini o'zgarishiga subyektiv omillar ham katta ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu jumladan, hatto bank rahbarining shaxsiy sifatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Misol uchun, g'arbiy Yevropadagi mamlakatlar Markaziy banklarining roli o'zgarishini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda bir qator iqtisodchilar 70-yillarda Markaziy banklarning kuchayishini shu milliy bank tizimining boshqaruvida ko'zga ko'ringan hukumat va xalqaro doiralarda obro'-e'tibori yuqori bo'lgan moliya arboblari boshqarganligini ta'kidlaydilar. Buning oqibatida o'sha davrdagi milliy valuta raqobatbardoshligiga xavf soluvchi hukumatning iqtisodiy chora-tadbirlariga qarama-qarshi "qattiq siyosat" qo'llash mumkin bo'lgan edi.

U yoki bu Markaziy bankning o'z faoliyatidagi mustaqillik darajasini aniqlash uchun ularning mustaqillik mezoni (belgisi)ga xolis baho berish kerak. Xorijiy adabiyotlarda markaziy banklar mustaqilligini aniqlashning bir necha usullari qayd etilgan. Asosan markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligi ajralib (farqlanib) turadi.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini aniqlashda uning pul-kredit siyosatini tanlash va o'kazishda davlat boshqaruv organlariga ko'proq yoki kamroq qaramligiga e'tibor beriladi.

Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi - bu uning o'z-instrumentlaridan o'zi xohlagan yo'nalishda va chegaralanmagan miqdorda foydalana olishiga aytiladi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar markaziy bank-larining turkumlanishi pul-kredit siyosati masalalarini hal etishdagi mustaqilligi xorijiy adabiyotlarda turli mezonlarga qarab amalga oshiriladi.

Umuman olganda markaziy banklar mustaqilligining ustunligini o'rganish tadqiqotlarida yo subyektiv, yoki obyektiv omillarga baho berib, ajratish mumkin. Masalan, subyektiv omillar sifatiga mamlakat Markaziy banki bilan hukumat o'rtasidagi o'zaro rasmiy munosabatlarni hamda Markaziy bank rahbarlarining hukumat doirasi bilan bo'lishi mumkin bo'lgan norasmiy aloqalarni tanlab ko'rsatishgan. Chet el mualliflarining tadqiqotlarida mustaqillikning 4 ballik tizimi tanlangan: 1-balga - markaziy banklarning davlat boshqaruvidan past darajada mustaqilligi, ya'ni to'la qaramligi; 4-ballga - mustaqillik darajasi juda yuqori bo'lgan markaziy banklar kiradi.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini belgilovchi keyingi omil – bank rahbarining saylanish tartibi hisoblanadi.

Bu omil Markaziy bankning davlat organlari boshqaruvidan qanchalik darajada siyosiy mustaqilligini belgilashda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Birinchi qarashda, mamlakatlar o'rtasidagi farq faqat Markaziy bankning boshqaruv lavozimiga nomzodlarni kim tavsiya etishida namoyon bo'ladi. Ko'pgina rivojlangan davlatlarda (Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Daniya, Shveysariya, Avstriya) bank rahbariyatiga hukumat tavsiya etgan nomzodlar saylanadi yoki tayinlanadi.

Bunday sharoitda mamlakat Markaziy bank rahbariyati boshqaruvida yetakchi lavozimdagi shaxs katta rol o' naydi. Masalan, Nemis Federal banki rahbarligiga Fransiya banki rahbarlariga qarama-qarshi ravishda yuqori tashkilot hisoblangan Moliya Vazirligidan chiqqan xizmatchilar saylanmaydilar. Fransiya banki raisi va uning birinchi 2-ta yordamchisi Respublika Prezidenti tomonidan maxsus dekret asosida tayinlanadi. Bu dekret Vazirlar Kengashida tasdiqlanadi. Avstriya milliy bankining umumiy yig'ilishida bosh kengashga 6 a'zoni ta'sischi saylaydilar; prezidentni, 2-ta vitse prezidentni va kengashning qolgan 5 a'zosini Moliya Vazirligi

tayinlaydi. Bunda, saylanayotgan shaxs ishlashga rozilik bildirmasa yoki boshqa shaxsning nomzodini ko'rsatsa, saylovlar tayin qilinadi. Agar saylangan shaxs vafot etsa, u holda yangi nomzodlikni Moliya Vazirligi tayinlaydi. Kengashning 6 nafar a'zosi saylanish davrida aksionerlardan yetarli ovoz ola olmasalar, ularni ham Moliya Vazirligi o'zi tayinlashi mumkin.

Ko'rilayotgan davlatlardan faqatgina Italiya va Gollandiyada Markaziy bankning boshqaruviga saylash uning o'z nomzodlaridan kelib chiqadi. Biroq, bu holda ham saylanish davlat tuzilmalari tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Markaziy banklarning raislari va boshqaruv a'zolarini qonun bo'yicha ishdan olish tartibi ham qiziqarli holatda rasmiylashtirilgan. Ko'pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, Avstriya, Shveysariya)ning markaziy banklar raislarini, boshqaruv a'zolarini saylangan muddatlaridan ilgari ishdan bo'shatib bo'lmaydi. Hukumatga yuqoridagi davlatlarga nisbatan qaramroq bo'lgan markaziy banklar bunga kirmaydi (Italiya, Fransiya).

Ko'pgina iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Shveysariya, Fransiya, Yaponiya, Daniya, Avstriya)da Markaziy bankning faoliyat doirasi va asosiy maqsadlari Konstitutsiyada va Markaziy bank haqidagi qonun hamda shu kabi boshqa banklar faoliyati haqidagi qonunchilikda o'z aksini topadi.

Nemis Federal bankining asosiy maqsadi va vazifalari doirasi mamlakat Konstitutsiyasida aniq belgilab qo'yilgan. Bu milliy valutaning barqarorligini ta'minlash kafolatidir.

Nemis Federal banki haqidagi qonunda bosh bank tizimi oldiga uch asosiy vazifa:

- pul muomalasini tartibga solish;
- iqtisodiyotni kredit bilan ta'minlashni tartibga solish;
- to'lov aylanmasini amalga oshirish qo'yilgan.

So'nggi 10 yil ichida umumiy iqtisodiy rivojlantirish mamlakatlarda sezilarli darajada o'sdi. Siyosiy mustaqillik subindekslarining o'rtacha qiymati ortdi; va 6.1 gacha. Bu yevro hududini yaratish va milliy qonunchilikni Germaniyaning Bundesbank darajasiga (uning modeli Yevropa Markaziy bankining asosiy prinsiplari institutida belgilandi) muvofiqlashtirish bilan izohlanadi. Maastrixt

shartnomasining xulosasi milliy markaziy banklarning ish sharoitlarini birlashtirishga va ularning mustaqilligini hal qilishga olib keldi.

Umumiy pul-kredit siyosati uchun institutsional tuzilmalar to'g'risidagi ta'sis hujjatlari Yevropa Markaziy bankining siyosiy ta'sirlardan mustaqilligi prinsipini qo'ydi. Ko'plab nazariy tadqiqotlar natijalari hamda keng qo'llaniladigan empirik tajriba markaziy bankning mustaqilligi narx barqarorligini saqlab qolishga yordam beradi.

“Maastrixt shartnomasi”ning 108-moddasi O'zining vakolatini amalga oshirish va unga ishonib topshirilgan vazifalarni va majburiyatlarni bajarishda YeMB, na milliy markaziy banklar, na ularning rahbar organlari Yevropa Ittifoqi muassasalari yoki organlaridan hech bir davlatning hukumatidan ko'rsatma olish yoki berish huquqiga ega emas a'zo yoki har qanday boshqa organ. Yevropa Ittifoqining muassasalari va organlari, a'zo davlatlar hukumatlari ham ushbu prinsipni bajarishga va YeMB boshqaruv organlari a'zolariga ta'sir o'tkazmaslikka majburdirlar.

Yevrosiyo tizimining va YeMB boshqaruv organlarining mustaqilligi uchun boshqa kafolatlar mavjud. Masalan, YeMB Yevropa Ittifoqi bilan alohida hisob-kitob tizimini saqlaydi. YeMB o'zining budjeti bilan ajralib turadi va uning kapitali imzolangan majburiyatlar va yevro hududi mamlakatlarining milliy markaziy banklari hisobidan shakllantiriladi. Boshqaruvchilar Kengashi a'zolarining uzoq muddatli faoliyati va ikkinchi muddatga Ijroiya kengashi a'zolarini tayinlash imkoniyati ham YeMB boshqaruv organlari a'zolarining har biriga siyosiy ta'sir ko'rsatishni kamaytirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, Yevrotizimning mustaqilligi ham davlat sektoriga u yoki bu shaklda kredit berishni taqiqlovchi shartnoma bilan ta'minlanmoqda.

Shartnoma, shuningdek, narx barqarorlikka erishish harakatlari, valuta kurslari bo'yicha umumiy siyosati bilan qo'llab-quvvatlanishi kerak degan qoidalari bor. Shartnoma, pul siyosati qarorlari YI Kengashi va Yevropa Markaziy banki tomonidan birgalikda qabul qilinadi, uning qoidalari to'liq yagona pul-kredit siyosatining asosiy maqsadini qondirish uchun ishonch hosil qilishga mo'ljallangan.

Birinchiidan, Shartnomaning 4-moddasida, bitta pul-kredit siyosati va valuta kurslari siyosatining asosiy maqsadi narxlar barqarorligini ta'minlashdan iborat. Ikkinchiidan, Shartnoma valuta siyosatini amalga oshirish uchun umumiy asosni talab qiladi: bu masalalar bo'yicha qarorlarni asosiy maqsad hisobidan amalga oshirish kerak emas. Va nihoyat, valuta bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha barcha qarorlar, shuningdek, bunday operatsiyalarning o'zlari bajarilishi Yevrotizimning yagona majburiyatidir.

Nemis Federal bankinging vazifalari, maqsadlari va yo'nalishiga yaqinroq bo'lgan Avstriya Milliy bankini misol tariqasida keltirish mumkin. Markaziy bankning vazifasi qonunda umumlashgan holda aks etgan va ayni vaqtda uning ruxsat etilgan operatsiyalari aniq ko'rsatilgandir.

Avstriya bank qonunchiligining o'ziga xos xususiyati, uning Markaziy bank qonunchiligida qatnashish huquqiga ega ekanligi hisoblanadi.

Pul-kredit sohasiga tegishli qonun loyihalarining hammasi Markaziy bankka ko'rib chiqish uchun ma'lum vaqtga beriladi va uning roziligidan so'nggina tasdiqlanadi.

Bu borada Angliya Markaziy bankinging mavqei o'zgachadir.²⁴ Uning asosiy vazifalari qonuniy tartibda ham qayd qilinmagan, shu bilan birga Moliya Vazirligiga ham bo'ysinmaydi. Angliya Markaziy bankinging vazifalari bu sohada milliy urf-odatlariga tayanadi, bu esa o'z navbatida Angliya bankinging tashkil topishdagi tarixiy hujjatlariga asoslanadi.

Mustaqillik darajasi nisbatan past bo'lgan markaziy banklarga Fransiya va Italiya markaziy banklarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Bu davlatlarda pul-kredit siyosati yo'nalishini hukumat belgilashi qonun bilan mustahkamlangan. Markaziy bank esa, hukumat ko'rsatmalarini bajaradi va unga maslahatchi vazifasini o'taydi.

Ikkinchi jahon urushi davridan boshlab Fransiya banki Moliya Vazirligi qaramog'idadir. Pul bozoridagi intervensiyaning tashabbuskori ham, nemis markasiga nisbatan fransuz franki kursini ushlab masalasi hamda Yevropa Hamjamiyati bozorining tashkil topishida

²⁴ FINANCIAL TIMES, Tuesday April 1, 2007, pg 20: Cavyn Davies, Freedom balanced by scrutiny.

valuta operatsiyalarini tartibga solishda ham hukumat ishtirok etmoqda.

Davlatning pul-kredit siyosatiga aralashuvi qonunda ko'rsatilganligi va uning darajasi kengligi omiliga keyingi mamlakatlar guruhini Buyuk Britaniya, Gollandiya, Shvetsiya va Yaponiya mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlarda davlat organlarining Markaziy bank siyosatiga aralashuvi, unga yo'l-yo'riq ko'rsatishi, uning qarorini bekor qilishi va shu kabilar qonunda aniq belgilangan.

Angliya Markaziy banki tashkil topishida o'zining haqiqiy mustaqilligini yo'qotgan. Davlat bilan Markaziy bank o'rtasidagi munosabatlar 1946 yilda qabul qilingan "Angliya banki haqidagi qonun"ning 1-bo'lim 4-bandi bilan tartibga solinadi. Shu qonunga muvofiq, Moliya Vazirligi Markaziy bank ustidan sezilarli ta'sir o'kazish uchun rasmiy huquqqa ega hisoblanadi. Shu sababli, Angliya banki vazifalarni bajarishdagi mustaqilligini yo'qotdi va u hukumat siyosatiga jiddiy qarshilik qila olmaydi.

Angliya banki ma'muriyatining fikrlari Moliya Vazirligi tomonidan tinglanadi va pul-kredit siyosati masalalarini yechishda e'tiborga olinadi. Biroq Angliya bankining pul-kredit siyosati Moliya Vazirligining oddiy qarorini o'zida aks ettiradi. Faqatgina Angliya banki ma'muriyati a'zolarining professionalliklari, biznes aloqalari va obro'-e'tiborlari ularning hukumat siyosatiga nisbatan bo'lgan mustaqilliklarini o'zida namoyon qiladi.

Angliya banki faoliyatini namoyish etishga nisbatan ko'proq ta'sir ko'rsatishga ega. Daniya va Avstriya Markaziy banklari esa pul-kredit siyosati yuritishda hukumatning aralashuvidan mustaqillik darajasi bo'yicha oldingi o'rinlarda turadilar. Bu davlatlarning qonunchiligi hukumat Markaziy bankining pul-kredit siyosatiga aralashuviga rasmiy ravishda yo'l qo'ymaydi, biroq, markaziy banklarni hukumatning iqtisodiy siyosatiga moslab siyosat yuritishlarini o'zaro moslashishi talab qilinadi.

Avstriya Milliy banki faoliyati ustidan Moliya Vazirligi nazorat olib boradi. Moliya vaziri bank faoliyatining qonuniyligi bo'yicha qonun oldida javobgardir. U davlat komissari va uning o'rinbosarlarini tayinlaydi, ular Bosh Kengashning yig'ilishlarida o'z ovozlari bilan ishtirok etishlari hamda dalolatnoma va tushuntirish xatlarini talab qilishlari mumkin. Davlat komissari Markaziy bank Bosh

Kengashining qarorini orqaga surishga huquqi bor. Bunda albatta qaror komissarning fikricha, amal qilayotgan qonunchilikka zid kelishi kerak.

Biroq Markaziy bank qonunda ko'rsatilgan faoliyatni va operatsiyalarni amalga oshirsa, davlat komissari ham Moliya vaziri ham aralashish huquqi yo'q. Shu orqali bir tomondan, Avstriya Milliy banki mustaqilligi qonun bilan mustahkamlangan, boshqa tomondan esa, davlat organlari Markaziy bank siyosatiga bevosita rahbar saylab va nazorat o'rnatib, ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oxirgi to'rtinchi guruh mamlakatlarga Germaniya va Shveysariyani ko'rsatish mumkinki, bu davlatlarning markaziy banklari eng mustaqil hisoblanadi. Bu mamlakatlar qonunchiligida davlat Markaziy bankining pul-kredit siyosatiga aralashuvi ko'rsatilmagan. Shveysariya Markaziy bankini hukumat iqtisodiy siyosatiga moslashishi xususida qonunchilikda qayd qilinmagan.

Germaniyada Markaziy bank siyosati mamlakat hukumatidan qonun bo'yicha mustaqil qilib belgilab qo'yilgan. 1924 yilda Germaniyada bo'lgan inflyatsion inqiroz davrida aniq bo'ldiki, Markaziy bank faoliyatini hukumat ta'siridan chegaralash kerak. Germaniya Federativ Respublikasi emissiya bankining to'liq mustaqilligi 1948 yilda qayta tiklandi.

Bank bilan Federal hukumat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar "Nemis Federal banki haqida"gi qonunda quyidagicha ta'riflangan: "Nemis Federal banki o'z vazifalariga muvofiq tarzda hukumatning umumiy iqtisodiy siyosatini qo'llab-quvvatlashga majbur. Qonunda belgilanishicha, u o'z majburiyatlarini bajarishda hukumatga bo'ysunmaydi".²⁵

50-yillarning o'rtalaridan boshlab, Nemis Federal banki o'z siyosati oldiga bosh maqsad qilib "nemis markasining barqarorligini himoyalash va inflatsiyaga qarshi kurashish" deb belgiladi. Bu maqsad, 1957 yilgi "Nemis Federal banki haqida"gi qonunda o'z ifodasini topgan va mustaqilligi poydevorining asosiy qismini tashkil etadi.

²⁵ Закон о Немецком Федеральном банке в новой редакции от 22 октября 1992 года". Спец. изд. Немецкого Федерального банка №7, 1993 г.

Nemis Federal banki va hukumat o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasining boshqa tomoni ham qiziqarlidir. Aniqrog'i, Nemis Federal Hukumati Markaziy bankning yuqori darajadagi mustaqilligini qanday baholaydi? Konrad Adenauer hukumatning Markaziy bank mustaqilligiga munosabati nuqtai nazarini ta'riflab, - "Markaziy bankning mustaqilligi doimo ma'qul emas, lekin bu juda xotirjam qiladi", deb aytgan.²⁶ Biroq bunday hamjihatlik tabiiyki, doimo amalga oshmaydi. Ko'pgina markaziy banklardan, shu jumladan, hukumatdan mustaqilligi bilan nom chiqargan milliy banklardan farqli ravishda Nemis Federal banki amaliyotida o'zining alohida mavqeiga ega ekanligini bir necha bor isbotladi.

Misol tariqasida "qo'shilish" munosabatining birinchi kundan boshlab, Nemis Federal banki tomonidan kalendar yilga pul massasining chegarasini qattiq belgilashini va unga amal qilishini, g'arbiy va Sharqiy Germaniyaning qo'shilishidan so'ng yangi federal yerlarni rivojlantirish uchun moliyalashtirish bo'yicha sabab bo'lgan munozaralarga imtiyozli yondoshilmagan holda siyosat yurgizganligini keltirish mumkin.

Nemis Federal bankining o'sha vaqtdagi prezidenti Karl Otto Pel bank islohotining boshidan boshlab uning hamma mexanizmlari yagona bank tizimining rivojlanishi yo'nalishiga istisno va yengilliklarsiz amalga oshishi uchun qat'iy turdi.

Markaziy bank mustaqilligining beshinchi omiliga hukumatning kreditlashni chegaralanganligi qonunda ko'rsatilganligida namoyon bo'ladi. Hukumatning kreditlashni chegaralashi Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligiga ham, siyosiy mustaqilligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Biroq, bu omil faqatgina Markaziy bank tomonidan hukumatni bevosita moliyalashtirish tizimining mavjud ekanligida ahamiyatlidir. Bunday tizim dunyoning ko'pgina rivojlangan mamlakatlarida tarqalgan. Istisno tariqasida AQSh va Buyuk Britaniyani ko'rsatish mumkin. Chunki, bu mamlakatlarda davlat zayomlarining taqsimlanishi ochiq bozorda amalga oshiriladi.

Bu belgi bo'yicha ko'proq Germaniya, Avstriya va Gollandiya markaziy banklari mustaqilroqdirlar. Federatsiya hukumatining va

²⁶ Наумченко О. "Роль центрального банка в денежно-кредитном регулировании экономики". : Москва, 1995 г.

yerlar (hududiy bo‘linmalar)ni boshqaruv organlarini bevosita moliyalashtirish imkoniyatlari masalan, Avstriya Milliy banki uchun qonun bo‘yicha chegaralangan. Bu guruhning boshqa mamlakatlari singari istisno tariqasida davlatning qimmatli qog‘ozlarini chiqarish orqali qisqa muddatli kreditlar beriladi.

Bu belgi bo‘yicha mustaqillik darajasining ikkinchi guruhiga Yaponiya va Fransiya Markaziy banklarini kiritish mumkin. Bu davlatlarda hukumatni kreditlash mamlakat parlamenti tomonidan tasdiqlanadi hamda qonun bo‘yicha qat’iy mustahkamlangandir.

Shveysariya, Italiya, Shvetsiya va Daniyada hukumatni kreditlash hajmini chegaralash rasman mavjud emasligi, ular markaziy banklarining bu mezon bo‘yicha davlatga qattiq qaramliklarini ko‘rsatadi.

Milliy markaziy banklarni baholashga xizmat qiladigan boshqa bir o‘zgaruvchi markaziy bank boshqaruvining barqarorligi hisoblanadi. Markaziy bank rahbariyatining tez-tez o‘zgarishi siyosiy tazyiqning belgisi, siyosiy siklga ta’sir etishi va shu tariqa Markaziy bankning oz mustaqilligini ko‘rsatadi. Buning yorqin misoli Argentina Markaziy banki. Rasmiy ravishda Argentina Markaziy banki raisining vakolat muddati - to‘rt yil.

Biroq mamlakatda barqaror an’ana rivojlandi. Unga ko‘ra, agar hukumat o‘zgarishi yoki moliya vaziri lavozimini tark etsa, rais iste’foga chiqadi. Argentina markaziy banki boshqaruvchilari ushbu an’anaga qat’iy rioya qilishadi.

15.4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqillik darajasi

Mamlakat Markaziy bankining kapitalida 100 foizi davlatning ishtiroki - ko‘proq Markaziy bank salohiyati va an’analariga hamda ulush egalariga ham bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankini ham Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Gollandiya, Daniya va Rossiya kabi davlatlarning markaziy banklari guruhlariga qatoriga kiritish mumkin. Chunki bu guruhlar kapitalining 100 foizi ham davlat mulki hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiyotdagi o‘rnini ham uning mamlakat hukumati bilan bo‘ladigan munosabatidan bilish mumkin. Barcha mamlakatlarda Markaziy banklarning faoliyati “Markaziy bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi. Qonunda Markaziy bank faoliyatining barcha jihatlari o‘z aksini topgan bo‘lishi kerak. Chunki, Markaziy bank uchun hukumatning boshqa qonun hujjatlari “Markaziy bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun oldida ustuvor emas.

Markaziy banklarning raislari va boshqaruv a‘zolarini qonun bo‘yicha ishdan olish tartibi ham qiziqarli holatda rasmiylashtirilgan. Ko‘pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, AQSh, Daniya, Avstriya, Shveysariya va Gollandiya)ning markaziy banklar raislarini, boshqaruv a‘zolarini saylangan muddatlaridan ilgari ishdan bo‘shatib bo‘lmaydi. Hukumatga yuqoridagi davlatlarga nisbatan qaramroq bo‘lgan markaziy banklar bunga kirmaydi (Italiya, Fransiya).

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisi haqida “Markaziy bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 19, 22 - moddalarida to‘xtalib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisi 5 yil muddatga saylanadi. Qonunning 24-moddasida “Markaziy bank Raisining birinchi o‘rinbosari va o‘rinbosarlari Markaziy bank Raisining taqdimiga ko‘ra, Oliy Majlis Kengashi tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimidan ozod qilinadi” deyilgan.

Shunday qilib, Markaziy bank boshqaruvining saylovi va ishdan bo‘shatish tartibi mamlakat Markaziy bankining davlat boshqaruv organlariga nisbatan bo‘lgan mustaqilligini namoyon etadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Markaziy bank haqida”gi qonunida Markaziy bankka quyidagi vazifalar yuklatilgan. Bular:

- pul muomalasini tartibga solish;
- so‘mning qadrini oshirishni ta‘minlash;
- pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari faoliyati ustidan nazorat o‘rnatish;
- tashqi iqtisodiy faoliyat bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirish;
- davlatning tashqi qarzini to‘lash va oltin-valuta zaxiralarini boshqarish.

Qonun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga pul-kredit siyosati mexanizmlarini tanlashda keng mustaqillik berilgan. Misol tariqasida, kreditlarning foiz stavkasini, banklarga o‘rnatilgan iqtisodiy me‘yorlarni, qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni, majburiy zaxiralar miqdorini aniqlash va shu kabilarni keltirish mumkin.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, O‘zbekiston Respublikasi markaziy banki qarorlar qabul qilishda mustaqildir. Harakatdagi qonunlarga muvofiq, Markaziy bank tomonidan qabul qilingan qarorlarga davlat organlarining aralashuvi man etilgan.

Markaziy bank o‘z faoliyatining bosh maqsadi bo‘lmish, mamlakat pul birligining barqarorligini ta’minlash maqsadida amalga oshiriladigan pul-kredit siyosatini mustaqil ravishda yuritadi. Uning pul-kredit siyosatini hayotga tadbiiq etishda hukumat faol ishtirok etadi.

Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi obyektiv omillardan yana biri Markaziy bank moliyaviy faoliyatida davlatning ishtiroki masalasi hisoblanadi. Qonun hujjatlarida qayd etilganidek, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlatning mutloq mulki bo‘lishi bilan bir qatorda, u o‘z sarf-xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, mustaqil muassasadir.

“O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonunning 14-moddasida Markaziy bank foydasini aniqlash va uni taqsimlashning asosiy tamoyillari o‘z aksini topgan.

Markaziy bankning foydasi har bir moliya yili uchun:

- Ishonchsiz, shubhali qarzlarni va boshqa aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash rezervlari shakllantirilgandan so‘ng;
- Umumiy qabul qilingan buxgalterlik amaliyotiga muvofiq amalda barcha daromadlar va chiqimlar hisoblanganidan, shuningdek aktivlar va passivlar baholanganidan so‘ng aniqlanadi.

Markaziy bank foydasi Boshqaruv belgilagan tartibda, yillik hisobotni tasdiqlash bilan bir paytda tasdiqlanadi. Boshqaruvning qaroriga muvofiq, aniq maqsadni turli rezervlar va fondlar shakllantirilishi mumkin.

Aniq maqsadga yo‘naltirilgan rezervlar va fondlar belgilangan tartibda to‘ldirilgandan keyin foydaning qolgan qismi Respublika budjeti daromadiga yo‘naltiriladi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki soliqlar, yig‘imlar, bojlar va boshqa to‘lovlardan ozod qilingan.

Qonun bilan Markaziy bank uchun ta‘qiqlangan faoliyat turlari ham aniqlangan. Unga ko‘ra, Markaziy bank:

- Moliyaviy yordam ko‘rsatish bilan shug‘ullanishga;
- Tijorat faoliyati bilan shug‘ullanishga;
- Banklar va boshqa yuridik shaxslarning kapitallarida qatnashishga haqli emas.

Markaziy bank mustaqilligini ifodalovchi obyektiv ko‘rsatkichlardan yana biri mamlakat budjetini to‘g‘ri va egri moliyalashtirishga Markaziy bankning ishtirokini belgilovchi jihatlarning qonun hujjatlarida aks ettirilishi masalasidir.

“O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonunda Markaziy bankning hukumat bilan munosabatlari to‘liq o‘z aksini topgan. U yerda Markaziy bankning hukumat bilan bo‘ladigan munosabatlaridagi vazifalari, davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida maslahatlar berish, depozitariy va kassirning vazifalari, fiskal agentning vazifalari, hukumatga kredit berish masalalari o‘zining qonuniy asosini topgan.

Ushbu Qonunga muvofiq Markaziy bank hukumatga O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan miqdorda kreditlar ajratish huquqiga ega. Odatda Oliy Majlis tomonidan hukumatga ajratiladigan Markaziy bank kreditlarining miqdori davlat budjeti xarajatlarining 3 foizidan oshmasligi belgilanadi.

Hukumatga ajratiladigan kreditlar:

- oltin, chet el valutasini, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valuta boyliklari;
- davlat qarzi majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarzi vositalari garoviga beriladi.

Ushbu garovlarning qaytarilish muddati bir yildan oshmasligi lozim, chunki hukumatga Markaziy bank kreditlari odatda 1 yil muddatga ajratiladi.

Bundan tashqari, Markaziy bank hukumatga obuna bo‘yicha badallar yoki respublikaning u yoki bu xalqaro tashkilotga a‘zolidan kelib chiquvchi boshqa to‘lovlar uchun ancha o‘zoq muddatli kreditlar berishga haqli.

Qonunga muvofiq, Markaziy bank yuqorida aks ettirilgan hollarda hukumatga moliyaviy yordam berishga haqli emas.

Markaziy bankning hukumat bilan moliyaviy munosabatlarining qonun hujjatlari orqali chegaralanishi, albatta, uning monetar siyosatining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari

- Markaziy bank kelgusi yil uchun O'zbekiston Respublikasi monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va har yili keyingi moliya yili boshlanishidan kamida o'ttiz kun oldin Oliy Majlisning Senatiga bu haqida axborot beradi.

- Monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari:

- iqtisodiy konyunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlarini;

- muomalada bo'lgan pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralarini;

- pul massasi yillik o'sish sur'atining aniq maqsadli ko'rsatkichlarini, jumladan, Markaziy bank ichki aktivlarining o'zgarishini;

- valuta hamda foiz siyosatining asosiy yo'nalishlarini;

- pul-kredit sohasini tartibga solishga doir harakatlarning aniq maqsadli asosiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy bankning mustaqillik darajasi, uning hukumat organlaridagi nufuzi hamda asoslangan mustaqil pul-kredit siyosati mamlakat pul birligining barqarorligiga xizmat qiladi. Markaziy bank davlat organi sifatida iqtisodiyotning va butun bank tizimining barqarorligini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Markaziy bankning iqtisodiy, siyosiy mustaqilligi va uni baholash tartibini tushuntirib bering.

2. Markaziy banklarning mustaqillik shkalasi va AQSh Federal zaxira tizimining mustaqillik darajasini iqtisodiy mohiyatini tushuntirib bering.

3. Yevropa Markaziy banki, Yaponiya Markaziy bankining mustaqillik darajasini hamda o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari Markaziy banklarining mustaqillik darajasini yoritib bering.

4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqillik darajasining ahamiyatini tushuntiring.

XVI BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

Reja:

- 16.1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish tamoyillari.**
- 16.2. Tijorat banklarining funksiyalari.**
- 16.3. Tijorat banklarini tashkil etish va litsenziyalash**
- 16.4. Pul mablag‘larini tijorat banklarida to‘planishi va tartibga solinishi**

Tayanch iboralar: tijorat bank, investitsion bank, depozit, kapital, kredit, lizing.

16.1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish tamoyillari

Taniqli iqtisodchi olimlar, jumladan, Lavrushin “tijorat banki bu tashkilot emas balki korxonada deb hisoblaydi. Ularning fikriga ko‘ra, tijorat banklari ham mahsulot yaratadi. Tijorat banklari nomoddiy shaklga ega bo‘lgan mahsulotlarni yaratadi. Misol: depozit va kredit. Lekin amaliyotda tijorat banklarini kredit muassasasi va kredit tashkiloti deb atash keng tarqalgan. Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatidagi o‘ziga xos maqomi quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Tijorat banklari butun iqtisodiyotda subyektlari hamda aholini kreditlaydigan qudratli moliya institutlari hisoblanadi. Bugungi kunda ularning kreditlarisiz biror bir mamlakatda iqtisodiy o‘rinishni ta’minlash va uy-joy muammosini hal qilish mumkin emas.

Tijorat banklari aholiga va xo‘jalik yurituvchi subyekt, hisob-kitob kassa xizmat ko‘rsatadigan moliyaviy institut hisoblanadi.

Tijorat banklari faoliyati davlat tomonidan qattiq nazorat qiladigan moliya institutidir. Davlat odatda tijorat banklari faoliyatini Markaziy bank orqali nazorat qiladi. Bunday qattiq nazoratning asosiy sababi banklarga depozitlar va omonatlar berish huquqini berilganligidir.

Tijorat banklari shartnoma asosida mijozlarga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatadigan kredit institutlari hisoblanadi.

Bu moliyaviy xizmatlarning bahosi bank va mijoz o'rtasidagi kelishuvga asoslandi. Hech qaysi davlat tashkiloti bank xizmatlari bahosini shakllanish jarayonida aralashishiga haqqi yo'q.

Tijorat banklari mijozlarning bankka jalb etilgan mablag'larini sir tutishini kafoltlaydigan moliya instituti hisoblanadi. Bu kafolatlar "Bank siri to'g'risida"gi Qonunda o'z ifodasini topadi.

Tijorat banklari ishlab chiqarish, sug'urta va savdo faoliyati bilan shug'ullanishi man etilgan institut.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qo'yilgan mablag'lar mutanosibliigi banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mablag'lardan unumli foydalanishga asos yaratadi.

Tijorat bankning ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri bu haqiqatda mavjud bo'lgan mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatishdir. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshirish, boshqalarga kredit xizmatini ko'rsatish va vakillik hisob varag'ida qolgan qoldiq chegarasida naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida faoliyat ko'rsatishi deganda, bankning nafaqat o'z resurs va kredit qo'yilmalarining mutanosibliigi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi mutanosibliгинi ta'minlashi tushuniladi. Bunda avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Binobarin, agar bank mablag'larni qisqa muddatga jalb etgan bo'lsa va bu mablag'larni o'zoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshira olishi bir muncha muammolar bilan bog'liq bo'lishi, bu esa o'z navbatida bankning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bank aktivida xatar darajasi yuqori bo'lgan ssudalar miqdorining ko'payishi, bankning resurslari hajmida o'z mablag'lar hissasining oshirilishini taqozo qiladi. Shunga ko'ra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib bo'lishini inobatga olish lozim.

Bank qonun doirasida o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari hajmini ma'muriy taqiqlov usullari bilan chegaralash mumkin emas.

Ma'muriy cheklovlar bir martalik va favqulodli hollarda qo'llanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qo'llash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga ko'ra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy me'yorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozitlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Undan tashqari jalb etilgan va qo'yilgan mablag'larning mutanosibligi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablag'lardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarni likvidligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchi tamoyil bu bankning to'la iqtisodiy mustaqilligidir. Bu tamoyilga asosan bank o'z va jalb etilgan mablag'lardan mustaqil foydalanishi, mijozlar va omonatchilarni o'zi mustaqil ravishda tanlashi, kredit siyosatini mustaqil tuzishi va amalga oshirishi, foiz stavkalarini mustaqil o'rnatishi va o'zgartirishi, daromadlarni mustaqil ravishda taqsimlashi va boshqa faoliyat turlarini mustaqil bajarishi mumkinligi ko'zda tutiladi. Banklar faoliyati to'g'risidagi amaldagi huquqiy-me'yorlarga asosan barcha tijorat banklari o'z fond va daromadlaridan iqtisodiy jihatdan mustaqil foydalanishlari mumkin.

Tijorat bankining soliq to'lagandan keyingi qolgan foydasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq taqsimlanadi. Aksionerlarning umumiy yig'ilishi bankning har turdagi fondlarga ajratmalarining norma va miqdorini, aksiyalarga to'g'ri keluvchi dividend summasini belgilaydi.

Majburiyatlari bo'yicha tijorat banki o'z mablag'lari va mol-mulki bilan javob beradi. Tijorat banki o'tkazadigan operatsiyalarning xatarini o'z zimmasiga oladi.

Uchinchi tamoyil asosida tijorat bank va mijoz munosabatlari yotadi, ya'ni bank ssuda berayotgan bozor mezonlaridan daromad, xatar va likvidlik darajalaridan kelib chiqqan holda beradi.

Tijorat bank faoliyatini olib borishning to‘rtinchi tamoyili bank faoliyatining tijoratlashuvi bo‘lib, bunda banklarning tijorat obyekti vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari hisoblanadi. Bu pul mablag‘lari bankka tegishli bo‘lmagan bo‘lsa-da, faoliyati davomida bank ularni o‘z nomidan joylashtiradi.

Bank tijorati kam investitsiya qilib ko‘proq daromad olish tamoyiliga asoslangani uchun, uning majburiyatlarining passivlaridagi ulushi kam bo‘lishi kerak.

Tijorat banki kredit berish va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iloji boricha ko‘p daromad olishni mo‘ljallaydi.

Undan tashqari bank faoliyatining xavfsizligi ham bank tijoratining asosidan biri hisoblanadi. Bank har doim xatar bilan bog‘liq faoliyat ko‘rsatadi. Bank faoliyatida xatar darajasi qancha kam bo‘lsa va xavfsizligi yuqori bo‘lsa, bankning daromadi ham shuncha ko‘p bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining yana bir muhim tamoyili shundaki, bank iqtisodiy tashkilot sifatida o‘zining kapitali, daromadi bilan xatar qilishi mumkin, lekin u mijozning daromadi yoki kapitali bilan xatar qilishi mumkin emas. O‘isqacha qilib aytganda, bank faoliyati **“hamma narsa mijoz uchun”** degan tamoyilga asoslangan bo‘lishi kerak.

Bu tamoyil bank mijoz uchun to‘laligicha javob berish zarurligini bildiradi, uning daromadini ta‘minlaydi.

Mijozlar tomonidan qaraganda bank har doim sherik tashkilot hisoblanadi. Sheriklik munosabatlari ikki tomonning o‘zaro qiziqishlariga va roziliklariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozimligi tufayli bank mijozlar manfaatini ta‘minlashni birinchi o‘ringa qo‘yishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatining keyingi tamoyili bu banklar ko‘rsatadigan xizmatlar va operatsiyalarning universallashuvi va diversifikatsiyasi bo‘lib, banklar faoliyatining turli tarmoq va sohalarni qamrab olishini kam xatarlilik asosida yuqori daromad olishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Banklar qaysi mulk shakliga asoslanganligidan qat‘iy nazar, ularning faoliyati yuqoridagi tamoyillarga asoslanadi.

16.2. Tijorat banklarining funksiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning roli, ularning iqtisodiyotga ta'siri o'sib bormoqda. Kredit muassislari, aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, korxonalarining xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyatini kuzatib borishi mumkin.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasi o'rtasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Shu sababli tijorat banklari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish.
2. Korxonalar, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;
3. Muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish.
4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish.
5. Moliya - valuta bozorida faoliyat ko'rsatish.
6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarini yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxonalarini, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U

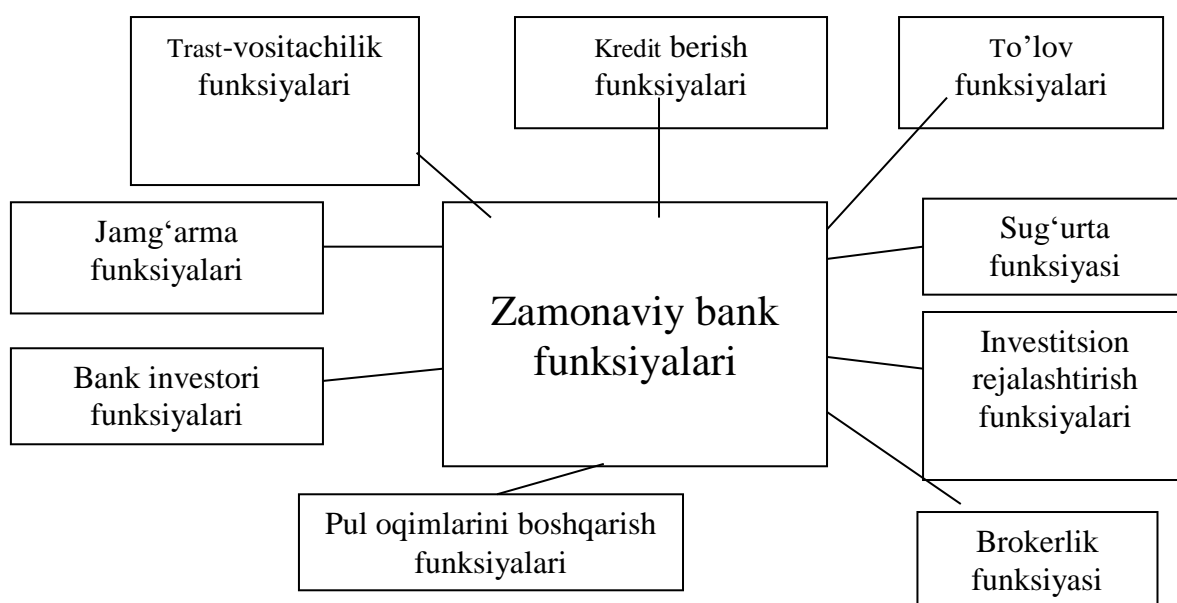
bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo'jaligining muhim tarmoqlari - sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Banklarning keyingi funksiyasi- pul muomalasini tartibga solish funksiyasi. Banklar turli xo'jalik subyektlar orqali o'tadigan to'lov muomalasi (oboroti) ning markazi sifatida chiqadilar. Hisob-kitoblar tizimi orqali banklar o'zlarining mijozlariga ayriboshlashni amalga oshirishni, pul mablag'lari va kapitalni aylanishi uchun sharoit yaratib beradilar.

Banklar orqali alohida olingan subyektlar va bir butun mamlakat iqtisodiyotidagi oborot(aylanishi) o'tadi. Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarni boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda muomalada pul massasi kamayadi.

16.1-chizma

Zamonaviy tijorat banklarining funksiyalari.²⁷

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga

²⁷ Роуз Питер «Банковский менеджмент», М. Дело ЛТД. 1995

o'tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag'ning ma'lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin.

Bu holda muomalada pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham tijorat banklar faoliyati ustidan Markaziy bank nazorat olib boradi.

Tijorat banklarning muhim funksiyalaridan biri-hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Banklarning bu funksiyasi-vositachilik funksiyasi bo'lib, bunga asosan banklarning to'lovlaridagi vositachiligi faoliyati tushiniladi. Banklar orqali korxonalar, tashkilot va aholining to'lovlari o'tkaziladi. Iqtisodiy hayot markazida joylashgan banklar bu funksiyasi orqali bu xo'jalik talablaridan kelib chiqqan holda kapitalni muddati, hajmi va yo'nalishini o'zgartirishga imkon oladi. Banklarning bu funksiyasi ko'proq mablag'larni o'tkazish funksiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tijorat banklari yana qimmatli qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qila borib, mijozlarga har-xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin. Juda katta o'z sarmoyasiga ega bo'lgan tijorat banklari yirik investor sifatida chiqishlari, ya'ni umuman xalq xo'jaligi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishlari ehtimol tutilgan tarkibiy qayta qurish ishlariga aralashishlari va hatto iqtisodiyot sho'balarining istiqbollari belgilashlari mumkin.

Mulkni boshqarish va sarmoya hosil qilishning ancha hatto miqyoslardagi aksiyadorlik-huquqiy shakli maqomini tijorat banklari olar ekan, moliya bozorlariga jiddiy ta'sir ko'rsatishi ko'plab holdinglar sho'ba firmalar va korxonalar tashkil etish, shuningdek qatnashuvchining turli shakllarini rivojlantirish asosida o'z faoliyatini ancha diversifikatsiyalashi mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, bank, bu hukumat, korxonalar, aholiga va boshqa banklarga pullik va qimmatli qog'ozlar bilan turli operatsiyalarni amalga oshiruvchi hamda moliyaviy xizmatlarni ko'rsatuvchi moliyaviy tashkilotdir.

16.3. Tijorat banklarini tashkil etish va litsenziyalash

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo'lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo'lg'usi ta'sischi o'rtasida o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo'lgan mablag'lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarur hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tekshiruvdan o'tkaziladi va hokazolar.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunlar va boshqa qonunlari hamda bankka oid me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish funksiyasini amalga oshirishda quyidagi vazifalarni bajaradi:

- bank faoliyatini olib borishga litsenziyalar berish;
- banklar hisobotlarini tekshirish, joylarda tekshirishlar o'tkazish;
- bank operatsiyalarini bajarishda normalarga rioya qilishni nazorat qilish.

Bank faoliyatini olib borishga litsenziya (ruxsat) berish orqali markaziy bank tashkil qilinayotgan kredit institutining bank faoliyatini olib borish imkoniyatlarini aniqlaydi.

Markaziy bank tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiyalarni tekshirish, ichki audit holatiga baho berish huquqiga ega. Bunda avvalambor, tijorat banklarining aktivlari: kreditlar va qimmatli qog'ozlar holati, banklarning likvidligi va barqarorligi tekshiriladi. Tekshirish o'tkazishdan asosiy maqsad:

- bankning moliyaviy holatiga obyektiv baho berish;
- bankni boshqarish sifati va uning rahbari faoliyatiga baho berish;
- bankning moliyaviy ahvolini va uning bajaradigan operatsiyalarining samaradorligini ta'minlash bo'yicha choralar ishlab chiqish;
- bank faoliyatining mavjud qonunlar va normativ hujjatlarga muvofiq olib borilishini ta'minlash va boshqalardan iborat. Markaziy bank yana tijorat banklarining olib boradigan operatsiyalarining norma bo'yicha bajarilishini nazorat qilib boradi

Banklar respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunlar va boshqa qonunlari hamda bankka oid me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklarini tashkil qilish 11 fevral 1999 yilda qabul qilingan "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi 630-sonli Nizom asosida olib boriladi.

Ushbu Nizomda O'zbekiston Respublikasi hududida banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi hamda shartlari belgilab qo'yilgan bo'lib, tijorat banklari ochiq yoki yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari shaklida tashkil etilishi mumkin.

Bank operatsiyalarini litsenziyalashga bo'lgan zarurat bankni mamlakat iqtisodiy to'lov qobiliyatiga ta'sir etishi bilan bog'liq. Bank operatsiyalarini o'tkazuvni amalga oshirilishi va ro'yxatga olinishi lozim. Tijorat bankini tashkil etilishida unga litsenziya berilgandan keyin u litsenziya asosida bank operatsiyalarini o'tkazish huquqiga ega bo'ladi.

Agar bank O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan bank operatsiyalarini litsenziya olish uchun ro'yxatdan o'tmay faoliyat ko'rsatsa, bu operatsiyalar qonunga xilof deb topiladi va javobgarlikka tortiladi.

Tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida davlat ro'yxatidan o'tgandagina tashkil etilgan deb hisoblanadi va yuridik shaxs statusini oladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar tijorat bankini ta'sis etuvchilari hisoblanadi va ular bank hamda uning ustav kapitalini shakllantirishda ishtirok etadilar.

O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunga asosan bank ustav kapitalini shakllantirishga davlat hokimiyat organlari, jamoa birlashmalari, jamoa fondlar mablag'lari, shuningdek kredit va garovga olingan mablag'lardan foydalanish man etiladi.

Bank ta'rischilari o'z zimmasiga tegishli hujjatlarni rasmiylashtirish, ustav kapitalini shakllantirish, material-texnik bazani yaratish, mijozlar ko'lamini aniqlash, o'tkaziladigan bank operatsiyalar turini aniqlash va boshqa qator masalalarni hal etishlari lozim.

Ta'rischilar ta'ris shartnomasi yoki aksioner jamiyatni tuzish shartnomasini rasmiylashtiradilar. Bu shartnomada bank boshqaruv shakli, ustav kapitalining taxminiy miqdori va ta'rischilarning ustav kapitalidagi hissalar ulushi aniqlanadi. Shartnomada tomonlar majburiyati, huquqlari va boshqalar aks ettiriladi.

Bankni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ro'yxatga olish va litsenziyalash tegishli talablar amalga oshirilgandan keyin bir oy muddat ichida hal etiladi.

Banklarni mulkchilikning har qanday shakli asosida aksiyadorlik jamiyati tarzida tashkil etish mumkin. Har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar. Har bir aksiyadorning ustav kapitalidagi ulushi "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi Nizom²⁸da ko'rsatilishicha, "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 53-moddasiga asosan, yuridik yoki jismoniy shaxs yohud o'zaro kelishuv bilan bog'langan yoki bir-birining mulkini nazorat qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar guruhi tomonidan bir yoki bir necha bitim natijasida bank aksiyalarining 5 foizidan ortig'ini olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xabardor qilinishini, 20 foizidan ortig'ini olish esa, oldindan uning roziligini olishni talab qiladi.

2017 yil 1 oktabrdan boshlab tijorat banklari ustav kapitalining eng kam miqdori 100 mlrd. so'm miqdorida belgilanadi. Faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari 2019 yilning 1 yanvariga qadar o'z ustav kapitalini ushbu miqdorga yetkazishlari lozim. Banklarning aksiyalarini olish qonun hujjatlarida alohida ko'rsatiladi.

Bank muassislarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, bank aksiyadorlari tarkibidan u ro'yxatga olingan kundan boshlab bir yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar.

²⁸ Banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risidagi nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2009 yil 8 oktyabrda 2014-son tartib raqami bilan ro'yxatdan o'tkazilgan

Har qanday yuridik shaxs singari banklar ustaviga ega bo'lishlari va o'z ustavlari asosida faoliyat ko'rsatishlari kerak. Bank ustavida quyidagi moddalar o'z aksini topgan bo'lishi kerak:

- bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va joylashgan (pochta) manzili;

- bank ko'rsatadigan operatsiyalari ro'yxati;

- ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati va ularning ustav kapitalidagi ulushlarining taqsimlanishi;

- bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, ularning vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar;

- bank auditi tartibi, shuningdek, buxgalteriya hisobi, xalqaro standartlariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari ko'rsatmalari.

Bulardan tashqari bank ustavida boshqa qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma'lumotlar ham bo'lishi kerak.

Qonunda ko'rsatilishicha, kredit va garovga olingan mablag'lardan hamda soliqqa jalb etilgan mablag'lardan bankning ustav kapitalini shakllantirish mumkin emas. Ammo alohida olingan hollarda, qonunlarda ko'rsatilgan bo'lsa, budjet mablag'laridan foydalanishga ruxsat berish mumkin.

Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirishda uchun berilgan litsenziyani bekor qilish uchun mavjud litsenziyani shunday holatga keltirish ancha murakkab huquqiy tadbir bo'lib, tijorat banklari faoliyatining to'xtashi va tugatilishida muhim asosdir.

Bank faoliyatini to'xtatish va banklarni tugatish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunda hamda Markaziy bankning 240-sonli "Banklarni tugatish tartibi to'g'risida"gi Nizomda ko'rsatib o'tilgan. Jumladan bank quyidagi hollarda o'z faoliyatini to'xtatadi: aksiyadorlar yig'ilishining qaroriga ko'ra, Markaziy bank litsenziyani qaytarib olganda, bankrot deb e'lon qilinganda o'z faoliyatini to'xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni Davlat ro'yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Uni faoliyati to'xtatilganligi matbuotda e'lon qilinadi. Faoliyatni to'xtatish va uni tugatish tartibi Nizomda belgilab berilgan.

Qonunda ko'rsatilishicha, kreditga va garovga olingan mablag'lardan va soliqqa jalb etilgan mablag'lardan bankning ustav kapitalini shakllantirish mumkin emas. Ammo alohida olingan hollarda,

qonunlarda ko'rsatilgan bo'lsa, budget mablag'laridan foydalanishga ruxsat berish mumkin.

Bank tashkil etilguniga qadar, ya'ni u davlat ro'yxatidan o'tkazilgunicha uning nomidan amalga oshirilgan bank operatsiyalari haqiqiy hisoblanmaydi.

Bank ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin o'n kunlik muddat ichida soliq tortishni tashkil etish uchun moliya-soliq organiga zarur hujjatlarni taqdim qilish zarur.

Bank ustaviga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish uchun bank aksiyadorlar yig'ilishi yoki muassislarning qaroriga muvofiq belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi va quyidagi hujjatlar:

- ustavga o'zgarishlar kiritish haqida bank kengashi raisi imzolagan iltimosnoma;

- bank aksiyadorlarining ustaviga o'zgartirish va qo'shimcha kiritish haqidagi majlisi bayoni (3- nusxada);

- bank kengashi raisi imzolagan ustaviga kiritilgan o'zgarish va qo'shimchalar ro'yxati (3 nusxada) taqdim etiladi.

16.4. Pul mablag'larini tijorat banklarida to'planishi va tartibga solinishi

Ssuda kapitalisti o'z bo'sh kapitalini qarzga bersa, bankirlar asosan chetdan jalb qilingan mablag'larga tayanadi. Ssuda kapitalistining daromadi ssuda foizi bo'lsa, bankirning daromadi - bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxonalar, tashkilot, davlat muassasalari, aholi bo'sh pullarini jalb qilish orqali katta hajmdagi kapitalni o'z qo'llarida jamlaydilar va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib boradilar.

Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi ularni maxsus korxonalar - kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

Shunday qilib, bank faoliyati xalq xo'jaligida mavjud bo'lgan bo'sh mablag'larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o'z ichiga oladi. Bank o'z faoliyati davomida ma'lum daromadga ega bo'ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga yo'llaydigan foiz

bilan joylashtirgan resurslari bo'yicha oladigan foiz o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

Banklar bajaradigan funksiyalar ularning bajaradigan vazifalariga qarab turli xil bo'lishi mumkin. Bu mavzuda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funksiyalar to'g'risida gapirib o'tmoqchimiz.

Shunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylantirish;

- kredit munosabatlarida vositachilik qilish;

- to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;

- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Xalq xo'jaligidagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish - banklarning ilk funksiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funksiyaning amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, huquqiy va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladilar, ikkinchi tomonidan bu mablag'lar banklarning kreditlash qudratini tashkil qiladi va bu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalarini olib boradi.

Umuman olganda, shuni ta'kidlash lozimki, vaqtincha bo'sh mablag'lar banklar ishtirokisiz bir korxonalar (tarmoq) tomonidan ikkinchi korxonalar (tarmoq)ga vaqtincha foydalanishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

- birinchidan, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga berilishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutannosiblik bo'lishi mumkin;

- ikkinchidan, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin;

- uchinchidan, banklar ishtirokisiz korxonalarni to'g'ridan to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy ahvolini to'liq o'rgana olmasligi mumkin. Qarz oluvchining to'lovga layoqatsiz bo'lishi kreditor korxonaning ham moliyaviy ahvolidan yomonlashuviga va boshqa salbiy hollarga olib kelishi mumkin.

Xalq xo‘jaligidagi barcha bo‘sh mablag‘larning bank tomonidan yig‘ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo‘lgan summada va muddatda kredit berishga imkoniyat yaratadi.

Tijorat banklarining to‘lov operatsiyalari orqali pul aylanmasining tartibga solinishi.

Iqtisodiy rivojlanishining o‘ssishi bank kreditining qo‘llanilish ko‘lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog‘liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo‘lgan ehtiyojni qoplashga yo‘naltiriladi.

XX asrning 60-yillardan boshlab banklar yirik mijozlarga xizmat ko‘rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag‘larni jalb qilish miqyosini, iste‘mol uchun kreditlar berish ko‘lamini kengaytirdi.

To‘lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o‘z mijozlarining topshirig‘iga asosan to‘lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisob varaqlariga mablag‘larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobini olib boradi, mijozlarga pul mablag‘larini beradi.

Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va boshqa mamlakat bilan qiyinchiliksiz o‘z mablag‘larini bank orqali o‘z hisob varaqasidan boshqa korxonaga hisob varaqasiga yoki boshqa mamlakat bankiga o‘tkazishi mumkin.

Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbai faqat vaqtincha bo‘sh mablag‘lar va kapital bo‘lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg‘armalardan ko‘p bo‘lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin.

Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar banknotalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish depozitlar yaratish yo‘li bilan to‘laqonli pullar o‘rnini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi

Nazorat uchun savollar:

1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish asoslari va ularning tashkiliy tuzilishini yoritib bering.
2. Tijorat banklarining funksiyalarini tushuntirib bering.
3. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari nimalardan iborat?
4. Tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va ularning tashkiliy tuzilishini ochib bering.
5. Jamiyatda vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larining yuzaga kelishini tushuntiring.
6. Pul mablag‘larini tijorat banklarida to‘planishing iqtisodiy ahamiyatini yoritib bering.

XVII BOB. TIJORAT BANKLARINING OPERATSIYALARI

Reja:

17.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari.

17.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari.

17.3. Tijorat banklarining kredit operatsiyalari.

17.4. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalari.

17.5. Tijorat banklarining komission vositachilik operatsiyalari.

17.6. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalari.

Tayanch iboralar: Passiv, kapital, jalb qilingan mablag‘lar, aksiya, majburiyatlar, depozit, plastik kartochkalar, nodepozit mablag‘lar, foizlar, ustav fondi, daromad, kredit, qarz, kredit olish qobiliyati, to‘lov qobiliyati, likvidlilik, koefitsientlar, faktoring, mikrokredit, boshlang‘ich sarmoya, garov, ta‘minot, imtiyoz, to‘lov, foiz.

17.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari

Jahonning ko‘plab mamlakatlarini qamrab olgan moliyaviy inqiroz ko‘lami kengayotganiga qaramay, O‘zbekiston bank tizimi ishonchliligi va barqaror rivojlanayotgani, xorijiy moliyalashtirish manbalariga qaram emasligi va tashqi inqiroz holatlarining salbiy ta‘siriga berilmaslik xususiyatlari bilan ajralib turdi.

Aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bo‘sh pul mablag‘larini bank depozitlariga jalb qilish 2016 yil mobaynida mijozlarga ko‘rsatilayotgan bank xizmatlari sifatini tubdan yaxshilash, xususan, omonatlarning yangi va mijozlar talablariga mos jozibador turlarini joriy etishga alohida e‘tibor qaratildi.

2016 yil yakuniga ko‘ra, tijorat banklari tomonidan jalb etilgan depozitlarning umumiy hajmi 2015 yilga nisbatan 25,2 foizga oshib, 44,6 trln. so‘mni tashkil etdi.

Bank faoliyatini tashkil qilishning ilk bosqichi, bank resurslarini shakllantirishdan iborat. Bank resurslarining mukammal tashkil qilinishi va tejamli ishlatilishi har qanday bank faoliyatining samarali olib borilishiga zamin yaratadi. Hosil qilingan resurslar banklarning tijorat va xo‘jalik faoliyatini ta‘minlash uchun ishlatiladi.

17.1-rasm. Banklarning jami depozitlari, mlrd.so‘mda²⁹.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank resurslarini shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining resurs bazasini shakllantirish nafaqat yangi mijozlarni

²⁹ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma‘lumotlari.

jalb etish, balki resurslar manbalari tuzilmasini doimiy ravishda o'zgartirib turishni ham o'z ichiga olgan holda, bank aktivlari va passivlaridan oqilona foydalanishning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bank passivlaridan samarali foydalanish depozit siyosatining oqilona yuritilishidan iborat bo'ladi.

Tijorat banklari resurslarining tarkibini tadqiq qilishdan oldin bank resurslarining iqtisodiy mohiyatini nazariy jihatdan har tomonlama chuqur o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz.

Resurs - fransuzcha «ressource»³⁰. so'zidan olingan bo'lib, "pul mablag'lari, yordamchi mablag', imkoniyat, zaxira, mablag' va imkoniyatlar manbai, daromadlar manbai, xomashyo" degan ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiy manbalarda «resurs» so'zi turli xil ma'nolarda, ya'ni, tabiat resurslari, moliyaviy resurslar, iqtisodiy resurslar, inson resurslari va boshqa ko'rinishlarda tez-tez uchrab turadi. Iqtisodiy resurslarning asosiy qismi, bu moliyaviy resurslar bo'lib, bu resurslar iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash uchun foydalaniladigan pul-kredit va budjet mablag'larini tashkil qiladi.

Bank resurslari to'g'risida respublikamizda i.f.n. B. Boboev tomonidan ilmiy tadqiqot ishi olib borilgan. Unda bank resurslarining mohiyati, tarkibi, resurslarni shakllantirish bilan bog'liq muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llarini keng ochib berishga harakat qilgan. Respublikada pul bozorini shakllantirish va unda pul resurslari bilan operatsiyalar o'tkazishda banklar faoliyatining strategiyasini ishlab chiqish uchun bank resurslari tushunchasini hamda banklarning resurslar bilan bog'liq holda o'tkaziladigan operatsiyalarning mohiyatini to'liq anglash va talqin etish lozim.

Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan yozilgan nazariy manbalar hamda amaliyotchilar iqtisodiy tahlillarini o'rganar ekanmiz, shu narsaga amin bo'ldikki, «bank resurslari» tushunchasiga katta e'tibor

³⁰ Финансово-кредитный словарь М. Финансы и статистика 1986 г. 368 с. ; Узбекско-русский словарь. гос. изд-во иностранных и национальных словарей. М. : 1959 г. 343 с.

berilgan. Masalan, E.Rid, R.Kotter, E.Pill va R.Smitlarning³¹ muallifligi ostida chop qilingan «Коммерческие банки» kitobida bank balansini guruhlashtirilgan holda ko‘rish mumkin va unda pul mablag‘larining manbalariga alohida e‘tibor berilganligi hamda ularni tadqiq etishda banklarning passiv operatsiyalarini chuqur tahlil qilish zarurligi uqtirilganining guvohi bo‘ldik. Yana bir guruh D. Polfreman va F. Ford³² kabi iqtisodchi olimlar bank faoliyatini tahlil qilishda bank resurslarini, bank passivlari deb ko‘rib chiqishgan hamda ular bank aksionerlari mablag‘lari va jamg‘armachilarining mablag‘laridan tashkil topgan, degan fikrni bildirishgan. Bu qarashning ikkinchi jihati shundaki, tijorat banklari shu resurslarni o‘z majburiyatlarini bajarishi uchun mukammal joylashtirishni afzal ko‘radi va shu orqali resurslardan yuqori samara olish uchun qattiq kredit siyosatini olib boradi, hamda tijorat banklarining faoliyati mijozlari oldida olgan majburiyatlarini bajarishga qaratilgan bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, «bank resurslari» nafaqat qarz majburiyatlari yoki egalik huquqini olish uchun mablag‘ jalb qilish, balki bank uchun daromad keltiradigan zaxira va imkoniyat hamdir.

Bizning fikrimizcha, bank passivlari bank resurslarini tashkil qilish manbai bo‘lib, ularning hajmi bir necha omillarga bog‘liq:

-banklarning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladigan faoliyati;

-pul-kredit siyosatini boshqarish sohasidagi Markaziy bankning siyosati;

-bankning jalb qilingan mablag‘lari va ularning tarkibi;

-tijorat banki tomonidan Markaziy bankka o‘tkaziladigan majburiy zaxira miqdori;

-boshqa passivlar.

Iqtisodiy manbalarda va bank mablag‘larining shakllanishi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda «bank resurslari», «kredit

³¹ E. Рид, «Коммерческие банки» перевод с англ. М. Космополис 1991г. стр. -16

³² Полфреман Д. , Форд Ф. Основы банковского дело. Перевод с англ. Москва инфра 1996 г. стр. -102.

resurs-lari», «depozit resurslari», «bank passivlari» kabi tushunchalarni uchratishimiz mumkin va bu tushunchalarga mualliflar o‘zlarining turlicha ta’riflari orqali izoh berganlarining shohidi bo‘lamiz.

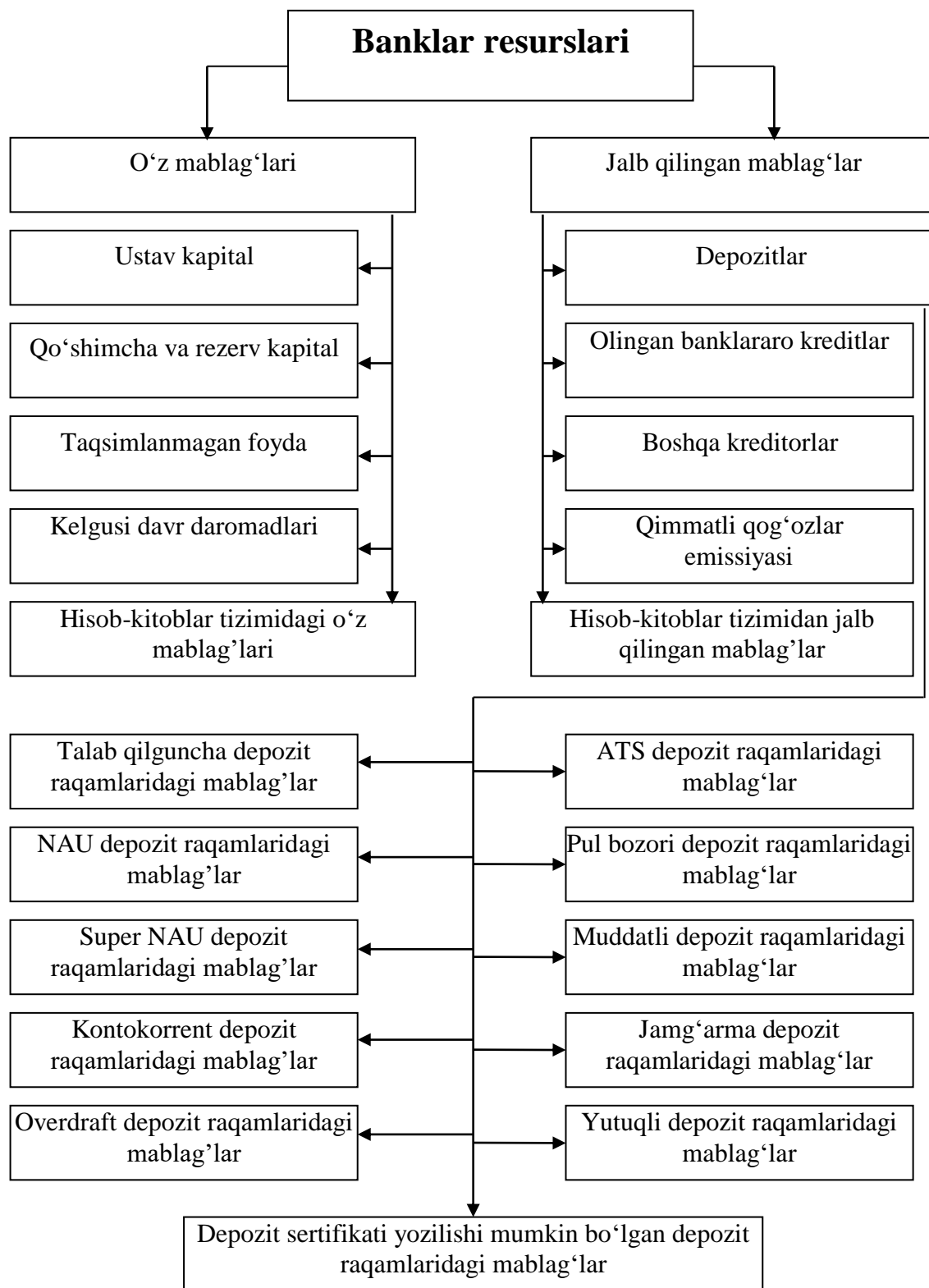
Rossiyalik olim O.I.Lavrushinning fikriga ko‘ra, tijorat banklarining resurslari yoki «banklarning resurslari» bankning ixtiyorida bo‘lgan o‘z va jalb qilingan resurslarining yig‘indisi bo‘lib, uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi³³. Tijorat banklarining resurslari o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lar hisobidan tashkil qilinishini ta’kidlash, bizning fikrimizcha, ularning manbalariga ko‘proq e’tiborni qaratadi.

Shundan kelib chiqqan holda, biz bank resurslari - bu bank siyosati doirasida bank faoliyatini amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan, bankning o‘z mablag‘laridan va jalb qilingan mablag‘laridan tashkil topgan, bankning daromad olishga asos bo‘luvchi zaxira va imkoniyatlarning yig‘indisidir degan ta’rifni keltirmoqchimiz.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari yordamida shakllanib, bank balansining passiv qismida ikki katta guruhga bo‘lib hisobga olinadi. Bular: banklarning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘laridir. Jalb qilingan resurslarni ba’zi hollarda ikkiga bo‘lib qaraladi. Birinchisi, bu jalb qilingan depozitlar, ikkinchisi, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya’ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli, passivlarning tarkibi va xarakteri ko‘p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o‘z ifodasini topadi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o‘zgarishi ham ta’sir qiladi.

³³ Банковское дело. Под редакцией О.И. Лаврушина М. Фис. и статистика. 1998 г. стр. 68

Bank resurslarining shakllanish jihatdan tarkibiy tasnifi

17.1-jadval

Bank resurslarining belgisi va manbasi bo'yicha tasniflanishi

Tasnif	Resurslar turlari	Izoh
Manbai	O'z mablag'lari	Nizom, qo'shimcha kapital, zaxiralar, foyda va zararlar hisob raqamidagi qoldiq.
	Jalb qilingan va qarz mablag'lari	Mijozlarning hamda vakil - banklarning joriy, depozit, jamg'arma va boshqa hisob raqamlaridagi mablag'lar; yuridik shaxslar tomonidan olingan kreditlar
Mablag'lar-ning kimga tegishliligi bo'yicha	Bankka tegishli	O'z mablag'lari: jamg'armalar, taqsimlanmagan foyda, taqsimotdan keyingi joriy davrning foydasi, o'z mablag'larini ko'payishiga ta'sir qiluvchi xarajatlarni hisobga olmagan holda emission daromad.
	Bankka tegishli bo'lmagan	Banklararo kredit, jalb qilingan depozitlar, maxsus jamg'armalar, korxonalarining hisob raqamlardagi bo'sh pul mablag'lari, bankning kreditorlik qarzlari, debitorlar bilan hisoblashishlar bo'yicha zaxiralar.
Muddatiga ko'ra	Uzoq muddatli	O'z mablag'lari, o'z mablag'lariga tenglashtirilgan mablag'lar (talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqlar), uzoq muddatli depozitlar.
	Qisqa muddatli	Qisqa muddatli depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqdan ortgan mablag'lar.
Ishonchliligi bo'yicha	Ishonchli	O'z mablag'lari, uzoq muddatli depozitlar, moliyaviy yordam
	Ishonchsiz	Talab qilib olinguncha depozitlar, korxonalar va tashkilotlarning hisob raqamlari.
Ko'payish manbai	O'z ichki va tashqi mablag'lari	Taqsimlanmagan foyda.
		Qimmatli qog'ozlarni chiqarish (aksiya, obligatsiya, veksellar) shu jumladan, konvertirlanadigan, bank aktivlarini sotish, ko'chmas mulkni ijaraga berish.
	Jalb qilingan ichki va tashqi qarz mablag'lari	Qimmatli qog'ozlarni konvertatsiya qilish. Yuridik shaxslarni hisob raqamlarini ochish, fuqarolarning omonatlari, yuridik shaxslarning depozitlari, banklararo kreditlar.

Ishonchlilik darajasi bo'yicha bankning o'z mablag'lari va ularga tenglashtirilgan mablag'laridan keyingi o'rinda turuvchi jalb qilingan va qarz mablag'lari bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'siriga bog'liqdir:

-fuqarolarning omonatlari va yuridik shaxslarning depozitlari foiz stavkalari miqdori;

-omonat va depozitlarni qabul qilish, hisob-kitob va boshqa hisob raqamlarini ochish va ularni yuritish shartlari.

Yuqoridagi tasnif iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan qisqacha tasnifdan farqli o'laroq, bank resurslarining manbasi, turlari, kimga tegishli ekanligi, muddati, ishonchlilik va xatar darajasi, ko'rsatish imkoniyatlarini o'zida mujasamlashtirilgan holda ishlab chiqilgan.

Banklarning barcha resurs bazasidagi elementlarni turli belgilar bo'yicha guruhlariga ajratdik. Tahlil maqsadida va klassifikatsiyaning asosini boshqarishda (17.1-jadvalda keltirilgan), quyidagi belgilar inobatga olindi.

Bular resurslarni:

manbalari bo'yicha;

mablag'lar kimga tegishliligi bo'yicha;

muddatiga ko'ra;

ishonchlilik darajasiga ko'ra;

ko'payish manbaiga ko'ra va boshqalar bo'yicha tasniflash mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunlariga hamda boshqa qonunlar va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi PQ-2344-son «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga hamda 2015 yil 6 iyuldagi 2693-son "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomlar asosida mamlakatimizda tijorat banklarining kapitali shakllantiriladi va boshqariladi.

"O'zbekiston Respublikasi banklarida depozit operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi 2015 yil 26 avgustdagi 2711-sonli

yo‘riqnomasiga binoan tijorat banklari o‘z depozit operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Banklar tomonidan pul mablag‘larini yig‘ish, boshqa depozitlarni jalb qilish strategiyasini amalga oshirish bankning kredit-investitsion faoliyatini amalga oshirish uchun ham zarur.

Depozit operatsiyalari yordamida banklarning 70 foizdan ortiq passivlari tashkil qilinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini banklar o‘zlarining depozit siyosatlari asosida olib boradilar. Bankning depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta‘minlashga qaratilgandir. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining obyekt va subyektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarining obyekt bo‘lib ehtiyojdan ortiqcha pul mablag‘lari (qo‘yilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo‘lib, balans likvidligi, mijozlarning moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi.

Bank depozit sertifikatlari – bank resurslar manbaasiga qo‘shimcha pul mablag‘larini jalb qilishning bozor mexanizmiga xos bo‘lgan usullaridan biri bo‘lib, bank tizimining barqaror faoliyat ko‘rsatishda va resurs bazasining mustahkamlanishida o‘ziga xos muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda depozit sertifikatlar amalda bo‘lish qoidalari va bozori shartlarini tashkil etish va ularning muomalasini tartibga solish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan “Banklarning depozit sertifikatlarini chiqarish, ro‘yxatga olish va muomalada bo‘lish qoidalari” ishlab chiqilgan bo‘lib, mazkur tartibga asosan Respublikamizda faoliyat yuritayotgan banklar tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga mo‘ljallangan o‘z depozit sertifikatlarini chiqarib kelinmoqda. Bank tomonidan chiqarilayotgan sertifikatlar xalqaro amaliyotda va bizning qonunchilikda belgilangan shartlar bo‘yicha ikki turda chiqarilishi mumkin:³⁴

Yuridik shaxslar uchun mo‘ljallangan – depozit sertifikatlari.

Jismoniy shaxslar uchun mo‘ljallangan - jamg‘arma sertifikatlari

³⁴ Banklarning depozit (omonat) sertifikatlarini chiqarish va muomalada bo‘lish tartibi to‘jrisida” NIZOM. 2008 yil 24 sentyabr №1859.

Mamlakatda moliya bozorlarining keng ko‘lamda ishlashining ta‘minlanishi ulardan samarali foydalanish imkoniyatini beradi.

Bank o‘z mablag‘lari tarkibi:

- 1) Aksiyadorlik kapitali (Oddiy, Imtiyozli)
- 2) qo‘shimcha kapital,
- 3) zaxira kapitali (Zaxiralar va maxsus fondlar, devalvatsiya)
- 4) Taqsimlanmagan foyda
- 5) qayta baholash ortiqchasidan iborat.

Tijorat banklari, yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek, o‘z mablag‘lari ustav kapital, rezerv kapital, maxsus fondlar, o‘tgan yillardagi taqsimlanmagan foydalar, rezervlar, qayta baholash natijalaridan iborat.

Bugungi kunda bank kapitaliga nisbatan nazorat va uni o‘rganish ikki asosiy guruhlash asosida olib boriladi va ular quyidagi turlarga bo‘linadi, shundan:

1 darajali kapitalga:

- Muomaladagi aksiyalar
- Qo‘shimcha kapital
- Zaxiralar
- Taqsimlanmagan foyda

2 darajasi kapital

- Joriy yil sof foydasi
- Subordinar qarzlilar

Bu yerda II darajali kapital ja‘mi kapitalning 50% dan ko‘p bo‘lishi talabi qo‘yilgan.

Yuqoridagi ko‘rsatib o‘tilgan hamma funksiyalar bank faoliyatida xatar darajasini kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, bankni samarali boshqarish sharoitini yuzaga keltiradi.

Bank resurslarining depozit va nodepozit manbalari ham o‘z o‘rnida bozor tizimidagi bank faoliyatining bir necha iqtisodiy unsurlardan tashkil topganligini ko‘rishimiz mumkin.

Depozit – lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, lug‘aviy ma‘nosidan kelib chiqqan holda “saqlash uchun topshirilgan buyum” ma‘nosini bildiradi. Iqtisodiyotda esa mijozning o‘z mablag‘ini vaqtincha foydalanish uchun bankga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatni tushuniladi.

Depozit - bu mijozning banklarga vaqtincha ishlatish uchun o'z mablag'larini berishi bo'yicha iqtisodiy munosabatidir.

Bankning depozit operatsiyalari 4 guruhga bo'linadi:

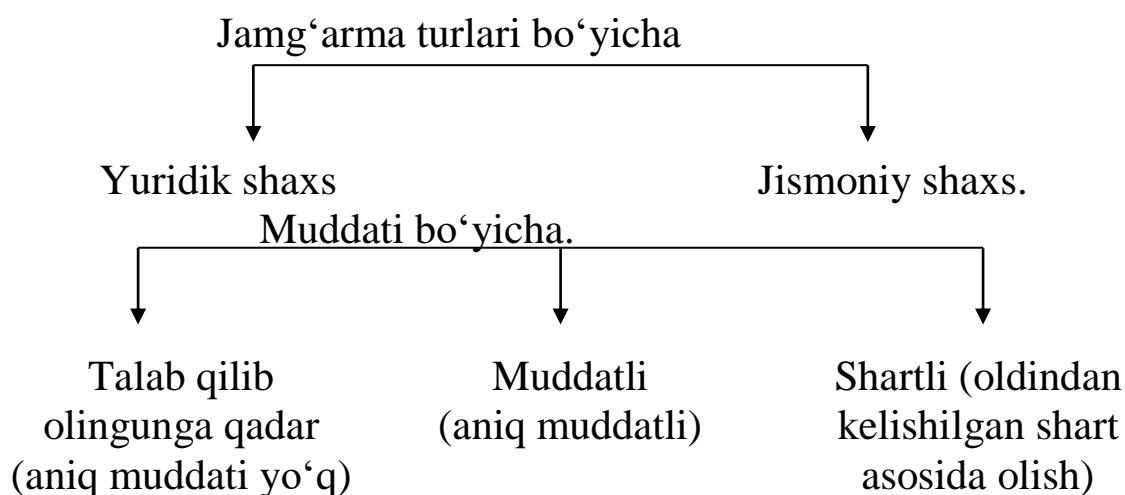
- 1 Talab qilib olinguncha (muddatsiz) depozitlar;
- 2 Muddatli depozitlar;
- 3 Aholi jamg'armalari;
- 4 Qimmatli qog'ozlar chiqarish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish.

Muddatsiz depozitlar – bu mijoz tomonidan o'z mablag'ini xohlagan paytda hech qanday oldindan ogohlantirmay olinishi mumkin bo'lgan mablag'lar tushuniladi.

Muddatli depozitlar – bu bank tomonidan ma'lum bir muddatga jalb qilinadigan mablag'lardir. Muddatli depozitlarda mablag' shartnomada keltirilgan muddatga bankka foydalanishga topshiriladi. Bu muddat tugashi bilan uning egasi mablag'ni qaytarib olishi mumkin. Jalb qilingan mablag'lar ichida muddatli depozitlar asosiy o'rinni egallaydi.

17.2-chizma

Depozitlarning turkumlanishi

Depozit operatsiyalarning subyektlari bo'lib, bir tomondan tijorat banklari qatnashsa, ikkinchi tomondan:

- davlat korxonasi va tashkilotlari;
- moliya, sug'urta, investitsion va trust kompaniyalar;
- xususiy korxonasi va tashkilotlar;

- aksioner kompaniyalar;
- banklar va boshqa kredit muassasalari;
- qo‘shma korxonalar, kooperativlar;
- jamoa tashkilotlari va fondlar;
- alohida jismoniy shaxslar yoki ularning birlashmalari qatnashadilar.

Depozit operatsiyalarining obyekti bo‘lib, ehtiyojdan ortiqcha pul mablag‘lari (qo‘yilmalar) hisoblanadi.

Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo‘lib, balans likvidligi, mijozlarning moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi.

17.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari

Tijorat banklari o‘zining iqtisodiyotda tutgan o‘rni va o‘ziga xos faoliyati bilan bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi sifatida yuzaga keldi. Tijorat banklarining bugungi kundagi faoliyatiga e‘tibor beradigan bo‘lsak, xalq xo‘jaligining hech bir subyekti yo‘qki, u bugun bank xizmatidan foydalanilmayotgan bo‘lsin.

Bundan tashqari banklar o‘z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko‘rsatmoqda. Banklarning bunday funktsiyani bajarishlari korxonalar tashkilotlarning qimmatli qog‘ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qo‘lay sharoit yaratmoqda.

Bankning aktiv operatsiyalari uning operatsiyalarining aniqlab beruvchi qismi hisoblanadi. Aktivlar strukturasi deganda bank balansi aktivlari turli sifatli moddalarining balans yakuniga nisbati tushuniladi. Bank aktivlarining sifati aktivlar strukturasi, aktiv operatsiyalarni diversifikatsiyalash, xatarli aktivlar hajmi, kritik va to‘liq bo‘lmagan aktivlar hamda aktivlarning o‘zgaruvchanlik xususiyatlari bilan aniqlanadi.

Tijorat banklari aktivlarini 4 kategoriyaga bo‘lish mumkin: kassadagi naqd pul va unga tenglashgan mablag‘lar; qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalar; ssudalar; imorat va uskunalar.

Yevropa mamlakatlarida, Buyuk Britaniyada eng likvid aktivlarning salmog‘i taxminan 3%ni egallaydi. Bu birinchidan, alohida mamlakatlar markaziy banklarining turli rezerv talablari bilan;

ikkinchidan, turli mamlakatlar banklarinig aktivlar klassifikatsiyasi o'rtasidagi nomutanosibliklar bilan tushuntiriladi. Muradova L. O'zining iqtisodiy olib borgan amaliy izlanishlarida shunday keltiradi; "Bundan tashqari iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlar qatori O'zbekistonda ham tijorat banklari aktivlari bilan bog'liq ayrim muammoli vaziyatlar mavjud. Asosan bunday holat kreditni yopish uchun katta miqdordagi rezervlar bilan bog'liq holda yirik tijorat banklari faoliyatida kuzatimiz mumkin",- deb tahlil ko'rsatgichlari bilan izohlaydi.³⁵

Agar aktivlar tarkibini bank faoliyatidagi asosiy turlari bo'yicha guruhlashtirsak, u holda quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Bank aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni kredit operatsiyalar egallaydi. Ularning ulushi 19,90% dan 83,25% gachani tashkil etadi.

2. Bank aktivlarida ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar egallaydi (2,15% dan 29,18% gacha).

3. Uchinchi o'rinda — kassa aktivlari (0,2% dan 12,94% gacha).

4. Boshqa aktivlar ulushi hisob-kitob xususiyatlaridan kelib chiqib, bank operatsiyalarida juda ham keng spektrni o'z ichiga oladi (2% dan 78% gacha)³⁶.

Daromad keltirishiga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi aktivlarga va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi: barcha berilgan kreditlar (jumladan, banklararo kreditlar); investitsiyalar; xazina veksellari; davlat obligatsiyalari; qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlar: pul aktivlar guruhi; asosiy vositalar; kapital xarajatlar; barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar; nomoddiy aktivlar.

Bu guruhda pul mablag'idan tashqari barcha aktivlar ham likvid aktivlarga kiradi.

Ikkinchi guruh aktivlariga bank faoliyatida katta e'tibor berish lozim. Chunki bu guruhda aktivlarning sifatini tushiruvchi aktivlar, muddati kechiktirilgan foizsiz ssudalar, muddati utgan ssudalar va foizlar, to'lanmagan arenda va boshqalar bo'lishi mumkin.

³⁵ "Important issues of increasing the active operations profitability of commercial bank" by Muradova L. , "Advanced Science Journal", December 2014

³⁶ AT "Asaka"banki ma'lumotlari.

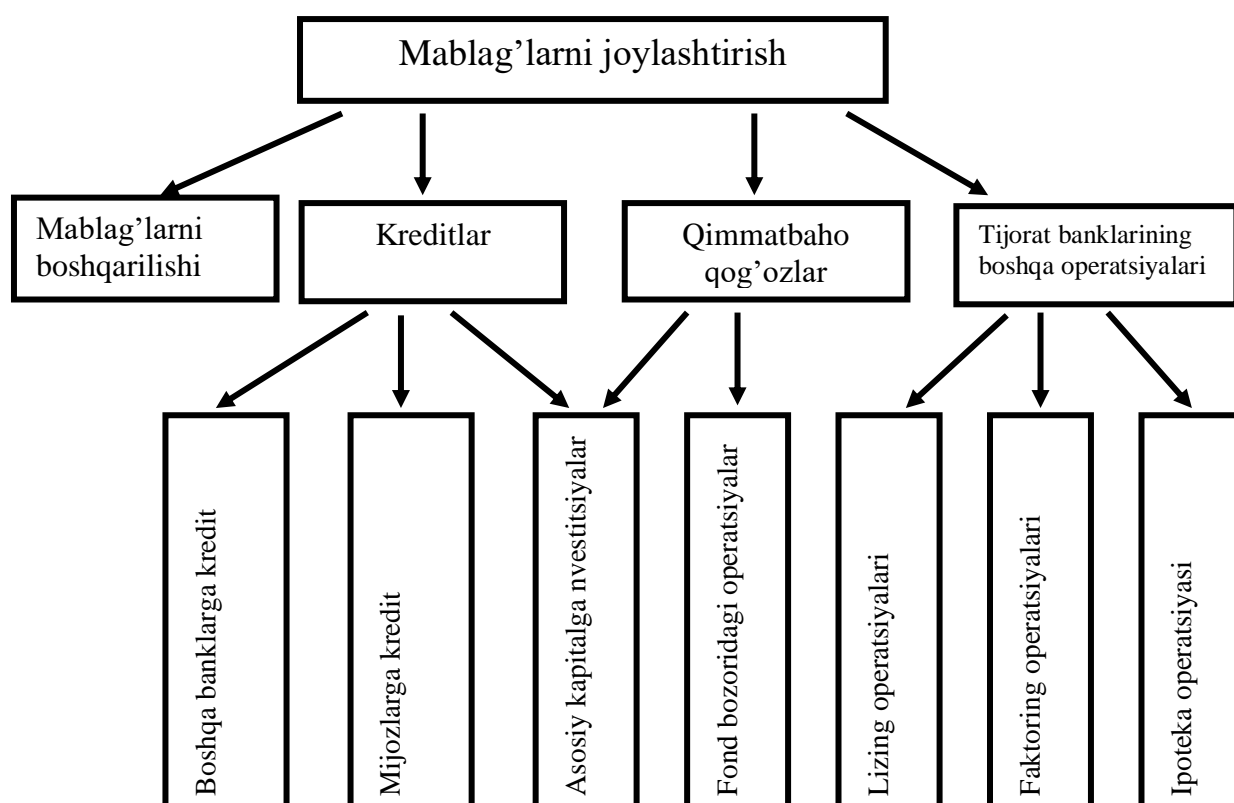
Bu aktivlarning darajasi umumiy aktivlar hajmidan 3 foizdan oshmasligi kerak.

Agar bu aktivlar miqdori 2 va undan ortiq marta oʻrnatilgan meʼyordan ortiq boʻlsa, bank faoliyati juda muammoli, uning kredit siyosati juda zaif deb baholanadi.

Banklar aktiv operatsiyalarining yana bir muhim turi tovarlar boʻyicha ssudalar, yaʼni tovarlarni garovga qoʻyib, ssuda olish hisoblanadi. Tovarlarni boʻyicha ssudalar bank tomonidan tovarning toʻliq bozor qiymatida emas, balki uning bir qismida (50 - 60 foizdan yuqori boʻlmaydi) beriladi (17.3- Chizma).

17.3-Chizma.

Bank aktiv operatsiyalari tuzilmasi.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining yana bir turi - fond operatsiyalaridir. Turli qimmatli qogʻozlar uning obyekti boʻlib, xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qogʻozlar boʻyicha operatsiyalarining ikki turi koʻproq qoʻllaniladi.

Bular - qimmatli qogʻozlarning ssudalarni taʼminlanganligi uchun qabul qilish yoʻli bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan oʻz hisobiga sotib olish yoʻli bilan operatsiyalar oʻtkazadilar. Qimmatli

qog'ozlar soxta kapitalni ifodalasa-da, ular bo'yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog'langan jarayonga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta'minoti sifatida ko'chmas mulk, boshqa bank yoki sug'urta tashkilotining sug'urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan aktivlarni boshqarish masalalari passivlardan alohida ko'rib chiqiladi, biroq amaliyotda ular o'zaro bog'liqdir. Bank balansining passiv qismidagi jalb etilgan mablag'larning manbalarini tahlil qilmasdan aktiv operatsiyalarni amalga oshirish qiyin.

Tijorat banki yo'naltiriladigan resurslarni depozitlar muddatligi asosida vaqti-vaqti bilan aniqlash va tartibga solish muammosiga duch keladi.

Tijorat banklarining asosiy aktiv operatsiyasi bu kreditlash faoliyatidir. Kredit munosabatlarining subyektlar: xo'jalik organlari, aholi davlat va banklarning o'zidir.

17.3. Tijorat banklarining kredit operatsiyalari

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;
- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligini bank tomonidan o'rganib chiqilishi;
- kredit qo'mitasining qarori;
- kredit bitimini rasmiylashtirish;
- kredit berilishi;
- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashni bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va obykti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar ko'rsatiladi. Ssuda to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini muntazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan barcha kreditlar uning kredit portfelida o‘z ifodasini topadi. Xorijiy iqtisodiy manbalarda; “Bank kreditlari o‘zida iqtisodiy o‘shish jarayonida yangi texnologiyalarni jalb qilish orqali ishlab chiqarishni tubdan yangilash, kengaytirish, yangi tovarlar ishlab chiqarish bilan hamda sifat darajasini yangilash maqsadida xarajatlarni qoplashda xizmat qiladi”,- deb keltirib o‘tilgan.³⁷

Moliyalashtirish manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o‘rni va manziliga qarab tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin.

Hozirgi vaqtda markazlashtirilgan kreditlar hukumatimizning chiqargan qarorlariga asosan, ustuvor tarmoqlarni rivojlantirish uchun milliy valutada beriladi. Qayta moliyalashtirish va bankning o‘z mablag‘lari hisobidan beriladigan kreditlar mijoz kreditga layoqatli bo‘lganda milliy valutada yoki xorijiy davlat valutasida berilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida turli xil xatarlar uchrab turadi. Lekin ularning faoliyatida ko‘proq kredit xatari, likvidlilik xatari va foiz stavkasi ta’sir qiladi. Tijorat banklar faoliyatining asosiy qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo‘naltirilgan bo‘lganligi uchun ular faoliyatida bu xatarlarning salmog‘i ham yuqori bo‘ladi.

Tasniflangan kreditlarning qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag‘larning mavjudligi bilan belgilanadi.

Ushbu vazifa zamirida foiz stavkalarini oshirish yoki pasaytirish, uzoq muddatli va qisqa muddatli foiz stavkalari o‘rtasidagi nisbatning o‘zgaririshi kabi funksiyalar yotadi, negaki, bankning aksari passivlari qisqa muddatli, aktivlar (ssuda)ning talay qismining qaytarilishi esa muddatlarga ega. Jalb etilgan mablag‘lar bo‘yicha foiz stavkalari o‘shishi xavfi tug‘ilganda bank foydasini himoyalash uchun qarshi choralarni ko‘rish zarur.

Tijorat banklarining operatsiyalari ichida kredit operatsiyasi asosiy o‘rinni egallaydi.

Tijorat banklarining kreditlari bank faoliyatida asosiy o‘rin tutgan operatsiyalardan biridir. O‘zbekiston Respublikasi “Bank va bank

³⁷ “Banks” by Menzies, Sir Joseph “Collins Discovery yencyclopedies” 2005

faoliyati to'g'risida"gi Qonunida bank terminiga tushuntirish berilganda bu tashkilot uchta operatsiyani, albatta, amalga oshirishi kerakligiga berilgan bulardan biri kredit berish operatsiyasidir. Jahon bank faoliyatida bank terminiga moliyaviy univermag degan tushuncha berilganiga qaramay kredit operatsiyalari barcha banklar faoliyatida muhim o'rin egallagan.

Bir tomondan bank krediti iqtisodiy subyektlar uchun zaruriy hollarda vaqtincha yuzaga kelgan moliyaviy qiyinchiliklarni yechishda yordam beruvchi muhim manba hisoblanadi. Ikkinchi tomondan esa banklar olib borayotgan jarayonlari ichida eng ko'p foyda beruvchi jarayondir.

Kredit portfelini to'g'ri tashkil etilishi tijorat banklarining samarali faoliyat yuritishi uchun asos hisoblanadi. Xususan, kredit berish va uni belgilangan muddatda qaytarib olish, u bilan bog'liq xatarlar, sudalar, muddati o'tgan ichki uzaytirilgan kreditlar bo'yicha hisob-kitob operatsiyalari, ssudalar bo'yicha zararlarni qoplash zaxira miqdori, banklararo kredit va markazlashtirilgan kreditlar bo'yicha operatsiyalar bular sirasiga kiradi.

Demak, kredit portfeli - bu turli xil xatarlarga asoslangan muayyan mezonlarga qarab turkumlangan kreditdar miqyosidagi bank talablarining yig'indaisidir. (17.2-jadval).

Bularning barchasi mijozlarning kredit olish qobiliyatini tahlil qilish natijasida qaror qabul qilingandan so'ng mijozlarga beriladi.

Bu kredit turlari deyarli barcha sobiq MXDlarida bir xil bo'lib, ular banklar tomonidan va boshqa nobank tashkilotlari tomonidan mijozlarga beriladi. Biroq islom davlatlarida islomga kredit berish usullari ustun turadi.

Banklar, alohida kredit tashkiloti sifatida (mutsaqil) iqtisodiy, siyosiy shart-sharoitlar, bank qonunchiligining rivojlanish darajasi, banklararo raqobat hamda bank infratuzilmasining rivojlanish darajasini e'tiborga olgan holda o'z kredit siyosatini amalga oshiradi

Bank krediti turlari

Kredit subyektlari bo'yicha kreditlar	davlat korxonalari nodavlat korxonalari aholi boshqa xo'jaliklar davlat tashkilotlari qo'shma korxonalar boshqa banklar va boshqa tashkilotlar
Kredit maqsadiga ko'ra kreditlar	iste'molga sanoatga savdoga qishloq xo'jaligiga investitsion budjet kreditlari
Kreditni joriy qilish muhitiga qarab kreditlar	ishlab chiqarishga muomalaga
Kredit muddatiga qarab kreditlar	qisqa muddatli uzoq muddatli o'rta holda muddatli talab qilib olguncha kredit
Kredit hajmiga ko'ra kreditlar	yirik o'rta mayda (mikro) kreditlar
To'lov turiga ko'ra kreditlar	bozor foizli yuqori foizli imtiyozli foizli
Kreditlash obyektiga ko'ra kreditlar	xususiy obyektlar umumlashgan kreditlashtirish obyekti
Kreditlashtirishdagi valuta turi bo'yicha kreditlar	milliy valutada xorijiy valutadagi kreditlar
Kredit ta'minoti bo'yicha kreditlar	ta'minlangan kreditlar ta'minlanmagan kreditlar
Qaytarish tartibiga ko'ra kreditlar	bir vaqtda qaytariladigan kreditlar to'lovni kechiktirish asosidagi kreditlar (oylik, kvartal, yil)
Foiz stavkasini o'rnatilishiga qarab	qat'iy belgilangan o'zgaruvchan
Kredit munosabatlarida qatnashadigan banklar soniga ko'ra	bitta bankdan beriladigan kreditlar sinditssirlashgan kreditlar kabilardir
Kreditlash uslubiga ko'ra	qoldiq oborot (muomala) kredit yo'nalishi orqali

Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek mamlakatimizda ham kreditlarning turlari juda xilma-xil. Bu kredit turlari deyarli barcha sobiq MXD larida bir xil bo‘lib, ular banklar tomonidan va boshqa nobank tashqilotlari tomonidan mijozlarga beriladi. Biroq islom davlatlarida islomcha kredit berish usullari ustun turadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, amaliy kursatganidek, kredit berishning ushbu qoidalarini qo‘llash bank zaxiralaridan yanada samarali foydalanishga, banklar likvidligini oshirishga, ularni haqiqatdan himoya qilishga, shuningdek iqtisodiyotning ishlab chiqarish sektorini rivojlantirishga imkon yaratadi.

17.4. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalari

Tijorat banklari, Markaziy bank tomonidan beriladigan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya asosida qonun hujjatlariga muvofiq qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Tijorat banklari qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish (davlat qimmatli qog‘ozlari bundan mustasno) va yuridik shaxslarning ustav kapitalida ulushli ishtirok etishda quyidagilarga rioya etishlari shart:

a) bankning muayyan yuridik shaxs ustav kapitaliga, shuningdek ushbu yuridik shaxsning boshqa qimmatli qog‘ozlariga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak;

b) bankning yuridik shaxslar ustav kapitaliga va boshqa qimmatli qog‘ozlarga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 50 foizidan oshmasligi kerak;

v) oldi-sotdi uchun qimmatli qog‘ozlarga kiritilgan bank investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

Tijorat banking boshqa banklarning ustav kapitalida ishtirok etishi (chet el kapitali ishtirokidagi banklar va sho‘ba banklarini tashkil etish hollari bundan mustasno), shuningdek tijorat banking o‘z ustav kapitalining o‘n yoki undan ortiq foiz ulushiga ega bo‘lgan yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etishi taqiqlanadi.

Tijorat banki bevosita yoki bilvosita (sho‘ba korxonalar orqali) boshqa yuridik shaxs ustav kapitalining 26 foizidan ortiq qismiga egalik qila olmaydi, biroq quyidagi holatlar bundan mustasno:

a) banklarning sug‘urta va lizing tashkilotlari ustav kapitalidagi ishtiroki;

b) banklarning nobank kredit tashkilotlari ustav kapitalida, shuningdek moliyaviy bozor infratuzilmasining bir qismi bo‘lgan yoki banklarga axborot va maslahat xizmatlari ko‘rsatadigan yuridik shaxslar ustav kapitalidagi ishtiroki;

v) banklarning qimmatli qog‘ozlar bozorida professional faoliyat yuritadigan yuridik shaxslar (tijorat banklarining ustav kapitalidagi ishtiroki bundan mustasno) ustav kapitalidagi ishtiroki;

g) xususiylashtirilayotgan korxonalar aksiyalarining 50 foizgacha miqdorini o‘rnatilgan tartibda birlamchi bozordan xarid qilishdagi ishtiroki.

5. Tijorat banklari muayyan yuridik shaxs ustav kapitalining 26 foizidan ortiq ulushini sotib olishda yoki bankning bevosita yoki bilvosita mazkur yuridik shaxs faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatish imkonini beruvchi shartnoma tuzishda, Markaziy bankka yozma xabar berishlari shart.

6. Tijorat banklariga, emitent - aksiyadorlik jamiyatlari bilan ushbu jamiyat aksiyalari bo‘yicha "repo" bitimlarini amalga oshirish ta’qiqlanadi.

Agar tijorat bankining investitsiya qilingan yoki investitsiya qilinishi rejalashtirilayotgan mablag‘lari miqdori yoki emitent faoliyati tijorat banki omonatchilari, kreditorlari va aksiyadorlari manfaatlariga zarar yetkazishi mumkinligi yoki investitsiyalarni boshqarishda tijorat bankining tajribasi yetarli emasligi aniqlansa, Markaziy bank har qanday yuridik shaxsning ustav kapitali yoki qimmatli qog‘ozlariga tijorat banki tomonidan kiritiladigan investitsiyalar miqdoriga qo‘shimcha cheklovlar belgilash huquqiga ega.

Oxirgi yillarda Respublikaning ko‘pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko‘p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog‘ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta’minoti sifatida ko‘chmas mulk, boshqa bank yoki sug‘urta tashkilotining sug‘urta kafolati ham

qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;

- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligini bank tomonidan o'rganib chiqilishi;

- kredit qo'mitasining qarori;

- kredit bitimini rasmiylashtirish;

- kredit berilishi;

- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashning bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va obykti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar ko'rsatiladi. Ssudani to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini muntazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi.

17.5. Tijorat banklarining komission vositachilik operatsiyalari

Tijorat banklari o'z faoliyati davomida turli xil xizmatlar ko'rsatadilar. Tijorat banklarining bu xizmatlari ular uchun ma'lum daromad olib keladi. Bu daromadlar komission mukofot, o'tkazmalar va yig'imlar shaklida bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o'sib, bu soha bank faoliyatining sezilarli yo'nalishiga, ular daromadining manbalaridan biriga aylanib bormoqda. O'zbekistonda tijorat banklar faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, ba'zi banklar daromadlari tarkibida asosiy o'rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivojlanmoqda. Bu operatsiyalarning mohiyati shundaki, banklar mashina uskuna, jihozlar, transport vositalarini sanoat korxonalariga uzoq muddatli ijaraga beradi va ular bilan lizing shartnomalarini tuzadi. Bu holda bank vositalarni sotib olish uchun sanoat

korxonalariga ssuda berish o‘rniga ularni o‘zi sotib oladi va iste‘molchilarga ijaraga bergan holda egalik huquqini o‘zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foizini emas, balki ijara haqini (lizing to‘lovini) oladi. Korxonalar uchun esa lizing investitsiyalarni moliyalashtirishning maxsus usullaridan biri hisoblanadi.

Tijorat banklari o‘z faoliyati davomida turli xil xizmatlar ko‘rsatadilar. Tijorat banklarining bu xizmatlari ular uchun ma‘lum daromad olib keladi. Bu daromadlar komission mukofot, o‘tkazmalar va yig‘imlar shaklida bo‘lishi mumkin. Keyingi yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o‘sib, bu soha bank faoliyatining sezilarli yo‘nalishiga, ularning daromad manbalaridan biriga aylanib bormoqda. O‘zbekistonda tijorat banklar faoliyatining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ba‘zi banklar daromadlari tarkibida asosiy o‘rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi.

Lizing operatsiyalarida uch subyekt – ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va mol yetkazib beruvchi ishtirok qiladi.

Ijaraga beruvchi bu – moliyaviy xarakterdagi vazifani bajaruvchi, ixtisoslashgan moliyaviy (lizing) korxonadir. Lizing, eng avvalo, moliyaviy investitsiyalarning vositasi va ishonchli moliyaviy manbalarni talab qilgani uchun jahon amaliyotida lizing kompaniyalari banklar tomonidan nazorat qilinadi yoki ularning sho‘ba korxonalari bo‘ladi.

Ijaraga oluvchi – ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun vositalarni ijaraga oluvchi ishlab chiqarish yoki savdo korxonasidir.

Mol yetkazib beruvchi tomon lizing shartnomasi obyektini ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki tashkilot bo‘lib, u ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi sifatida bo‘lishi mumkin.

Odatda, mol yetkazib beruvchi va ijaraga oluvchi tijorat shartnomasining asosiy shartlarini ishlab chiqadi. Shu bilan bir qatorda, ijaraga beruvchi (bank) moliyalashtirish shartlarini o‘rganib chiqadi va ijaraga oluvchi bilan ijara shartnomasini imzolaydi.

Moliyalashtirish masalasini hal qilishda bank mijozning daromad darajasini o‘rganib chiqadi. Lizing obyektidan to‘g‘ri va samarali foydalanish imkoniyatlarini ba‘zida mutaxassislar ko‘rib chiqishi va qo‘shimcha kafolatlar talab etilishi mumkin. Shartnomada lizing operatsiyalari bo‘yicha ijara muddati, miqdori, valutasini, ijara haqini to‘lash muddati va shartlari, ijaraga olinuvchi vositaning (asbob-

uskunaning) tarkibi, ishga yaroqligi bo'yicha majburiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar o'z ifodasini topishi lozim.

Amaliyotda lizingning bir necha turlari qo'llaniladi. Bular operativ yoki ishlab chiqarish lizingi, moliyaviy lizing va boshqalardir.

Operativ lizing ko'proq ishlab chiqarish davri bilan bog'liq bo'lib; obyekt qisqa davrga, ya'ni uning hayotiy yaroqlilik davridan qisqaroq vaqtga ijaraga beriladi. Bu holda obyektning amortizatsiyasi (eskirishi) to'liq amalga oshmaydi, ya'ni obyektни yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qolinadi.

Tijorat banklari va ularning lizing kompaniyalari tomonidan, odatda, ko'proq *moliya lizing* operatsiyalari o'tkaziladi. Lizingning bu turi eng ko'p tarqalgan lizing shakllaridandir. U shartnomaning o'rta va uzoq muddatligi bilan tavsiflanadi. Bunda amortizatsiya to'liq bo'lishi yoki ijara obyektі qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu haqda ijaraga oluvchi ijara muddati tugashidan oldin e'lon qiladi.

Moliyaviy lizing haqiqatda ijara obyektini uzoq muddatli kreditlash bo'lib, oddiy savdo-sotiqdan (egalik huquqi xarid vaqtida iste'molchiga o'tadi) farq qiladi. Lizing kompaniya asosiy vositalarni ijaraga oluvchi korxonaning ko'rsatmasiga binoan sotib oladi. Uni shu korxonaga uzoq yoki o'rta muddatga (3, 5, 7 yilga) ijara shartnomasiga asosan sotishi va lizing muddati tugagandan keyin qoldiq bahoda sotib olish huquqi bilan ijara shartnomasini tuzishi mumkin.

Tijorat banklarining moliyaviy operatsiyalarining yana bir turi bu *faktoring* operatsiyalari hisoblanadi. Bu operatsiyalar butun xo'jalik ko'lamida to'lovlar aylanishini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Faktoring (ingl. Factor – vositachi) – hisob-kitoblarni tashkil etish sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, mijozning aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Bunday operatsiyalarni chet ellarda, odatda, maxsus faktoring kompaniyalari amalga oshiradilar. Ular banklar bilan bog'liq yoki ularning ixtisoslashgan sho'balari va kompaniyalari hisoblanadi.

Moliyaviy aktivlar miqdorining o'sishi bilan rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining ishonch (trast ing. Trust "ishonch") operatsiyalarining hajmining oshishiga olib kelmoqda. Bankning bu xizmatlari bank bilan mijoz o'rtasida ishonchlilik munosabatlarining o'rnatilishi bilan bog'liq. Tijorat banklarining trast bo'limlari, mijozlar topshirig'i bo'yicha uning nomidan asosan mulk egaligi bilan bog'liq

va boshqa xizmatlarni bajaradi. Banklar trust operatsiyalarini xususiy korxonalar va firmalar, shaxslar va boshqa tashkilotlar uchun amalga oshiradi. Trust operatsiyalarini uch turga bo'lish mumkin: dalolatnoma, g'amxo'rlik bilan bog'liq operatsiyalar va vositachilik xizmatlari bo'yicha ko'rsatiladigan operatsiyalardir.

Merosni boshqarish bilan bog'liq trust operatsiyalari xususiy shaxslar dalolatnomasi bo'yicha amalga oshirilib, bankning trust bo'limi qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiylariga: merosxo'rning merosini sud qarori yoki meros xati asosida to'plash, boshqaruv ma'muriy xarajatlarini to'lash, merosxo'rlar o'rtasida merosni bo'lishi va shu oila a'zolariga xususiy xizmatlarni ko'rsatish kiradi.

17.6. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalari

Bank kreditlashga oid yana bir usul, qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish sharti bilan oldi-sotdi operatsiyasi yoki qisqacha "repo" operatsiyasidir. Ushbu operatsiyalar odatda qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi. Agar korxonalar yaqin kelgusida erkin pul mablag'larini kiritayotgan va o'sha qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishni rejalashtirayotgan bo'lsa, ushbu vaqt ichida ba'zi bir xarajatlarni qayta moliyalashtirish yoki agar qimmatli qog'ozlarni korxonalar sotishni istamasa va foiz stavkalari bozorda pasayishini kutib, ushbu qog'ozlarni kredit evaziga foiz to'lashdan ko'ra, kattaroq daromad olishi kutilayotgan bo'lsa, u holda, yuqorida aytilganidek, qisqa muddatli kreditlash amalga oshiriladi.

Operatsiya mazmuni, bank korxonalarini o'sha vaqtda bozordagi narxdan arzonroq narx bilan sotib oladi va sotish narxidan ham yuqoriroq narxda sotadi, shunda narxlar o'rtasidagi tafovut bankka qisqa muddatli kreditlash stavkasidan ham pastroq daromadni taxminlaydi. Buning bank uchun foydali jihati, bank qimmatli qog'ozlarni bozor narxidan arzonroq sotib olib, foiz stavkalarida bo'ladigan to'lovga muqobilligi yuzaga kelganda, bank qog'ozlarni qaytib sotib oladi.

Hozirgi banklar aksiyador tijorat banklari sifatida tashkil qilinib, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashgan va ular

ixtisoslashgan banklar bo'lsada, boshqa tarmoqlardagi mijozlarga ham kredit va hisob - kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishlari mumkin. Banklar faoliyatining universallasuvi ular o'rtasida raqobatning yuzaga kelishiga, bu esa ularning bozor iqtisodiyotiga barqaror kirib borishini ta'minlaydi.

Bank aksiyadorlarini moddiy jihatdan manfaatdorligini oshirish va ularning bank boshqaruvidagi ishtirokini faollashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolar:

a) Bank aksiyadorlarining moddiy manfaatdorligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan muammo;

b) Bank aksiyadorlarining bank boshqaruvidagi ishtirokini faollashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammo.

1998 yil 2 Oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aksiyadorlik-tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq:

- ustav kapitalida davlatga tegishli aksiyalar paketi 25 foizdan ortiq bo'lgan tijorat banklarining bank kengashi tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan ishonchli vakil kiritiladi, uning zimmasiga mazkur aksiyalar paketini boshqarish vazifasi yuklatiladi;

- aksiyadorlik-tijorat banki Kengashi bank filiallarining Boshqaruvi va rahbarlar bilan birgalikda bankni samarali boshqarishni tashkil etish, kreditlar berilishi va ularni o'z vaqtida qaytarilishi uchun javobgar hisoblanadi.

Bank tizimining moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini yanada oshirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ularning investitsiyaviy faolligini rag'batlantirish, shuningdek umum qabul qilingan xalqaro me'yor va standartlarga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishni yanada yuqori darajaga chiqishini ta'minlash maqsadida 2015 yil 6 mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2344-sonli Qarori e'lon qilindi.

Mazkur Qarorga ko'ra:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan O'zbekiston Banklar uyushmasi va mamlakatning tijorat banklari bilan birgalikda Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va likvidligini

yanada oshirish, ularning resurs bazasini rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan kompleks chora-tadbirlari ma'qullandi, unda:

- xalqaro me'yor va standartlarga muvofiq, shu jumladan depozit va kredit siyosati sohasida respublika banklariga nisbatan qo'yilayotgan me'yoriy talablarni yanada takomillashtirish;

- tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash, omonat va depozitlarning yangi jozibador turlarini joriy qilish yo'li bilan aholi va xo'jalik subyektlarining bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga keng ko'lamda jalb etish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- yetakchi xorijiy banklar va moliya institutlarida boshqaruvni tashkil etish tizimini chuqur o'rganish asosida tijorat banklarida korporativ boshqaruv usullari, shu jumladan xatarlarni boshqarish va ichki nazoratni yaxshilash usullarini takomillashtirish;

- ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng tadbiiq etgan holda ko'rsatilayotgan bank xizmatlari ko'lamini kengaytirish va sifatini oshirish, shuningdek bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini kengaytirish tadbirlari belgilandi.

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki:

- Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan tijorat banklariga nisbatan qo'yiladigan me'yoriy talabalarni yanada takomillashtirishni, jumladan, kapitalning yetarliligi va likvidlilik ko'rsatkichi bo'yicha yangi talablarni nazarda tutgan yangi standartlar va tavsiyalari (Bazel-III standartlari)ni 2015-2019 yillarda bosqichma-bosqich joriy etilishini ta'minlashi;

- Banklar uyushmasi va tijorat banklari bilan birgalikda bir oy muddatda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkalarini, keyingi yillarda inflatsiya darajasi izchil pasayishini, shuningdek boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning barqarorligini hisobga olgan holda tijorat banklari jalb qilayotgan depozitlar foiz stavkalarini belgilash mexanizmini ishlab chiqib, tasdiqlashi belgilandi.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltiriladigan uzoq muddatli kreditlari ulushini ko'paytirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2009 yil 28 iyuldagi PQ-1166-sonli Qarori bilan tijorat banklariga kredit portfeli tarkibidagi uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashtirish ulushiga qarab tabaqalash-

tirilgan stavkalar bo'yicha foyda solig'ini to'lash yuzasidan berilgan imtiyozlarning amal qilish muddati 2020 yilning 1 yanvariga qadar uzaytirildi.

4. Quyidagilar:

- imtiyozli kreditlash maxsus Jamg'armasining resurslari hisobidan berilgan kreditlar orqali tijorat banklari oladigan daromadlari, bo'shayotgan mablag'larni mazkur Jamg'arma resurslarini oshirish uchun maqsadli yo'naltirish sharti bilan, foyda solig'ini to'lashdan 5 yil muddatga;

- Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ro'yxatlar bo'yicha, dasturiy ta'minot, bankomat va plastik kartochkalar orqali to'lovlarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan boshqa uskunalarni import bo'yicha olib kirilganida tijorat banklari boj to'lovlarini to'lashdan (bojxona rasmiylashtiruvi yig'imlaridan tashqari) 2020 yilning 1 yanvariga qadar ozod etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentabrdagi «Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5177-sonli Farmoni bilan respublikamizda valuta bozorini erkinlashtirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab berildi.

O'z navbatida, valuta bozori faoliyatini erkinlashtirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar pul-kredit siyosati mexanizmlarini yangi sharoitlarni inobatga olgan holda takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentabrdagi «Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3272-sonli Qarori qabul qilindi. Ushbu qaror bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari kompleksi pul-kredit siyosatining makroiqtisodiy barqarorlik va milliy valutaning mustahkamligini ta'minlashdagi rolini kuchaytirish imkonini berdi.

Bu o'z navbatida, valuta bozori faoliyatini liberallashtirishdan keyingi davrda faol pul-kredit siyosati yuritish bosqichiga o'tilishi, bank tizimida nazorat choralarining kuchaytirilishi, bankdan tashqari pul aylanmasining qisqartirilishi natijasida aholi va tadbirkorlik subyektlarining milliy valutaga bo'lgan ishonchini yanada oshirilishiga iqtisodiy zamin bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Bank mablag‘lari tushunchasi va ularning tuzilishini aytib bering.
2. Bankning depozit operatsiyalarini tushuntiring.
3. Bankning nodepozit mablag‘lariga nimalar kiradi?
4. Tijorat banklari passivlarini boshqarish muammolari nimalardan iborat?
5. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslarini yoritib bering.
6. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va ularning barqarorligini iqtisodiy mohiyatini tushuntiring.
7. Tijorat banklarining kredit operatsiyalarini tushuntirib bering.
8. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalarini tushuntirib bering.
9. Tijorat banklarining komission-vositachilik operatsiyalarini ochib bering.
10. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalarini yoritib bering.

XVIII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI

Reja:

18.1. Nobank kredit tashkilotlari: zarurligi va operatsiyalari.

18.2. O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari turlari va ularning faoliyati.

18.3. Nobank kredit tashkilotlariga qo‘yiladigan talablar va ularni rivojlantirish.

Tayanch iboralar: mikrokredit, mikrolizing, aktiv passiv, litsenziya, bosh litsenziya

18.1. Nobank kredit tashkilotlari: zarurligi va operatsiyalari

Nobank kredit tashkilotlari deganda tor doirada ixtisoslashgan va alohida bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqi bo‘lgan kredit tashkiloti tushuniladi.

Biroq nobank kredit tashkilotlari har qanday bank operatsiyasini amalga oshira olmaydi. Masalan: ular tijorat banklari amalga oshiradigan quyidagi muhim operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega emas:

- yuridik va jismoniy shaxslarga hisob-raqam ochish va yuritish;
- yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag‘larini depozit hisob-raqamlariga jalb etish;
- mazkur pul mablag‘larini o‘z nomiga joylashtirish.

Har qanday mamlakatning kredit tizimining asosiy bo‘g‘ini bo‘lib tijorat banklari hisoblanadi. Ammo tijorat banklari har qanday operatsiyani yuksak darajada bajara olmaydi. Shu sababli alohida bank operatsiyalarini bajarishga ixtisoslashgan kredit tashkilotlari paydo bo‘ldi.

Xalqaro amaliyotda nobank kredit tashkilotlariga quyidaglar kiradi:

1. Kredit uyushmalari. Ular faqat o‘z-o‘zlariga depozit qabul qiladi va o‘z-o‘zlariga kredit beradi. (O‘zbekiston Respublikasida kredit uyushmalari bekor qilingan).

2. Mikrocredit tashkilotlari. Mikrocredit tashkilotlar aholining iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan aktiv ammo, kam ta'minlangan qatlamlariga kredit beradi. Ular depozit va omonatlar qabul qilish huquqiga ega emas.

3. Lombardlar oltin va tilla taqinchoqlarni garovga olish yo'li bilan kredit beradi.

4. Lizing kompaniyalari.

5. Faktoring kompaniyalari.

Lizing kompaniyalari bahosi yuqori va muddatli foydalaniladigan tovarlarni to'la qiymatda sotib olib, ularni lizingga beradi.

1) Moliyaviy lizing.

2) Operativ lizing.

Faktoring kompaniyalari tovarlar bilan bog'liq hujjatlarni sotib olish, ularni rasmiylashtirish va buxgalteriya hisobini yuritish bilan shug'ullanadi.

Kliring muassasalari. Kliring palatalari banklar o'rtasida to'lov instrumtlari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

- Kredit kooperativlari ma'lum bir sohada faoliyat yuritayotgan subektlarni kreditlash maqsadida tashkil etilgan.

- Pensiya fondi

- Inkassatsiya tashkilotlari. Bu tashkilotlar naqd pullardan va to'lov hujjatlarini inkassatsiya qilish bilan shug'ullanadi. Lekin O'zbekistonda bunday tashkilotlar yo'q. Respublikamizda naqd pullarni inkassatsiyasi "Respublika inkassatsiya birlashmalari" tomonidan amalga oshiriladi.

- Sug'urta kompaniyalari.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati quyidagi xos xususiyatlariga ega: Nobank kredit tashkilotlari faqat alohida olingan bank operatsiyalarini amalga oshirdi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati tor doirada ixtisoslashgan bo'ladi. Bu ularni raqobatbardoshligini ta'minlash imkoniyatini beradi. Chunki nobank kredit tashkilotlari bitta sohada sifatli va arzon bitta mahsulot yarata oladi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati past xatarli hisoblanadi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy Bank tomonidan Tijorat banklari faoliyati kabi qat'i nazorat qilinmaydi.

Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- a) ustav kapitali;
- b) boshqa tashkilotlarga berilgan moliyaviy yordam;
- v) o‘zining a‘zolaridan jalb qilingan pul mablag‘lari;
- g) tijorat banklarining kreditlari;
- d) sof foyda;
- e) foyda hisobidan shakllantirilgan zaxiralar;
- yo) o‘tgan yillarning taqsimlanmagan foydasi.

Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyati yo‘nalishlariga mos ravishda shakllanadi. Masalan: Kredit uyushmalari o‘zlariga a‘zo bo‘lgan subyektlarni kreditlash maqsadida tashkil etiladi. Shu sababli kredit uyushmalari bitta aktiv operatsiyaga ega. U ham bo‘lsa kredit operatsiyasidir.

Mikrokredit tashkilotlari aholining iqtisodiy, lekin, kambag‘al qatlamlariga kredit beradi. Mikrokredit tashkilotlarining asosiy aktiv operatsiyasi bu kichik summada, past foiz stavkasida kredit berish operatsiyasidir.

Faktoring kompaniyasi jo‘natilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha debitor qarzdorlarini inkassatsiya qilish bilan shug‘ullanadi. Ular tovar hujjatlarini 2 ta shart asosida regress huquqi bilan va regress huquqsiz sotib oladi .

Tovar hujjalari regress huquqi bilan sotib olingan to‘lovchi to‘lovga noqobil bo‘lib qolganda faktoring kompaniyasiga to‘lovni mol yetkazib beruvchiga undirish huquqi saqlanib qoladi.

Agar tovar hujjalari regress huquqsiz sotib olinsa, to‘lov xatari to‘liq ya‘ni 100 % faktoring kompaniyasining zimmasida qoladi. Chunki to‘lovchi to‘lovga noqobil bo‘lib qolganda factoring kompaniyasi to‘lovni undirish bo‘yicha mol yetkazib beruvchiga murojat qila olmaydi.

O‘zbekiston Respublikasida faktoring kompaniyalari mavjud emas. Faktoring operatsiyalarini tijorat banklari bajaradi. Ammo ular tovar hujjatlarini regress huquqi bilan sotib olishi mumkin emas. Bundan tashqari, O‘zbekiston banklari faktoring operatsiyalarini amalga oshirilayotganda bu operatsiyalarning buxgalteriya hisobini yuritmaydi. Xolbuki, taraqqiy etgan mamlakatlarda factoring

kompaniyalari faktoring operatsiyalarining buxgalteriya hisobini ham yuritadi.

Lizing kompaniyalari uzoq muddatli kreditlar bozorida tijorat banklari bilan raqobat qila oladi. Ular bahosi yuqori va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni uzoq muddatli ijaraga beradi. Lizing shartnomalarining o'rtacha muddati 3-5 yilni tashkil qiladi. Ammo lizing kompaniyalarining zaif jihati bor, ya'ni ularda resurslar yetishmaydi. Ular faoliyatini asosan o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirishga majbur. Shu sababli ular tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlarini keng ko'lamda jalb qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida lizing operatsiyasi bilan tijorat banklari va lizing kompaniyalari shug'illanadi. Asosiy muammo shundaki, to lizing obyekti lizing-oluvchi tomonidan qabul qilib olinmagunga qadar tijorat banklari lizing kreditiga foiz hisoblay olmaydi.

Kliring uylari (palatalari) nobank kredit tashkiloti hisoblanadi va ular chek va hosilaviy qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

Kliring palatasi har bir ishtirokchi bankka hisob raqamlar ochadi. Bu hisoblar mazmuniga ko'ra, aktiv-passiv hisob raqamlar hisoblanadi, ya'ni bu hisoblar debitli qoldiqqa ham, kreditli qoldiqqa ham ega bo'lishi mumkin. Kliring palatasi bir ish kuni mobaynida barcha hisob-kitoblarni amalga oshiradi va ish kuni so'ngida har bir bankka uning hisob-raqamidan ko'chirma beradi. Agar bank ko'chirmani debitli qoldiq bilan olgan bo'lsa, demak unga to'la berishadi.

Ko'pchilik mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlari faoliyati markaziy bank Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Ammo Angliya, Germaniya, Lyuksenburg kabi mamlakatlarda nazorat funksiyasiga ega emas. Shu sababli ushbu mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlarining faoliyati moliya bozorining regulyatori tomonidan nazorat qilinadi. Nazorat jarayonida nobank kredit tashkilotlarining ustav kapitalining minimal miqdoriga nisbatan talablar qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasida Lombard ochish uchun minimal ish haqining 40 baravarining miqdorida pul mablag'lari kerak. Mikrocredit tashkiloti uchun 100 ming yevro ekvivalenti miqdorida

pul mablag‘lari kerak. Iqtisodiy adabiyotlarda olimlarnig bir guruhi “Mikrokredit tashkilotlarining faoliyati nazorat qilinmasligi kerak” degan fikrni ilgari surishadi. Kredit uyushmalari taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari bilan raqobat qila oladigan darajada shakllangan kredit muassasalari hisoblanadi. Ular o‘z a‘zolaridan depozitlar qabul qilish huquqiga ega. Shu sababli ularning faoliyati nazorat organlari tomonidan qattiq nazorat qilinadi.

18.2. O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari turlari va ularning faoliyati

Ilk marotaba kredit kooperativini tashkil etish konsepsiyasi 1850 yilda Germaniyada, aholining kam ta‘minlangan qatlamlarining moliyaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida paydo bo‘lgan. Tegirmonchi va novvoylarning dastlabki kooperativ kredit jamiyatini tuzgan German Shulse-Delich va kredit uyushmalari faoliyatining asosiy qoidalarini birinchi bo‘lib bayon etgan hamda keyinroq kredit uyushmalari federatsiyasi (assotsiatsiyasi)ni shakllantirishga ko‘mak bergan Frederik Rayfayzen kooperativ harakatiga asos solganlar. Frederik Rayfayzeng bu inson birinchi bo‘lib kredit uyushmalar uchun faoliyat prinsiplarini yozadi va keyinchalik Kredit uyushmalari assotsiatsiyasini tashkil etadi. Bu assotsiatsiyani tashkil etib, yangi ochilgan kredit uyushmalarni qonun, mijozlar bilan ta‘minlash bilan shug‘ullangan.

Kredit uyushmalari – kooperativ moliya tashkiloti bo‘lib, u uyushma a‘zolariga tegishli va ularga demokratik prinsiplar asosida xizmat ko‘rsatadi. Kredit uyushmasining maqsadi jamg‘armalarni jalb qilish, umumiy mablag‘lardan a‘zolarga kreditlar berishda foydalanish va uyushma a‘zolarining moliyaviy ahvolini yaxshilovchi boshqa moliya xizmatlarini ko‘rsatishdan iborat.

Mikromoliyalash tashkilotlari tijorat asosida mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish, shuningdek mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanadigan kredit muassasalaridir.

O‘zbekiston qonunchilik hujjatlariga asosan mikromoliyalash tashkilotlari tarkibiga banklar, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari kiradi.

O‘zbekiston Respublikasida Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini

tashkil etish va nazorat qilish Markaziy bankning tegishli me'yoriy hujjatlari asosida tartibga solinadi. Xususan, Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan "Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi Nizomi xuddi shunday hujjatlardan hisoblanadi.

Ushbu Nizomlar O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida", "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi Qonunlari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, mamlakatimiz hududlarida mikrokredit tashkilotlarini tashkil etish bilan bog'liq hujjatlar tarkibini, litsenziya berish va qaytarib olish tartiblarini belgilaydi.

2012 yil 17 dekabrda O'zbekiston Respublikasining "Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi **O'RQ-339-sonli**, 2015 yil 20 avgustda O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga xususiy mulkni, tadbirkorlik subyektlarini ishonchli himoya qilishni yanada kuchaytirish, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi **O'RQ-391-son** Qonunlari, 2015 yil 24 aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi **PF-4720-sonli**, 2015 yil 15 mayda "Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi **PF-4725-sonli** Farmoni, 2014 yil 7 aprelda "O'zbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" **PF-4609-sonli** kabi Farmonlari, 2013 yil 17 aprelda "2013-2016 yillarda qishloq joylarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" **PQ-1957-sonli**, 2015 yil 28 aprelda "Iqtisodiyotda xususiy mulkning ulushi va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" **PQ-2340-sonli** Qarorlari e'lon qilinishi, xususiy banklar va boshqa moliyaviy institutlar faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mikromoliyalash tashkilotlarini tashkil etishning asosiy talablaridan biri ustav kapitalini yetarli ravishda shakllantirish hisoblanadi.

Mikromoliyalash tashkilotlarining ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantirilishi mumkin. Kredit hisobidan va garovga olingan mablag'lardan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan mikromoliyalash tashkilotining ustav fondini shakllantirishga ruxsat berilmaydi.

Mikromoliyalash tashkilotlari ustav fondini shakllantrishda boshqa kredit tashkilotlari, davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar ta'sischi sifatida ishtirok etishlari mumkin emas. Mikromoliyalash tashkilotlar ustav fondini shakllantirishda norezident jismoniy va yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin, Markaziy bankning tegishli me'yoriy hujjatlariga ko'ra, faqat ular offshor hududlarda ro'yxatga olinmagan bo'lishlari va jismoniy shaxslar esa aynan shu offshor hududlarda istiqomat qilmasliklari talab etiladi.

Mikrokredit tashkilotlar litsenziya olish uchun ro'yxatdan o'tkazilganidan so'ng bir oydan kechiktirmasdan Markaziy bankka yoki hududiy boshqarmasiga litsenziya berish to'g'risida ariza, mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlari, mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi, mikrokredit tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar, mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllantirilganligini tasdiqlovchi bank hujjatlarini taqdim etishlari lozim bo'ladi.

Mikromoliyalash tashkilotlari litsenziya berilgan vaqtdan boshlab, olti oy muddat ichida o'z faoliyatini amalga oshirishi lozim. Agar shu muddatda mikromoliyalash tashkilotlari o'z faoliyatini boshlamasa litsenziya o'z kuchini yo'qotgan hisoblanadi.

Markaziy bank mikromoliyalash tashkilotlariga litsenziya berishni rad etishi ham mumkin, agar rad javobi berilganda talabgoriga yozma shaklda xabar beriladi. Talabgor litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan kamchiliklarni to'liq bartaraf etgandan so'ng hujjatlarni Markaziy bankka qayta taqdim etishi mumkin.

Mikromoliyalash tashkilotlari to'lovga qobiliyatsiz bo'lganda, hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda, mikrokreditlar berish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish litsenziya berilgan paytdan e'tiboran olti oydan ortiq muddatga kechikkanda va

qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ularga berilgan litsenziya Markaziy bank tomonidan qaytarib olinadi.

“Mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq, boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi yuridik shaxs mikrokredit tashkilotidir. Mikrokredit tashkiloti O‘zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli. Mikrokredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug‘urta, savdo-vositachilik va ushbu Qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug‘ullanishga haqli emas. Mikrokredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin.

Mikrokredit tashkilotlari davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari diniy tashkilotlar, boshqa mikrokredit tashkilotlari va lombardlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emas.

Mikrokredit tashkiloti ta‘sis hujjatlari asosida faoliyat ko‘rsatadi. Mikrokredit tashkilotining ta‘sis hujjatlarida muayyan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxslar uchun qonun hujjatlarida belgilangan ma‘lumotlarga qo‘shimcha ravishda quyidagi ma‘lumotlar bo‘lishi kerak:

- mikrokreditlar, mikroqarzlarni, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyat to‘g‘risidagi;
- boshqaruv organlarining tuzilishi va vakolatlari to‘g‘risidagi;
- mikrokreditlar, mikroqarzlarni, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish uchun mablag‘larni shakllantirish manbalari to‘g‘risidagi;
- mikrokredit tashkilotida audit o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondi pul mablag‘laridan, shuningdek, mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantiriladi.

Mikrokredit tashkilotining ustav fondini shakllantirishda kreditga, garovga olingan mablag‘lardan va boshqa jalb qilingan mablag‘lardan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Mikrokredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag‘laridan shakllantirilgan bo‘lishi kerak.

Mikrokredit tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak. Mikrokredit tashkiloti mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish faoliyatini litsenziya olganidan keyin amalga oshiradi. Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi yoki litsenziya berishni asoslantirilgan holda rad etish to'g'risidagi qaror litsenziya berish haqidagi ariza bilan murojaat qilingan va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kun ichida qabul qilinadi.

Mikrokredit tashkiloti litsenziya olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yoki uning hududiy boshqarmalariga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

- litsenziya berish haqidagi ariza;
- mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlari;
- mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi;
- mikrokredit tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllanganligini tasdiqlovchi bank hujjati.

Taqdim etilgan hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiq bo'lmagan va ularda ishonchsiz yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar mavjud bo'lgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etishi mumkin.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror buyurtma beruvchiga rad etish sabablari hamda buyurtma beruvchi mazkur sabablarni bartaraf etib, hujjatlarni takroran ko'rib chiqish uchun taqdim etishi mumkin bo'lgan muddat ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi. Bunda litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan muddat kamchiliklarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan vaqtga mutanosib bo'lishi kerak.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish uchun taqdim etilgan hujjatlarni takroran ko'rib chiqish ariza barcha zarur hujjatlar bilan birga olingan kundan e'tiboran o'n besh kundan ko'p bo'lmagan muddatda amalga oshiriladi. Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan muddat o'tganidan keyin berilgan ariza yangidan berilgan deb hisoblanadi.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi ariza takroran ko'rib chiqilayotganda litsenziya berishni rad etish haqidagi xabarnomada ilgari ko'rsatilmagan yangi asoslar bo'yicha litsenziya berishni rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti:

- qarz oluvchi tomonidan shartnomaga muvofiq majburiyatlar bajarilishini ta'minlash sharti bilan yoki bunday shartsiz mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishga;

- buyurtma beruvchiga mikromoliyaviy xizmat ko'rsatishni asoslantirilgan holda rad etishga;

- mikromoliyaviy xizmat ko'rsatish va shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni buyurtma beruvchidan so'rab olishga;

- maqsadli mikrokredit o'z vaqtida to'lanmagan yoki belgilangan maqsadda foydalanilmagan holda qarz oluvchidan majburiyatlar muddatidan ilgari bajarilishini talab qilishga;

- maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishga;

- mikrokredit tashkilotining qarz oluvchilari tomonidan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun shartnomaga muvofiq neustoyka (jarima, penya) miqdorini belgilashga;

- mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun Mikrokredit tashkilotlari to'g'risidagi Qonunga muvofiq mablag'lar jalb etishga haqli.

Mikrokredit tashkiloti qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti:

- buyurtma beruvchiga uning huquq va majburiyatlari to'g'risida, shu jumladan, shartnoma bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi oqibatlari, mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq barcha xarajatlar to'g'risida, shuningdek ko'rsatiladigan mikromoliyaviy xizmat bo'yicha foiz stavkasi haqida to'g'ri hamda to'liq axborotni yozma shaklda xabar qilishi;

- shartnomada belgilangan tartibda va muddatlarda mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi;
- shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi natijasida qarz oluvchiga yetkazilgan zararning o'rnini qoplashi;
- belgilangan eng kam miqdordan past bo'lmagan ustav fondiga ega bo'lishi;
- moliyaviy va kassa operatsiyalari o'tkazish qoidalariga, shuningdek belgilangan iqtisodiy normativlarga rioya qilishi;
- qonun hujjatlariga muvofiq buxgalteriya hisobi, hisobotini va boshqa hujjatlarni yuritishi;
- hisobotni belgilangan tartibda o'z vaqtida taqdim etishi;
- tekshirish o'tkazish uchun yuborilgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki vakillariga hujjatlar va mikrocredit tashkiloti faoliyati to'g'risidagi boshqa axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashi shart.

Mikrocredit tashkilotining zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Mikrocredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin:

- mikrocreditlar yoki mikroqarzlarni berish;
- qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
- mikrocredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikroleasing (moliya ijarasi);
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan iste'mol kreditlari berish.

Mikrocredit tashkiloti mikrocreditlar, mikroqarzlarni, mikroleasing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi mumkin.

Mikrocredit tashkiloti:

- qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga;
- jismoniy shaxslardan qarz mablag'larini jalb qilishga, bundan o'z muassislari (ishtirokchilari, mulkdorlari) mustasno;
- o'z muassislarining (ishtirokchilarining, mulkdorlarining) majburiyatlari bo'yicha kafil bo'lishga yoki kafolat beruvchi bo'lishga,

shuningdek ularga o'z majburiyatlari bajarilishini ta'minlashning boshqa usullarini taqdim etishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti quyidagilar hisobidan mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadi:

- o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari;
- investorlar, shu jumladan chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar;
- banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari;
- xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari va qarz mablag'lari;
- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy tizimning barqarorligini saqlash, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash maqsadida "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda:

- mikrokredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini, moliyaviy va kassa operatsiyalarini o'tkazish, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish qoidalarini, shuningdek iqtisodiy normativlarni belgilaydi;
- ko'rsatilayotgan mikromoliyaviy xizmatlar uchun foizlarni hisoblash tartibini tasdiqlaydi;
- mikrokredit tashkilotlarining faoliyatini tekshiradi va ularning faoliyatida aniqlangan mikrokredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishlarini bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar beradi;
- mikrokredit tashkilotining faoliyatini auditdan o'tkazishga doir talablarni belgilaydi;
- mikrokredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilaydi;
- mikrokredit tashkiloti tomonidan mikrokredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablari va belgilangan iqtisodiy

normativlar buzilgan taqdirda, ustav fondining belgilangan eng kam miqdorining bir foizigacha jarima undiradi;

- mikrokredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o‘tkazishni uch oygacha bo‘lgan muddatga cheklaydi;

- mikrokredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to‘xtatib turadi yoki tugatadi yohud litsenziyani qayta rasmiylashtiradi va bekor qiladi.

Lombardlar – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo‘lib, asosiy faoliyati fuqarolarning harakatdagi mulklari garovi ostida, qisqa muddatli kreditlar berish va buyumlarni saqlash bilan shug‘ullanadi. Lombardlarning ixtisoslashganlik darajasiga qarab buyumlar, oltin buyumlar va avtoulavlar garov sifatida qabul qilinadi. Buyumlar tomonlarning o‘zaro kelishuvi asosida baholanadi. Lombard va kredit oluvchi shaxs o‘rtasida tuzilgan shartnoma asosida kredit beriladi.

Dastlabki lombardlar XV asrlarda Fransiyaning Lombard shahrida savdogarlar tomonidan tashkil etilgan. Hozirgi kunda amaliyotda qo‘llanilib kelinayotgan “lombard” termeni shu tariqa paydo bo‘lgan.

Lombardlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ushbu muassasalar mijozning ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan summani juda tez fursatda berish imkoniyatiga egaligidir. Bunda lombard va qarz oluvchi o‘rtasida, ko‘pchilik hollarda qimmatbaho buyumlar garov sifatida foydalaniladi. Lombard tashkiloti berilgan kredit uchun undirilishi lozim bo‘lgan foiz to‘lovini, ko‘pchilik hollarda, oldindan kredit summasidan chegirib qoladi.

Lombard kredit uchun hisoblanadigan foiz summaları quyidagi tartibda hisoblanadi.

Masalan, kredit summasi - 1,0 mln so‘m, oylik foiz to‘lovi - 3 %, kreditdan foydalanish muddati - 20 kun.

Kredit summasidan kelib chiqib, ushbu kredit summasiga nisbatan to‘lanadigan foiz to‘lovi quyidagicha aniqlanadi: $1000000 * 0,003 * 20 = 60000$ so‘m. O‘zbekistonda lombardlar bank tizimining ikkinchi pog‘onasidagi kredit muassasalari tarkibiga kiradi

Omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, respublika bank tizimi likvidligi va uning barqaror rivojlanishini ta‘minlash maqsadida Markaziy bank tomonidan banklarning moliyaviy holati ustidan tizimli nazorat amalga oshirib borildi.

18.3. Nobank kredit tashkilotlariga qo‘yiladigan talablar va ularni rivojlantirish

Ixtisoslashtirilgan banklarning turdagi sifatida investitsiya, jamg‘arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin. Kredit tizimining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo‘lib, davlat va korxonalarni moliyashtirishi, uzoq muddatli kreditlash bilan shug‘ullanadi. O‘zbekistonda 1997 yili “Nobank kredit tashkilotlari to‘g‘risida” Qonun loyihasi ko‘rib chiqildi. Sug‘urta kompaniyalari, nafaka fondlari va boshqa fondlarning mablag‘laridan oqilona foydalanish va bu mablag‘larning samaradorligini ta‘minlash masalasi qo‘yilgan. Har bir mamlakatning kredit tizimi o‘z xususiyatiga ega bo‘lib, rivojlangan yirik universal banklar tarmoqlarining ko‘pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Germaniya bank tizimi eng yuqori darajada rivojlangan davlat hisoblanadi. Quyidagi sxemadagi Germaniya bank tizimi keltiriladi. Germaniyaning kredit tizimi boshida Bundesbank turadi.

Markaziy bank - kredit tizimining bosh banki bo‘lib, mamlakatda pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi.

Birinchi Markaziy banklar bundan qariyb uch yuz yil oldin tijorat banklarining rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Bular 1668 yilda tashkil qilingan Shved Riks banki, 1694 yilda tashkil qilingan Angliya banklaridir.

Yevropa mamlakatlarida Markaziy banklar ancha kechroq asosan 18 asrning ikkinchi yarmidan boshlab faoliyat ko‘rsata boshlagan.

Banklar paydo bo‘lishining boshlang‘ich davrlarida ular markaziy emissiya yoki tijorat banklari tariqasida yuzaga kelgan emas, ya‘ni shular o‘rtasida hozirgidek bo‘linish bo‘lmagan. Bank ishi rivojlanishining birinchi bosqichlarida rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklari kapitallarni yig‘ish maqsadida muomalaga banknotalar chiqarganlar. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklar qo‘liga o‘ta borgan va keyinchalik biror yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank keyinchalik Markaziy bank deb atalgan. Markaziy bank ya‘ni kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan nobank kredit tashkilotlari, xususan, mikrokredit tashkilotlari hamda lombardlar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, shuningdek, ular faoliyatining me‘yoriy-huquqiy bazasi yanada takomillashtirilishi nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini va faoliyati ko‘lamini kengaytirishga mustahkam zamin yaratmoqda.

Respublikamiz hududida faoliyat yuritayotgan nobank kredit tashkilotlarining 2018 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra, umumiy soni 76 tani, shundan mikrokredit tashkilotlari soni 30 tani va lombardlar soni 46 tani tashkil etdi.

2017 yil davomida mikrokredit tashkilotlarining asosiy ko‘rsatkichlari barqaror o‘shish tendetsiyasiga ega bo‘ldi. Jumladan, mikrokredit tashkilotlari jami aktivlari qoldig‘i 2017 yil boshiga nisbatan 48,0 foizga oshib, 2018 yilning 1 yanvar holatiga 139,3 mlrd. so‘mni, ajratilgan kredit va ko‘rsatilgan lizing xizmatlari qoldig‘i 50 foizga oshib, 128,1 mlrd. so‘mni va umumiy kapitali esa 51,0 foizga oshib, 105,4 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 26 fevraldagi «2016-2020 yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturi to‘g‘risida»gi 55-sonli Qaroriga muvofiq, 2016-2020 yillar davomida mikrokredit tashkilotlari tomonidan ko‘rsatiladigan mikromoliyaviy xizmatlar hajmini 2,5 baravarga oshirish bo‘yicha tasdiqlangan chora-tadbirlar doirasida mikrokredit tashkilotlari tomonidan ko‘rsatilayotgan mikromoliyaviy xizmatlar hajmini 2017 yilda 20 foizga oshirish bo‘yicha belgilangan prognoz ko‘rsatkichi 44 foiz ortig‘i bilan bajarildi.

2018 yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra, respublikamizda faoliyat ko‘rsatayotgan lombardlarning jami aktivlari 2017 yil boshiga nisbatan 21,0 foizga oshib, 79,7 mlrd. so‘mni, kreditlar qoldig‘i 19,0 foizga oshib, 65,1 mlrd. so‘mni va jami kapital hajmi esa 27,0 foizga oshib, 71,0 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

Nobank kredit tashkilotlari tarmog‘i va ular tomonidan ko‘rsatilayotgan mikromoliyalash xizmatlari ko‘lamining kengayib borayotganligi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy

qo‘llab-quvvatlash, ayniqsa, aholi orasida kreditlash hajmlarining oshib borishiga xizmat qilmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Nobank kredit tashkilotlari va ularning zarurligini tushuntiring.
2. Nobank tashkilotlarining aktiv va passiv operatsiyalarini tushuntiring
3. O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari zarurligini yoriting.
4. Nobank tashkilotlarining turlari va resurs bazasini shakllanishini yoritib bering
5. Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalarini yoritib bering
6. Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solish yo‘llarini ochib bering.
7. O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlarining yo‘nalishlarini izohlab bering.

XIX BOB. XALQARO PUL-KREDIT MUNOSABATLARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISH

Reja:

19.1. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining tashkil etilishi va rivojlanishi. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining turkumlanishi.

19.2. Xalqaro valuta fondi, uning maqsad va vazifalari. Jahon banki guruhi va uning tarkibi.

19.3. Mintaqaviy taraqqiyot banklari. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki. Osiyo taraqqiyot banki.

19.4. Islom banklarining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Islom moliyaviy instrumentlari.

19.5. O'zbekistonning xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan munosabatlarining rivojlanishi.

Tayanch iboralar: Xalqaro moliya-kredit instituti, operatsiyalari, kredit, bank, islohotlar, Xalqaro valuta fondi, Jahon banki, Mintaqaviy taraqqiyot banklari, vazifalari, manbalari, faoliyat, yondashuv, rag'batlantirish, mukofot, investitsiya, bank vositachilik operatsiyalari, bank xatarlari.

19.1. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining tashkil etilishi va rivojlanishi. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining turkumlanishi

Xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlarining institutesional tuzilishi o'z ichiga ko'plab xalqaro tashkilotlarni oladi. Ularning ba'zi birlari katta vakolatlar va resurslarga ega bo'lgan holda xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlarini bir maromga solib turadi. Boshqalari o'zida hukumatlararo muhokama etish uchun forum sifatida, valuta va kredit-moliya siyosati bo'yicha tavsiyalar va konsensus ishlab chiqadi. Yana boshqalari esa, axborot yig'ish, muhim valuta-kredit va moliya muammolari va umuman, iqtisodda statistik va ilmiy-tadqiqot nashrlari bilan ta'minlaydi. Bularning ayrimlari hamma aytib o'tilgan funksiyalarni bajaradi.

Xalqaro valuta-kredit va moliya tashkilotlarini shartli ravishda xalqaro moliya institutlari deb atash mumkin. Bu tashkilotlarni bitta maqsad – murakkabliklarga va qarama-qarshiliklarga to‘la jahon xo‘jaligining barqarorligi hamda butunligini ta‘minlash va hamkorlikni rivojlantirish birlashtiradi. Butunjahon ahamiyatiga ega tashkilotlarga, avvalo, BMT-XVF ixtisoslashtirilgan institutlari va Xalqaro tiklanish va rivojlanish banki guruhi hamda Jahon savdo tashkiloti kiradi. BMTning xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlaridagi bevosita roli cheklangandir. Lekin, BMT ning savdo va rivojlanish Konferensiyasida (1964 yildan yiliga 3-4 marta) rivojlanayotgan mamlakatlarning muammolarini hal qilishda jahon savdo muammolari va bu mamlakatlarning rivojlanishi bilan birga valuta-kredit masalalari ham ko‘rib chiqiladi. Konferensiyaning sessiyalari orasidagi davrda bu funksiyani yiliga ikki martadan savdo va rivojlanish Kengashi bajaradi. Jahon valuta tizimining muammolari jahon savdosi va "rivojlanishga rasmiy yordam" bilan bog‘liq "ko‘rinmas" moddalari va moliyalashtirish bo‘yicha qo‘mitasida ko‘rib chiqiladi. U shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon kapital bozoriga yetishish muammolari, eksport kreditlari bo‘yicha kafolatlarini, 70-yillarning o‘rtalaridan esa rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarz muammolari bilan shug‘ullanadi.

BMTning ixtisoslashtirilgan muassasasi – Iqtisodiy kengash – Yevropa, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi uchun 4 mintaqaviy komissiya tuzgan. Osiyo va Lotin Amerikasi komissiyalari Osiyo rivojlanish bankini va Amerikaaro rivojlanish bankini tashkil etilishiga vositachilik qilgan. Maxsus jamg‘armalar bu tashkilotlarni to‘ldirib turadi.

"Marshall reja" sining amalga oshirilishi munosabati bilan 1948 yilda tuzilgan Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti keyinchalik Yevropa to‘lov ittifoqining tashkil etilishiga yo‘naltirilgan (1950-1958 yillar), 1961 yilda esa iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga (OESR, Parij) almashtirilgan. Xozirda bu tashkilot o‘z ichiga 24 mamlakatni oladi. Bu mamlakatlarning hissasiga dunyo aholisining 16% va /arb dunyosi ishlab chiqarishning 3 dan 2 qismi to‘g‘ri keladi. IXRT doirasida 30 qo‘mita faoliyat ko‘rsatadi, shu jumladan, eksport kreditlari shartlarini kelishtirish (konsensus), to‘lov balansi muammolari. IXRT maqsadi - erkin savdoga, yosh davlatlarning

rivojlanishiga, a'zo mamlakatlarni iqtisodiy rivojlantirishga va moliyaviy barqarorlashtirishga ko'maklashadi. IXRT – o'ziga xos klubdir. Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun fikrlar almashtirish va iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish, valuta-kredit va moliya siyosatini qo'shgan holda, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boradi, jahon iqtisodiyotining ekonometrik andozalari asosida xalqaro qiyoslash va taxminlarning markazi hisoblanadi (yiliga 2 martadan).

Boshqacha aytganda, xalqaro tashkilotlar revolyutsion va evolyutsion ko'rinishda rivojlangan.

Revolutsion rivojlanish ikki ko'rinishda:

Birinchi ko'rinish – nazariy model amaliyotga o'tkazildi. Xalqaro valuta fondi (XVF) urushdan so'nggi harakatdagi valutalar tuzilmaviy loyihasiga binoan shakllantirilgan bo'lib, Uayt G.D.(AQSh) va Keyns Dj.M.(B.Britaniya) tomonidan qayta ishlangan. Institutlarning evolyutsion rivojlanishdan farqi shuki, revolyutsion o'zgarishda istalgan jarayonni jamiyatga tadbiiq etishdir.

Ikkinchi ko'rinishi – xalqaro moliyaviy tashkilotlar mavjud tashkilotlar bir-biriga asoslanib biriktirib shakllantiriladi (bo'limlari). Ular tarkibini xalqaro tashkilotlarga kiruvchi davlatlararo moliya-kredit va valuta munosabatlariga xizmat qiluvchi turli moliyaviy institutlar tashkil etadi. Ulardan taniqli bo'lgan – Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB), mintaqaviy rivojlanish banklaridan – Afrika tiklanish va taraqqiyot banki (ATB), Amerika xalqaro rivojlanish banki (AXRB) va Osiyo rivojlanish banki (ORB) ni aytish mumkin. Yevropa Ittifoqining mintaqaviy valuta-kredit va moliya tashkilotlaridan masalan, Yevropa investitsion banki, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Yevropa Markaziy banki. Bu muassasalar o'zlarining maqsad, vazifalarida turli masalalarni hal etadilar, ular faoliyati esa global xarakterga ega.

Xalqaro tashkilotlar bugungi kunda ham siyosiy, ham iqtisodiy, ham ijtimoiy yo'nalishlarda turli tarkibda shakllangan holda faoliyat yuritib, ularning evolyutsion rivojlanishi bosqichma –bosqich, davrma-davr yillar mobaynida asta-sekin rivojlanib kelishi bilan izohlanadi.

Tashkilotlarning revolyutsion rivojlanishida siyosiy erkinlikning mavjudligi evolyutsion rivojlanishdan farqini ko'rsatadi, ya'ni davlat boshchilik roliga o'tadi.

Xalqaro tashkilotlar – davlatlararo kelishuvlar asosiga shakllangan hamda davlatlararo valyuta-kredit va moliyaviy munosabatlarda o‘z Nizomidagi maqsad-vazifalarini mustahkam ko‘rsatgan bir necha davlat institutlarini birlashtiruvchisidir.

Har qaysi hukumatlararo tashkilot o‘ziga xos sifatlarga ega bo‘lishi kerak, ya’ni tashkilot xalqaro huquqlarga mos kelgan holda shakllantiriladi. Har qanday xalqaro tashkilot xalqaro shartnomalar asosiga shakllanadi (konvensiyalar, kelishuvlar, protokollar va boshqalar). Bunday shartnoma tomonlari suveren davlatlar bo‘lib, keyingi vaqtlarda hukumatlararo tashkilotlar ham xalqaro tashkilot qatnashchilari sifatida maydonga chiqmoqdalar.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB)- davlatlararo kreditlarni muvofiqlashtiruvchi tashkilot.

Xalqaro valyuta fondi (XVF)-a’zo davlatlarning valyuta-kredit munosabatlarini muvofiqlashtirish tashkiloti.

Tariflar va savdo bo‘yicha Bosh kelishuvi (GATT)- savdoni rivojlantirishga ko‘maklashish hamda tariflarning pasayishini va ularga bo‘lgan cheklovlarni oldini olish tashkiloti.

Yevropa iqtisodiy hamkorlik taraqqiyot tashkiloti - erkin savdo a’zo davlatlarining iqtisodiy taraqqiyoti va moliyaviy barqarorligiga ko‘maklashadi.

Parij klubi - muddati o‘tgan to‘lovlar va davlatlar qarzdorligi muammolarini tartibga soladi.

London klubi - qarzdor- davlatlarning xususiy tashqi qarzlarini tartibga soladi.

YUNKTAD - xalqaro savdo va jahon ssuda kapitalari bozori muammolarini muhokama etadi.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) - a’zo davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikka hamda tinchlikni ta’minlashga va xalqaro xavfsizlikka ko‘maklashadi.

19.1-rasm. Jahon xo‘jaligida institutsional strukturani shakllantirgan yetakchi xalqaro tashkilotlar³⁸

Yuqorida nomlari keltirilgan moliyaviy tashkilotlar valutaviy-kredit va moliyaviy munosabatlarning bozor sharoitidagi tizimini shakllanishiga ta’sir etadi. Masalan, Yevropa Ittifoqiga (YI) kiruvchi

³⁸ Xorijiy mamlakatlarda bank ishi. E. T. Qodirov., J. K. Majidov. O`quv qo`llanma/ T. 2016. 184 bet.

davlatlar ko'pgina xalqaro tashkilotlarga a'zo. Har bir xalqaro tashkilotni tuzishdan maqsad – davlatlarning birlashishi asosida ularning har bir yo'nalishidagi: siyosiy (OBSYe), harbiy (NATO), iqtisodiy (YeS), moliyaviy-valuta (MVF) va boshqalardagi kuchini oshirishdan iboratdir.

Jahon moliyaviy institutlari kredit shartlarini boshqarish yo'li bilan qarzdor davlatlar iqtisodiy siyosatiga ta'sir etish qobiliyatiga ega yetakchi tashkilotlardir. Bu tashkilotlar o'z ko'rinishini sekin o'zgartiradi, lekin doimiy tashqi holatlarning harakatlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bu davlatlararo institutlar mamlakatlarga kreditlar beradi, jahon valuta tizimining amal qilish tamoyillarini ishlab chiqadi, xalqaro valuta-kredit va moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solish bilan shug'ullanadi. Xalqaro moliya institutlarining vujudga kelishi quyidagi sabablar bilan bog'liqdir.

1. Xo'jalik xayoti baynalminallashuvining kuchayishi, milliy chegaralardan tashqariga chiquvchi TNK va TNBlarning tashkil topishi.

2. Jahon xo'jaligi aloqalarini, shu jumladan, valuta-kredit va moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solishning rivojlanganligi.

3. Jahon valuta tizimi, valuta, kreditlar, qimmatbaho qog'ozlar, oltin jahon bozorlaridan iborat bo'lgan jahon iqtisodiyotining beqarorlik muammolarini hamkorlikda hal qilishning zarurligi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar mintaqaviy rivojlanish banklarining vujudga kelishining o'ziga xos sabablari bo'lib: bu mamlakatlarning siyosiy mustaqillikka erishganligi; jahon rivojida ularning rolini oshib borishi; milliy iqtisodiyot muammolarini hal etish maqsadida mintaqaviy hamkorlik va iqtisodiy integratsiyaga intilishlari xizmat qiladi.

Xalqaro moliya institutlari quyidagi maqsadlarni ko'zlab ish tutadi:

➤ Jahon iqtisodiyoti va xalqaro moliya munosabatlarini barqarorlashtirish maqsadida jahon hamjamiyatining harakatlarini birlashtirish;

➤ valuta va kredit-moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solishni amalga oshirish;

➤ jahon valuta va kredit-moliya siyosati taktikasi va strategiyasini hamkorlikda ishlab chiqish va muvofiqlashtirish.

Xalqaro moliya institutlarida qatnashish darajasi va alohida mamlakatlarning ta'siri ularning kapitaldagi bo'lagining kattaligi bilan aniqlanadi. Chunki odatda "tortilgan ovoz" tizimi qo'llaniladi. Jahon xo'jaligidagi kuchlar nisbatining o'zgarishi, xususan urushdan keyingi amerikatsentrizmiga qarshi 60-yillarda 3 markazning vujudga kelishi (AQSh, /arbiy Yevropa, Yaponiya) xalqaro moliya institutlarining faoliyatida o'z aksini topmoqda.

19.2. Xalqaro valuta fondi, uning maqsad va vazifalari. Jahon banki guruhi va uning tarkibi

XVF – a'zo davlatlar o'rtasida valuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to'lov balansining kamomadi bilan bog'liq valutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valutasida qisqa va o'rta muddatli kreditlar berish yo'li bilan moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan hukumatlararo tashkilot.

Fond – BMTning ixtisoslashtirilgan muassasi bo'lib – amaliy jihatdan jahon valuta tizimining institutsional asosi bo'lib xizmat qiladi. XVF BMTning Bretton-Vudsdagi (AQSh, Nyu-Gempshir, 1944 yil, 22 iyul) xalqaro valuta-kredit konferensiyasida tashkil qilingan. Konferensiya 1945 yil 27 dekabrda kuchga kirgan tashkilot nizomi rolini bajaruvchi Kelishuv Moddasini qabul qildi va XVF o'z amaliy faoliyatini 1947 yil 1 martdan boshladi.

Jahon valuta tizimining evolyutsiyasi natijasida XVF nizomi 3 marta qayta ko'rib chiqilgan: 1) 1969 yilda SDR tizimi kiritilishi munosabati bilan; 2) 1976 yilda Yamayka valuta tizimi vujudga kelishi bilan; 3) 1992 yil noyabr oyida Fondga o'z qarzlarini to'lay olmagan mamlakatlarga nisbatan - ovoz berish huquqini to'xtatish sanksiyasining kiritilishi bilan.

Boshqaruv strukturasi. XVF oliy rahbar organi –a'zo mamlakatdan besh yil muddatga saylanadigan vakil-boshqaruvchi va uning o'rinbosarlaridan iborat boshqaruvchilar Kengashidir. Odatda bular moliya vazirlari yoki markaziy banklarning rahbarlaridir. Kengash Bitimlar Moddasiga o'zgartirishlar kiritish, a'zo mamlakatlarni qabul qilish va chiqarish, ularni kapitaldagi ulushlari

kattaligini aniqlash va qayta ko'rib chiqish, ijrochi direktorlarning saylovi kabi masalalarni yechadi. Boshqaruvchilar yilda 1 marta sessiyaga yig'iladilar.

XVF aksionerlik korxonasi sifatida qurilgan. Shuning uchun har bir qatnashchining ovoz berish yordamida uning faoliyatiga ta'sir qilish imkoniyati kapitaldagi hissasiga qarab aniqlanadi. "Tortilgan" ovozlar miqdori tamoyiliga muvofiq, har bir davlat kapitaldagi bo'nak kattaligidan qat'iy nazar, 250 "bазis" ovozga va o'z kvotasining har 100 ming SDR birligiga qo'shimcha 1 tadan ovozga egadir. Boshqaruvchilar Kengashida qarorlar, odatda, oddiy ko'pchilik (yarmidan kam bo'lmagan), o'ta muhim masalalar bo'yicha esa a'zo mamlakatlarning ovozi – tezkor –70%, iqtisodiy va siyosiy – 85%, ya'ni "maxsus ko'pchilik" ovoz bilan qabul qilinadi. Xozirgi Nizomda G'arbning yetakchi mamlakatlari manfaatlari yo'lida bunday masalalardan 53 tasi belgilangan (XVF tuzilganda 9 tagina edi). XVFida ko'pchilik ovoz miqdoriga ega mamlakatlar: AQSh-17,7%; Germaniya-5,5; Yaponiya-5,5; Buyuk Britaniya-4,9; Fransiya-4,9; Saudiya Arabistoni-3,4, Italiya-3,1; Rossiya –2,9%. Yevropa ittifoqi (YeS) mamlakatlarining ulushi – 26,2%. 70-80 yillarda AQSh va YeS mamlakatlari ovozining solishtirma og'irligi birmuncha qisqarganiga qaramasdan, ular hozirda ham qabul qilinishi ko'pchilikni talab qiladigan Fondning dolzarb qarorlariga veto qo'yishlari mumkin.

Xalqaro Valuta Fondining maqsadi:

1. Xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda doimiy tashkilot sifatida moliyaviy-valutaviy sferadagi xalqaro moliyaviy-valutaviy muammolar bo'yicha maslahatlar berish va bu muammoli ishlarni hamkorlikda hal qilish mexanizmini ta'minlash.

2. Xalqaro savdning o'sish muvozanatini ushlab turish va uni kengaytirish jarayonlari hisobiga yuqori darajadagi bandlik va haqiqiy daromadlikka erishish, shuningdek, barcha a'zo davlatlarning iqtisodiy siyosatda birinchi navbatdagi masalalari sifatida ishlab chiqarish resurslarini rivojlantirish.

3. A'zo davlatlar o'rtasida valuta rejimini ta'minlagan holda valuta barqarorligini ushlab turish va valuta devalvatsiyasidan foydalanishdagi raqobatda ustunlikni qo'lga kiritish maqsadidan qochish.

4. A'zo davlatlar orasidagi joriy operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarning ko'p yo'nalishli tizimini shakllantirishda yordam ko'rsatish.

5. Yuqorida keltirilganlarga muvofiq, a'zo davlatlarning tashqi to'lov balansi muvozanatini ushlab turishi bo'yicha belgilangan tartiblarning buzilishini kamaytirish.

Jahon banki – bir necha tashkilotlardan tashkil topgan bo'lib, ular bugungi kunda Jahon bankining guruhi sifatida tanilgan moliyaviy institutlardir:

- Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB);
- Xalqaro rivojlanish Assotsiatsiyasi (XRA);
- Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK);
- Investitsiyani kafolatlash ko'ptomonlama agentligi (IKKA);
- Investitsion bahslarni boshqarish xalqaro markazi (IBBXM).

Bu ko'rsatilgan moliyaviy institutlar investitsion loyihalarni moliyalashtirishda to'g'ridan-to'g'ri yoki egri ko'rinishda qatnashadi. Sanoat sohasidagi loyihalarga kredit resurslarining 1/5 qismini ajratadi.

Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB) Jahon banki singari keng tanilgan bo'lib, Guruh asosiy kredit muassasalaridan hisoblanadi. U aholisi jon boshiga o'rta darajada daromad ko'ruvchi rivojlanayotgan davlatlarni rivojlantirish loyihalarida eng yirik kreditor hisoblanadi. So'nggi yillarda uning a'zolari 182 mamlakat banklari bo'lib, bu bank a'zosi bo'lish uchun avval Xalqaro valuta fondiga a'zo bo'lishlari kerak. Bank asosan, mablag'larni hamkorlik yo'li bilan xalqaro kapitallar bozorida oladi. Bankning barcha qarzlarni a'zo davlatlarning hukumatlari kafolatlashi kerak. Bank rivojlanayotgan mamlakatlarga har olti oyda o'zgarib turadigan foiz stavka asosida (6 % atrofida) qarz ajratadi va tartibga muvofiq, 15-20 yilga qarzlarni taqdim etadi.

Xalqaro rivojlanish Assotsiatsiyasi (XRA) 1960 yilda tashkil etilgan bo'lib, Xalqaro banklar rekonstruksiya va rivojlanishi bankidan qarz olish imkoniyatlari bo'lmagan eng qashshoq davlatlarga yordam ko'rsatadi. Assotsiatsiya so'ndirish muddati 30 – 40 yil bo'lgan foizsiz qarzlarni taqdim etadi. Bu Assotsiatsiyaga 160 mamlakat a'zo. Aholi jon boshiga 835 AQSh dollaridan oshmagan yillik daromadga ega mamlakatlar Assotsiatsiyadan qarz olish

huquqiga egadirlar. Kreditlar badavlat mamlakatlarning badallari va XRTB ning foydalari hisobiga, shuningdek, Assotsiatsiyaning oldin berilgan va so'ndirilayotgan kredit summalari hisobiga ta'minlanadi. XRTB tomonidan beriladigan qarzlarga o'xshab, Assotsiatsiya kreditlari beg'araz kreditlar asosida ajratilmaydi. Ularni muddatida qaytarishlik majburiyati olinadi. XRTBdan o'zining huquqiy mustaqilligiga ega bo'lishiga qaramasdan, Assotsiatsiya huddi XRTB ga o'xshab personallar, inshootlar va texnik mablag'lardan foydalanadi.

Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (XMK) 1956 yilda bo'lib, rivojlanayotgan davlatlarning xususiy sektorlar faoliyatini rag'batlantirish maqsadida tashkil etilgan. Bu tashkilot xususiy sektorlarning loyihalarini moliyalashtirish ishlari, shuningdek, bu rivojlanayotgan davlatlar kompaniyalariga xalqaro moliya bozorlaridan moliyalarini ko'paytirishda yordam ko'rsatish, maslahat berish va shunga o'xshash xizmatlar uchun mavjuddir. Foiz stavkasi mamlakat holati va loyihaga qarab belgilanadi, qarzlarni so'ndirish esa 3-15 yil ichiga belgilanadi. XMK deyarli 80 % moliyaviy mablag'larini xalqaro moliya bozoridan ta'minlaydi, 20 % mablag'larini esa XRTB bilan o'zaro sherikchilikdan ta'minlaydi. Bu tashkilotga a'zo davlatlar (egalari) soni bugungi kunda 174 taga yetdi.

Investitsiyani kafolatlash ko'ptomonlama Agentligi (IKKA) 1988 yilda rivojlanayotgan davlatlarga jalb etilgan investitsiyalar egalari bo'lgan chet el investoriga uning investitsiyasi uchun siyosiy xatarlardan kafolat taqdim etish orqali yordamini ko'rsatish maqsadida tashkil etilgan. Bu xatarlarga harbiy harakatlar, fuqarolik tartibsizliklari, shartnoma shartlarining va valuta o'tkazmalaridagi buzilishlar kiradi. IKKA ning sug'urta polisi investitsiyalarni 15 yil muddatgacha kafolatlaydi, hatto, agar kafolatlangan bir loyihaning bugungi tashqi summasi 50 mln. AQSh dollarini tashkil etsa, bu kafolat 20 yil muddatga ham uzaytirilishi mumkin. IKKA, shuningdek, rivojlanayotgan davlatlarga chet el investitsiyalarini jalb etish yo'llari bilan bog'liq masalalarga maslahat beradi. Bugungi kunda IKKA ga a'zo davlatlar soni 151 ga yetdi. IKKA o'z faoliyatida bir qancha vazifalarni tekinga bajaradi. Masalan, Rossiyaning investitsion va xususiylashtirish imkoniyatlari haqidagi ma'lumotlardan tarkib topgan interaktiv tizimni tekinga qayta ishladi.

Investitsion bahslarni boshqarish xalqaro markazi (IBBXM) 1966 yilda tashkil etilgan bo‘lib, hukumat va chet el investorlari orasidagi kelishilgan arbitrajli shartnoma shartlarini ta‘minlash maqsadida investitsiya oqimini rag‘batlantirib turadi. U shuningdek, mamlakat qonunchiligiga chet el investitsiyalarining mos harakati bo‘yicha tavsiyalar beradi va matbuotlarda chop etadi. Bugungi kunda IBBXM ga a‘zo davlatlar soni 131 ga yetdi.³⁹

Bu tashkilotlar, ya‘ni Jahon banki, Xalqaro valuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) va boshqalar davlatlar kelishuvi natijasida faoliyat ko‘rsatadi. Boshqalari esa, ya‘ni nodavlat moliyaviy strukturalar yuqorida keltirilgan xalqaro tashkilotlar mavjudligi natijasida shakllanib birlashadi. Tashkilotlarning bir-biriga o‘xshab ketadigan faoliyat konsepsiyalari yaxshi ishlab chiqilgan. Tashqaridan bir qarashda XVF bilan Jahon bankining umumiy bir xilligi ko‘pdek, YeTTB ining faoliyati ham xuddi Jahon banki faoliyatiga ko‘chirma qilingandek. Lekin tahlil bo‘yicha ular faoliyati ko‘rilsa, bu tashkilotlarning o‘ziga xos ajratib turadigan sifatlari mavjud.

19.3. Mintaqaviy taraqqiyot banklari. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki. Osiyo taraqqiyot banki

Yevropa tiklanish va rivojlanish banki (YeTRB) 1990 yil 29 mayda Bitim asosida tuzilgan xalqaro tashkilotdir. YeTRBning ta‘sischilari bo‘lib, 40 mamlakat – Albaniyadan tashqari hamma Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Meksika, Marokko, Misr, Isroil, Yaponiya, Yangi Zelandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya, shuningdek, YeIK va Yevropa Investitsiya Banki hisoblanadi. SSSR, Chexoslovakiya va Yugoslaviya parchalanganidan keyin paydo bo‘lgan yangi davlatlar uning a‘zolari bo‘lishdi. Uning a‘zolari sifatida XVF a‘zosi bo‘lgan har qanday mamlakat bo‘lishi mumkin. 1994 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra, YeTRB aksionerlari bo‘lib, 57 mamlakat hisoblanadi. Bankning shtab-kvartirasi Londonda joylashgan. YeTRB maqomi, imtiyozlari va immuniteti, YeTRB bilan Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya hukumatlari o‘rtasida shtab-kvartira to‘g‘risidagi

³⁹ С.Р. Моисеев. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие. Москва. «Дело и Сервис». 2003. 562 стр.

bank operatsiyalari boshlangandan keyin, 1991 yilda 15 aprelda imzolangan Bitimda belgilab berilgan.

YeTRBning asosiy vazifasi – Yevropaning ilgari sotsialistik tuzumda bo‘lgan mamlakatlarni ochiq bozorga yo‘naltirilgan iqtisodiyotga o‘tishiga ko‘mak berish va shuningdek, xususiy tadbirkorlik tashabbuslarini rivojlantirishdan iborat. YeTRB kreditlarining asosiy obyektlari bo‘lib, xususiy firmalar yoki xususiylashtirilayotgan davlat korxonalar va shuningdek, xorijiy investitsiyali qo‘shma korxonalar kiritilgan yangidan tuzilayotgan kompaniyalar hisoblanadi. Bankning asosiy maqsadi mintaqada investitsiyalarni rag‘batlantirishdir.

YeTRB kreditlar va kafolatlar berishda, aksionerlik kapitaliga mablag‘larni sarmoyalashda boshqa investorlar va kreditorlar bilan hamkorlik qiladi. Bu faoliyat infrastrukturani yoki xususiy sektor tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat sektoridagi loyihalarni kreditlash bilan to‘ldirilishi kerak.

Tuzilish maqsadlari va sabablari.

60-yillarda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi yirik mintaqaviy banklarning vujudga kelishi bir qator omillar bilan bog‘liqdir.

Ichki omillarga quyidagilar kiradi: 1) mustamlakachilik tizimining tugatilishi, jahon rivojlanishida rivojlanayotgan mamlakatlar rolining oshib borishi, yangi iqtisodiy tartiblar uchun ularning kurashi; 2) jahon banki guruhi tomonidan har doim ham hisobga olinmaydigan mintaqalarning o‘ziga xos masalalarini hal etish zaruriyati; 3) chet el raqobatiga qarshi turish va milliy iqtisodiyot muammolarini birgalikda hal etish maqsadida rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy integratsiyasini va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish.

Tashqi omillar quyidagilar hisoblanadi: 1) chet el xususiy investitsiyalari asosiy oqimining rivojlangan mamlakatlarga ko‘chib o‘tishi. Bunda rivojlanayotgan mamlakatlarda ularning o‘rnini davlat chet el investitsiyalari egallaydi, va davlat chet el investitsiyalari o‘rnini esa xalqaro investitsiyalar egallaydi; 2) sanoati rivojlangan mamlakatlarda "mintaqachilik" siyosati, ular ta'sir doirasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarning birlashishiga ko‘maklashishga intilish.

Umumiy o'xshashlari va farqlari.

Birinchi, bu banklar rivojlanayotgan mamlakatlar ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bir xil maqsadni ko'zlab faoliyat ko'rsatadi. Ular faoliyati mintaqa rivojlanishining loyihalarini uzoq muddatli kreditlashni amalga oshirishga, mintaqaviy birlashmalarning mintaqaviy hamkorligiga va kreditlashga alohida e'tibor berishga, mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda rivojlanishning strategiyasini ishlab chiqishga qaratilgandir.

Ikkinchi, rivojlanish banklarining uchdan bir qismi – sanoati rivojlangan mamlakatlar. Rivojlanish bankining har qanday qarori birgalikda 1/3 ovozga ega bo'lgan AQSh tomonidan, Osiyo rivojlanish banki – Yaponiya va AQSh tomonidan to'siqqa uchrashi mumkin. Dastlab nizom bo'yicha Afrika rivojlanish bankining a'zolari faqat Afrika qit'asining mamlakatlari bo'lishi mumkin edi.

Resurslar yetishmasligi tufayli AfRB 23 nomintaqaviy donor-mamlakatlar ishtirokida (ARF, 1972 yil) Afrika rivojlanish fondi degan o'ziga xos filial tashkil etishga majbur bo'ldi. 1982 yildan boshlab esa bank a'ziligiga sanoat rivojlangan mamlakatlar ham qabul qilinyapti.

Har qanday moliyaviy tizim uchta elementdan tarkib topadi:

- bevosita kreditlash jarayoni, likvidli mablag'larni ayriboshlash va boshqalar amalga oshiradigan sarmoyalar bozorlari;
- qarz majburiyatlari va tavakkalchiliklarni transformatsiya qilish yo'li bilan bilvosita kreditlashni ta'minlaydigan bank sektori;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning eng kam xarajatlar va tavakkalchilik bilan hisob-kitoblarni amalga oshirishga yordam beradigan to'lov mexanizmi.

19.1-jadval

Jahon banki, Xalqaro valuta fondi va Yevropa tiklanish va taraqqiyot banklari xususiyatlariga ko‘ra taqqoslama xarakteristikasi⁴⁰

Jahon banki	Xalqaro valuta fondi	Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki
Umumiy ma’lumotlar		
Birlashgan Millatlar Tashkiloti muassasiga ixtisoslashtirilgan. Davlatlararo yetakchi investitsion rivojlanish banki. Davlatlararo kreditlarni boshqaruvchi tashkilot. 1944 yil iyulda tuzilgan. O‘z faoliyatini 1946 yil iyulda boshlagan. A‘zolar soni 30.06.02y. holatiga ko‘ra, 183 ta. ⁴¹	Birlashgan Millatlar Tashkiloti muassasiga ixtisoslashtirilgan. Jahon moliyaviy tizimning institutsional asosi. Xalqaro valutalar boshqaruvi tashkiloti. 1944 yil iyulda tuzilgan. O‘z faoliyatini 1946 yil mayda boshlagan. A‘zolari soni 30.04.02 y. holatiga ko‘ra, 183 ta. ⁴²	Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarda bozor iqtisodiyotini shakllantirish uchun hamkorlikda tuzilgan davlatlararo bank. 1990 yil may oyida tuzilgan. O‘z faoliyatini 1991 yil aprel oyida boshlagan. A‘zolari soni 01.01.2003 y. holatiga ko‘ra- 62 ta. ⁴³
Rasmiy maqsadlari		
- Iqtisodiy va ijtimoiy progressga infrastrukturali obyektlarni kapital bilan kreditlash orqali ta’sir ko‘rsatish; - jahon hamjamiyatining xalqaro moliya va jahon iqtisodiyotini barqarorligini ushlab maqsadida xalqaro hamkorlik kuchlarini birlashtirish;	- Valuta-kredit va moliyaviy munosabatlarida xalqaro hamkorlik qobiliyatlarini saqlab qolishga intilish; - Xalqaro savdoni muvozanatli hajmini ushlab turish va uni kengayishiga ta’sir ko‘rsatish; - Davlatlararo valuta va kredit-moliyaviy	- Yevropa postsotsialistik davlatlarining demokratiyaga hamda iqtisodiyotning ochiq, maqsadli bozorga o‘tishiga ko‘maklashish -xususiy va tadbirkorlik tashabbuslarini

⁴⁰ Н.В. Самодурова. Всемирный банк: кредитование экономики. Москва. «Финансы и статистика». 2003г. 24 стр.

⁴¹ The World Bank Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 47.

⁴² The IMF Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 84.

⁴³ Annual Report yeBRD2002. – London, 2002. –P. 31.

- nochorlikka qarshi kurash.	munosabatlari boshqaruvining barqarorligini saqlash.	rivojlantirish.
Resurslar manbalari		
-Ustav kapitali- 30.06.02 y. holatiga ko'ra - 190,8 mlrd.doll.;	-Ustav kapitali- 05.04.02 y. holatiga ko'ra -212 mlrd.SDR (265 mlrd. doll.);	- Ustav kapitali- 01.01.03y. holatiga- 19,85 mlrd.evro;
-Jahon ssuda kapitali bozoridan birgalikda(hamkorlik)gi mablag'lar.	-Qarzlarning haqidagi General kelishuv va qarzlarning haqidagi Yangi kelishuvlarga muvofiq holdagi qarz mablag'lar.	- qarz mablag'larini; berilgan va so'ndirilayotgan qarzlarning bo'yicha.
Filial va bo'limlari		
Jahon banki guruhiga: XTTB, XRA, XMK, IKKA, IBBXM. 40 atrofida bo'limlarga ega.	Yordamchi tashkilotlari va filiallari yo'q. 4 ta bo'limga ega.	Filiallari yo'q. 13 ta bo'limga ega.
Boshqaruv strukturasi		
Boshqaruvchi organ-moliya vazirlari tarkibida boshqaruvchi Sovet va Markaziy bank boshliqlari. Bajaruvchi organ-bank siyosati haqidagi qarorlarni qabul qiluvchi direktorlar Soveti (a'zolari 24 ta). Prezident 5 yilga saylanadi.	Boshqaruvchi organ-boshqaruv Soveti. Bajaruvchi organ-1992 yildan beri 24 a'zoga ega bo'lgan direktorlar Soveti. Direktor 5 yilga saylanadi. Uning majburiyati kreditlarni taqdim etish bo'yicha XVF ishiga kiruvchi ishlarni nazorat etish.	Boshqaruvchi organ-boshqaruv Soveti. Bajaruvchi organ- 23 a'zodan iborat direktorlar Soveti. Prezident 4 yilga saylanadi va u YeTTB ning joriy faoliyatini boshqaradi.
Funksiyalari		
-Investitsion loyihalarni o'rta va uzoq muddatga kreditlash(muddati 12 dan 20 yilgacha, foiz stavkasi bozordan	-To'lov balansini taqchilligini qoplash yoki makroiqtisodiy barqarorlikni rag'batlantirish hamda iqtisodiyotni qayta qurish	-yirik chet el banklaridan yoki yirik investorlardan mablag' olishi qiyin bo'lgan tijoriy korxonalarini (xususiylashtirilgan va

<p>yuqori); - investitsion loyihalarni texnik va moliyaviy-iqtisodiy tayyorlash; -qayta qurish strukturasidagi dasturlarni hamda iqtisodiyotni moliyaviy va qayta qurishni tiklashdagi kreditlashtirish. XRA-nochor davlatlarni imtiyozli kreditlash. XMK-rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotida xususiy investitsiyani rag'batlantirish va xususiy sektorni barqarorlashtirish. IKKA-investitsiyani notijoriy xatardan sug'urtalash. IBBXM-investitsion bahslarni hal etish va xalqaro mexanizmlarni boshqarishni ta'minlash yo'li bilan chet el investitsiyalarini rag'batlantirish.</p>	<p>uchun a'zo-davlatlarni qisqa va o'rta muddatli kreditlash (muddati 3-5y.gacha). -a'zo-davlatlarda olib borilayotgan pul-kredit va valuta siyosatini, hamda XVF Nizomini bajarilishi bo'yicha nazorat. -nochor a'zo-davlatlar to'lov balansini muvozanatlash hamda iqtisodiy o'sishni imtiyozli moliyalash.</p>	<p>xususiy) o'rta muddatli kreditlash (muddati 10 y.gacha). - infrastrukturallarni yoki ishlab chiqarishni rivojlantirishga uzoq muddatli kreditlash (muddati 15 y.gacha). - aksionerlik kapitaliga investitsiyalash; - kafolat taqdim etish; - texnik hamkorlik va maslahatlar xizmatini ta'minlash.</p>
--	---	---

Shuni qayd qilish kerakki, moliyaviy tashkilotlar bank-to'lov tizimlarini tashkil etishda va faoliyat ko'rsatish jarayonida o'zlari bevosita ishtirok etishadi va nazoratchi funksiyani ham bajaradi. Bu bilan davlatlarning bozor iqtisodiyoti talablaridagi ehtiyojlarini ta'minlaydilar.

OTB ning asosiy maqsadi Osiyo va tinch okeani (uzoq sharq) mintaqasiga kiruvchi mamlakatlarga iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishida ko'maklashish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, aholi turmush darajasini oshirish, inson resurslarini rivojlantirish, ekologik

muammolar, jumladan, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq masalalarni hal etishda yordam berishdan iboratdir.

1966 yilda tashkil etilgan Osiyo taraqqiyot banki bugungi kunda katta moliyaviy va texnik imkoniyatlarga ega. Osiyo taraqqiyot bankining a'zolari bo'lib 67 davlat, jumladan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasining 48, Yevropaning sanoati rivojlangan qator mamlakatlari, shuningdek, Kanada va AQSh hisoblanadi. Bank tomonidan amalga oshirilgan yirik loyihalari misoliga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Trans avg'on neft quvuri;
2. Indoneziyada ro'y bergan sunami va zilzila talofatlarini tez bartaraf etish loyihasi;
3. Mekong daryosidan foydalanish hududiy dasturlari;
4. Fillipinda qashshoqlikka qarshi kurashish maqsadida xususiy biznes bilan strategik hamkorlik loyihalaridir.

Kreditlar asosan davlat organlariga yoki davlat kafolati asosida beriladi.

Yirik qarz oluvchilar jumlasiga quyidagi davlatlarni misol qilib ko'rsatish mumkin:

1. XXR- 1160 mln.dollar;
2. Hindiston-1254 mln dollar;
3. Pokiston- 709 mln dollar.

2006 yilda bank Osiyo yagona valutasini OVB(AKYu) kiritish bo'yicha qaror qabul qilgan. Bu mintaqadagi 13 mamlakatlar milliy pul birliklari aksiyalarini kotirovkasini o'zida aks ettirish va kelajakda yevroga mos va xos bo'lgan valutaga aylantirish ko'zda tutilgan.

OTB rivojlanish va mintaqaviy hamkorlikka oid loyihalarni moliyalashtirish hamda ushbu sohalarga texnik ko'mak berish bilan birga aholining milliy salohiyati va turmush sifatini oshirishga yo'naltirilgan, puxta o'ylangan ijtimoiy- iqtisodiy siyosatni amalga oshirayotgan mamlakatlarga yordam ko'rsatishga alohida e'tibor qaratadi.

OTB yuqori boshqaru organi bo'lib, boshqaruvchilar kengashi hisoblanadi. Boshqaruvchilar kengashiga har bir a'zo mamlakatdan vakolatchi shaxs a'zo bo'lib kiradi. Boshqaruv kengashi bir yilda bir marotaba uchrashib, bank Prezidentini saylaydi. Bank Prezidenti vakolati 5 yil. Uning vakolatiga 12 kishidan iborat bo'lgan doimiy

ravishda faoliyat yuritib turadigan direktorlar kengashini nazorat qilish va boshqarib turish kiradi. Direktorlar kengashining vakolati 2 yil. Bank ustavi talablariga ko'ra, Prezident va 12 ta direktorlar kengashi a'zosidan kamida 8 tasi Osiyo va tinch okeani mintaqa davlatlardan bo'lishi kerak.

19.4. Islom banklarining paydo bo'lishi va rivojlanishi, Islom moliyaviy instrumentlari

Islom moliyasining asosiy o'ziga xos xususiyati – sudxo'rlik foizidan voz kechishdir. Barcha g'arb moliya tizimi umum qabul qilingan foizlarga asoslangan. Bu, albatta, tijorat qarzlarni umum xayr-sahovatga berilayotganligini anglatmaydi. Kapital egasini ozgina haq olishi oldindan belgilangan summani to'lash shaklini olmasligi kerak, agar u foiz olsa ana shunday holat sodir bo'ladi. Islom e'tiqodlariga asosan odillik va haqqoniylik shundaki, boylikning manbasi eng avvalo, bandaning mehnati va egasining ishbilarmonlik harakati hamda qolgan meros yoki taqvodorlik bo'lishi mumkin. Bundan tashqari foyda qilingan xatar uchun olingan xayr-in'om hisoblanadi, bu barcha o'zini bilgan korxonani harakati ketidan keladigan natija singari.

Islom iqtisodchilari sudxo'rlik foizini taqiqlash uchun har xil asoslangan ratsional dalillar keltiradi, ya'ni foiz undirish usuli bilan o'zga insonni ekspluatatsiya qilishga imkon beriladi va bank tizimida esa iqtisodiy inqirozlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Oxir-oqibatda sudxo'rlik foizidan voz kechish Islom dinida vasiyat qilingan chaqiriqdir. Musulmon kishining hayot sohalari, shu jumladan, moliyaviy faoliyati ham muqaddas Quroni karimda qayd etilgan hamda shariatni yig'ma huquqiy va diniy oyatlarida qayd etilgan.

Muqaddas Quroni karimning asosiy tushunchasi shuni targ'ib etadiki, har qanday musulmon bandasi o'zining moliyaviy amaliyotida "riba" va "garardan" qochishi kerak. Riba (so'zining boy tarjimai ortiqchalik) kapitalni xohlagan shaklda qarzga beribmi yoki savdo kelishuvi bilanmi to'g'ri deb bo'lmaydigan va asossiz ko'paytirishni anglatadi. Bu ham xuddi garar singari juda og'ir gunohdir, chunki xatarni bilaturib, har xil tasodiflardan qocha olmasligini his qilib kelishuvdan foydalanishdir. Ko'pgina Islom olimlari "riba"

tushunchasini nafaqat yuqori sudxo'rligni anglatadi deydi, balki boshqa xohlagan sudxo'rlig foizlarini ham bu tushunchaga qo'shishadi. O'z vaqtida "garar"ni aniqlaganda ham barcha spekulativ operatsiyalarni uni tarkibiga olib borishadi.

Musulmon bandasi hech qachon unutmazligi kerakki, barcha yer yuzidagi ne'matlar Ollohning in'omidir, qaysiki, faqat ugina uning mulkdoridir. Insonga ishonib topshirilgan ishlab chiqarish resurslari, butun jamiyat ehtiyojini qondirish yo'lida ishlamoq'i lozim. Shariat me'yorlariga asosan, qaysidir bir ishga yoki faoliyatga sarflanmagan puldan xayr-ehson solig'i olinib faqirlar va qambag'allarga sarflanishi kerak. Agar inson o'zi topgan pulini oborotga qo'yishga noqodir bo'lsa, uni boshqa korxonaga faoliyatiga tikib, uning daromadidan ulushini olishi zarur. Bizga ma'lumki Muhammad payg'ambarimiz (Rasululloh sollallohu alayhi vasallam) juda omadli savdogar bo'lganlar, uning savdo operatsiyalariga juda boy beva Xadicha ayamiz o'z mablag'larini tikkanlar va oxir-oqibatda payg'ambarimizning marhamiga tushganlar. Bir yarim ming yil avval, Islom dini yaratilgan vaqtdagi moliyaviy operatsiyalar nomlari hozir ham davom etmoqda va o'sha tartib-qoidalarga asoslangan. Shuning uchun ham Manamadagi, Kuala-Lumpurda va London sitidagi hozirgi zamon Islom banklari barcha moliyaviy xizmat turlarini azaliy tamoyillarga amal qilib, xizmat ko'rsatib kelmoqda.

ITB o'z faoliyatini yuritishda uchta tamoyilga amal qiladi.

Birinchi tamoyil (musharaka)-ma'lum loyihani amalga oshirish uchun bank sherik bilan hamkorlikka kirishishni ko'zda tutadi(hamkor bank ulushini asta-sekin sotib olish huquqi bilan). Bunda bank ulushi va uning hamkori ulushi foydada umumiy koeffitsiyent bo'lib, kelishuvlar bilan qayd etiladi, lekin bu tomonlarni kapital qo'yilmasi ulushini anglatmaydi.

ITB tomonidan ishlatiladigan ikkinchi tamoyil (mudaraba)-bu bank va sanoat kapitalining qo'shilishini anglatadi. Bunda, bank kapital taklif etadi, hamkor esa g'oya va loyihani tayyorlashni; foyda va ziyon ular o'rtasida oldindan kelishilgan shartnoma asosida bo'linadi.

Uchinchi tamoyil (murabaxa)-bank hamkor uchun tovar sotib oladi va ma'lum kommissiyaga asosan uni hamkorga sotish uchun.

O‘z faoliyati davomida islom banklari quyidagi moliyaviy instrumentlaridan foydalanadi:

- *Musharaka* – (muntazam hamkorlik) – faoliyat shartlari va muddatlariga rozi bo‘lgan holda biznesning barcha qatnashchilari biznesga qo‘yilgan boshlang‘ich qo‘yilma kapitallaridagi foyda va zararlarni proporsional bo‘lib oluvchi hamkorlar sifatida harakat qiladilar.

- *Mudoraba* – (ixtisoslashgan hamkorlik) – bu ishonchli moliyalashtirish bo‘lib, pul mablag‘laridan foydalanishdagi eng to‘g‘ri va samarali bitim hisoblanadi. Bunday holatda bank omonatchilar mablag‘lari bilan ishlaydigan bo‘lsa, trust boshqaruvchisi sifatida yoki loyihani moliyalashtirish bo‘lsa mijoz bilan harakat qiladi. Sun‘iy tarzda foizli pullarni shakllantirish evaziga emas, balki tuzilgan bitim har tomonlama haqiqiy holatda bo‘lgani uchun samara to‘g‘ri aniqlanadi. AQSh va Yevropa davlatlarida bu tizimga o‘xshashlar keng tarqalgan bo‘lib, ular korxonalar va venchur fondlar bilan o‘zaro munosabatlarda o‘z o‘rniga ega.

-*Murabaxa*- (savdoni moliyalashtirish) – bank va uning mijozi o‘rtasida tovarlarni maxsus narxlar bo‘yicha sotuvi haqidagi o‘zaro kelishuvini bildiradi. Bu narxda oldindan kelishilgan bank foydasini tashkil etuvchi marja yotadi. Bank mijozining talabi bo‘yicha xorijdan yoki ichki bozordan tovar xarid qiladi, keyin bitim shartlariga ko‘ra, uni yoki bir vaqtda sotadi, yoki muddatini uzaytirishi mumkin.

- *Ijara* – (lizing)- mijoz uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bank tomonidan ijaraga beriluvchi uskunadan foydalaninishda tuziladigan shartnoma. Lizingga olish rivojlangan davlatlarda kreditlashning eng samarali shakllaridan biri sifatida keng tarqalgan. Bunda ijara muddati tugashi bo‘yicha uskunani keyinchalik sotib olish yo‘nalishi ko‘rilgan.

- *Kard ul-Xasan*- (xayriya krediti)- tashkilot yoki shaxslarga taqdim etiladigan foizsiz ssudalar. Agar shaxsning berilgan ssudaning qaytara olmasligi avvaldan aniq bo‘lsa, pullar majburiyat yoki ixtiyoriy xayriya shaklida taqdim etilishi mumkin.

Islom banklari deyarli barcha an‘anaviy bank operatsiyalarini olib boradi: depozit, kredit, akkreditivli, veksellarni hisobga olish, barcha turdagi hisob va to‘lov operatsiyalari, qishloq xo‘jaligi va sanoatga mablag‘lar investitsiya qilish, savdoni kreditlash, xizmatlar sferasi,

ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirish. Ular musulmon davlatlari iqtisodiyotida o'z o'rnini mustahkam egallashgan. So'nggi yillarda islom banklari xalqaro moliya bozorlarida mijozni jalb etish va yaxshi foyda ko'rsatkichlari bo'yicha an'anaviy banklar bilan muvaffaqiyatli raqobatlashmoqda.

Ma'lumki, mamlakat bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida mamlakat xomashyo potensialidan foydalanish bo'yicha loyihalarni amalga oshirishda birinchi navbatda iqtisodiyotning haqiqiy sektoriga kapitallarni to'g'ridan-to'g'ri qo'yilma qilishi zarur. Ushbu yo'nalish bo'yicha ba'zi islom banklari ishlab chiqarish sferasiga mablag'larni investitsiya qilish bo'yicha yetarli darajada keng shug'ullanadilar, jumladan, mahalliy sanoatga. Albatta, bu ishlar oldindan olib borilgan investitsion loyihaning har tomonlama tahlillari asosida amalga oshiriladi. Chunki o'tish davrlarida tadbirkorlik potensialiga ega bo'lgan kredit to'loviga layoqatsiz mijozlarning kredit mablag'larida ulushi ko'p bo'ladi. Odatiy banklar yuqori foyda kutilayotgan juda yaxshi fikrlar berilgan loyihalarni ko'rib chiqmaydi. Islom moliyalashtirish usullari o'z tajribalaridan foydalangan holda tadbirkorlarga xususiy biznesni tashkillashtirish imkoniyatini beradi.

KPMG xalqaro konsalting firmasi 2010 yilning aprel oyida Islom bank va moliya tizimiga bag'ishlangan o'zining ilmiy qidirish yakunlarini keng matbuotda chop etishdi. Ekspertlarning ma'lumoti bo'yicha bu moliya institutlarining dunyo iqtisodiyotiga ta'siri yil sayin oshib bormoqda. Musulmon banklarining yanada intensiv rivojlanishi AQSh va Buyuk Britaniya davlatlarida faol kuzatilmoqda. G'arb firmalarining Sharq investorlarini jalb qilish uchun Islom standartlarini o'zlashtirishiga nima majbur qilmoqda?

Yaqin Sharq kredit muassasalarining rivojlanish tarixi 30 yildan o'zgina oshiq davrga to'g'ri keladi. Mana shu qisqa muddat ichida Islom moliya institutlari muhim yutuqlarga erishishdi. KPMG ma'lumotiga qaraganda hozirgi paytda ular dunyoni 75 davlatida o'z faoliyatini olib bormoqda. Ularning umumiy aktivi 300 milliard dollardan oshib ketdi. Dunyoning turli iqtisodiyotiga kiritilgan Islom investitsiyasi miqdori 400 milliard dollardan oshib ketgan. Ilmiy tatqiqotchilarning hisob-kitoblariga qaraganda, barcha ushbu ko'rsatkichlar o'rtacha yiliga 15 foizdan o'sib bormoqda. "Yaqin

yillarda bu bozorning o'ta sezilarli darajada o'sishi musulmon davlatlarining katta qismi neft boyligi bilan ta'minlansa, yana shariat qonuniga muvofiq beriladigan investitsiyaga yashirin talab borligi oqibatida sodir bo'ladi " deb KPMG ilmiy tatqiqotchilari qayd etmoqda.

Musulmon moliya tashkilotlari, asosan, Yaqin Sharq, Malayziya va Buyuk Britaniya davlatlarida to'planganiga qaramay, ularning xizmatlariga talab butun Osiyo, Yevropa va AQSh bo'yicha mavjuddir. Shuni alohida qayd etish lozimki, RBK daily ekspertlarining so'ralgan fikrlari xulosasiga ko'ra, Islom moliyachilarining bosh obyekt bo'lib, AQSh sarhisoblanadi. "Biz Yaqin Sharqdan Buyuk Britaniya va Lyuksemburg orqali AQSh sari juda katta kapital oqimini kuzatmoqdamiz" deb qayd etdi RBK dailyning Yevropa iqtisodiy ilmiy bo'lim boshlig'i Societe Generale Veronik Rish-Flor.

Hozircha musulmon moliya tashkilotlarining bosh mijozlari-eng avvalo, musulmonlar hisoblanadi. Butun Jahon bo'yicha ularning soni 1.6 milliard kishini tashkil etadi. Ammo Yaqin Sharq investitsiyasiga qiziqishni Eski va Yangi Jahonning boshqa din vakillari ham bildirishmoqda. Vaholanki, bu yo'lda hali ancha-muncha to'siqlar ham mavjud. Xususan, Sharq xazinasiga yo'l topishni shariat tizimi va normalari ancha-muncha qiyinlashtiradi, chunki Islom banklari pul mablag'larini unga muvofiq berishadi.

Kredit berish tartibining juda keng tarqalgan chizmalaridan biri "sukuk" deb ataladi. Uning mazmuni shundan iboratki, musulmon kredit tashkilotining g'arb kredit muassasasidan farqi, berilgan summadan foiz olmaydi, balki qarzdor kompaniyaning daromadidan ulush oladi. 2006 yilni 1-chi choragida shunga o'xshash kreditning hajmi 18 milliard dollarni tashkil etgan, shundan davlat tashkilotlariga bor-yo'g'i 6 milliard dollari to'g'ri kelgan. "Sukuk" tizimi tahlilchilarning baholashiga qaraganda, sinditsirovanlashgan moliyalashtirishga alternativ sifatida butun jahon bo'yicha keng tarqalmoqda.

Barcha holatlarga qaramay, G'arb Sharqdagi pul mablag'larini jalb qilishdan aniq manfaatdordir. Misol uchun, 2004 yilda Germaniya yerlaridan biri - Saksoniya – "sukuk" sharti bilan 120 million dollardan oshiq kredit mablag'larini jalb qilganlar. AQSh da "sukuk"

asosida, Meksika bo'g'ozidagi o'zining uglevodorod zaxirasi kafolati ostida qazib olish bilan shug'ullanadigan East Cameron Gas Company- kompaniyasi 165 million dollar miqdorida birinchilardan bo'lib mablag' olgan.

“RBK daily”ning ekspertlari o'tkazgan so'rovnoma baholariga qaraganda, shariat tizimi bo'yicha kredit olishni yana ham faol rivojlanishiga qator siyosiy omillar ham to'siq bo'lmoqda. “Yaqin Sharqda mavjud bo'lgan siyosiy beqarorlik Islom investitsiyasini jalb qilishni keskin o'sishiga xalaqit bermoqda. Bularni hammasi musulmon moliya institutlaridan Yevropa biznesiga kreditlarni jalb etishni qiyinlashtirmoqda”, - deb hisoblaydi Rish-Flor. Ammo ehtimoldan holi emas, yaqin vaqtlarda jahon biznesi, xuddi yaqinsharq neftisiz yashay olmaganidek, Islom investitsiyasiz faoliyatini rivojlanishi mushkul masalaga aylanishi tabiiy holdir. O'z navbatida jahonda sodir bo'layotgan yangi iqtisodiy haqiqiyliklar G'arb davlatlarini ularni nafaqat arzon xomashyo bilan, balki moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlayotgan davlatlarga o'z munosabatini juda jiddiy qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqdalar.

19.5. O'zbekistonning xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan munosabatlarning rivojlanishi

1990 yillarning boshida Sobiq Sovet Ittifoqi tugagandan keyin Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) tuzilib, uning a'zo davlatlarining qator xo'jalik faoliyatlarida demonopolizatsiya jarayonlari va iqtisodiy tizimda sezilarli o'zgarishlar amalga oshirildi hamda tamoyili jihatdan yangi bozor institutlari yaratildi. MDH mamlakatlari iqtisodini liberallashtirish darajasi turlicha bo'lishiga qaramay, amalga oshirilgan transformatsiya u yoki bu darajada moliya sohasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Xususan, bank sohasidagi bozor islohotlari bank tizimida ikki pog'onali bank sektorini paydo bo'lishiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu o'zgarishlar markaziy bank va tijorat kredit muassasalari to'g'risidagi qonunlar bilan mustahkamlandi. Davlat banklari, aksionerlik banklarga, ba'zi bir davlatlarda ular to'liq xususiylashtirildi. Bozorga asoslangan xo'jalik yaratish bilan bir qatorda, tashqi raqobat uchun iqtisodiyotni ochishga harakat ham qilib ko'rildi. Xususiy tijorat banklari hamda xorijiy

kapital ishtiroki bilan kredit muassasalari ta'xis etilishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratildi.

MDH davrida bank tizimida har bir davlat o'z manfaati yo'nalishida mustaqil islohotlar o'tkazildi va hamma a'zo davlatlar o'z-o'zicha rivojlana boshladi. Vaholanki, ko'pgina MDH davlatlari Rossiya tajribasidan nusxa olishdi, ular bir-birlari bilan o'zaro integrallashish o'rniga, nisbatan xalqaro bozor bilan integrallashishga harakat qilishdi. Hamdo'stlik davlatlari bank tizimining milliy xususiyatlarini inobatga olib va makroiqtisodiy haqiqiylikdan kelib chiqib transformatsiya bo'lishi ular o'rtasidagi tafovutni miqdori va tuzilish tarkibi bo'yicha o'ta farqlanishga olib keldi.

Keyingi o'n yillikda xorijiy kapital bilan tuzilgan banklarni MDH davlatlarida rivojlanishini faollashayotganligini kuzatish mumkin. Lekin Hamdo'stlik davlatlarida xorijiy kapital bilan tuzilgan banklarning tutgan o'rni turlichadir. Agar ba'zi bir davlatlarda (Gruziya, Qirg'iziston, Moldova) norezident ishtirokidagi banklar milliy bank xizmatlari bozorida yuqori o'rinni egallasa, nisbatan yirik bank tizimiga ega bo'lgan davlatlarda keyingi yillarda xalqaro kapital mahalliy kredit tashkilotlarini yutib yuborish hisobidan o'z ishtirokini faollashtirishni boshlab yubordi.

MDH davlatlaridagi banklarning ko'pchiligi davlatlarga kiritilayotgan investitsiyalarga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullansa, keyingi paytda hamkorlikda (YeRTB) qishloq xo'jaligini kichik kreditlash, kichik va o'rta korxonalarini kredit yo'li bilan qo'llab-quvvatlash bilan ham shug'ullanmoqda.

Shu o'rinda Xalqaro moliya bozorining iqtisodiy mohiyati, tarkibiy tuzilishi, funksiyalari, miqdori va ularning har bir bo'g'inining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini batafsil tushunib yetsak, xalqaro moliya bozori to'g'risida yanada yaqqolroq tasavvur va tushuncha paydo bo'ladi.

Xalqaro valuta oqimi xalqaro moliya tizimining asosi bo'lib hisoblanadi. U Jahon tovar ayriboshlash xo'jaligini amal qilish jarayonida sodir bo'ladi va milliy xo'jalik faoliyati natijalarining o'zaro almashinuviga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, xalqaro moliya tizimi, xalqaro moliyaviy bozor ishtirokchilari o'rtasida xorijiy valuta oqimi tizimini anglatadi.

Demak, xalqaro moliya tizimi moddiy ishlab chiqarish sohasiga va Jahon yalpi ijtimoiy mahsulotini taqsimlash, qayta taqsimlash, almashish va iste'mol qilish sohalariga xizmat ko'rsatadi. Xalqaro moliya, xorijiy valuta oqimi harakati sifatida, xalqaro miqyosda barcha subyektlarning ehtiyojini va manfaatlarining qondirilishini ta'minlaydi hamda unga keng miqyosda turli-tuman moliyaviy instrumentlar orqali xizmat ko'rsatadi.

Xalqaro xorijiy valutalar oqimining harakati to'rtta bosqichga bo'linadi: valutalarning paydo bo'lishi, taqsimlanishi, qayta taqsimlanishi va so'ngi ishlatilishi. Xorijiy valuta oqimining paydo bo'lishi kompaniyalar Jahon bozorida o'zlari ishlab chiqargan tovarlarni va xizmatlarni sotishdan hamda ishlarni bajarishdan tushgan valuta tushumi sifatida paydo bo'ladi. Xorijiy valutada tushgan tushum ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi xarajatlarga muvofiq taqsimlanadi. Oxirgi hisobda kompaniyalar xorijiy valutada foyda oladi va u foyda mulkdorlar manfaatidan kelib chiqib taqsimlanadi. Dastlabki taqsimlanishdan keyin, xorijiy valuta oqimining qayta taqsimlanish jarayoni boshlanadi: unda turli xil xalqaro tashkilotlarga, fondlarga milliy davlat budjetidan hamda yuridik va jismoniy shaxslarni xorijiy valutadagi daromadidan badallar to'lash usuli bilan davom etadi. Xorijiy valuta oqimi oxirgi bosqichda to'liq ishlatilishi bilan o'z harakatini batamom tugallaydi.

Demak, xalqaro valuta oqimi xalqaro moliya bozorida sodir bo'ladi va uning tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. *Xalqaro kredit bozori.*
2. *Xalqaro fond bozori, ya'ni qimmatli qog'ozlar bozori.*
3. *Xalqaro investitsiya bozori.*
4. *Xalqaro valuta bozori.*
5. *Xalqaro sug'urta bozori.*

Yuqorida qayd etilgan xalqaro moliya bozorining har bir tarkibiy qismi bir-biri bilan chambarchas bog'langan va bir-biriga yaqindan xizmat ko'rsatadi. Ularni tarkibida biron-bir salbiy yoki ijobiy holat sodir bo'lsa, boshqalarining faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Ma'lumki bugungi davrda jahon moliya bozorlari quyidagi tuzilmadan tashkil topadi:

- milliy va chet el valutarini o'z ichiga olgan valutar bozori;

- milliy va chet el qimmatli qog'ozlarini o'z ichiga olgan fond bozorlari;

- milliy va xalqaro miqyosdagi munosabatlardan tashkil topgan kreditlar bozori;

- tovarlar bozori ko'rinishidagi moliyaviy munosabatlarni tashkil etuvchi qimmatli metallar bozori.

Bu moliyaviy bozorlarni bir-biri bilan bog'lab turuvchi davlatlararo moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarga to'xtalish zarur deb hisoblaymiz.

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro moliya-kredit institutlari tushunchasi.
2. Xalqaro moliya-kredit institutlarini paydo bo'lishini keltirib chiqaruvchi omillar qaysilar?
3. Xalqaro moliya-kredit institutlarini boshqarish bosqichlariga nimalar kiradi?
4. Islom banklarining an'anaviy moliya institutlaridan farqi nimada?
5. Islom banklarining qanday operatsiyalari va xizmat turlari mavjud?
6. Islom banklarining paydo bo'lish sabablari qaysilar?
7. Islom banklarida xatarlarni kelib chiqish sabablarini sanab bering.
8. Islom banklarni rivojlanishini boshqarish yo'llari.
9. O'zbekistonni xalqaro moliya institutlari bilan integratsiyalashuvi nimalarga bog'liq?
10. O'zbekiston va xalqaro moliya-kredit institutlarini faoliyatini rivojlantirish yo'llari.

XX BOB. PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI HARAKATI

Reja:

20.1 Valuta va valuta kursi tushunchasi.

20.2 Valuta munosabatlari va valuta operatsiyalari.

20.3 Xalqaro valuta qonunchiligi. O‘zbekiston Respublikasi valuta qonunchiligi.

20.4 Tijorat banklari tomonidan valuta operatsiyalarini o‘tkazish tartibi.

20.5 Xedjerlash va uning valuta munosabatlarini tashkil qilishdagi roli.

Tayanch iboralar: Valuta, tizim, kurs, kross, spot, forvard, opsion, arbitraj, svop operatsiyalari, xalqaro hisob-kitoblar, veksel, akkkreditiv, inkasso, xalqaro kreditlar, aktsept krediti, firma krediti, import va eksport operatsiyalari.

20.1. Valuta va valuta kursi tushunchasi

Valuta - jahon bozorida, davlatlar orasida pul vazifalarini bajaruvchi, davlatlarni milliy pul birliklari sanaladi. Masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlarini «dollari», Buyuk Britaniya «funt tserlingi», Kanada «dollari», Fransiya «franki», Germaniya «markasi» va shu kabilar. Mazkur davlatlar milliy pul birliklari o‘zlarida, har biri uchun, milliy valuta hisoblanadi. Muayyan bir davlat ichki bozoriga nisbatan olingan boshqa davlatlarni milliy valutalari xorijiy valutar deb ataladi. Masalan, AQSH dollari, Buyuk Britaniya funt sterlingi, Germaniya markasi, Shveytsariya franki va boshqa shu kabi erkin muomalada yuradigan valutar O‘zbekiston Respublikasida xorijiy valutar bo‘ladi. O‘z navbatida, O‘zbekiston «so‘m»i bu davlatlar uchun xorijiy valuta bo‘ladi.

Rus iqtisodchi olimi V.S. Safonovning ta’rifiga ko‘ra, “currency” atamasi banknotalar va tangalar ko‘rinishidagi pullar ma’nosini anglatadi . Xorijiy valuta uchun foreign currency atamasi ishlatiladi.

Jahon valuta bozori – bu “foreign currency exchange market”dir, yoki oddiy qilib aytganda, FOREX.

Valutalarning turli klassifikatsiyasi mavjud bo‘lib, asosan ularni uch guruhga ajratishadi.

Bular jahon valuta bozorining barcha segmentlarida hech qanday cheklovlarsiz amal qiladigan valutalaridir. Ular cheklanmagan miqdorda va turli joriy va muddatli bitimlar bo‘yicha to‘liq konvertirlana oladilar.

Bunday turdagi valutalar ichida katta beshlikni ajratib ko‘rsatish lozim. Ularga AQSh dollari (USD), Yevro (EUR), Shveytsariya franki (ChF), Yaponiya ienasi (JPY) va Angliya funti (GBP) kiradi.

Asosiy valutalariga shuningdek, Kanada dollari (CAN) va boshqa bir nechta valutalar (masalan, Avstraliya dollari AUD) ham kiritiladi.

Valutalarning mazkur sirasiga Irlandiya, Singapur, Gretsiya, Shvetsiya, Daniya, Oman, Quvayt, Hindiston kabi davlatlar valutolari kiritiladi.

Bu valutalar bo‘yicha doimo kotirovkalar mavjud, biroq ba’zida operatsiyalar miqyosi, muddatli bitimlar bozori bo‘yicha (agar u umuman mavjud bo‘lsa) katta cheklovlarning bo‘lishi ehtimoli bor; shuningdek, muayyan davlatlar tomonidan ularning keng savdosiga qarshi qonuniy cheklovlar ham o‘rnatiladi. Mazkur guruhga Indoneziya, Tailand, Gonkong, Malayziya, Vetnam, Fillipin kabi mamlakatlar valutalarini kiritish mumkin.

Hozirgi kunda yangi paydo bo‘luvchi bozorlar valutolari ham yuzaga keldi. Bular Chexiya, Slovakiya, Polsha, Rossiya, Janubiy Amerika va JAR mamlakatlari pul birliklaridir.

So‘ngi yilda ham valuta siyosati inflatsiyaning maqsadli ko‘rsatkichlarini inobatga olgan holda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi va ichki bozorlardagi raqobatbardoshligini mustahkamlash vazifalaridan kelib chiqib yuritildi.

Ushbu maqsadlarga erishishda 2020 yil davomida so‘mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi bosqichma-bosqich devalvatsiya qilib borildi.

Shuningdek, valutani tartibga solish va uning nazorati sohasiga doir chora-tadbirlar izchillik bilan amalga oshirildi va bu borada asosiy e‘tibor eksport operatsiyalari bo‘yicha valuta tushumining to‘liq, o‘z

vaqtda kelib tushishini ta'minlash hamda vakolatli banklarning valuta resurslarini ko'paytirishga qaratildi.

20.1-jadval

Valutalarning xalqaro amaliyotda belgilanishi

AUD	Avstraliya dollari
BRL	Braziliya haqiqiyi
BYR	Belorussiya rubli
CAD	Kanada dollari
CHF (SFR)	Shveysariya franki
CNY	Xitoy yuani (renminbi)
EUR	Evro
GBP (STG)	Angliya funt sterlingi
ILS	Isroil shekeli
INR	Hindiston rupiyasi
JPY	Yaponiya ienasi
KZT	Qozog'iston tengesi
MXP	Meksika pesosi
NZD	Yangi Zelandiya dollari
RUR	Rossiya rubli
SGD	Singapur dollari
TRL	Turkiya lirasi
UAH	Ukraina grivnasi
USD	AQSh dollari
UZS	O'zbekiston so'mi

Mamlakatimiz tashqi savdo operatsiyalarining asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilishini inobatga olib, so'mning boshqa xorijiy valutilarga nisbatan almashuv kurslarini belgilashda operatsion mo'ljal sifatida so'mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursidan foydalanildi.

Shunga muvofiq, so'mning AQSh dollaridan tashqari boshqa xorijiy valutilarga nisbatan almashuv kurslari ushbu valutalarning tashqi valuta bozorlaridagi AQSh dollariga nisbatan kurslari dinamikasi va ichki valuta bozorida so'mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi ta'siri ostida shakllandi.

Jahon amaliyotida moliyaviy bozorlar faoliyatida standartlashtirish xalqaro tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan, lotin tilidagi uchta harfdan iborat valutalarning quyidagi belgilanishlari qabul qilingan bo'lib, ular xalqaro va mahalliy amaliyotda keng qo'llaniladi (ISO 4217 standarti – International Organization for Standardization):

O'z navbatida, 2020 yilda so'mning hamkor davlatlar va boshqa asosiy xorijiy valutilarga nisbatan almashuv kursining qadrsizlanishi mamlakatimiz eksport qiluvchi korxonalari raqobatbardoshligining 2018-2019 yillardagi kuchsizlanishidan keyin tiklanishiga xizmat qildi.

Jahon amaliyotida qabul qilingan tartibga asosan, barcha davlatlarni milliy valutilari 3 harf bilan belgilanadi. Bu harflarni boshidagi 2-tasi mamlakatni, so'ngi 3-chisi esa valuta nomini bildiradi. Masalan, USD - AQSH dollari, ya'ni US - ko'shma Shtatlar, D - dollar yoki GBP - Buyuk Britaniya funt tserlinigi, GB - Buyuk Britaniya, P - (point) funt tserling va shu kabi.

Qavslar ichidagi valutilarning belgilanishi SWIFT tizimi foydalanuvchilari tomonidan qabul qilingan kodirovka bo'yicha amalga oshiriladi. Qisqacha aytganda, banklar tomonidan foydalaniladigan mazkur axborot tizimi xizmat xabarlarining xavfsiz yetkazilishini ta'minlaydi.

Ba'zi bir davlatlarni milliy pul birliklarini, mazkur davlatlarda valuta munosabatlari borasida mavjud va harakatda bo'lgan qonun qoidalarga asosan, xorijga chiqishi va u yerda muomalada bo'lishi chegaralanadi. Shunga ko'ra, muomaladagi valutar turli maqomlarga, ya'ni erkin muomalada yuradigan, muomalasi qisman va butunlay cheklangan, yopiq yoki ekzotik valutilarga bo'linadi.

Ekzotik valutar toifasiga Quvayt «dinori», Grek «draxmasi» va shu kabilar kiradi.

Joriy konversion operatsiyalari uchun spot almashuv kursi qo'llaniladi. Spot kursi joriy valuta kursi hisoblanadi va u doimo gazetalar sahifalarida, axborot agentliklari ekranlarida e'lon qilib turiladi.

Bank amaliyotida valutar kurslarining quyidagi belgilanishlari amal qiladi: masalan, AQSh dollarining Shveytsariya frankiga nisbatan kursi - USD/ChF kabi, dollarning rublga nisbatan kursi - USD/RUR kabi belgilanadi, yoki aksincha, yevroning dollarga nisbatan kursi -

EUR/USD, funt sterlingning dollarga nisbatan kursi - GBP/USD kabi belgilanadi.

Mazkur belgilanishlarda chap tomonda kotirovka asosi (baza valutasini yoki asosiy savdolanadigan valuta), o'ng tomonda kotirovka valutasini yoki kotirovkalanadigan valuta (shu jumladan, kontrvaluta atamasi ham qo'llaniladi) turadi:

$$\begin{array}{ccccc} \text{USD} & / & \text{CHF} & = & 1,7525 \\ \uparrow & & \uparrow & & \uparrow \\ \text{kotirovka} & & \text{kotirovka} & & \text{kurs} \\ \text{bazasi} & & \text{valyutasi} & & \end{array}$$

Bu yozuv bir birlik baza valutasiga nisbatan kotirovkalanadigan valutaning mos keladigan miqdorini anglatadi (ya'ni 1 Amerika dollari uchun 1,7525 Shveytsariya franki).

Nominal almashuv kursi – Markaziy bank tomonidan valuta bozorini tartibga solish borasida olib borilgan chora-tadbirlar natijasida so'mning almashuv kursi belgilangan maqsadli koridor doirasida bo'ldi. 2008 yilda AQSh dollarining so'mdagi nominal qiymati yil boshidagi 1290 so'mdan 1393 so'mga yetdi.

Kross-kurs (cross-rates) bu – ikki valuta o'rtasidagi ayriboshlash kursidir, AQSh dollari bundan mustasno. Kross-kurs bo'yicha eng faol konversion operatsiyalar bozoriga yapon ienasiga nisbatan yevro EUR/JPY, yevroga nisbatan funt sterling EUR/GBP, Shveytsariya frankiga nisbatan yevro EUR/ChF va boshqa valutarlar kurslari kiradi. Kross-kurslarga shuningdek, rublning (dollardan tashqari) boshqa valutarlar nisbatan kurslarini EUR/RUR, GBP/RUR ham kiritish mumkin. Savdo hajmi uncha katta bo'lmagan valutarlar bo'yicha kross-kurslarni yaxlit tarzda olish ba'zida mushkul bo'ladi, bunday vaziyatda bitimlarni AQSh dollari orqali amalga oshirish qo'l keladi. Umuman olganda, kross-kurslar bilan bo'ladigan savdo hajmi salmoqli miqyosga ega emas va ularning ulushi 10% ni tashkil qiladi, dollardagi kotirovkalar bo'yicha aylanmalarning ulushi esa mos ravishda 90% dan iborat.

Kross-kurslarning xususiyatli jihatlaridan biri shundaki, valutarlar o'rtasidagi kurslarning kotirovkasi qaysi bank kotirovkani o'tkazishiga

qarab turlicha bo‘lishi mumkin. Aytaylik, funt sterling va yapon ienasi o‘rtasidagi kross-kurs uning Britaniya banki yoki Yaponiya banki kotirovkalashiga qarab turlicha bo‘ladi. Masalan, Londonda Barclays Bank funtning ienaga nisbatan to‘g‘ri kotirovkasini 100 iena uchun $JPY/GBP = 0,5990$ funt ko‘rinishida amalga oshirishi mumkin, shu bilan bir vaqtda Tokiodagi bank 1 funt sterling uchun $GBP/JPY = 166,94$ iena ko‘rinishida ienaning funtga nisbatan to‘g‘ri kotirovkasini beradi.

Jahonning asosiy kross-kurslari Reyter WX= agentligining sahifalarida to‘g‘ri va teskari kotirovkalar ko‘rinishida taqdim qilinadi va doimiy ravishda avtomatik tarzda bir necha daqiqada joriy to‘g‘ri dollar kursi asosida yangilanib turadi.

Valuta kurslari kotirovkasi to‘g‘ri va teskari turlarga bo‘linadi.

To‘g‘ri kotirovka – bir birlik xorijiy valuta uchun zarur bo‘ladigan milliy valuta miqdori. Odatda ko‘pincha valutarlar Amerika dollari bilan solishtiriladi: 1 AQSh dollariga to‘g‘ri keladigan milliy valuta miqdori (bu yerda dollar bazaviy valuta hisoblanadi). To‘g‘ri kotirovka sifatida jahondagi ko‘pgina valutarlarning dollarga nisbatan kursi rasmiy ravishda kotirovka qilinadi - USD/ChF, USD/RUR, USD/JPY, USD/CAD va h.k.

Yevro hududiga kiruvchi mamlakatlarning valutarlari ham yevroga almashtirilguniga qadar kurslari dollarga nisbatan to‘g‘ri kotirovka bo‘yicha belgilangan (USD/DEM, USD/FRF, USD/ITL va b.).

Teskari kotirovka – bir birlik milliy valutada aks ettirilgan xorijiy valuta miqdori:

$$\text{Teskari kotirovka} = \frac{1}{\text{To'g'ri kotirovka}}$$

Odatda teskari kotirovkadan kam foydalaniladi.

Funt sterlingning bazaviy valuta sifatida kotirovkalanishining sababi bu ingliz funtining Britaniya imperiyasi davridan beri asosiy jahon valutasini bo‘lib kelishidir. XX asr boshlarida boshqa mamlakatlar, shu jumladan AQSh ham o‘z valutarlarini funt sterlingga solishtirganlar.

O‘sha davrlardan buyon funt sterlingning dollarga bo‘lgan kursini “telegraf kursi” yoki “keybl” (cable) deb atalib kelingan. Mazkur

an'ananing ildizlari shunga borib taqaladiki, XX asr boshlarida birja kotirovkalari, shuningdek, Buyuk Britaniya va AQSh o'rtasidagi hisob-kitoblar okean tubidan o'tkazilgan sim (cable) orqali telegraf xabarlari vositasida amalga oshirilgan.

Jahon bozorlarida asosiy valuta juftligi bo'lib, AQSh dollarining yevroga kotirovkasi hisoblanadi. Xalqaro muomalada uning ulushi 2001 yilda taxminan 30%ni tashkil qilgan. Keyingi o'rinlarda dollar/iena (20%), funt sterling/dollar (11%) va dollar/Shveysariya franki (5%) turadi.

20.2. Valuta munosabatlari va valuta operatsiyalari

Valuta bilan birgalikda, xalqaro valuta munosabatlari tushunchasi mavjud. Valuta munosabatlari - bu, valutani jahon xo'jaligida funktsional amal qilish jarayonida va xalqaro aloqalar sohasiga xizmat ko'rsatuvchi o'ziga xos pul munosabatlarini yig'indisidir. Valuta munosabatlari jahon valuta tizimini asosi bo'lib xizmat qiladi. Valuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;
- siyosiy ahvolga;
- jahon bozorida davlatlar aro munosabatlar borasidagi muammolarga va bunday muammolarning rivojlanish tendentsiyalariga.

Jahon valuta bozoridagi moliyaviy vositachilar nafaqat o'z mijozlarini topshiriqlariga muvofiq, balki o'z tashabbuslari bilan va o'z manfaatlarida ham operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Valuta munosabatlarining paydo bo'lishi, o'zgartirilishi yoki tugatilishining huquqiy asoslari bo'lib, xalqaro kelishuvlar va davlatning ichki qonun va qoidalari hisoblanadi.

“Bugungi zamonaviy holatlarda banklar faoliyatda uchrashi kuzatilayotgan holatlardan biri bu valuta operatsiyalari bilan bog'liq xatarlarni tashqi iqtisodiy ko'rsatgichlar bilan uzviy bog'liqligidir”, deb ukrainalik olimlar o'zlarining iqtisodiy tahlillarida keltirib o'tganlar.⁴⁴

Valuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;

⁴⁴ Organization of the currency risk management system in Commercial Banks” by Bodrova N. Ye. , Annaorazova S. B. “Business Inform” Ukraine 2012

-jahon bozorida davlatlararo munosabatlar borasidagi muammolarga va bunda muammolarning rivojlanish tendentsiyalariga.

Valuta munosabatlarining asosiy ishtirokchilari sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlar, davlatlar, davlatlarning rezident va norezident shaxslari maydonga chiqadi.

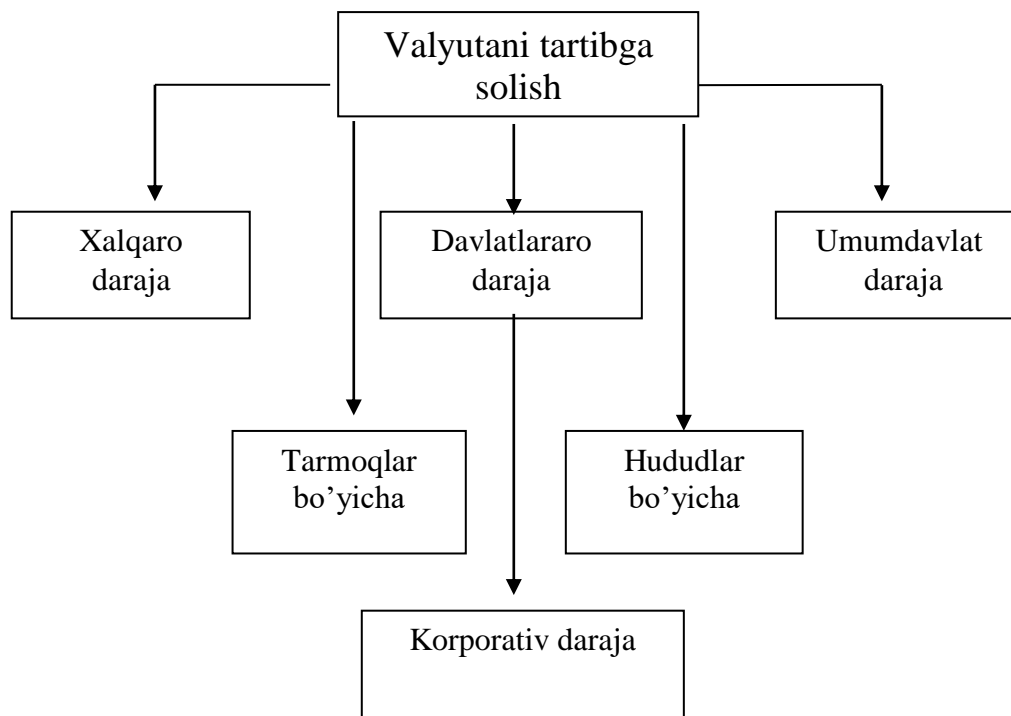
Rezident shaxslar – bu muayyan davlat hududida yashayotgan va faoliyat ko‘rsatayotgan hamda shu davlatning fuqarosi bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

Norezident shaxslar - bu muayyan davlat hududida yashayotgan va faoliyat ko‘rsatayotgan, lekin shu davlatning fuqarosi bo‘lmagan yuridik va jismoniy shaxslardir. Masalan, elchixonalar, vakolatxonalar, chet el firma va kompaniyalarining filiallari va shu kabilar.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va ish kuchining bir mamlakatdan boshqa mamlakatga pul oqimi yordamida o‘tishi bu harakatlarni yo‘lga qo‘yish va tartibga solishni taqozo etdi.

20.1-chizma.

Valuta munosabatlarini tartibga solish darajalari⁴⁵

Tarixan oldin xalqaro huquq me‘yorlarini hisobga olgan, milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan milliy valuta tizimlari vujudga kelgan. Milliy valuta tizimi nisbatan mustaqil bo‘lib, milliy

⁴⁵ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. – М. : 2000.

chegaradan chiqsa ham, mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi.(20.1-chizma).

Milliy valuta tizimi valuta munosabatlarini tashkil etishning xalqaro kelishuvlar bilan mustahkamlangan shakli, ya'ni jahon valuta tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Xalqaro valuta tizimi XIX asrning o'rtalariga kelib shakllangan. Jahon valuta tizimi faoliyatining xususiyati va barqarorligi, uning tamoyillari jahon xo'jaligining tarkibiga, kuchlar nisbati va ilg'or mamlakatlar manfaatlariga qanchalik to'g'ri kelishiga bog'liq bo'ladi. Bu shartlar o'zgarishi bilan jahon valuta tizimining davriy inqirozi vujudga kelib, uning barbod bo'lishi va yangi valuta tizimining hosil bo'lishi bilan yakunlanadi.

Tijorat banklari, milliy, hududiy va jahon valuta bozorlarida nafaqat o'z manfaatlari, balki, birinchi navbatda o'z mijozlari manfaatlarining himoyachisidir. Jahonning yirik tijorat banklari, o'z mijozlarining topshiriqlarini yaxshi bajarish, ularning moliyaviy manfaatlarini himoya qilish va o'z tijorat maqsadlarida jahon moliya bozorining yirik markazlarida o'z filiallarini ochganlar.

Tijorat banklarining o'zlarida va mijozlarida turli sabablarga ko'ra, hamda turli maqsadlarda xorijiy valutaga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Konversion operatsiyalar – bu valuta bozori agentlarining bir mamlakat valuta birligining boshqa mamlakat valutasiga kelishilgan kurs asosida o'zaro kelishilgan summalarga muayyan muddatlarga hisoblangan holda ayriboshlashdan iborat bitimlaridir.

Yuridik jihatdan konversion operatsiyalar valutalar oldi-sotdisi bitimlari hisoblanadi.

Ingliz tilida konversion operatsiyalarga nisbatan Foreign Exchange Operations (qisqacha forex yoki FX) atamasi qabul qilingan.

Konversion operatsiyalar muddatlariga qarab 2 guruhga ajratiladi:

- ◆ Spot turidagi operatsiyalar, yoki joriy konversion operatsiyalar;

- ◆ Forvard yoki muddatli konversion operatsiyalar.

Ikki guruh konversion operatsiyalar o'rtasidagi farq valutalash sanasida mujassamlashgan. Xalqaro amaliyotda qabul qilinishi bo'yicha, joriy konversion operatsiyalar spot shartlari asosida, ya'ni bitim tuzilgan kundan keyingi 2-ish kuniga valutalash sanasi bilan amalga oshiriladi. Joriy konversion operatsiyalar xalqaro bozori spot-bozor (spot market) deb yuritiladi.

Bitim kontragentlari uchun spot hisob-kitoblari shartlari juda qulaydir: joriy va keyingi kun davomida zarur hujjatlarni ko'rib chiqish, bitim shartlarini bajarish uchun kerak bo'lgan to'lov topshiriqnomalarini rasmiylashtirib olish mumkin.

Rossiyada va bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda konversion operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarni olib borishning o'ziga xos amaliyoti qo'llaniladi. Dollar rubl bozorida joriy (yoki kassa atamasi qo'llaniladi) bitimlar "bugun" (today), "ertaga" (tomorrow) va kam hollarda spot valutalash sanalari bilan tuziladi. "Bugun" valutalash sanasi bilan tuziladigan bitimlar butun ish kuni davomida tuzilishi mumkin, chunki kech kirgunga qadar dollarda va rublda naqdsiz pul o'tkazmalarini amalga oshirish mumkin (Nyu-York bilan Moskva o'rtasida sakkiz soatlik farq mavjudligi sababli tugash vaqti Moskvada kechqurunga to'g'ri keladi).

Shunday qilib, jahon amaliyotidan farqli ravishda Rossiya valuta bozorida "bugun" valutalash sanasi bilan bo'ladigan bitimlarni dollar rubl joriy konversion operatsiyalari guruhiga kiritiladi.

Dollarning Kanada dollari bilan bo'ladigan joriy konversiyalari (USD/CAD) uchun valutalash sanasi ertangi kun hisoblanadi (value tomorrow), chunki AQSh va Kanada hududiy jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan. Bir qator "ekzotik" valutarlar uchun ham shu xususiyat xosdir.

Forvard (muddatli) operatsiyalari (FX forward operations yoki qisqacha FWD) – bu valutarlarni avvaldan kelishilgan kurs bo'yicha ayriboshlash bitimlaridir. Bu bitimlar bugun tuziladi, biroq valutalash sanasi (ya'ni shartnomaning bajarilishi) kelajakdagi muayyan sanaga qoldirilgan bo'ladi.

Svop (ingl. "swap", "swop") – almashuv, almashtirish ma'nosini bildiradi. Svop operatsiyasi - bu hisob-kitob sanalari turlicha bo'lgan, taxminan teng hajmdagi xorijiy valutaning bir vaqtning

o'zida sotilishi va sotib olinishidir. Svop valuta operatsiyasi bo'lib, valutaning "spot" shartlari asosida, milliy valuta evaziga sotib olinishi va keyinchalik uni qayta sotilishini ko'zda tutadi. Demak, svop operatsiyasi - bu valutaning miqdor jihatidan teng summalarga, ular bo'yicha hisob-kitoblarni turli sanalarda amalga oshirish sharti bilan, bir vaqtning o'zida sotib olinishi va sotilishidir. Qisqacha aytganda, svop bu, valutani so'nggi sotuv kafolati bilan vaqtinchalik sotib olishdir.

Amaliyotda svop, bir vaqtning o'zida valuta almashuvi bilan bog'liq ikki alohida shartnomaning imzolanishini ko'zda tutadi. Bu shartnomalar qarama-qarshi yo'nalishlar va turli hisob-kitob sanalariga ega. Mazkur shartnomalarning biri bo'yicha birinchi valuta ikkinchi valuta hisobiga, ma'lum bir sanada yetkazib berish sharti bilan sotib olinadi. Ikkinchi shartnoma bo'yicha esa birinchi valuta ikkinchi valutaga, boshqa sanada yetkazib berish sharti bilan sotib yuboriladi.

Svop valuta operatsiyalarini ko'p hollarda banklar amalga oshiradi. Bunda ikki bank o'rtasida ikki valuta bilan almashuv ma'lum bir davrda bo'lib, shartnoma oxirida dastlabki valutalar banklarga qaytariladi. Valutalar bilan almashuv bir vaqtning o'zida tuziladigan, ammo valutalarni turli sanalarda yetkazib berilishi ko'zda tutilgan ikki qarama-qarshi shartnoma shaklida amalga oshiriladi: "spot" bir shartnoma bo'yicha va "forvard" boshqa shartnoma bo'yicha. Buning natijasida ikkala bank ham "spot" shartlari asosida sotib olingan valutani, to u "forvard" shartlari asosida sotilgunga qadar o'z ixtiyoriga oladi.

Valuta svopi (Foreign exchange swap) – bu bir xil summadagi va turli valutalar sanalaridagi ikki qarama-qarshi konversion bitimlarning kombinatsiyasidir. Svopda muddati eng yaqin bo'lgan bitimning bajarilish sanasi valutalar sanasi hisoblanadi. Chunonchi, uzoq muddatdagi qarama-qarshi bitimning bajarilish sanasi esa svopning yakunlanish sanasi bo'ladi. Valuta svopi bitimlarining katta qismi 1 yilgacha bo'lgan muddatga tuziladi.

Xatarli pozitsiyalarni ochishni nazarda tutadigan arbitraj operatsiyalardan farqli o'laroq, bir qator konversion operatsiyalar bank hisobidan emas, balki mijoz hisobidan va uning talabi bilan

amalga oshiriladi. Bular mijoz konversiyalaridir. Mijoz konversiyalarini amalga oshirish tartibi ikki – ichki va tashqi konversiyani o‘tkazishni nazarda tutadi.

20.3. Xalqaro valuta qonunchiligi. O‘zbekiston Respublikasi valuta qonunchiligi

Har qanday davlatda valuta munosabatlari davlat tomonidan tartibga solinadi. Bunday tartibga solish, albatta, turli qonunlar yordamida amalga oshadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi hududida valuta munosabatlarini tartibga solish maqsadida 2019 yilda «Valutani tartibga solish to‘g‘risida»gi qonuni va «Valuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentabrdagi PF-5177-sonli Farmoni» qabul qilingan. Bundan tashqari, mazkur qonunlar harakatidan kelib chiqqan holda, tijorat banklari, jismoniy shaxslar va xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga soluvchi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bir qator me‘yoriy hujjatlari va yo‘riqnomalari mavjud.

Respublika hukumati tomonidan ko‘rilgan choralar natijasida pul muomalasi va iste‘mol bozoridagi salbiy jarayonlar to‘xtatildi, to‘liq qiymatli milliy valutani joriy etish uchun sharoitlar yaratildi.

Valuta jarayonlarini tartibga solish, valuta chegaralanishlarini va soliqlarni hisobga olmagan holda, zamonaviy sharoitda valuta kurslarini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lib qolgan.

Har qanday davlatda pul tizimi bo‘lganligi sababli, valuta tizimi ham mavjud. Valuta tizimi - bu, davlatlararo kelishuvlar va shartnomalar bilan belgilanadigan xalqaro valuta munosabatlarni tashkil etishni davlat-xuuqiy shaklidir. Yoki, valuta tizimi – bu xo‘jalik aloqalari baynalminallashuvi asosida tarixan shakllangan valuta muomalasi bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir. Valuta tizimini mohiyati, tashkiliy shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda valuta tizimlarini 3 xil ko‘rinishi farqlanadi, ya’ni milliy, jahon va hududiy.

Milliy valuta tizimi va uning elementlari.

Milliy valuta tizimini qonuniy asosda belgilangan elementlari quyidagilardan iborat:

1. milliy valuta va uni nomi;
2. milliy valuta paritetini aniqlash;
3. milliy valuta konvertatsiya shart-sharoitlari;
4. milliy valuta kursi rejimi;
5. xalqaro muomala kredit qurollari turlari va ulardan foydalanish tartibi;
6. xalqaro zaxira aktivlari komponentlari orasidagi nisbatni aniqlash;
7. mamlakat xalqaro hisob-kitoblarini chegaralash (reglamentatsiya);
8. milliy valuta va oltin bozori faoliyatining rejimi;
9. valuta chegaralanishlarni o'rnatilish tartibi;
10. valuta munosabatlariga xizmat ko'rsatuvchi va ularni tartibga soluvchi milliy organlar maqomi.

Jahon valuta tizimi - bu davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan jahon bozori rivojlanishi asosida, xalqaro valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir. Uning asosi bo'lib, shu tizimga kirayotgan har qanday davlatni milliy valuta tizimini tashkil etilishini davlat-huquqiy shakli va valuta mexanizmi hisoblanadi.

Jahon valuta tizimi, milliy valuta tizimi singari, o'z ichiga bir nechta elementlarni olgan. Ular milliy valuta tizimi elementlari bilan yaqindan o'zaro bog'liq bo'lib, quyidagilardan iborat:

1. xalqaro hisob-kitob birligining nomi (SDR, EVRO);
2. valuta paritetlarini soddalashtirilgan (unifikatsiya qilingan) rejimi;
3. valutalar konvertabelligining shartlari;
4. valuta kurslari rejimining chegaralanishi (reglamentatsiyasi);
5. xalqaro muomalada kredit qurollaridan foydalanishni soddalashtirilgan tartibi;
6. xalqaro valuta likvidligi tarkibiy tuzilishini aniqlash;
7. xalqaro muomala kanalini ishonch qozongan vositalar bilan etarli miqdorda to'ldirish mexanizmini cheklanishi (reglamentatsiyasi);

8. xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiyasi);
9. valuta chegaralanishlarni davlatlararo tartibga solinishi;
10. jahon valuta va oltin bozorlari faoliyati rejimlarini belgilash;
11. davlatlararo valuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi organlar maqomi.

Hududiy valuta tizimi - bu, hududiy birlashma a'zosi bo'lmish davlatlarning dalatlar aro kelishuvlar bilan mutsaxkamlangan valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Zaxira (rezerv) valuta - bu, jahon savdosida o'rin egallagan mamlakatlar milliy valutasini bo'lib, u xalqaro to'lov muomalasiga xizmat ko'rsatish uchun va baholar belgilashda, hamda boshqa davlatlar markaziy banklarida valuta zaxiralari sifatida saqlash maqsadida ishlatiladigan valutadir.

20.4. Tijorat banklari tomonidan valuta operatsiyalarini o'tkazish tartibi

Har qanday tashqi iqtisodiy faoliyatda moliya-valuta operatsiyalarini o'tkazishga litsenziyalar asosan Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan mamlakatimizdagi va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarsida chet el valutasini bilan operatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqini beradi.

Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valuta ayriboshlash va valuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Olish - sotish bitimi hisoblanar ekan, demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari provardida xorijiy valuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to'lov balansi – u bir tomonida chetdan barcha tushumlar, ikkinchi tomonida esa, chetga chiqaradigan barcha to'lovlari ko'rsatilgan hujjatdir.

Valuta operatsiyalarini o'tkazishda banklar turli xatarlarga duch keladilar. Birinchi navbatda, ular alohida valuta bo'yicha qoplanmagan bitimlar, ya'ni uzun va qisqa pozitsiyalar bilan bog'liq

bo‘ladi. Bo‘lishi mumkin bo‘lgan xatarlardan chetlanish maqsadida davlat valuta operatsiyalari ustidan nazorat o‘rnatadi va ularni tartibga soladi. Buning zaruriyati valuta operatsiyalaridan bo‘lgan yo‘qotishlar tufayli bir necha yirik banklarning bankrotlikka uchrashidan kelib chiqdi.

Valuta munosabatlarini tartibga solishni har bir mamlakat o‘ziga xos yondashuvni qo‘llab, uni o‘z iqtisodiy manfaatlariga moslashtiradi.

Valuta- kredit va moliya siyosatlarini shaklidagi davlatlararo miqyosda tartibga solish qo‘yidagi sabablardan kelib chiqadi:

1. Milliy iqtisodiyotlarning (valuta-kredit va moliya munosabatlarini hisobga olgan holda) o‘zaro bog‘liqligining kuchayishi;

2. Xo‘jalik munosabatlarining erkinlashuvi sharoitida bozor va davlat tomonidan tartibga solish o‘rtasidagi nisbatning bozor foydasiga o‘zgarishi; Jahon maydonida kuchlar nisbatining o‘zgarishi, AQShning mutlaq rahbarligi, hamkorlik va raqobatchilikning uch markazi (AQSh, g‘arbiy Yevropa va Yaponiya)ning hukmronligi bilan almashti. Bundan tashqari, yosh raqobatchilar – yangi sanoat (industrial) davlatlar vujudga keldi.

3. Jahon valuta – kredit va moliya bozorlarining yirik masshtablari. Bu bozorlar valuta kurslari va foiz stavkalarining tebranishlari, neftga oid davriy shoklar; birja, Tijorat banklarining kredit-depozit valuta operatsiyalari – bu erkin pul mablag‘larini joylashtirish, shuningdek, turli muddatlarda muayyan foiz asosida xorijiy valutalarda etishmaydigan mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha qisqa muddatli (1 kundan 1 yilgacha) operatsiyalarning yig‘indisidir. Mazkur operatsiyalar banklar va kompaniyalarning qisqa muddali likvidligini ta’minlaydi va daromad olish maqsadida xizmat qiladi.

Ingliz tilida bunday operatsiyalar bir atama bilan pul bozori operatsiyalari (Money Market Operations, yoki qisqacha MM) deb nomlanadi.

Pul bozori operatsiyalarida quyidagi bitim turlari farqlanadi:

- Mablag‘larni joylashtirish bo‘yicha – xorijiy valutada kreditlash. Unga kreditlar mos keladi;

- Mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha – xorijiy valutada qarz olish. Unga depozitlar to‘g‘ri keladi.

- Haqiqiy xalqaro va mahalliy amaliyotda pul bozorining banklararo ssuda operatsiyalarida «depozitlar» atamasi ishlatiladiki, ular quyidagilarga bo‘linadi:

- Jalb qilingan depozitlar;
- Joylashtirilgan depozitlar.

-Rossiyada ko‘proq «banklararo kreditlar» atamasi ishlatiladi. Qisqacha tarzda depozitlar DEPO yoki DP deb belgilanishi mumkin.

Har bir kredit vaqt bo‘yicha muayyan muddat yoki davomiylikka egadir. Kreditni joylashtirish (yoki jalb qilish) sanasi - valutalash sanasi, qaytarilish sanasi esa kreditning tugashi deb nomlanadi.

Muddatlari bo‘yicha depozitlarning 3 ko‘rinishi farqlanadi:

Talab qilib olgunga qadar depozitlar – mablag‘lar bankka noaniq muddatga joylashtiriladi. Biroq depozitning qaytarilishi (yoki summasining kamaytirilishi) uchun avvaldan (24 soat avval, 2 kun oldin va h.k.) xabar berish lozimligi sharti mavjud. Onkol depozitlar uchun pasaytirilgan suzib yuruvchi foiz stavkasi xususiyatlidir. U muayyan davr asosida (masalan, har hafta) ikki tomonning roziligi bilan o‘rnatiladi;

Qisqa muddatli bir kunlik depozitlar. Ularga «overnayt» (o/n), «tom-nekst» (t/n), «spot-nekst» (s/n) tipidagi bir kunlik depozitlar kiradi. Mazkur depozit turlaridan banklarning NOSTRO hisob raqamlari bo‘yicha qisqa muddatli likvidligini tartibga solishda foydalaniladi.

Qat’iy belgilangan muddatlardagi depozitlar. Odatda depozitlar standart muddatlarga 7 kun (1 hafta), 1, 2, 3, 6 oy va 1 yilga joylashtiriladi. Bu muddatlar «to‘g‘ri sanalar» (“straight dates”) nomini olgan. Amaliyotda depozit muddatini spot sanasidan hisoblash qabul qilingan, biroq ba’zida «ertaga» (from tomorrow), yoki hattoki «bugun» (from today) valutalash sanasi sharti asosida joylashtiriladigan depozitlar ham uchraydi. Masalan: ertadan bir haftalik depozit «tom-uik» (t/w).

Valutalash sanasining tanlanishi quyidagilarga bog‘liqdir:

- depozit valutasini;
- joylashtirish vaqti;

- depozit valutasi davlati va bank o‘rtasidagi soatlar farqi.

Foizlarni hisoblashda yildagi kunlar miqdoriga qarab 2 uslub farqlanadi:

❖ Xalqaro uslub, unda yildagi kunlar miqdori 360 kunga teng deb olinadi;

❖ Britaniyalik uslub, unga ko‘ra, bir yildagi kunlar soni 365 (kabisa yilida 366) kunga teng.

Mazkur uslubdan quyidagi valutarlar uchun hisob-kitoblarni bajarishda foydalaniladi: funt sterling (GBP), Singapur dollari (SGD), Janubiy Afrika rendi (ZAR) va gohida yevro.

Xalqaro amaliyotda foiz stavkasining 2 xil belgilanishi mavjud:

O‘nlik kasr soni ko‘rinishida: masalan, $5.23\% = 0.0523$. Bu erda o‘n mingdan bir ulush bir foizlik yoki baza punktini tashkil qiladi. Yuz baza punktlari bir foizga teng.

Oddiy kasr ko‘rinishida: masalan, $4\frac{3}{4}\%$. Oddiy kasr ko‘rinishidagi foiz $\frac{1}{2}$ dan boshlanadi va kasrning kamayib borishiga qarab $\frac{1}{64}$ gacha borishi mumkin. Biroq xalqaro pul bozorlarida foiz stavkalarining $\frac{1}{2}$ dan $\frac{1}{16}$ ulushigacha bo‘lgan kotirovkalari keng tarqalgan.

Odatda depozitlarning foiz stavkasi ikki tomonlama kotirovka ko‘rinishida beriladi, masalan:

USD 1 week =	BID	OFFER
	5,75	5,93

Bu yerda bid – kotirovkaning chap tomoni – jalb qilish stavkasi. Bid stavkasi bo‘yicha kotirovkani amalga oshiruvchi bank mazkur davrda depozitga mablag‘larni jalb qiladi; offer (yoki ask) – kotirovkaning o‘ng tomoni – joylashtirish stavkasi. Offer stavkasi bo‘yicha kotirovkani amalga oshiruvchi bank mazkur davr uchun pul mablag‘larini joylashtirishni taklif qiladi.

Ikkala usul ham bir xil ahamiyatga ega va butun dunyodagi valuta dilerlari tomonidan foydalaniladi.

Konversion operatsiyalar – bu valuta bozori agentlarining bir mamlakat valuta birligining boshqa mamlakat valutasiga kelishilgan

kurs asosida o‘zaro kelishilgan summalarga muayyan muddatlarga hisoblangan holda ayriboshlashdan iborat bitimlaridir.

Yuridik jihatdan konversion operatsiyalar valutar oldi-sotdisi bitimlari hisoblanadi.

Ingliz tilida konversion operatsiyalarga nisbatan Foreign Exchange Operations (qisqacha forex yoki FX) atamasi qabul qilingan.

Konversion operatsiyalar muddatlariga qarab 2 guruhga ajratiladi:

- ◆ Spot turidagi operatsiyalar, yoki joriy konversion operatsiyalar;

- ◆ Forvard yoki muddatli konversion operatsiyalar.

Ikki guruh konversion operatsiyalar o‘rtasidagi farq valutalash sanasida mujassamlashgan. Xalqaro amaliyotda qabul qilinishi bo‘yicha, joriy konversion operatsiyalar spot shartlari asosida, ya’ni bitim tuzilgan kundan keyingi 2-ish kuniga valutalash sanasi bilan amalga oshiriladi. Joriy konversion operatsiyalar xalqaro bozori spot-bozor deb yuritiladi.

Bitim kontragentlari uchun spot hisob-kitoblari shartlari juda qulaydir: joriy va keyingi kun davomida zarur hujjatlarni ko‘rib chiqish, bitim shartlarini bajarish uchun kerak bo‘lgan to‘lov topshiriqnomalarini rasmiylashtirib olish mumkin.

Joriy konversion operatsiyalari uchun spot almashuv kursi qo‘llaniladi. Spot kursi joriy valuta kursi hisoblanadi va u doimo gazetalar sahifalarida, axborot agentliklari ekranlarida e‘lon qilib turiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki milliy valutaning xorijiy valutilarga nisbatan kursining o‘zgarashi natijasida yuzaga keladigan valuta xatarini tartibga solish maqsadida vakolatli banklar uchun ochiq valuta pozitsiyalarining limitlarini belgilaydi. Jumladan, har qanday xorijiy valutaning bir turi bo‘yicha ochiq valuta pozitsiyasining limiti har bir operatsion kun yakunida vakolatli bank regulyativ kapitalining 10% idan ortmasligi kerak. Har bir operatsion kun yakunida ochiq valuta pozitsiyalarining umumiy

qiymati bank regulyativ kapitalining 20% idan oshib ketmasligi lozim.

20.5. Xedjerlash va uning valuta munosabatlarini tashkil qilishdagi roli

70-yillarning boshidan barcha davlatlarning erkin suzadigan kurslar rejimiga o'tishi, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida sezilarli salbiy oqibatlarga olib keldi. Boshqacha qilib aytganda, jahon bozorida valuta kurslarlarining erkin suzishi sharoitida iqtisodiy muvozanatsizlik kuchaydi.

Valuta tavakkalchiligi deganda, keng ma'noda, valuta kurslarining tebranishi oqibatida tashqi iqtisodiy operatsiyalar natijalarini va tashqi iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lmish xo'jaliklar faoliyatlari natijasining o'zgarish ehtimoli tushuniladi. Valuta tavakkalchiligi ta'siri ostiga tashqi iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlari tushadi: davlat, banklar, savdo va sanoat kompaniyalari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar.

Valuta kurslarining muvozanatsizligi xalqaro mehnat taqsimotiga salbiy ta'sir etadi, tovarlar va xizmatlar ekvivalent almashuvini qiyinlashtiradi, xalqaro savdo balansiga va hajmiga salbiy ta'sir etadi.

Valuta kurslarining muvozanatsizligi importyor va eksportyorlarni o'zlarining xorijdan sotib olish va xorijga sotish operatsiyalarini qisqartirishga majbur qiladi. Chunki, importyor va eksportyorlar valutilarning yaqin vaqt ichidagi dinamikasini oldindan bila olmaydilar. Shuning uchun, masalan, importyor ma'lum bir tovarni o'zini valuta xavf-xatariga qo'yib, chet davlatdan sotib olganidan ko'ra, o'z mamlakatida shunday ishlab chiqarilayotgan tovarni sotib olmog'i afzalroqdir.

To'lovi kelgusida amalga oshishi ko'zda tutilgan, shartnoma tuzilish paytida ma'lum bir summada qayd etilgan har qanday kredit operatsiyasi, shartnoma valutasini ishtirokchi uchun xorijiy bo'lgan tarafning valuta xavf-xatariga chalinadi. Kreditor, o'zining xorijlik kontragentlariga kreditni bergan holda, qiymatni ekvivalent miqdorda ololmaslik xavf-xatariga uchraydi. Qarz oluvchi ham,

agarda to'lov paytida qarz valutasining kursi shartnoma tuzilgan sanaga nisbatan ko'tarilsa, zarar ko'rishi mumkin.

Eksportyor va importyorlar, valuta tavakkalchiligi bilan, tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirganda to'qnashadilar. Eksportyor, agarda u tovarlarni to'lovi kechiktirilgan holda sotgan bo'lsa, va baho valutasida importyor valutasiga yoki uchinchi davlat valutasiga olingan bo'lsa, valuta xatariga duchor bo'ladi. Agarda, baho valutasining kursi eksportyor milliy valutasiga nisbatan pasaysa, unda eksportyor zarar ko'rishi mumkin.

Shunday qilib, eksportyor uchun valuta xavf-xatari bo'lib, shartnomaning tuzilishidan to'ijro etilgunga qadar davr ichida, baho valutasiga kursining milliy valutaga nisbatan pasayishi hisoblanadi. Demak valuta tavakkalchiligi barcha tashqi iqtisodiy aloqalar bilan bog'liq shartnomalarga ta'sir etadi.

Importyor uchun valuta tavakkalchiliklari quyidagi holatlarda vujudga keladi: agarda, tovarlar, bahosi chet el valutasida qat'iy belgilanib sotib olinayotgan bo'lsa. Bunda, agar chet el valutasining kursi importyor valutasiga nisbatan ko'tarilsa, unda importyor tomonidan sotib olingan tovarlar uchun haq to'lashda, milliy valutada ko'proq xarajat qilinishiga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, ko'rinib turibdiki, hech bir savdo shartnomasi bir kun ichida amalga oshib, u bo'yicha to'lov ham bir kun ichida amalga oshmaydi. Shunga ko'ra, albatta, valuta tavakkalchiligi shartnoma muddatiga to'g'ri proporsional ravishda ortib boradi.

Valuta arbitraji – bu, foyda olish maqsadida valutilarning oldi-sottisi bilan bog'liq operatsiyalardir. Arbitraj 2 shaklda bo'ladi: a) valuta arbitraji va b) foiz arbitraji.

Valuta arbitraji (frantsuzcha “arbitrage”) – bu, valutaning, uning bir vaqtning o'zida sotilishini hisobga olgan holda, valuta kurslari farqlari sifatida foyda olish maqsadida sotib olinishi.

Oddiy valuta arbitraji - bu, bir xorijiy valuta va o'zbek so'mi bilan yoki ikki xorijiy valutilar bilan amalga oshiriladigan arbitrajdir.

Murakkab valuta arbitraji – bu, ko'p turdagi valutilar bilan amalga oshiriladigan arbitrajdir.

Muvaqqat valuta arbitraji – bu, ma’lum bir vaqt davomida valuta kurslarining farqi sifatida foyda olishga qaratilgan operatsiyadir. U o‘z ichiga quyidagi operatsiyalarni oladi:

- valutaning birinchi spot kursi asosida sotib olinishi;
- depozitning ochilishi;
- valutaning depozitda saqlanishi;
- valutaning depozitdan olinishi;
- valutaning ikkinchi spot kurs asosida sotilishi.

Dilerlar bir oz boshqacha turdagi valuta arbitrajini amalga oshirishlari ham mumkin. Ular birjada valutani sotib olib, xorijiy bankka o‘tkazadilar, xorijda bu valutani naqd shakliga o‘tkazib, qaytib o‘z mamlakatiga olib kiradilar. O‘z mamlakatida bu valutani ular ulgurji yoki chakana sotib oluvchilarga, ustiga qo‘shimcha haq qo‘ygan holda, erkin bozor (ko‘cha) bahosida sotishlari mumkin.

Arbitraj ko‘p hollarda, spread shartnomalarining yakuni sifatida maydonga chiqadi. Spread shartnomasi, hamma vaqt, bir vaqtning o‘zida, bir valutaning sotib olinishi va boshqa bir valutaning sotilishini ko‘zda tutadi. Bunday valutalar kurslari, albatta, birgalikda, ammo turli sur’atlarda, ko‘tariladi yoki pasayadi. Bunda, diler bir operatsiyada pul yo‘qotishini va boshqa bir operatsiyada foyda olishini hisobga oladi.

Fazoviy valuta arbitraji – bu, turli valuta bozorlarida (turli birjalarda), mazkur valuta kursi farqlari hisobiga foyda olish maqsadida o‘tkaziladigan operatsiyadir. Boshqacha qilib aytganda, bir vaqtning o‘zida, bir birjada valuta sotib olinadi va boshqa birjada shu valuta, nisbatan yuqori kursda sotiladi.

Fazoviy valuta arbitraji o‘z ichiga quyidagi operatsiyalarni oladi:

1. Birinchi spot kursi asosida valutani sotib olish.
2. Sotib olingan valutaning boshqa joyga o‘tkazilishi.
3. Valutaning ikkinchi spot kursi asosida sotilishi.
4. Valutaning sotilishidan olingan pulni boshqa joyga o‘tkazish.

Foiz arbitraji - bu, turli valutalar bo‘yicha foizlar farqi sifatida foyda olish maqsadida, xo‘jalik subyektlarining (arbitrajyorlarning) o‘z qisqa muddatli aktivlari va passivlari valuta tarkibini tartibga solishga qaratilgan valuta (konversion) va depozit operatsiyalarini

o‘zida mujassam etgan shartnomadir. Foiz arbitraji, bu, pul bozorida bir vaqtning o‘zida pullarning ma’lum bir foizga olinishi va nisbatan yuqori foizga kreditga berilishi shaklida keng qo‘llaniladi. Foiz arbitraji ikki shaklda ishlatiladi: a)forvardli qoplanish bilan va b)forvardli qoplanishsiz.

Forvardli qoplanish bilan foiz arbitraji – valutaning spot kursi asosida sotib olinishi, muddatli depozitga joylashtirilishi va shu vaqtning o‘zida forvard kursi bo‘yicha sotib yuborilishi. Foiz arbitrajining bu shakli valuta xavf-xatarlaridan holi. Bu operatsiya bo‘yicha foyda manbai, forvard marjasi hajmi bilan belgilanadigan, valutalar bo‘yicha foizlar farqi sifatida va valuta xatarlarini sug‘urta qilish qiymati hisobiga olinayotgan daromadlar darajalarining farqi hisoblanadi.

Erkin suzuvchi valuta kurslari sharoitida valuta kurslarining tebranishi, odatda turli valutalar foiz stavkalari orasidagi farqlardan oshib ketadi. Bu esa, forvardli qoplanishsiz foiz arbitrajini o‘tkazayotgan arbitrajyorlarga nafaqat foiz stavkalarining miqdoriga qarashga, balki valuta kurslarining kutilayotgan o‘zgarishiga qarashga majbur etadi. Bunda, valuta kurslarining keskin ko‘tarilishi, shartnomani forvardli qoplanishsiz foiz arbitrajiga aylantiradi.

Valuta chayqovi, lotincha “speculatio” – sinchiklab qidirish, kuzatish ma’nosini beradi. Valuta chayqovi - bu vaqt davomida valuta kurslarining o‘zgarishi natijasida yoki valuta xatarlarini bilib, o‘ziga qabul qilgan holda turli bozorlarda foyda olish maqsadida o‘tkaziladigan operatsiyadir.

Valuta chayqoviga, birinchi navbatda, naqdli va naqdsiz valutalar kurslarining farqiga qilinayotgan o‘yin kiradi. Bunda, so‘mlarga naqdsiz erkin muomalada yuradigan valuta sotib olinadi va u naqdli shaklga o‘tkazilib, so‘ng so‘mlarga sotiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Valuta munosabatlari va ularning huquqiy asoslarini aytib bering.
2. Valuta operatsiyalari va ularni boshqarish tartibi qanday?

3. Xalqaro moliya va kapital bozori valutarni tahlili nimalardan iborat?
4. Valuta munosabatlari tizimida banklarning o'rnini nima bilan asoslanadi?
5. Xalqaro valuta qonunchiligini tushuntiring.
6. O'zbekiston Respublikasida valuta tizimini rivojlanishi nimalarga bog'liq?
7. Xalqaro valuta munosabatlari va ularni yuzaga kelish asoslari hamda milliy valuta tizimining elementlarini yoritib bering.
8. Jahon valuta tizimi va uning elementlari va valuta munosabatlarini tartibga solish tizimini tushuntirib bering.
9. Valuta munosabatlari tushunchasining mazmunini, erkin almashinadigan valutar hamda xalqaro zaxira valutar bo'yicha tushunchalarini ayting.
10. Valuta kursi rejimlari, milliy valuta tizimi va uning elementlarini hamda jahon valuta tizimi va uning elementlarini yoritib bering.

GLOSSARIY

Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
accept checks	принимать чеки	cheklarni qabul qilish
accept deposits	принимать депозиты	depozitlarni qabul qilish
acceptance	акцепт, акцептирование	aksept, naqd pulsiz Hisob-kitoblarning shakllaridan biri, to'lovni amalga oshirish bo'yicha rozilik berish
acceptance market	рынок, на котором обращаются банковские акцепты	bank akseptlari muomalada bo'ladigan bozor
acceptor	акцептант, лицо, акцептующее переводной вексель	akseptchi, o'tkaziladigan (jo'natiladigan) vekselni akseptlaydigan shaxs
access to capital market	доступ на рынок капиталов	kapitallar (sarmoyalar) bozoriga kirish
account holder	держатель счета	hisob varag'ining egasi
accountant	Бухгалтер	buxgalter
accounts department	бухгалтерия, департамент бухгалтерского учета (банка)	buxgalteriya, bankda buxgalteriya hisobi departamenti
accounts payable	кредиторская задолженность	kreditorlik qarzi
accounts payable for goods and services	кредиторская задолженность за товары и услуги	tovarlar va xizmatlar bo'yicha kreditorlik qarzi
accounts receivable	дебиторская задолженность	debitorlik qarzi
accounts receivable for goods and services	дебиторская задолженность за товары и услуги	tovarlar va xizmatlar bo'yicha debitorlik qarzi
accounts receivable	расшифровка дебиторской и	debitorlik va kreditorlik qarzlarning izohlanishi

and accounts payable breakdown	кредиторской задолженностей	
accredit	открывать аккредитив	akkreditiv ochish
accrued interest receivable	проценты начисленные, но не инкассированные с клиентов	hisoblangan, lekin mijozlardan inkassalashtirilmagan foizlar
acquire bank	приобретать банк	bank sotib olish
acquiree	приобретаемая фирма (например, банк)	sotib olinayotgan firma (masalan, bank)
acquirer	аквизитор, приобретатель (например, банк-приобретатель другого банка)	sotib oluvchi (masalan, boshqa bankni sotib oluvchi bank yoki bank- xaridor)
advance	ссуда	ssuda
advance payments	авансовые платежи	avans to'lovlari
advertising expenses	расходы на рекламу	reklama xarajatlari
against acceptance	против акцепта	akseptga qarshi
against payment	против платежа	to'lovga qarshi
age of receivables (payables)	срок дебиторской (кредиторской) задолженности	debitorlik (kreditorlik) qarzi muddati
agency arrangements	установление корреспондентских отношений	korrespondentlik munosabatlarini o'rnatish
Agricultural loan	Сельскохозяйственная ссуда .	qishloq, xo'jaligi ssudasi
allocator of credit	распределитель кредита	kreditni taqsimlovchi
allowance for (possible) credit (loan) losses	скидка на возможные потери от кредитов	kreditlarni berishdan sodir bo'lishi mumkin bo'lgan zararlarga chegirma

american bankers association (ABA)	Ассоциация американских банкиров	Amerika bankirlari assotsiatsiyasi
american institute of banking	учебное Подразделение-Ассоциации американских банкиров	Amerika bankirlari Assotsiatsiyasining O'quv bo'linmasi
Annual	годовой (например, annual financial statement)	yillik (masalan, yillik moliyaviy hisobot)
annual report	годовая финансовая отчетность)	yillik hisobot (auditorlar tomonidan tasdiqlangan yillik hisobot)
applicant for credit	заявитель, претендент на получение кредита	kreditni olishga da'vogar
Aval	аваль, банковская гарантия в совершении платежа по векселю	aval, veksel qiymatini to'lash bo'yicha bank kafolati
baby bond	облигация с номинальной стоимостью 100 дол. и меньше	nominal qiymati 100 dollar va undan kam bo'lgan obligatsiya
bad money	плохие деньги, неполноценные деньги	«yomon pullar», to'liq, qiymatga ega bo'lmagan pullar
balancing	процесс контроля выполнения операций	operatsiyalarning bajarilishi ustidan nazorat qilish jarayoni
bank acquisition	приобретение, одним банком другого	bir bank tomonidan boshqasining sotib olinishi
bank assets	банковские активы	bank aktivlari(sarmoyasi)
bank capital	банковский капитал	bank kapitali (sarmoyasi)
bank liabilities	обязательства банка, банковские пассивы	bank majburiyatlari, bank passivlari

bank management	управленческий персонал банка	bankning boshqaruv xodimlari
bank marketing	банковский маркетинг	bank marketingi
bank merger	банковское слияние	banklarning qo‘shilishi, yiriklashuvi
bank operation environment	внешняя среда в которой осуществляют свою деятельность банки	banklar o‘zining faoliyatini amalga oshiradigan tashqi muhit
bank organizational structure	организационная структура банка	bankning tashkiliy tuzilishi
bank personnel	банковский персонал	bank xodimlari
bank premises	недвижимость, принадлежащая банку	bankka tegishli bo‘lgan ko‘chmas mulk
banker’s acceptance	банковский акцепт	bank aksepti
banking association	банковская ассоциация	bank assotsiatsiyasi
banking enterprise	банковское предприятие	bank korxonasi
banking expansion	экспансия банков	banklar ekspansiyasi
banking facilities	банковские операции	bank operatsiyalari
banking law	банковское законодательство	bank qonunchiligi
banking legislation	банковское законодательство	bank qonunchiligi
brokerage firm	брокерская фирма	brokerlik firmasi
brokerage services	брокерские услуги	brokerlik xizmatlari
budget constraint	бюджетное ограничение	budjetni (budjet jihatdan) cheklash
capital account	счет капитала	kapital (sarmoya) hisob varag‘i

capital adequacy	достаточность капитала	kapitalning (sarmoyaning) yetarliligi
capital budget	часть бюджета, в которой планируется движение фондов по счетам капитала	kapitallar (sarmoyalar) hisob varag'i bo'yicha fondlar harakati rejalashtirilgan budjet qismi
capital cost for project	капитальные затраты за проект	loyiha uchun kapital (sarmoyaviy) xarajatlar
capital market	рынок капиталов	kapitallar (sarmoyalar) bozori
capital requirements		kapital (sarmoya) o'lchamiga (hajmiga) bo'lgan talablar
capitalization	требование к размеру капитала	kapitallashtirish(sarmoyalashtirish)
certificate of deposit	депозитный сертификат	depozitli sertifikat
chairman of the board	председатель управления (в банке)	(bank) boshqaruvining raisi
charge	взыскивать, относить на счет	Undirmoq, hisob varag'iga o'tkazmoq
charge a fee for	взыскивать плату за...	uchun to'lovni undirmoq
charge to expenses	относить на издержки	xarajatlarga o'tkazmoq
charge for check processed	плата за обработку чека	chekga ishlov berganlik (uchun) haqi (haq)
charge for excess withdrawal	плата за снятие денежных средств сверх оговоренного предела	kelishilgan chegaradan yuqori pul mablaglari olingani uchun haq
check-clearing processing	клиринг чеков	cheklar bilan kliring o'tkazish jarayoni
checkable deposit	чековый депозит (депозит, по которому возможно совершать расчеты чеками)	chekli depozit (cheklar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini beradigan depozit)

credit insurance	страхование кредитных операций	kredit operatsiyalarini sug'urta qilish
credit investigation	аналитическая справка о состоянии кредитных отношений	kredit munosabatlarning holati, ahvoli to'g'risidagi analitik ma'lumotnoma
credit recovery	возвратность кредита	kreditning qaytariluvchanligi
credit request	заявка на получение кредита, кредитная заявка	kredit olish uchun murojaat, kredit murojaatnomasi
credit review	аналитический обзор состояния кредита	kredit ahvolining (holatining) analitik tavsifi
credit xatar	кредитный риск (риск невозврата ссуды)	kredit xatari (ssudaning qaytmaslik xatari)
credit xatar analysis unit	группа (в банке) по анализу кредитного риска	kredit xatarining tahlili bo'yicha (bankdagi) guruh
Credit Xatar Committee	комитет по кредитному риску (по управлению кредитным риском)	kredit xatari bo'yicha qo'mita (kredit xatarini boshqarish bo'yicha)
credit xatar insurance	страхование кредитных рисков	kredit xatarlarini sug'gurta qilish
credit sale	продажа в кредит	kreditga sotish
credit-related insurance	страхование, связанное с кредитными операциями	kredit operatsiyalari bilan bog'liqlik, bo'lgan sug'urta
depository bank	банк, в который чеки сдаются для инкассации и зачисления на счет клиента	inkassatsiya va mijozning hisob varag'iga yozib qo'yish uchun cheklar topshiriladigan bank

depository institution	депозитарный институт (финансовый институт, имеющий право принимать вклады и депозиты)	depozitar institut (omonatlar va depozitlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan moliyaviy institut)
deposits from banks	депозиты других кредитных учреждений, размещенные в данном банке	shu bankda joylashtirilgan boshqa kredit muassasalarining depozitlari
deposits with banks	депозиты, размещенные банком в других кредитных учреждениях	bank tomonidan boshqa kredit muassasalariga joylashtirilgan depozitlar
depreciation	износ основных средств; падение курса одной иностранной валюты по отношению к другой	asosiy vositalarning eskirishi; bir xorijiy valuta kursining boshqasiga nisbatan pasayishi
desist order	приказ регулирующей инстанции по прекращению	ma'lum bir faoliyatni tugatish to'g'risidagi tartibga soluvchi buyruq.
determine check to be uncollectible	определить чек в качестве неинкассируемого	chekni inkassatsiya qilinmaydigan qilib belgilamoq,
direct loan	прямой кредит, кредит, предоставляемый банком непосредственно заёмщику	to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) kredit; qarz oluvchiga bank tomonidan bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) beriladigan kredit
direct placement	прямое размещение (ценных бумаг)	(qimmatbaho qog'ozlarni) bevosita (to'g'ridan- to'g'ri) joylashtirish

direct paper	коммерческие бумаги, размещаемые непосредственно у инвесторов, без содействия дилеров	dilerlarning yordamisiz bevosita investorlarga sotiladigan (joylashtiriladigan) tijorat qog'ozlari
Disbursement	выплата, платеж (денежными средствами, чеком)	(pul mablag'lari yoki chek bilan) to'lash, to'lov
dividend	дивиденд	dividend
divisible credit	делимый аккредитив	bo'linadigan akkreditiv
documentary credit	документарный аккредитив	Hujjatli akkreditiv
equal credit opportunity	равные кредитные возможности	teng kredit imkoniyatlari
ethical reputation of borrower	этическая репутация заемщика	qarz oluvchi (qarzdor)ning etik reputatsiyasi
eurodollar market	рынок евродолларов	evrodollarlar bozori
examination of portfolio quality	проверка качества портфеля (ссуд, инвестиций и т. п.)	portfel (ssudalar, investitsiyalar va hokazolar) sifatini tekshirish
exception loan review	проверка кредита в исключительных случаях (например, если возникают затруднения в возврате кредита)	istisno hollarda (masalan, kreditning qaytishida qiyinchiliklar vujudga kelganda) kreditni tekshirish
exceptions	сделки, имеющие нестандартные параметры	nostandart (andozasiz) o'lchamlarga ega bo'lgan bitim
excess collateral availability	излишек обеспечения, под который возможно выдать ссуду	ssuda berish mumkin bo'gan ta'minlanganlikning ortiqchasi
exchange member	член фондовой биржи	fond birjasining a'zosi

exchange rate	валютный курс	valuta kursi
exchange rate xatar	валютный риск	valuta tavakkalchiligi
expected life of the security	ожидаемая жизнь ценной бумаги	qimmatbaho qog'ozning ehtimol qismati (kutlayotgan hayoti)
expenditure	расходы, затраты	xarajatlar, chiqimlar
expense control	контроль банка за расходами	bankning xarajatlar ustidan nazorati
expenses	расходы, затраты, издержки	xarajatlar, chiqimlar
expiration date	дата завершения контракта, после которой он теряет силу	kontraktning tugash kuni (muddati), shundan keyin u o'z kuchini yuqotadi
explicit interest	реально выплачиваемый процент	haqiqatda (haqiqiy) to'lanadigan foiz
extend credit	предоставлять кредит	kredit bermoq (taqdim etmoq,)
extended credit	продолженный	muddati uzaytirilgan kredit
extension of credit	кредит	kreditning uzaytirilishi
external audit	продление (продлонгация) кредита	(bankning) tashqi auditi, tashqi taftish
external auditor	внешний аудит (банка), внешняя ревизия	tashqi audit, taftish
external bond	внешний аудитор, ревизор	Tashqi auditor, taftishchi
factoring	факторинг, факторные операции	faktoring, faktor operatsiyalari
failed bank	банк, ставший неплатежеспособным (может использоваться в	To'lov qobiliyatini yuqotgan bank («kasodga uchragan bank» ma'nosida ham ishlatilishi mumkin)

	значении «банк, ставший банкротом»)	
false financial information	ложная финансовая информация	yolg'on moliyaviy informatsiya
FDIC insured bank	банк, депозиты в котором страхуются Федеральной корпорацией по страхованию депозитов	depozitlarni sug'urtalash bo'yicha Federal korporatsiya tomonidan depozitlari sug'urtalanadigan bank
Federal Deposit Insurance Corporaion (FDIC)	Федеральная корпорация страхования депозитов (США)	depozitlarni sug'urtalash Federal korporatsiya (DSFK, AQSh)
financial position of bank	финансовая позиция (положение, состояние) банка	bankning moliyaviy pozitsiyasi (ahvoli, holati)
financial services industry	индустрия финансовых услуг	moliyaviy xizmatlar industriyasi
financial spread sheet	финансовая аналитическая таблица	moliyaviy tahliliy jadval
financial statement	финансовая отчетность (банка)	(bankning) moliyaviy hisoboti
financial system distress	расстройство финансовой системы	moliya tizimining buzilishi
financial year	финансовый год	moliya yili, moliyaviy yil
financial, banking instability	финансовая, банковская нестабильность	moliyaviy, bank beqarorligi
financing activities	деятельность банка по привлечению ресурсов	bankning resurslarni jalb etish bo'yicha faoliyati

financing seasonal fluctuations in working capital	финансирование сезонных колебаний в оборотном капитале	aylanma kapitaldagi (sarmoyalash) mavsumiy o'zgarishlarni (tebranishlarni) moliyalashtirish
finished goods	готовая продукция	tayyor mahsulot
finished goods inventory	запасы готовой продукции	tayyor mahsulotlar zaxirasi
fixed cost	фиксированные (постоянные) издержки	qat'iylashtirilgan (doimiylashtirilgan xarajatlar (chiqimlar)
fixed interest rate	фиксированная (постоянная) процентная ставка	qat'iylashtirilgan (doimiylashtirilgan) foiz stavkasi
fixed loan	ссуда с фиксированной суммой	qat'iylashtirilgan (doimiylashtirilgan) summadagi ssuda
fixed-rate assets/liabilities	активы/пассивы с постоянной (плавающей) процентной ставкой	doimiy (suzuvchan, o'zgaruvchan) foiz stavkasidagi aktivlar/passivlar
fixed-rate deposit	депозит с фиксированной ставкой процента	qat'iylashtirilgan (doimiylashtirilgan) foiz stavkali depozit
group banking	банковская группа — холдинговая компания, которая сформирована группой банков	bank guruhi, banklar guruhi tomonidan shakllangan holding kompaniya
guarantee	гарантировать; гарантия	kafolatlamoq; kafolat
guaranteed bond	гарантированная облигация — облигация, погашения которой эмитентом гарантируется третьей стороной	kafolatlangan obligatsiya, qaytarilishini emitent uchinchil tomon bilan kafolatlaydigan obligatsiya
guaranteed credit	гарантированный	kafolatlangan kredit

	кредит	
Headquartes of a multibank holding company	центральный аппарат многобанковской холдинговой компании	ko‘p bankli holding kompaniyasining markaziy apparati
Hedging	хеджирование, как процесс, направленный на минимизацию рисков	xejirlashtirish, tavakkalchilikni minimallashtirish maqsadida amalga oshiriladigan jarayon
High xatar assets	высокорискованные активы	yuqori darajali tavakkalchilikka ega bo‘lgan aktivlar
High xatar off balance shet items	высокорискованные забалансовые статьи	yuqori darajali tavakkalchilikka ega bo‘lgan balansdan tashqaridagi moddalar
high-grade securities	ценные бумаги высокого качества	yuqori sifatli qimmatbaho qog‘ozlar
historical cost	цена приобретения	sotib olish bahosi
history section of credit file	часть кредитного дела, в которой содержится информация о прошлых взаимоотношениях с заемщиком	kredit oluvchi bilan o‘tgan davrlardagi munosabatlarni o‘z ichiga oluvchi ma’lumotlar bo‘lgan kredit ishining bir qismi
holder	держатель опциона; держатель других финансовых инструментов	opsion egasi; boshqa moliyaviy vositalar egasi
human resource management	управление человеческими ресурсами	inson (mehnat) resurslarini boshqarish
illiquidity	неликвидность	likvidsizlik
impermissible nonbank activities	небанковские операции, которые не разрешены	qonun bilan ruxsat etilmagan nobank operatsiyalar

	банкам законодательством	
imprudent lending	неосмотрительное кредитование (приобретение активов)	nosog‘lom asosda kreditlashtirish (aktivlarni sotib olish)
in-home banking	банковское дело по дому, обслуживание клиента на дому	uy bo‘yicha bank xizmati, mijozning uyida bank xizmatini ko‘rsatish
income	доход, прибыль	daromad, foyda
income tax	подоходный налог	daromad solig‘i
indebtedness	задолженность	qarz
integrity of the financial system	целостность финансовой системы	moliya tizimining butunligi
interbank loans	межбанковские ссуды	banklararo ssudalar
interbank market	межбанковский рынок	banklararo bozor
interbank payment transfer	межбанковские денежные расчеты	banklararo pul hisob-kitoblari
interbank payment transfer system	система межбанковских денежных расчетов	banklararo pul hisob-kitoblarining tizimi
interbranch accounts	взаимные межфилиальные расчеты	filiallararo (bank filiallari)o‘zaro hisob-kitoblar
interest coverage	покрытие процента; коэффициент покрытия процента	foizni qoplash koefitsiyenti
interest expense	расходы (банка) на выплату процентов; проценты уплаченные	to‘langan foizlar; foizlarni to‘lash uchun (bank) xarajatlari
interest income	доход, полученный от процентов; проценты полученные	foizlardan olingan daromad; olingan foizlar

interest rate	процентная ставка	foiz stavkasi
interest rate ceiling	«ПОТОЛОК» процентной ставки	foiz stavkasining eng yuqori darajasi
interest rate futures	процентные фьючерсы	foizli fyucherslar
interest rate option	процентный опцион	foiz opsionlar
interest rate swap	процентный своп	foizli svop
interest-rate sensitive assets and liabilities	активы /обязательства (банка), чувстви- тельные к изменению процентной ставки	(bankning) foiz stavkalarining o'zgarishiga ta'sirchan bo'lgan aktivlar (majburiyatlar)
interest-sensitive funds	фонды, чувстви- тельные к изменениям процентной ставки	foiz stavkalarining o'zgarishiga ta'sirchan bo'lgan fondlar
internal auditor	внутренний аудитор (банка), внутренний ревизор (контролер)	(bankning) ichki auditor, ichki taftishchisi (nazoratchi)
introductory renew	вступительное собеседование с клиентом (при первоначальной заявке на кредит)	dastlabki suhbatlashuv (mijoz dastlab kreditga ariza berganda)
inventory turnover	оборачиваемость запасов	zaxiralarning aylanuvchanligi
inventory days on hand	запасы в днях	kunlarda ifodalangan zaxiralar
investment adviser (investment counsel)	инвестиционный консультант	investitsion (investitsiya bo'yicha) maslahatchi
lending policy	кредитный политика	kredit siyosati
Lessee	арендатор	ijarachi
Lessor	арендодатель	ijaraga beruvchi
letter of credit	аккредитив	akkreditiv

Issuer	лицо, выставившее аккредитив	akkreditiv qo‘ygan (ajratgan) shaxs
letter of guarantee	гарантийное письмо	kafolat xati
non-payment	неоплата	to‘lamaslik (noto‘lov)
non-performing assets (loans)	недействующие активы (ссуды)	harakatsiz (harakat qilmayotgan) aktivlar (ssudalar)
nonbank deposit institution	небанковский депозитный институт	nobank (bank bo‘lmagan) depozitli institut
nonbank financial intermediary	небанковский финансовый посредник	nobank (bank bo‘lmagan) moliyaviy vositachi
nonbank subsidiaries	небанковские дочерние компании (в контексте — принадлежащие банку)	nobank (bank bo‘lmagan) kompaniyalar (banklarga tegishli bo‘lgan ma’nosida)
nonbanking expansion	экспансия небанковских институтов	nobank (bank bo‘lmagan) institutlar ekspansiyasi
noninterest bearing balances	активы, не приносящие дохода	foiz keltimaydigan (hisob varag‘idagi) qoldiqlar
noninterest expense	остатки (на счетах), не приносящие процентов	foizlarni to‘lash bilan bog‘liq, bo‘lmagan bank xarajatlari
noninterest income	расходы банка, не связанные с выплатой процентов	foizlar olish bilan bog‘liq bo‘lmagan daromad (masalan, boshqa xizmat ko‘rsatish turlaridan olingan)
principal	клиент	mijoz
principal on bank loan	основная сумма банковской ссуды	bank ssudasining asosiy summasi
prior-year average	средний уровень предыдущего года	o‘tgan yildagi o‘rtacha daraja
private company	частная компания	xususiy kompaniya
private placement	частное размещение (ценных бумаг)	xususiy joylashtirish (qimmatbaho qog‘ozlarni)

private sector banking system	банковская система, обслуживающая частный сектор	xususiy sektorga xizmat ko'rsatuvchi bank tizimi
proceeds	выручка	tushum
proceeds from sales	выручка от продаж	sotishdan olingan tushum
process checks	обрабатывать чеки	cheklarni qayta ishlamoq,
xatar tolerance	толерантность к риску, рискованность как свойство финансового поведения клиента банка	xatarika (tavakkalchilikka) bo'lgan tolerantlik, xatarlilik (tavakkallilik) — bank mijozi moliyaviy xulq- atvorining xususiyati sifatida
xatar-free rate	процентная ставка, свободная от риска	xatardan (tavakkalchilikdan) ozod bo'lgan foiz stavkasi
xatar-free securityisk	ценная бумага, свободная от риска	xatardan (tavakkalchilikdan) ozod bo'lgan qimmatbaho qog'oz
xatar taking	принятие рисков	xatarlarni (tavakkalchiliklarni) qabul qilish
xatariness	рисковать, рискованность	xatarichanlik (tavakkalchanlik), xatarlilik (tavakkallilik)
xatar less assets	активы (банка), не несущие риска	(bankning) xatar (tavakkalchilik) olib kelmaydigan aktivlari
xatary lending	рискованное кредитование, кредитование с повышенной степенью риска	xatarli (tavakkalli) kreditlashtirish, yuqori darajadagi xatar (tavakkalchilik) asosida kreditlashtirish
rogue bank	банк, практикующий мошенничество	firibgarlik yo'lini ishlatadigan bank
sales expenses	издержки на продажу	sotish bilan bog'liq, bo'lgan xarajatlar
satisfy creditors	удовлетворить кредиторов	kredit beruvchilarni qoniqtirish
saver	сберегательный	omonatchi, jamg'armachi

	вкладчик	
savings account	сберегательный счет	jamg'arma hisob varag'i
savings loss xatar	риск потери сбережений	jamg'armalarni yuqotish xatari
savings rate ceilings	«потолки» (верхние ограничения) на ставки по депозитам	depozitlar darajasining yuqori chegarasi
screening of the loan request	первичный просмотр и анализ запроса на ссу- АУ	ssuda so'rovnomasini birinchi marta ko'rib chiqish va tahlil qilish
seasonal finished goods inventories	сезонные запасы готовых изделий	tayyor mahsulotning mavsumiy zaxiralari
seasonal line of credit	сезонная линия кредита	kreditning mavsumiy chegarasi
seasonality of loan demand	сезонность спроса на ссуды	ssudaga talabning mavsumiyliigi
secondary market	вторичный рынок (ценных бумаг)	qimmatbaho qog'ozlarning) ikkilamchi bozori
secure deposit funding	обеспечить привлечение депозитов	depozitlarni jalb qilishni ta'minlash
secure on obligation	обеспечивать (по гашению) обязательства	majburiyatlarni (to'lagani) ta'minlash
secured credit	обеспеченный кредит	ta'minlangan (moddiy buyumlar bilan) kredit
secured guaranty, guarantee (angl)	обеспеченная {залогом} гарантия	garov bilan ta'minlangan kafolat
secured loan	ссуда, обеспеченная конкретным, идентифицируемым обеспечением	aniq, moslashtirilgan o'xshatma mulk bilan ta'minlangan ssuda
secured haqiqiy estate lending	кредитование под обеспечение недвижимостью	ko'chmas mulk ta'minoti evaziga kreditlash

sesunties gains	ДОХОДЫ, получаемые по ценным бумагам	qimmatbaho qog'ozlardan olinadigan daromad
securities sold under repurchase agreements	ценные бумаги, проданные на основе соглашений об обратной покупке	qayta sotib olish kelishuviga asoslanib sotilgan qimmatbaho qog'ozlar
securitization	секьюритизация, процесс трансформации ссуд и других видов дебиторской задолженности в ценные бумаги	sekyuritizatsiya, ssuda va boshqa turdagi debitor qarzlarni qimmatbaho qog'ozlarga aylantirish jarayoni
security for a debt	обеспечение долга	qarzni ta'minlash
security guard	охрана, служба безопасности	xavfsizlik xizmati, qo'riqlash
security law	законодательство по ценным бумагам	qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha qonunchilik
securuty deposits- franchises	депозиты, гарантирующие платежи, от фирм, имеющих франшизу	franshizga ega bo'lgan firmalar to'lovini kafolatlovchi depozitlar
settle accounts	урегулировать счета, произвести расчет	hisob varaqlarini muvofiqlashtirish, hisob- kitoblarni amalga oshirish
segment market	сегментировать рынок	bozorni segmentlashtirmoq
segmentation of market	сегментация рынка	bozorni murtaklashtirish
seize assets	брать активы под контроль (в процессе банк- ротства)	aktivlarni nazoratga olish (banklarda kasodga uchrash jarayonida)
seizure and closure powers	меры по наложению ареста и закрытию	ta'qibga olish va yopish (faoliyatini tugatish) bilan bog'liq, choralar

select account type	выбрать тип (банковского) счета	(bank) hisob varaqlari turini tanlash
self-regulation by banks	саморегулирование банков	banklarning o'z-o'zini muvofiqlashtirishi
sell participations in the credit	продавать доли участника в (крупном) кредите	ishtirokchining (yirik) kreditdagi hissasini sotish
selling excess capacity on data processing and transmission facilities	продажа избытков мощностей по обработке информации и передаче данных, одна из возможных «прочих» услуг банка	ma'lumotlarni qayta ishlash va uzatish bilan bog'liq, bo'lgan ortiqcha quvvatlarni sotish, bankning qo'shimcha xizmatlaridan biri
semi-annual	полугодовой (например, semiannual financial statement — полугодовая финансовая отчетность)	yarim yillik (masalan, yarim yillik moliyaviy hisobot)
senior bank executives	старшие должностные лица (банка)	(bankning) katta mansabdagi shaxslar
senior credit officer	старший сотрудник кредитного отдела	kredit bo'limining katta xodimi
service charge	плата за услуги	xizmat uchun to'lov (xizmat haqi)
service charges on checking accounts	плата за услуги по чековым счетам	chek hisob varaqlari xizmati uchun to'lov
settlement of debt obligations	урегулирование долговых обязательств	qarz majburiyatlarini muvofiqlashtirish
security account	счет ценных бумаг	qimmatbaho qog'ozlar hisob varag'i
soundness of a bank	устойчивость банка	bankning barqarorligi
soundness of the	устойчивость	bank tizimining barqarorligi

banking system	банковской системы	
source of repayment	источник погашения долга	qarzni uzish (qaytarish) manbai
sources of cash	источники денежных средств •	pul mablag‘larining manbalari
special purpose funds	специальные фонды и целевое финансирование	maxsus fondlar va maqsadli moliyalashtirish
special tax concessions	специальные налоговые льготы (даваемые банковскому сектору)	(bank sektoriga beriladigan) maxsus soliq yengilliklari (imtiyozlari)
specific reserves	специальные резервы	maxsus rezervlar
speculation xatar	риск спекулятивных операций	chayqov operatsiyalari tavakkalchiligi
speculative security transactions	спекулятивные операции с ценными бумагами	qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘lgan chayqov operatsiyalari
split deposit	депозит, часть суммы которого можно снимать по чеку наличными	summasining (miqdorining) bir qismini chek bo‘yicha olish mumkin bo‘lgan depozit
spread the xatar	распределять риск	xatarni (tavakkalchilikni) taqsimlamoq,
staff productivity indicators	показатели производительности и труда персонала (банков)	(bank) xodimlari mehnat unumdorligining ko‘rsatkichlari
statutory fund	установленный капитал (уставный фонд)	ustav fondi
statutory minimum balance	обязательный минимальный остаток (банковского счета)	bank hisob varag‘ining majburiy minimum qoldig‘i

statutory requirements	требования, предписанные законом	qonun bo'yicha ko'zda tutilgan talablar
statutory reserves	резервы, установленные законом (узаконенные резервы)	qonun bilan o'rnatilgan rezervlar (qonuniy rezervlar, zaxiralar)
stock	акция	aksiya (qimmatbaho qog'oz shakllaridan biri)
stock company	акционерная компания	aksioner kompaniya
stock exchange	фондовая биржа	fond birjasi
stock savings bank	сберегательный банк, учрежденный в качестве акционерного общества	aksioner jamiyati sifatida ta'sis etilgan jamg'arma banki
stop payment order	приказ клиента, запрещающий производить оплату по рфгее выданному клиентом чеку	o'zi tomonidan avval berilgan chek bo'yicha to'lovni taqiqlash haqida mijozning buyrug'i
subsidized credit	субсидированный кредит	subsidiya sifatida berilgan kredit
subsidized interest rate	субсидированная процентная ставка	subsidiya sifatida ishlatiladigan foiz stavkasi
trade credit	кредит, предоставляемый поставщиками на покупку материальных ценностей	ta'minotchilar tomonidan moddiy qiymatlar sotib olish uchun beriladigan qarz
undivided profits	нераспределенная прибыль	taqsimlanmagan foyda
unforeseen losses	непредвиденные потери	ko'zda tutilmagan yo'qotishlar (zararlar)
variable cost	переменные-издержки	o'zgaruvchan xarajatlar

variable-rate deposit, floating-rate deposit	депозит с колеблющейся ставкой процента	foizi tebranuvchan stavkali depozit
vault	хранилище (банка)	ombor (bankning)
vice-chairman of the board	вице-председатель правления	boshqaruv rais o‘rinbosari
violation of the covenants in the loan agreement	нарушения условий кредитного договора	kredit (qarz) shartnomasi shartlarini buzish
voting stock	голосующая акция	ovoz huquqini beradigan aksiya
voucher	денежный оправдательный документ, расписка, ваучер	pulli oqlovchi hujjat, tilxat, vaucher
vulnerability to collapse	подверженность (банков) коллапсу	kollapsga (banklarning) berilganlik
wages payable	задолженность по оплате труда	mehnat haqi bo‘yicha qarz
weak bank	слабый, неустойчивый банк	zaif, beqaror bank
wholesale deposit	«оптовый», крупный депозит (счета компаний, правительственных организаций и финансовых организаций)	«ulgurji» yirik depozit (kompaniya, hukumat tashkilotlari va moliya organlarining hisob varaqlari)
wholesale bank	банк, обслуживающий крупные и средние предприятия	yirik va o‘rta korxonalarga xizmat ko‘rsatadigan bank
wholesale corporate banking	«оптовое» банковское обслуживание корпораций	korporatsiyalarga bank tomonidan ulgurji xizmat ko‘rsatish
wholesale money market	рынок оптовых денежных ресурсов	ulgurji pul resurslari bozori

winding-up	ликвидация активов при прекращении деятельности предприятия	korxonada faoliyati to'xtatilganda uning aktivlarini bekor qilish
withdraw deposit	деньги с депозита (погасить депозитный сертификат)	depozitdan pulni olish (depozit sertifikatini to'lash)
withdraw savings	изымать сбережения	jamg'armalarni muomaladan chiqarish
withdrawal	изъятие денег или ценностей из банка (например, путем совершения платежа)	bankdan pul yoki qiymatlarni olish (masalan, to'lov o'tkazish yo'li bilan)
withdrawal ticket	документ на выдачу наличных денег с депозита	depozitga naqd pul berish uchun hujjat
without recourse	без права регресса	regress huquqsiz
work in process	незавершенное производство	tugallanmagan ishlab chiqarish
working capital	оборотный капитал предприятия (разница между текущими (оборотными) активами и текущими обязательствами)	korxonada aylanma kapitali (joriy aktivlar va joriy majburiyatlar o'rtasidagi farq)
working capital loans	ссуды, обслуживающие потребности в оборотном капитале	oborot kapitalga bo'lgan ehtiyojga xizmat ko'rsatuvchi ssuda
write a check	выписать чек	chek yozish
write-off bad assets	списание «плохих» активов	«yomon» aktivlarni hisobdan chiqarish
writer	написатель, сторона, которая продает опцион	opsion sotayotgan tomon
writing off bad debts	списание «плохих» долгов	«yomon» qarzlarni hisobdan chiqarish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. T. Adolat, 2008
3. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun, T.: “O‘zbekiston”, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 2019.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Valutani tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonuni T.: “O‘zbekiston” 2019.
6. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
7. “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yilning 23 martida PQ-3620-sonli Qarori.
8. “Valuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentabrdagi PF-5177-sonli Farmoni.
9. “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuvi darajasini oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 iyundagi gi PQ - 3066 Qarori.
10. “Investitsiya loyihalarining loyihaga oldi hujjatlarini ishlab chiqish sifatini oshirish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 martdagi PQ-2863 Qarori.
11. “Pul muomalasini yanada takomillashtirish va bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitoblarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 fevraldagi PQ-2777 Qarori.
12. «2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari» to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. 2017 yil 15 avgust.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2344-sonli Qarori.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so‘zi. 16.12.2017 y.

15. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. // Xalq so‘zi gazetasi. 16 yanvar 2017 yil.

16. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. – T: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b

17. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. – T: : “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 29.12.2020 yil.

19. Харрис Л. Денежная теория. – М.: 1990.

20. Эдвин Дж. Долан, Колин Д. Кемпбелл, Розмари Дж. Кемпбел. “Денги, банковское дело и денежно – кредитная политика”. Пер. с. англ. к.э.н. А.А.Лукашевич, А.П.Маноцкова, к.ф.н. Е.Б.Ярсева, к.ф – м.н. М.Б.Ярсев. – М. – СПб., 1991. – С. 26.

21. “Денги, кредит, банки:” учебник/кол. авт.: под ред.засл.деят. науки РФ, д.э.н. проф. О.И.Лаврушина. – 5 – е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2007. – С. 57.

22. Abdullayeva Sh.Z. “Pul, kredit va banklar”. – T.: “Iqtisod – moliya”, 2017, 13 – b.

23. Rashidov O.Yu. va bosh. “Pul, kredit va banklar”. Darslik. – T.: TDIU, 2008. 22 – b.

24. “Денги, кредит, банки:” Учеб. – 2 – е изд., перераб. и доп./под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. – М.: ТК Велби, изд – во Проспект, 2008. – С. 25.

25. Дробозина Л.А. “Финансы, денежное обращение, кредит”.-М.: «Финансы» 1997 г. с. 23.

26. Жуков Е.Ф. “Общая теория денег и кредита”.-М.: «Юнити» 1995 г. с. 79.

27. I. Karimov: “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari”. T.: “O‘zbekiston”, 2009. 5 b.
28. I. Karimov «O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo‘lida» T.: «O‘zbekiston» 1995, 217 bet.
29. Sh.Z. Abdullayeva. “Pul kredit banklar”. Tosh.: “Moliya” - 2000 y. 121 bet.
30. Fujiki N. “Central Bank Independence Indexes in Economic Analysis: A Reappraisal II Monetairynni Economic Studies”. 1996. N°= 2. P. 84-86.
31. Dvorsky S. Measuring Central Bank Independence in Select Transition Countries and the Disinflation Process // BOFIT. 2000. Discussion Paper № 13. P. 15-16.
32. FINANCIAL TIMES, Tuesday April 1, 2007, pg 20: Cavyn Davies, Freedom balanced by scrutiny.
33. Роуз Питер «Банковский менеджмент», М. Дело ЛТД. 1995
34. Финансово-кредитный словарь. М. Ф и С. 1986 г. 368 с.;
35. Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковского дело. Перевод с англ. Москва инфра 1996 г. стр.-102.
36. Банковское дело. Под редакцией О.И. Лаврушина М.Ф и С. 1998 г. стр.68
37. “Important issues of increasing the active operations profitability of commercial bank” by Muradova L., “Advanced Science Journal”, December 2014
38. “Banks” by Menzies, Sir Joseph “Collins Discovery Encyclopedies” 2005
39. “Xorijiy mamlakatlarda bank ishi”. E.T.Qodirov., J.K.Majidov. O‘quv qo‘llanma/ T. 2016. 184 bet.
40. Н.В.Самодурова. “Всемирный банк: кредитование экономики”. Москва. «Финансы и статистика». 2003г. 24 стр.
41. The World Bank Annual Report 2002. – Washington, 2002. – P. 47.
42. The IMF Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 84.
43. Annual Report EBRD2002. – London, 2002. –P. 31.

44. “Organization of the currency xatar management system in Commercial Banks” by Bodrova N.E., Annaorazova S.B. “Business Inform” Ukraine 2012

45. Красавина Л.Н. “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения”. – М.: 2000.

46. “Tijorat banklari tomonidan yangi ro‘yxatga olingan yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar va oilaviy tadbirkorlik subyektlariga mikrokreditlar ajratish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 12 mayda 2883-son bilan ro‘yxatga olingan.

47. «GlobUzCard» banklararo universal chakana to‘lov tizimi faoliyati to‘g‘risidagi Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 15 mayda 2884-son bilan ro‘yxatga olingan.

48. “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga ta‘minotsiz kreditlarni berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 22 iyunda 2891-son bilan ro‘yxatga olingan.

49. “Jismoniy shaxslarga bank plastik kartočkasi orqali overdraft krediti berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 21 iyulda 2900-son bilan ro‘yxatga olingan.

50. “Tijorat banklariga jismoniy shaxslardan naqd chet el valutasini sotib olishi uchun Markaziy bank tomonidan madad pullari berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 16 avgustda 2912-son bilan ro‘yxatga olingan.

51. “Tijorat banklarida jismoniy shaxslar bilan valuta ayriboshlash operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi nizom O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 6 noyabrda 2944-son bilan ro‘yxatga olingan.

52. “O‘zbekiston Respublikasi banklarida depozit operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi yo‘riqnoma”. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2015 yil 26 avgustda 2711-son bilan ro‘yxatga olingan.

53. “Tijorat banklari tomonidan jalb qilinadigan depozitlar (omonatlar) bo‘yicha foiz stavkalarini shakllantirish mexanizmi

to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2015 yil 3 iyulda 2692-son bilan ro'yxatga olingan.

54. Ahbor-Reyting reyting agentligining bank sektori bo'yicha analitik hisobot materiallari.

55. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

56. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisoboti.

57. www.thebanker.com

58. www.bankinfo.uz

59. www.lex.uz

60. www.cbu.uz

61. www.bank.uz

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. PULNING PAYDO BO‘LISHI VA ZARURLIGI	
1.1 Fanning predmeti va vazifalari. Pulning paydo bo‘lish sabablari.....	5
1.2 Pulning mohiyati va uning namoyon bo‘lish shakllari...	8
1.3 Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi. Qiymat shakllarining evolyutsiyasi.....	11
1.4 Pulning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan ajralib turuvchi o‘ziga xos xususiyatlari.....	13
II BOB. PULNING TURLARI VA FUNKSIYALARI	
2.1 Pul shakllari va turlarining evolyutsiyasi.....	16
2.2 Kredit pullar va ularning turlari.....	18
2.3 Pulning funksiyalari va ularga tavsif.....	21
2.4 Pul qiymat o‘lchovi sifatida.....	26
2.5 Pulning muomala vositasi funksiyasi va unga tavsif	28
2.6 Pulning to‘lov vositasi funksiyasi.....	29
2.7 Pul jamg‘arma vositasi sifatida.....	32
2.8 Pulning jahon puli funksiyasi va unga tavsif.....	35
III BOB. PUL NAZARIYALARI	
3.1 Pulning metallilik nazariyasi.....	38
3.2 Pulning nominallik nazariyasi.....	40
3.3 Pulning miqdoriy nazariyasi va uning evolyutsiyasi	41
3.4 Pulning Djon Meynar Keyns nazariyasi.....	44
3.5 Zamonaviy monetarizm nazariyasi.....	45
IV BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI	
4.1 “Pul aylanmasi” tushunchasining mazmuni va pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi.....	48
4.2 Naqd pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari. Naqd pullarni muomalaga chiqarish va muomaladan olish tartibi.....	50
4.3 Naqdsiz pul aylanmasi va uni tashkil qilish tamoyillari. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning elementlari.....	55
4.4 Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari.....	57
4.5 “Umumiy to‘lov aylanmasi” tushunchasi va uning tarkibi	69
4.6 To‘lov aylanmasining tarkibi.....	73

V-BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI

5.1	Pul muomalasini tashkil qilish asoslari.....	75
5.2	Pul muomalasi qonunlari va ulardan kelib chiqadigan talablar. Pul massasi va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar	79
5.3	Pullarga bo‘lgan talab va pullar taklifi.	81
5.4	Muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlash uslublari.....	84
5.5	Pul agregatlari.....	88
5.6	Pul multiplikatori.....	92

VI BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

6.1	“Pul tizimi” tushunchasining mazmuni. Pul tizimining turlari	96
6.2	Pul tizimining elementlari.....	98
6.3	“Pul tizimi” ni tashkil qilish shart-sharoitlari.....	99
6.4	Pul tizimining shakllari: bimetallizm; monometallizm; qog‘oz va kredit pullari tizimi.....	101
6.5	Rivojlangan mamlakatlar pul tizimi va uning o‘ziga xos xususiyatlari.....	103

VII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI VA UNING ELEMENTLARI

7.1	O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi.....	114
7.2	O‘zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi va uning elementlari.....	118
7.3	O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi barqarorligini ta’minlash omillari.....	123

VIII BOB. INFLATSIYANING MOHIYATI, SHAKLLARI VA SABABLARI

8.1	Inflatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari	126
8.2	Inflatsiyaning shakllari va turlari.....	128
8.3	Inflatsiya nazariyalari.....	132
8.4	Inflatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari.....	135
8.5	Inflatsiyaning barqarorlashtirish usullari.....	138

IX BOB. PUL ISLOHOTLARI

9.1	Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari.....	143
-----	---	-----

9.2	Pul islohotlarini amalga oshirish usullari.....	146
9.3	Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibi. Nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibi.....	147
9.4	O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari.....	149
X BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, TURLARI VA SHAKLLARI		
10.1	Kredit zarurligi va mohiyati.....	151
10.2	Ssuda kapitali manbasi va harakat qilish shakllari.....	153
10.3	Kreditning asosiy tamoyillari.....	154
10.4	Kreditning turlari va shakllari.....	160
10.5	Kreditning asosiy funksiyalari va tashkil qilish asoslari.....	167
10.6	Kredit nazariyalari tanqidi.....	172
XI BOB. KREDIT BO‘YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR		
11.1	Kreditning bahosi tushunchasi va foizlarni hisoblash tartibi.....	175
11.2	Ssuda kapitallari va pul bozorida kreditlar bahosining shakllanishi.....	180
11.3	Kreditning bahosiga ta’sir qiluvchi omillar.....	183
XII BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI		
12.1	Banklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan tarixiy shart-sharoitlar.....	190
12.2	Banklarning turlari va ular faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari.....	193
12.3	Bank tizimi va uning shakllarini kengayishi	195
12.4	Markaziy banklarning yuzaga kelish sabablari va shart- sharoitlari.....	198
XIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI		
13.1	Banklarning shakllanishi va bank tizimi.....	203
13.2	Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.....	211
13.3	Banklarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi.....	215

13.4 O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichlari va tarkibi.....	217
---	-----

XIV BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI

14.1 Markaziy bank faoliyatining maqsadi va tashkiliy tuzilishi	227
14.2 Markaziy bank faoliyatining vazifalari va funksiyalari....	229
14.3 Markaziy bankning “banklarning banki” funksiyasi.....	232
14.4 Markaziy bankning “davlatning banki” funksiyasi.....	234

XV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI

15.1 Markaziy bankning iqtisodiy, siyosiy mustaqilligi va ularni baholash tartibi.	237
15.2 Markaziy banklarning mustaqillik shkalasi.....	241
15.3 Xorijiy mamlakatlar Markaziy banklarining mustaqillik darajasi.....	254
15.4 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqillik darajasi.....	263

XVI BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

16.1 Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish tamoyillari.....	268
16.2 Tijorat banklarining funksiyalari.....	272
16.3 Tijorat banklarini tashkil etish va litsenziyalash.....	275
16.4 Pul mablag‘larini tijorat banklarida to‘planishi va tartibga solinishi.....	279

XVII BOB. TIJORAT BANKLARINING OPERATSIYALARI

17.1 Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari.....	283
17.2 Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni amalga oshirish asoslari.....	294
17.3 Tijorat banklarining kredit operatsiyalari.....	297
17.4 Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalari.....	301
17.5 Tijorat banklarining komission vositachilik operatsiyalari.....	303
17.6 Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan emission operatsiyalari.....	306

XVIII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSA-SALARI

- 18.1 Nobank kredit tashkilotlari: zarurligi va operatsiyalari.... 311
- 18.2 O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlarining turlari va ularni faoliyati..... 315
- 18.3 Nobank kredit tashkilotlariga qo‘yiladigan talablar va ularni rivojlantirish..... 324

XIX BOB. XALQARO PUL-KREDIT

MUNOSABATLARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISH

- 19.1 Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining tashkil etilishi va rivojlanishi. Xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining turkumlanishi. 327
- 19.2 Xalqaro valuta fondi, uning maqsad va vazifalari. Jahon banki guruhi va uning tarkibi..... 332
- 19.3 Mintaqaviy taraqqiyot banklari. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki. Osiyo taraqqiyot banki..... 336
- 19.4 Islom banklarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi. Islom moliyaviy instrumentlari..... 343
- 19.5 O‘zbekistonning xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan munosabatlarining rivojlanishi..... 348

XX BOB. PULNING XALQARO

MUNOSABATLARDAGI HARAKATI

- 20.1 Valuta va valuta kursi tushunchasi..... 352
- 20.2 Valuta munosabatlari va valuta operatsiyalari..... 358
- 20.3 Xalqaro valuta qonunchiligi. O‘zbekiston Respublikasi valuta qonunchiligi..... 363
- 20.4 Tijorat banklari tomonidan valuta operatsiyalarini o‘tkazish tartibi..... 365
- 20.5 Xedjerlash va uning valuta munosabatlarini tashkil qilishdagi roli. 370

GLOSSARIY..... 375

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR 398

**Ibroxim Rixsibayevich Toymuhamedov.
Rahmatilla Rahmonovich Tojiyev
Aziza Axrorovna Azlarova
Nigora Ravshanovna Bazarova
Nasiba Sattorova Gʻanijon qizi**

PUL VA BANKLAR

(Darslik)

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir: N. Abdullayeva
Tex. muharrir: A. Moydinov
Musavvir: A. Shushunov
Musahhih: L. Ibragimov
Kompyuterda
sahifalovchi: Sh. Muzaffarova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.09.2021.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabogʻi: 26,0. Nashriyot bosma tabogʻi 25,5.

Tiraji: 50. Buyurtma № 130

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»

bosmaxonasida chop etildi.

100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,

Universitet koʻchasi, 7-uy.